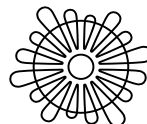

SVEUČILIŠTE U ZADRU
Odjel za nastavničke studije u Gospiću

SUVREMENI KONCEPT DOMOVINE (The Modern Concept of Homeland)

Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog
u Gospiću 26.-27. svibnja 2023., povodom
200. obljetnice rođenja Ante Starčevića

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

**SUVREMENI KONCEPT DOMOVINE
(THE MODERN CONCEPT OF HOMELAND)**

Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog
u Gospiću 26.-27. svibnja 2023., povodom
200. obljetnice rođenja Ante Starčevića

Nakladnik
Sveučilište u Zadru

Za nakladnika
Josip Faričić, rektor

Povjerenstvo za izdavačku djelatnost
Lena Mirošević, predsjednica

Urednice
Sanja Vrcić-Mataija
Katica Balenović

Recenzenti
Andrea Radošević
Tin Lemac

Lektura
Tin Lemac

Ilustracija na naslovnici
Starčevićev rukopis – izvor Državni arhiv u Gospiću

Grafičko oblikovanje i prijelom
Sveučilište u Zadru

ISBN
978-953-331-570-6 (tisak)
978-953-331-587-4 (online)

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne
i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001281190

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.

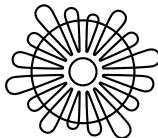
The work is published under the terms of the Creative Commons Attribution-Non-Commercial-NoDerivatives 4.0 International License (CC BY-NC-ND), which allows for the use, sharing, and reproduction of the work, but only for non-commercial purposes and provided that the work and the author are properly credited, and the source is referenced. Sharing the work in a modified or adapted form is not permitted.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
Odjel za nastavničke studije u Gospiću

SUVREMENI KONCEPT DOMOVINE

(The Modern Concept of Homeland)

**Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog
u Gospiću 26.-27. svibnja 2023., povodom
200. obljetnice rođenja Ante Starčevića**

Zadar, 2025.

SADRŽAJ

<i>Predgovor / Foreword</i>	6
I. Plenarna izlaganja	13
PAVO BARIŠIĆ Lika u djelu Ante Starčevića	15
ANTE BRALIĆ Što je danas nama Ante Starčević? Razvoj mita i njegova (moguća) dekonstrukcija	37
STJEPAN BLAŽETIN Manifestacija hrvatske nacionalne svijesti u književnosti Hrvata u Mađarskoj	61
II. Domoljubne teme u povijesnom kontekstu	81
IVAN BRLIĆ, ADRIAN KNEŽEVIĆ Ante Starčević i dalmatinski narodnjaci – pregled jednog turbulentnog odnosa	83
ANTE SORIĆ Domoljublje u opusu pastoralnog teologa don Živana Bezića	107
III. Filološka motrišta domoljubnih tema	131
KATICA BALENOVIĆ Anglizacija hrvatskog jezika u jeziku digitalnih domorodaca – potreba i /ili pomodarstvo	133
SLADANA ČULJAT Cultivating the Croatian Language in Business Communication – no to Anglicisms?	151
VESNA GRAHOVAC-PRAŽIĆ Šime Starčević – jezikoslovac i domoljub - „...mudra glava, i jedna zvizda naša”	165
AZRA IČANOVIĆ Povijesna stvarnost kao faktor narativnog re/definiranja bosanskohercegovačkog (multi)kulturnog identiteta u prozi Faruka Šehića	179

SANJA KNEŽEVIĆ O ljepoti domovine: Plitivčka jezera u hrvatskom književnom putopisu 19. stoljeća	191
MARGERITA KRANJČEVIĆ KORIČIĆ O predgovoru rukopisnoga teksta Šime Starčevića	215
ANA MARIN Predodžbe domovine u prozama Julienn Eden Bušić	229
JADRANKA MLIKOTA, RENE ČIPANJ BANJA Analiza Radićeva jezičnoga identiteta u svjetlu jezičnih i stilskih značajka memoarskih zapisa <i>Uzničke uspomene</i>	243
IVANA ODŽA Koncept domoljublja u lektiri od 1. do 4. razreda osnovne škole	265
MIRELA ŠUŠIĆ Domovina i emocije u Cesarićevoj pjesmi `Trubač sa Seine (Matoš u Parizu)` u metodičkom kontekstu	281
MAJA VERDONIK, KRISTINA POLIĆ Oral Stories of Central Croatia in Zdenko Bašić's Authorial Picture Books	301
SANJA VRČIĆ-MATAIJA Konceptija domoljublja u paratekstualnim sastavnicama dječje proze o Domovinskom ratu	317
IV. Domovina u fokusu demografsko-geografskih pitanja	347
DINKO MARIN, IVANA MARUNA Stavovi učenika o oblicima edukacija u zaštićenim područjima Gorske Hrvatske	349
NENSI SEGARIĆ, JADRANKA BRKIĆ-VEJMEKLA Mišljenja mladih o prilikama i preprekama u ostvarivanju zadovoljavajućeg života u Hrvatskoj u kontekstu potencijalnog iseljavanja	367
V. Kazalo imena	385

Predgovor

Potaknuti 200. obljetnicom rođenja Oca Domovine – dr. Ante Starčevića (23. V. 1823.; Veliki Žitnik – 28. II. 1896.; Zagreb), Odjel za nastavničke studije u Gospiću, Sveučilišta u Zadru, i Državni arhiv u Gospiću organizirali su 26. i 27. svibnja 2023. godine u Gospiću znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem – 8. Dane Šime i Ante Starčevića, pod nazivom *Suvremeni koncept domovine (The Modern Concept of Homeland)*. Djelujući u sredini koja je prije više od dvjesto godina iznjedrila Oca Domovine, začetnika ideje o državnoj samostalnosti i pravu naroda na samoodređenje, zastupnika liberalnih načela u izgradnji države, intrigantnog u svojim jezikoslovnim, političkim i filozofskim stajalištima, posve se prirodno u tematskom određenju skupa iskristalizirala ideja o razmatranju kompleksnosti poimanja domovine i domoljublja, u povijesnom kontekstu, ali i u današnjem vremenu. U tom smislu koncepciju skupa usmjerili znanstvenim propitivanjima semantički slojevitog pojma domovine kontekstualizirana u obzor humanističkog, društvenog i interdisciplinarnog motrišta. Odaziv više od pedeset sudionika iz brojnih hrvatskih i inozemnih sveučilišta svjedoči velikom interesu za predloženu temu.

Zbornik koji je preda nama čini devetnaest radova predstavljenih na navedenom znanstvenom skupu na temu domovine i domoljublja. Koncipiran je u četiri tematske cjeline: prvu čine tri plenarna izlaganja u kojima znanstvenici s dvaju domaćih i jednog inozemnog sveučilišta donose svoje priloge odabranoj temi. Rad pozvanog predavača, prof. dr. sc. Pave Barišića sa Sveučilišta u Zagrebu, pod nazivom *Lika u djelu Ante Starčevića*, slijedom Starčevićeva književnog opusa, podcrtava njegovu vezanost uz lički zavičaj. Prof. dr. sc. Ante Bralić, sa Sveučilišta u Zadru, u svom se radu pod nazivom *Što je danas nama Ante Starčević? Razvoj mita i njegova (moguća) dekonstrukcija* bavi razmatranjem povijesno-političkih okolnosti koje su utjecale na mitologizaciju lika Ante Starčevića. Domoljubnim razmatranjima u književnom opusu Hrvata u Mađarskoj zaokupljen je dr. sc. Stjepan Blažetin sa Sveučilišta u Pečuhu, koji u radu *Manifestacija hrvatske nacionalne svijesti u književnosti Hrvata u Mađarskoj* donosi pregled književnih djela Hrvata u Mađarskoj s raznolikim manifestacijama nacionalne svijesti. Drugu i treću cjelinu Zbornika čine radovi koji s humanističkog: povijesnog, teološkog i prevladavajućeg filološkog motrišta prilaze domoljubnim pitanjima analizirajući ih u sinkronijskom i/ili

dijakronijskom kontekstu. U tom smislu, radovi u poglavlju *Domoljubne teme u povijesnom kontekstu* s biografsko-ideološkog stajališta razmatraju domoljubne priloge nacionalnih vođa, ali i manje poznatih domoljuba, u kontekstu političko-stranačkog angažmana, valorizirajući njihov politički, pastoralni, teološki, a nadasve domoljubni rad. Treće poglavlje Zbornika *Filološka motrišta domoljubnih tema* najopširnije je i obuhvaća dvanaest radova zaokupljenih jezikoslovnim, sociolingvističkim, književno-teorijskim, književno-povijesnim te metodičkim istraživanjima semantički slojevitog pojma domovine. U tom se smislu donose vrlo precizne analize Radićeva jezičnoga identiteta u svjetlu jezičnih i stilskih značajka njegovih memoarskih zapisa. Hvalevrijedna su domoljubna iščitavanja rukopisne ostavštine Šime Starčevića kroz njegov istančan osjećaj za jezik kao jednu od najvažnijih identitetskih nacionalnih obilježja. Slijedom sociolingvističkih istraživanja, zanimljivi su rezultati istraživanja u čijem je fokusu analiza jezika mladih u ambivalentnom odnosu potrebe i pomodarstva između anglizama i materinskog jezika. Predodžbom domovine na nacionalnom i međunarodnom književnom opusu bavi se nekoliko radova u Zborniku. U njima se, slijedom raznolikih teorijskih uporišta (stilističkih, imagoloških, naratoloških i dr.) skreće pozornost na obilježja nacionalnog identiteta; od putopisne reprezentacije domovinskog krajolika, interpretacija domovinskih ideograma u dječjoj književnosti, preko turbulentnih predodžbi domovine(a) u ratnim godinama, do emocionalnih previranja književnih junaka kontekstualiziranih u obzor izgubljene i/ili stečene domovine. Značajan su prilog filološkim istraživanjima i metodički radovi, usmjereni recepcijskim motrištima domoljubnih tema, od osnovnoškolske do visokoškolske obrazovne razine. U posljednju su, ali ne manje važnu, cjelinu Zbornika smješteni radovi koji s demografsko-geografskog stajališta donose vrlo zanimljive istraživačke rezultate vezane uz stavove mladih o domovini, domoljublju i nacionalnim pitanjima.

Za objavljivanje ovog Zbornika radova zaslužni su prije svega autori tekstova, koji dolaze iz različitih hrvatskih sveučilišta, veleučilišta, znanstvenih, kulturnih i obrazovnih institucija, ali i iz inozemstva, potom recenzenti radova kojima dugujemo posebnu zahvalnost te recenzenti cjelovitog zbornika doc. dr. sc. Tin Lemac i dr. sc. Andrea Radošević, viša znanstvena suradnica, koji su kritičkim iščitavanjem Zbornika i dobronamjernim sugestijama utjecali na podizanje njegove kvalitete.

Iznimno zadovoljne iskazanim interesom znanstvenika da svoja razma-

tranja, analize, istraživanja i spoznaje na temu domovine i domoljublja kao društveno-povijesno uvjetovanih kategorija koje, usprkos turbulentnosti svjetonazorskih vrijednosti suvremenog svijeta, čuvaju afirmativan odnos prema nacionalnim vrijednostima, prepuštamo Zbornik kulturnoj javnosti u kojoj će, nadamo se, pronaći zainteresiranog čitatelja.

Urednice:

Sanja Vrcić-Mataija i Katica Balenović

Foreword

Inspired by the 200th anniversary of the birth of the Father of the Homeland, Dr Ante Starčević (May 23, 1823, Veliki Žitnik – February 28, 1896, Zagreb), the Department of Teacher Education Studies in Gospić, University of Zadar, and the State Archives in Gospić organised an international scientific conference: the 8th Šime and Ante Starčević Days, under the name *The Modern Concept of Homeland* (cro. *Suvremeni koncept domovine*), held on 26–27 May 2023 in Gospić. In a region that endowed us with the Father of the Homeland more than two centuries ago- nowadays referred to as a founder of national independence and an advocate for the right of self-determination and liberal principles in state-building, and an intriguing figure in his linguistic, political, and philosophical views – we felt it natural to explore the complex ideas of homeland and patriotism, both in a historical context and in contemporary times. In that sense, we wanted the conference to scientifically address the semantically layered notion of homeland, contextualised within the horizon of humanistic, social, and interdisciplinary perspectives. More than fifty participants from numerous Croatian and international universities attended the conference and showed significant interest in the proposed topic.

The Conference Proceedings on homeland and patriotism contains 19 scholarly articles, divided into four thematic sections. The first unit includes three plenary presentations by scholars from two domestic and one international university. The first plenary presentation, held by Full Professor Pavo Barišić (University of Zagreb), under the title *Lika in the Work of Ante Starčević*, explores Starčević's literary oeuvre, highlighting his connection to the Lika region. The second presentation, titled *What Does Ante Starčević Mean to Us Today? The Development and (Possible) Deconstruction of a Myth*, held by Full Professor Ante Bralić (University of Zadar), examines the historical and political circumstances that contributed to the mythologisation of Starčević's figure. The third presentation, titled *Manifestation of Croatian National Awareness in the Literature of Croats in Hungary*, held by Dr. Stjepan Blažetin (University of Pécs), reviews the literary works of Croatian authors in Hungary and their diverse expressions of national identity. The second and third units of the Proceedings consist of papers that delve into patriotic themes from a humanistic perspective: historical, theological, and predominantly philological. They an-

analyse the themes in a synchronic and/or diachronic context. In this sense, the papers in the chapter *Patriotic Themes in Historical Context* examine, from a biographical and ideological standpoint, the patriotic contributions of national leaders and less-known patriots. These papers consider the context of political and party involvement, valuing their political, pastoral, theological, and particularly patriotic efforts. The third chapter of the Proceedings, titled *Philological Perspectives on Patriotic Themes*, is the most extensive, encompassing twelve papers that delve into linguistic, sociolinguistic, literary-theoretical, literary-historical, and methodological investigations of the semantically complex concept of homeland. In this regard, precise analyses of Radić's linguistic identity are presented in the light of linguistic and stylistic features of his memoir writings. The patriotic interpretations of Šime Starčević's manuscript legacy are commendable, highlighting his refined sense of language as one of the most important markers of national identity. Following sociolinguistic research, the results of studies focusing on the language of young people are particularly intriguing, by the analyses of the ambivalent relationship between the need and the faddishness of Anglicisms versus the native language. Several manuscripts in the Proceedings address the concept of the homeland on national and international literary opus, in which, following various theoretical foundations (stylistic, imagological, narratological, etc.), attention is drawn to the characteristics of national identity; from the travelogue representation of the homeland landscape, and interpretation of patriotic ideologies in children's literature, through turbulent premonitions of homeland(s) during wartime, to the emotional upheavals of literary characters contextualized within the horizon of a lost and/or gained homeland. Significant contributions to philological research are the methodological articles focused on the reception perspectives of patriotic themes, from primary school to higher education levels. The last but not least important section in the Proceedings includes manuscripts that, from a demographic-geographic standpoint, present interesting research results related to young people's attitudes towards the homeland, patriotism, and national issues.

The publication of the Proceedings is made possible primarily thanks to the contributions of authors from diverse Croatian universities, polytechnics, scientific, cultural, and educational institutions, as well as from abroad. We would also like to give our thanks to the reviewers of the individual papers and the reviewers of the entire Proceedings, Assistant Professor Tin Lemac, PhD,

and Senior Research Associate Andrea Radošević, PhD, whose critical reading of the Proceedings and constructive suggestions have significantly contributed to its quality.

We are delighted by the keen interest shown by scholars in contributing their reflections, analyses, research, and insights on the themes of homeland and patriotism as socially and historically conditioned categories. Despite the turbulence of contemporary worldviews, these contributions maintain an affirmative stance toward national values. We are pleased to present the Proceedings to the cultural community, where we hope it will find a receptive readership.

Editors:

Sanja Vrcić-Mataija and Katica Balenović

I.

Plenarna izlaganja

LIKA U DJELU ANTE STARČEVIĆA

Pavo BARIŠIĆ

Sveučilište u Zagrebu
Fakultet hrvatskih studija
pbarisic@fhs.unizg.hr
UDK: 908(497.562) Starčević, A.

Sažetak

Nazori Ante Starčevića (1823.-1896.) o zavičaju i domovini uzdižu jednostavnost narodnoga života i veličaju slavnu povijesnu baštinu. Politički su oblikovani pod republikanskim utjecajem i prožeti idejnim naslijeđem Francuske revolucije. Izvedeni su iz stožerne ideje o zajednici slobodnih građana povezanih zajedničkim idealima. U nastojanju za državnom samostalnošću težio je ostvariti slobodu naroda i pravnu jednakost. Ovaj članak ocrtava Starčevićovo poimanje domovine i zavičaja prikazom stajališta o Lici u pojedinim djelima. Rasvjetljuje uzroke odanosti znamenitoga sabornika svomemu zavičaju i njegovu duboku vezanost uz korijene. Liku je promatrao kao povezujuću sponu između sjeverne i južne Hrvatske. U Lici je domovina Hrvatska stoljećima bila 'najtanja'. Preko nje granica Bosne i Hercegovine najbliža je Sloveniji. No, pokazalo se i u obrani nezavisnosti – najčvršća. Stoga, zacijelo je iz rodnoga kraja baštiniio osebnju misiju povezivanja cijele domovine. Prikaz započinje slikom Like u prvim pjesničkim pokušajima. Slijede prozni članci i putopisi. Od prvih spisa o svadbenim običajima u Lici do konca života zavičaj je prisutan u temama koje obrađuje. Lici posvećuje pjesme, putopise, govore rasprave pa i glasovite igrokaze iz pučkoga života. Iz niza iskaza i razmatranja u djelima u članku je izložen Starčevićev mozaik o ličkom zavičaju i hrvatskoj domovini. Svojim je djelom potvrdio kako se treba zauzimati za vlastiti zavičaj. Svjedočio je koliko je bitno ono što je Nietzsche poručivao na kraju prve kitice svoje najglasovitije pjesme Usamljen: „Blago onomu koji još – ima zavičaj!“ Zato su ga s dobrim razlozima brojni naraštaji, već od njegovih suvremenika, prepoznali i uzveličali, s jedne strane, kao zaštitnika i odvjetnika rodne Like, a s druge strane, kao „Oca Domovine“.

KLJUČNE RIJEČI: Ante Starčević, domovina, Lika, zavičaj

Uvod

Nazori Ante Starčevića o zavičaju i domovini obilježeni su romantičnim predodžbama. Idealiziraju jednostavnost narodnoga života i veličaju slavnu povijesnu baštinu. Politički su oblikovani pod republikanskim utjecajem i prožeti idejnim naslijeđem francuske revolucije. Izvedeni su iz stožerne ideje o zajednici slobodnih građana povezanih zajedničkim idealima. U nastojanju za državnom samostalnošću težio je ostvariti slobodu naroda i pravnu jednakost. Uz političku konstituciju povijesna i pravna zamisao domovine u njegovu djelu sadrži isto tako kulturne i etničke sastavnice kakve su izražene u području Mediterana i Srednje Europe.

Iznikao iz ličkoga kraja, Starčević u svojem djelovanju nije skrivao nego je naprotiv naglašavao određena zavičajna obilježja. Često su ih isticali njegovi životopisci i tumači – od Kerubina Šegvića (1911) i Josipa Horvata (1990) do Blaža Jurišića (1943) i Mirjane Gross (2000). Za ljude iz svojega kraja kao i za prava i slobodu hrvatske domovine zauzimao se cijeli život. Njegova djela svjedoče o ljubavi prema rodnoj Lici čijoj se povijesti i tradiciji na osobit način divio. U političkom smislu Liku je promatrao kao povezujuću kopču između sjeverne i južne Hrvatske. Zacijelo to potječe iz činjenice što je Hrvatska upravo u Lici stoljećima bila 'najtanja'. Preko njezina struka granica Bosne i Hercegovine najbliža je Sloveniji.

Pri tom je u nizu svojih djela nastojao obrazložiti kako je kopča ostala čvrsta poveznica hrvatskih zemalja. Velebit je kraljeznica koja povezuje hrvatske zemlje, hrvatski jug i sjever. Stoljećima je Lika bila simbol obrane hrvatske nezavisnosti. Josip Horvat u svojoj monografiji o Starčeviću uzvisuje kao povijesnu misiju Like spašavanje teritorijalna jedinstva u razdoblju kada je hrvatska zemlja bila europsko bojište i bedem obrane od osmanlijske sile s istoka:

„Kobno hrvanje traje gotovo tri stoljeća: od krbavske katastrofe pa do svištovskoga mira 1792. kad hrvatska zemlja dobiva svoje trajnije političke granice u kojima će dočekati svoj novi vijek. Naraštaji izgibaju, mijenja se sudbina njihovih društvenih slojeva, obranbenu zadaću preuzimlju od feudalnih mogućnika osirotnjeli, poseljačeni odvjerci starih plemena, ali zadatak ipak je izvršen: Lika spašava uvjete za daljnji život narodne ideje Hrvata, održaje njezin teritorijalni, politički i kulturni kontinuitet, predaje ideju življu sjeverne Hrvatske, koji zaodjevši je u oklope sredovječne latinštine i pravica stališa i redova, spasava joj srce, njezin životni elan.“ (Horvat 1990: 8-9)

Osebujnu vlastitu misiju političkoga očuvanja i teritorijalnoga povezivanja Hrvatske Starčević je zacijelo baštinio iz ličkoga kraja. Te motive iznosi u nizu svojih pjesama, putopisa i oglada. Jer on je upravo sljednik i nastavljatelj one trostoljetne borbe za opstojnost hrvatske državnosti koja se najžešće odvijala upravo u ličkim krajevima. Kao *homo novus* u politici svjedoči o tome kako obrambenu moć preuzimaju „poseljačeni odvjetci starih plemena“ od feudalnih velikaša. Često se taj motiv pojavljuje upravo u Starčevićevu opusu, Lika je spasiteljica povijesne svijesti o hrvatskoj državnosti.

Ovaj članak ocrtava Starčevićovo poimanje domovine i zavičaja prikazom stajališta o Lici u pojedinim djelima. Rasvjetljuje uzroke odanosti znamenitoga sabornika svojemu zavičaju i njegovu duboku vezanost uz korijene. Prikaz započinje slikom Like u prvim pjesničkim pokušajima. Slijede prozni članci i putopisi. Od prvih spisa o svadbenim običajima u Lici do konca života zavičaj je prisutan u temama koje obrađuje. Lici posvećuje pjesme, putopise, govore rasprave pa i glasovite igrokaze iz pučkoga života. Iz niza iskaza i razmatranja u djelima u članku je izložen Starčevićev mozaik o ličkom zavičaju i domovini.

1. Pjesnik iz Žitnika

Spisateljski opus Ante Starčevića započinje pjesništvom. Objavljuje pjesme ponajprije u časopisu *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska* koji uređuje Ljudevit Gaj. Piše u duhu narodne poezije i dubrovačkih pjesnika. Uključio se u živu struju preporodnoga zanosa. Nastaju plodovi romantične orijentacije i bavljenja poviješću i kulturnom baštinom vlastitoga naroda. Pjesme izlaze u tisku dok je pohađao posljednji, šesti razred latinske gimnazije u Zagrebu. Prva je tiskana 12. travnja 1845. pod naslovom „San i istina“. Sljedeća je ugledala svjetlo dana tjedan dana nakon toga, 19. travnja 1845. Bila je otisnuta na naslovnoj stranici *Danice* pod nazivom „Věrni podložnici premilostivomu svomu kralju Ferdinandu V.“ Za razliku od kasnijih oštrih kritika habsburških vladara, u njoj je kralju pjevao kako ga „rod hãrvatski otcem milim“ (Starčević 1995: 50) naziva s dobrim razlozima. Od „otca“ se očekuje obrana hrvatskoga puka koji zauzvrat očituje svoju vjernost. Ali tu već pjesnik ističe kako je Ferdinand bio do tada samo kralj, a zahtijeva da nadalje bude i „otac“ i „kralj“. Odatle potječu njegova kasnija uporna prozivanja habsburških vladara zbog iznevjerenih ne samo „očinskih“ nego prije svega „kraljevskih“ obveza koje su

zapisane u ugovorima između predstavnika hrvatskoga naroda i Ferdinanda I. Habsburškoga i njegovih nasljednika.

Objavio je nekoliko ljubavnih i povijesno-domoljubnih pjesama. Prvi pjesnički ostvaraji svjedoče o nadarenosti mladoga romantičnoga pisca kao i o uredničkoj visoko prosudbi njegovih književnih ostvarenja. Od prvih objava prevladavaju teme iz narodnoga života i politike. Što se više udaljavao od zavičaja, to su naglašenije bile poruke posvećene rodnom kraju. Lika postaje kraj s kojim se poistovjećuje i sve više tematizira u svojim pjesničkim ostvarenjima kada odlazi na studij filozofije i teologije u Peštu.

1.1. Ličanin Zori Dalmatinskoj

Iz stranoga svijeta na studiju u mađarskoj prijestolnici, gdje se osjeća duh buđenja i nadolaska europskoga proljeća naroda, bistri se vidik na teške društvene prilike u ličkom zavičaju. Pjesnik osjeća potrebu izraziti pripadnost potlačenom kraju iz kojega potječe. U 1. broju trećega godišta časopisa *Zora Dalmatinska* objavljuje 5. siječnja 1846. pjesmu pod naslovom „Ličanin Zori Dalmatinskoj“. Poruka je vidljiva u imenu s kojim se predstavlja. Ponosan je Ličanin. Čezne za preporodom i dolaskom svjetla u rodnom kraju koji se još nalazi pod oblacima i u stanju političke neshvatljivosti. Što je učinila *Danica* u sjevernoj Hrvatskoj želi da na sličan način postigne i *Zora Dalmatinska* na jugu. Velika su njegova očekivanja od prvoga preporodnoga lista koji je od 1844. tiskan na hrvatskom u Dalmaciji pod uredničkim vodstvom Ante Kuzmanića. Zato, obraća mu se kao prekovalebitski susjed iz Like. Stalni je suradnik u tom listu njegov uzor iz rodnoga Žitnika, stric Šime Starčević. On ga je vjerojatno i poticao na suradnju u *Zori Dalmatinskoj*.

Pjesma je prožeta preporodnim duhom i slavenskim idejama. Iz predrevolucionarnih rasprava na Kraljevskom sveučilištu u Pešti otvaraju se mladom studentu filozofije i teologije jasniji pogledi na cjelinu domovine koja se budi iz političke zaspalosti. Pod programskim geslom Petra Preradovića „Zora puca, bit će dana“, otisnutim u prvom broju preporodnoga glasila iz Zadra, pjesnik oslikava kako se Dalmacija trgnula iz tmine. Dio je to općega preporoda koji se očituje na svim stranama „velike Slavije“. Tako je i Dalmatinac progledao jer mu je *Zora Dalmatinska* stala otvarati oči. Dalmacija je počela usisavati „ilirsko mlijeko“, prionuvši uz veliku majku „Slaviju“. Pjesma obiluje izrazima tuge nad žalosnim stanjem vlastitoga ličkoga zavičaja koji jedini zaostaje za preporodnim nastojanjima u svojevrsnoj noćnoj mori. Pjesnik se žalosti nad

spoznajom što samo Velebit kao simbol njegova kraja nije ugledao „žarkog sunca“ i jedino njega još „mrak veže“.

„Noć još tamna svigdie vlada, i tmina,
Nije glasa jošte danu bielom,
S ovaj i s taj kraj tvojih planina,
Sve još stenje pod planinom debelom.“ (Starčević 1995: 55)

Utoliko se više raduje „Zori“ koja dolazi s druge strane Velebita, iz Dalmacije. Od nje se očekuje spasonosno rasvjetljenje. Njezino bi lice trebalo donijeti novi dan i bjelinu. Nada se kako će ona razagnati paklene tmine. Uspoređuje njezine „oči sunčane“ s *Danicom*. Povezuje ih u zajedničkom nastojanju da rasvijetle „sve ilirske strane“ koje su do tada obitavale u „mrklom mraku“.

Pogled sa sjeverne obale Dunava, iz Pešte, pjesniku snažnije približuje duši njegov lički zavičaj. Iz udaljenosti stranoga svijeta još jasnije uočava značajnije zajedništva domovine i težnje za narodnim buđenjem. Već u tom ranom pjesmotvoru spominje povijesno „pravo“ domovine kao podlogu za njezinu političku slobodu:

„Da, što Bog nam dade, uzdržimo,
Naše pravo da kod nas ostane,
Da se bratja bratski zagèrlimo,
Da nam bèržje běli dan osvane.“ (Starčević 1995: 56)

Formativne godine mladoga pjesnika na studiju u Zagrebu i Pešti bile su tako u znaku romantičnoga pokreta i buđenja narodnosti. U Mađarskoj je već dozreli pjesnik i doktor filozofije taj pokret zajedno s ostalim polaznicima Kraljevskoga sveučilišta iz raznih pokrajina Monarhije promatrao iz prvih redova uzavrele povijesne pozornice. Formativno je preuzimao ideje slobode i buđenja narodnosti koje su ga vodile u političkom djelovanju cijeloga života.

1.2. Žitničanin o „kruni Ilirije“

Nakon predstavljanja kao Ličanin zavičajni toponim upotrijebio je i u sljedećem broju *Zore Dalmatinske*. U njemu je otisnuta njegova elegija „Podèrtini

Solina“. Radi se o ulomku iz veće pjesme koja nikada nije objavljena u cijelosti. Uz anagram A. V. Rastevčić dodao je i zavičajni toponim Žitničanin.

Riječ je o izrazito romantičnoj pjesmi. Pjesnik sanjari o povijesnoj veličini grada kojega proglašuje „krunom Ilirije“. Horvat (1990) tvrdi da je to „naj-dotjeranija Starčevićeva pjesma“, koja u nekim stihovima ima bayronovske ugođaje, a u nekima utjecaje najljepše narodne lirike. Kao „Byronov ‘Child Harold’ sred ruševina rimskoga Koloseja snatri Starčević nad podrtinama Solina.“ (Horvat 1990: 76). Ideali romantike nedostatke sadašnjosti nastoje namjestiti pogledima u slavnu i lijepu prošlost. Tu je ljepota u djelima velikih predaka koje valja ponovno oživjeti.

1.3. Satira o ličkom zavičaju

Pisanje stihova nije ostala samo zabava u mladosti. Pjesničko umijeće koristio je cijeloga života. Kasnije manje piše romantične, a posve prestaje pisati ljubavne pjesme. Više je u stihovima izražavao satiru koju njeguje od ranih djela. Dobar poznavatelj Starčevićeva opusa i jezikoslovne povijesti Josip Bratulić (2017) obrazlaže tezu da je Ante Starčević u žanru satiričnih tekstova počeo pisati već u *Zori Dalmatinskoj*. Odnosi se to ponajviše na razdoblje studija u Pešti 1847. i 1848. Kako su tekstovi objavljeni nepotpisani, teško je pouzdano utvrditi autorstvo između njegova pera i strica Šime.

„Čini se da je prve satiričke tekstove Ante Starčević počeo pisati u ‘Zori dalmatinskoj’; ili je bar nastavio stričevim koracima, poimence pojedine *Poslanice ličke pastirice* odnosno *Poslanica ličke pastirice Stane Gledović* koje se u literaturi pripisuju Šimi Starčeviću, ali u nekima se osjeća i nazire duh, stil, načitanost i ironija Ante Starčevića.“ (Bratulić 2017: 369)

Bratulić je naveo još nekoliko naslova koji upućuju na veliku vjerojatnost da je Ante Starčević već u Pešti počeo izraženije razvijati satirični stil pisanja koji nije postojao u opusu njegova strica. Riječ je o satiričnoj crtici *Prigovaranje s babom* koju potpisuje s Ivan Cervarić.

Koliko god je ta hipoteza nepotvrđena, postoje i po mojim prosudbama očito razlozi koji joj govore u prilog. Ponajprije, mala je vjerojatnost da peštanski student prestaje pisati u razdoblju između 1846. i 1848. Premda se vjerojatno posvetio studiju, ipak je vjerojatnije da je u nekom obliku nastavio svoj spisateljski rad i tada. U Pešti zacijelo nastavlja svoje književno stvaralaštvo i ogleda se u novim žanrovima. Ironijski odmak, koji je tako karakterističan za njegov

način oslikavanja stvarnosti, otkrio je već tijekom studija. O tome svjedoče njegovi tekstovi od 1848. pa dalje kada nastupa kao formiran pisac koji je izvrsno svladao više književnih žanrova i izvrsno primjenjivao ironijske figure.

1.4. Odziv od Velebita

Vrhunac je Starčevićeva pjesništva u romantičnom zanosu i narodnom desetercu dosegnut u programskoj pjesmi posvećenoj ujedinjenju domovine i ličkom zavičaju. Iz Pešte se izoštrava pogled na cjelokupnost hrvatske domovine. Pogled preko Velebita skreće u Dalmaciju, kolijevku hrvatske državnosti. Sada Velebit više nije mjesto tmine nego sunčevim zrakama rasvijetljena gora s koje Ličanin navješćuje primorskom susjedu narodni preporod i političku slobodu. To je opisao u prvoj imenom potpisanoj pjesmi. Objavljena je 13. svibnja 1848. u časopisu *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska* pod naslovom „Odziv od Velebita – od A. V. Starčevića, Ličana”.

Piše pod utjecajem uzavrelih ideja proljeća naroda, koje su se širile vrlo snažno na Kraljevskom sveučilištu u Pešti. Student iz Like nadahnut je očekivanjem oslobođenja svojega zavičaja iz potlačenosti i ujedinjenja zemlje pod vodstvom bana Josipa Jelačića. Ističe s ponosom kako su preci novoga Bana podrijetlom iz ličkoga grada Bužima:

„Bor zeleni, koga si vidio
Baš u Lici s on kraj Velebita,
Ono ti je naša kruna svietla,
I gospodar od zemlje Hårvatske,
Slavonie i sve Dalmacie: –
Ono ti je *Jelačić Josipe*,
Sada bane naše domovine.
Njegovi se diedi porodiše
U Budimu usried Velebita,
Dakle Lika kolievka im biše.“ (Starčević 1995: 62)

U narodnom duhu pjesnik opisuje kako dva pobratima, Ličanin Milovan i Dalmatinac Dragija, piju vino i raduju se ujedinjenju hrvatskih zemalja u „jednu Domovinu“. Ushićeno navješćujući političko jedinstvo povijesno razdijeljenih pokrajina nekadašnjega moćnoga kraljevstva, nabranjanje započinje

vlastitim zavičajem. Lika i Krbava u njegovim su predodžbama središte „Domovine“ koju opisuje sljedećim riječima:

„Od sada će Lika i Krbava
Dalmacia sva do Dubrovnika
A Harvatska bar do Une rieke
Slavonia do Bosne ponosne
I sva Kranjska do Ljubljane grada
I Štajerska do Gradca bieloga
Biti, pobro, jedna Domovina.“ (Starčević 1995: 60)

Riječ je o svojevrsnoj programskoj pjesmi koja je jedina bila tiskana u izdanju *Danice* od 13. svibnja 1848. Posvuda se osjećaju nova politička gibanja. Caru su u Beč upućena Narodna zahtijevanja. Za hrvatskoga bana izabran je Josip Jelačić. Bude se sve hrvatske zemlje. Zora je stigla i u zavičaj i cijelu domovinu. Ni Velebit više nije u mraku. Dalmatinac Dragija pripovijeda pobratimu Milovanu kako je upravo na Velebitu ugledao „bor zeleni pružen do oblaka“ koji je raširio grane preko Like i Krbave, ali i preko Dalmacije. Na tom je boru mirisno cvijeće različitih boja koje nadahnjuje cijelu domovinu. Na njemu se roje jata „sivih sokolova“ i viju „jedno gnijezdo“. Ličanin tumači Dalmatincu kroz smijeh i suze radosnice kako je riječ zapravo o uskrsnuću „Hrvatskoga kraljevstva“. Navješćuje nadolazak sreće za „lijepu domovinu“.

Ocrtavajući osebujan pjesnički stil, pisac prve cjelovite povijesti hrvatske književnosti Slavko Ježić (1993) naglašava kako se Starčević u svojim radovima iz toga razdoblja „povodi za dubrovačkim pjesnicima i narodnom poezijom“ te napominje kako su njegove pjesme pisane „lijepim narodnim stihovima“ i „lijepim narodnim jezikom“ (Ježić 1993: 231). S dobrim je razlozima Starčević imao potrebu upravo te programske tekstove izraziti u narodnom izričaju. Obiluje ushitom nad srećom koja se najavljuje „lijepoj domovini“ pred nadolaskom boljih vremena i svijetle budućnosti. Zaziva se sveti ostanak na tlu pradjedova i osamostaljenje od svih tuđinskih uprava, bilo turskih mađarskih ili njemačkih.

Izraz domovina spominje se u pjesmi na više mjesta. Pisan je katkad malim, a katkad od ushita i velikim slovom. Najčešće se pojavljuje u svezi s pozivom na ujedinjenje u „jednu Domovinu“ ili kao „jedna domovina, samo jedna za svu braću našu“ (Starčević 1995: 62-63). Zato se često navodi i kao „naša domo-

vina“. Posebno poslanje u tom ujedinjenju namijenjeno je Lici za koju pjesnik navješćuje ponovnu sreću kao u staro junačko doba kada se viteštvo poštivalo. Uz obranu kralja i domovine lički su junaci posebno bili na glasu zbog svoje vjernosti i postojanosti. Pjesnik za Ličane romantično koristi sljedeće stihove:

„Lika, da ju tako Bog pomogo,
 Kako ju je do sad ostavio.
 Pa u srietne stare one dane,
 Kad junaci biše poštovani,
 Poštovani i još nadareni
 I od kralja i od domovine,
 Za junačka svoja vojevanja,
 Kad braniše svoju domovinu,
 Svetu vieru i svoje ognjište,
 To u ona bi vriemena zlatna
 Kojih danas kod Ličanah neima,
 Kod Ličanah ni kod ijednoga,
 Kog ilirska rodila je majka,
 I koi nije rod iznevjerio.“ (Starčević 1995: 62-63)

Romantik sanja o lijepoj prošlosti i zamišlja kakva bi trebala izgledati budućnost u ujedinjenoj domovini. Kao što su se nekad junaci poznavali kao braća i zajedno borili, tako poziva i sada na zajedničku obranu nesretne domovine koju je zadesila gorka sudbina. Dolazi sloboda prvo u Zagrebu i okolo njega, a onda se širi i prostire diljem domovine. Lički sinovi do sada su bili u nevolji, ali ih je osvijetlila sloboda i rukuju se s ostalom braćom u ujedinjenoj domovini. Ban je opjevan kao otac, a Domovina je majka.

2. Zavičaj u prozi

Lika je prisutna u temama koje Starčević kroz razne žanrove obrađuje od ranih sastavaka do kraja života. U duhu romantike svojega doba javlja se na osobit način putopisnom prozom. Za romantičare su, uz idealiziranu prirodu i običaje, bili znakoviti motivi jezika, narodnosti i, naravno, politike. Upravo je u tim elementima Starčevićovo djelo duboko romantično. Od pjesama, pisanih

u preporodnom zanosu, kao i u putopisima iz Like, prikazuje jednostavan način života, veliča prirodu, narodnu tradiciju, jezik i drevnu politiku.

Romantika ima određenu privlačnost koja potiče stvaratelje da se iznova vraćaju njezinim uzorima i zanosima. Nadilazi vrijeme. Ideali romantike ublažuju stvarnost i pomažu u nadilaženju raskola koje donosi napredak društva pri raslojavanju i raspadanju tradicionalnih oblika življenja. Nakon prosvjetiteljskoga uzdizanja povjerenja u um i spoznatljivost svih stvari u prirodi i društvu, romantizam nudi kompenzaciju za razaranje individualnosti i izazove gubitka zavičajnosti svijeta. Pruža oslonac u traganju za povijesnim identitetom u običajima, jeziku i predaji. Romantika je izgradila estetički most za pomirenje onoga što se u zbiljskom svijetu raskolilo, zbiljskih proturječja života, naravnoga stanja i civilizacije. Upravo iz te romantične idile ličkoga života, običaja i ćudoređa, javlja se mladi pisac iz Like svojim proznim prvijencima. Posvećuje svoje romantične opise ponajviše zavičaju. U njega projicira rousseauovske elemente izvornoga življenja u skladu s prirodom i jednostavnim običajima.

2.1. Nešto o pirnih običajih u Lici

Prvi Starčevićev objavljeni spis u prozi nosi naslov „Nešto o pirnih običajih u Lici“. Josip Horvat (1990) ubraja ga među najbolju i najizražajnu hrvatsku prozu preporodnoga razdoblja. Tiskan je 30. kolovoza 1845. u 35. broju *Danice horvatske, slavonske i dalmatinske*. Naglašavajući kako je članak pisan „perom narodnim“, Horvat u njemu prepoznaje duboku bliskost autora s rodnim krajem. Obrazlaže kako je u Zagrebu „intimno živio čvrsto povezan sa svojim zavičajem, disao njegovim duhom, mislio njegovim načinom“ (Horvat 1990: 71). Njegovao je stil, poštivanje i zanos za izvorni narodni život. Iz daljine se romantična ljepota zavičajnih običaja još uvećava. Mladi pisac s divljenjem oslikava ličke običaje i daje maha uzvišenim izričajima, zapažanjima i razmišljanjima o narodnoj gozbi. Pučke starine u romantičnom izričaju dobivaju idealizirani izraz.

Spis je sličan po naslovu i sadržaju članku Ivana Kukuljevića Sakcinskoga „Pirni običaji okolo Senja iz ustiuh naroda“. Oba su objavljena iste 1848. godine u istom časopisu. Kukuljevićev je ogled tiskan u broju 12, a Starčevićev u broju 35. Izrijeком se poziva na sastavak o senjskim običajima i tumači kako pod njegovim utjecajem i on hita opisati „domorodnom čitatelju“ svatovske

običaje u rodnom ličkom kraju. Ističući značenje toga članka, Josip Horvat uvrstio je Starčevića s razlogom u red prvih „prozaista hrvatskoga preporoda” (Horvat 1990: 72-73). Stavio je taj sastavak uz bok putopisima *Pogled u Bosnu* Matije Mažuranića i *Putositnice* Antuna Nemčića.

Sastavak sadrži mnoštvo pučkih izreka i poslovice. Tematika je u osnovi romantičarska: narodni običaji i naravno stanje društva. Odnosi se na Ličane kako katoličke tako i pravoslavne vjere. Običaji su isti. U Rousseauovu stilu uzdiže se idila i zanos za čarima pučkoga života. Uzor je univerzalne ljudskosti u slavnoj starini sačuvanoj u predaji narodnih pjesama i običaja. Taj je opsežni članak tiskan „lijepim narodnim jezikom” (Ježić 1993: 231). Prema uzoru na svojega strica Šimu, očito je mladi Ante već zarana počeo sustavno prikupljati i oplemenjivati narodno govorno blago. Pravi romantik poštuje i oponaša genij pučkoga stvaralaštva, narodni duh. Poput Johanna Gottfrieda Herdera, koji je u svojoj slavnoj zbirci *Narodnih pjesama* (Volkslieder) iz 1788. u Goetheovu prijevodu objavio pučku baladu „Asanagicu”, prepoznaje u pjesničkim tvorevinama puka njegov osobit značaj i utjecaj na razvoj jezika.

Spis u romantičnom duhu idealizira drevne narodne kreposti. Veliča jednostavne oblike življenja u zajednici s neiskvarenim običajima i dobrim ćudoređem. Opisuje u vedrim tonovima ličke narodne običaje. Povod je svadbeni čin na kojemu se sabiru svi žitelji sela. Pisca oduševljava prosta narodna solidarnost. Diješe međusobno troškove kako ne bi posve osiromašili oni koji se žene:

„To je još lépo, da se k svakomu svega sela stanovnici skupe: po redu od jednoga do drugoga gdje svi, pozvani i nepozvani, domaći i stranjski u ljubavi i veselju, koja se još samo kod Slavjanah gdjegdě nalaze, svoj trud potroše, bez da bi tko na koga samo ružno pogledao.” (Starčević 1995: 77-78)

Za mladića koji je otišao u grad pirovi iz njegova zavičaja idilični su primjeri skupnih gozbi kakve je Aristotel još opisivao da su najljepše jer u njima sudjeluje mnoštvo. Uz to je dodao i slavensku gostoljubivost. Na kraju priznaje da je nakana ispraviti neistine o Ličanima. Pjesnik ih vidi u ljepšem svjetlu. Uz to želi poukom popravljati što je uočio štetno u svojem zavičaju. Mladi pripravnik teologije sprema se na ćudoredno i prosvjetiteljsko poslanje.

2.2. Iz Like

Pod akronimom A. S. objavio je mladi doktor filozofije u nedjelju, 22. listopada 1848. u *Slavenskom Jugu* prilog pod naslovom „Iz Like“. U njemu tumači zemljopisni položaj, zamršenu povijest i životnu mudrost svojega kraja. Piše o teškom stanju u „granici vojničkoj“. Pri tom se uglavnom ograničuje na ličko područje od Kapele i Modruša do Velebita.

Započinje tvrdnjom da se u domaćem tisku više razglaba o stanju u najudaljenijim dijelovima svijeta nego o „veleznamenitoj strani naše domovine“ (Starčević 1848: 135). Uočio je tu zagonetku koja ga muči još od vremena dok je u Hrvatskom saboru pratio političke rasprave. Pita se zašto je tako malo graničara među saborskim zastupnicima, a zašto i njihova gospoda časnici, „ili ništa ne govore, ili za narod, koga zastupaše, zlo i naopako rade“ (Starčević 1848: 135). Na takvu oštru kritiku uredništvo, vjerojatno Dragutin Kušlan, imalo je potrebu pridodati u podrubnoj bilješci da se to „ne može upravo o svima kazati“. Ali je priznalo da ih je bilo malo i kao „najrevnijega“ među njima istaknulo „g. J. Pukšeca“ (Starčević 1848: 135).

No, pisac je nastavio prigovorima o manjkavoj zastupljenosti graničara u „narodnoj skupštini“. Prenoseći žalopojke iz zavičaja zaključuje kako su u svakom slučaju zastupnici malo načinili za „poboljšanje života graničarah koji su u nje toliko povjerenje stavili“ (Starčević 1848: 135). I na tom je mjestu interveniralo uredništvo primjedbom kako bi bilo zahvalno da je putopisac iz Like naveo primjerom „što je za graničara herdjavo radjeno“. Kako je to propušteno, ostalo je na snazi rašireno mnijenje da je za granicu politički učinjeno sve što se u tom trenutku moglo učiniti.

Opisi stanja iz Like u prvi plan stavljaju potrebu poznavanja narodnoga jezika, narodne čudi i običaja. To je pretpostavka za dobro političko zastupanje. Pisac spominje kako je vidio puno nepravdi dok je sam živio u granici. No, kako je devet godina izbivao iz rodnoga kraja, osvrćući se na godine školovanja u Zagrebu i Pešti od 1839. do 1848., očekivao je da će se stanje slobode popraviti kako je to vidio drugdje u Europi. Posvuda se od Francuske do Ugarske razmahala borba za slobodu i prava narodnosti. Čak spominje kako je i u Osmanskom Carstvu „turskoj raji zraka slobode dopala“ (Starčević 1848: 135). Zahtijeva za ljude iz svojega rodnoga kraja slobodu koja je drugdje podijeljena barem u opsegu kojem se smije „prostiti pravica“ i davanje pritužaba poradi načinjenih krivica. To je pravac u kojemu je usmjerio

vlastito političko djelovanje.

Pohvalio je novinare prvoga demokratskoga lista u Hrvatskoj koji svetom drže samu istinu. Najavljuje da će im se češće pojavljivati na stranicama ako ustraju u tome i ne prestraše se od toga da bi mogli pasti u nemilost ljudi koje oslikavaju u svjetlu kakvo im pripada. Na tome mu je uredništvo zahvalilo i zamolilo da će rado objavljivati priloge iz njegova „vještoga pera“. Posebice mu je preporučilo svoj prilog *Prijatelj puka*. A na primjedbu o strahu od nemilosti moćnika istaknulo je temeljnu zadaću demokratskoga novinarstva u širenju istine i zajamčilo objavu svakoga istinitoga i pravedna ukora za kojega spisatelj može zajamčiti.

2.3. Prizor iz života

Putopisni zapis „Prizor iz života“ objavljen je 1853. u *Nevenu*. Donosi slikovite opise i promišljanja o zavičaju i romantičnoj idili prošlosti. Ako se pođe od opće odrednice da su romantične predodžbe nadomjestak za nešto uzvišeno i vrijedno što se smatra izgubljenim, onda su zacijelo u središtu istinski romantični motivi. Osjeća se žal za izgubljenom slavom i životom minulih vremena. Za pisca prošlost može biti ljepša i slavnija od loše sadašnjosti. Protivi se onima koji društvo i zbilju mjere samo prema trenutačnom stanju. Nije primjeren uvid čovjeka, „koji žive samo u sadašnjosti, koji je navikao svojima, današnjega hérđavoga vremena slabim očima vërovati“ (Starčević 1995: 100). Bolje vidi onaj koji može raspoznati u pravom svjetlu dosege sadašnjosti u odnosu na ono što je bilo i što će biti.

Ogled je sjetnim osjećajima prožeta slavopojka u čast rodne Like. Prikaz započinje od planinskoga masiva Kapele i njezina povijesnoga središta Modruša. Pisac je zadivljen ljepotom mjesta i ispunjen uzvišenim čuvstvima pod kojima priznaje kako bi u takvu duhovnu stanju opijenosti mogao ostati do svršetka života. Dokle pogled promatrača seže vide se planinski obronci Kapele. Gorska ljepota očarava usamljena putopisca, koji se, očito nakon boravaka u gradskoj vrevi, zaželio zavičajne prirode.

U romantičnom zanosu privlači ga, posebice na brežuljcima s istočne strane Velike Kapele, ostatak razvaljenih zidina. Ruševine bude uspomene na slavnu prošlost. Riječ je o razvalinama slavnoga mjesta Modruš. Za taj znameniti utvrđeni grad koji je bio sjedište knezova Frankopana od 12. do 16. stoljeća Starčević rabi ženski rod imena i od milja ga naziva „naša Modruša“.

Posebice mu pozornost privlače ostatci stare tvrđave koja se uzdizala ponad utvrđenoga sjedišta nekadašnje prostrane Modruške županije i bivšega biskupskoga sjedišta.

Ugođaj je sličan onome koji se susreće u pjesmi „Podèrtini Solina“. Za opis slavnoga grada iz opjevane prošlosti koristi lijepe i rijetke izraze, koji se danas rjeđe mogu pronaći u rječnicima. Jedan je od njih oznaka za mjesto gdje se vrane skupljaju: „Ta podèrtina, taj vraniak, koji neuke plaši, a uke opominje na nekadašnju veličinu, našega naroda – to je naša Modruša.“ (Starčević 1995: 100). Ime i pogled na to mjesto budi podijeljene uspomene u istinskom domoljubu, u „pravome Hèrvatu“.

S jedne strane, ispunjava ga ponos na velika čine iz junačke prošlosti, koja opisuje patetičnim slikama. U razvalinama vidi zidove koji su uzdignuti iz „kostiju otaca“, „starih Hrvata“, koji su ih na tisuće puta nalijevali svojom krvlju. Ne propušta spomenuti ni „majke naše“ koje su zbog svojega junaštva bile proglašavane „novimi Amazonkami“. No, s druge strane, s uspomenama pomiješana i tuga zbog propasti Modruše i stotina drugih hrvatskih gradova. Obrazlaže zašto je skratio povijesno razglabanje i sveo ga na sažet izraz: „nègda uzor veličine, a danas ogledalo nevolje“ (Starčević 1995: 101). Umjesto da zdvaja nad nesretnom propasti, pisac se okreće opisu sadašnjega stanja i traži izlaz iz nevolje s kojima je suočeno njegovo doba.

U putopisu se pojavljuje motiv koji se provlači kroz Starčevićev opus kao nit vodilja do kraja života. Promišljajući o uzrocima propasti, uočava značajnije domoljublja za blagostanje i napredak društva. Primjećuje kako se njegovi suvremenici nedovoljno zauzimaju za svoje i ne ljube dovoljno vlastitu domovinu. Kao uzor im suprotstavlja, između ostalih, stare Gale koji su neizmjerljivo ljubili „svoju makar i siromašnu domovinu“. Borili su se za svoju domovinu jer im je ona donosila slobodu u odnosu na rimsko sužanjstvo: „oni su znali što ih čeka ako dođu pod Rimljane, pa su volili poginuti nego li im se predati, i pasti u sužanjstvo, koje su Rimljani deržali za pedepsu puno težju nego li je smèrt.“ (Starčević 1995: 102)

Pisac zdvaja nad time što se u njegovo doba takvo domoljublje i junaštvo gubi. Najviše ga pogađa što nestaje osjećaj za slobodu kao najuzvišenija vrijednost u zajednici. Stoga je u svojim djelima i politici upravo iz tih načela izveo svoje glavno poslanje. Borba protiv iskrivljavanja istine i obezvrjeđivanja slobode stožerne su ideje vodilje koje prema uzoru na klasične pisce povezuje s domoljubljem. Ljubav prema slobodi ljubav je prema domovini. Odatle i

kritika onih koji se povode samo za stranim kao naprednijim i poželjnijim od vlastitih vrijednosti.

Ogled nadalje razmatra o tome kako su običaji nekada bili jednostavniji i kreposti puka postojanije. U primjere kvarenja ćudoređa pisac pridodaje i novotariju parničenja na sudu. Na vijest da su se potukli žitelji Brinja i Krmpota te da bi kočijaša mogli pozvati za svjedoka na sudu, pripovjedač se ironično iščuđava. Sumnja u vjerodostojnost te priče, koju mu podastire njegov vozač, obrazlažući da bi na nju mogao pasti samo netko tko ne poznaje neiskvarenu ćud njegovih ličkih zemljaka:

„Nije moguće da će doći do tužbe – ovaj narod još nije tako pokvaren, da bi za svaku malu stvar suda trebovao, – što ih koji na takovome piru dobije, to nosi, bez da kome kaže – odgovorim malo sumnjajuć o toj stvari mome drugu, koi ne biaše graničar, te zato nije poznavao ćud njihovu.” (Starčević 1995: 103)

Očito se tu poslužio rousseauovskim motivom o izvornoj dobroti i neiskvarenosti ljudske naravi. Slično je, poput autora *Rasprave o nejednakosti*, izvore deformacije pravednosti u građanskom društvu otkrivao u paradoksima razvoja civilizacije. Što se više razvijaju sofisticirane mreže pravosuđa, to su i zloporabe sudstva izglednije. Takvo zlo Starčević primjećuje i u vlastitom za- vičaju. Napredak ne donosi uvijek očekivano oslobađanje nego otvara i nove izazove. Moderni poroci stižu s kulturom i u pišćev kraj. Nestaje starinske pravednosti i reda.

Razmatranju o pravednosti, dobru odgoju i učinku kazne za život u zajednici posvećena je romantizirana zgoda o „ciganskom kapetanu“ koju donosi u završnom dijelu putopisa. Stari poglavar tumači drevnu mudrost na kojoj se zasniva dobar život u njegovoj zajednici. Iznosi pouku na koji način poglavari trebaju postupati kako se njihovi podložnici ne bi iskvarili. Ključno je među članovima zajednice njegovati osjećaj solidarnosti i pripadnosti zajednici. Pouka poglavara, sažeta u iskazu: „ako li se prestanemo mi među se ljubiti, morati ćemo propasti“ (Starčević 1995: 110), postala je smjerokaz Starčevićeve javne djelatnosti. Zajednica koja ne razvija domoljublje i poštovanje prema vlastitim vrijednostima osuđena je na propast. Zato, i u politici kao i u satiri usmjerava oštricu prema zatirateljima slobode i onima koji zanemaruju dobro vlastite zajednice.

3. Lika u pučkom igrokazu

Jedini sačuvani od nekoliko napisanih dramskih tekstova Starčević je posvetio svojem ličkom zavičaju. Tekst je tiskom posthumno objavio Ljubomir Maštrović u prigodi obilježavanja stote obljetnice Starčevićeva rođenja 1923. Objavljen je pod naslovom *Selski prorok*, premda se rukopis vjerojatno izvorno nazivao samo *Prorok*. Tako se navodi u prikazu u časopisu *Neven*, a Maštrović objašnjava kako je riječ o skraćenom nazivu.

Pučki igrokaz u tri čina opisuje događaje koji su se zbili u Lici 1822. Prema navodu u izvornom rukopisu napisan je od 3. do 16. svibnja 1852. Sačuvani je primjerak vjerojatno prošao kroz ruke ocjenjivača na natječaju Matice Ilirske. Za prijedlog pristiglih drama za nagrade bio je zadužen urednik Josip Praus (1829. – 1874.), koji je u prikazu za *Neven* obrazložio kako je drama bila najbolja od svih pristiglih na natječaj.

„Između tri igrokaza, što su se za nagradu natjecala, najbolji je onaj, kojemu je naslov ‘Prorok’. U njemu se naravi shodno i vjerno, jezikom čistim i vrlo ispravnim, slika domaći život prostoga naroda u gornjoj Krajini.“ (Maštrović 1923: 19)

Mladi književnik odlučio se, prema uzoru na svojega omiljenog pisca Rousseaua, opisati zbivanja u svojem rodnom kraju. Radnja se odvijala 1838., u doba kada je petnaestogodišnji Ante boravio u službi kod strica Šime u Karlobagu i dolazio u Smiljan na pouke župniku Josi Vlatkoviću. Osjetio je potrebu izraziti svoje poruke kroz prizore iz narodnoga života svojega kraja. Izrazio je sukob generacija prouzročen novim pojavama u društvu. Nije sve novo ujedno i dobro i pravedno, a ni sve staro ne treba nekritično odbacivati.

Starinske vrijednosti utjelovljuje brižna i stroga lička gospodarica zadruga Danica Šteđić. Ona pokazuje izrazitu naivnost prema ljudima. Nju su opsjevali i prepredeni seoski vrač, ‘prorok’, Luka Svevidić i susjed desetnik Grujo Opačić, koji želi zaprositi njezinu kćer Milicu. U dramskom se raspletu pokazuje da je riječ o razbojničkom ortaštvu. Drama ima sretan svršetak. Urota je razotkrivena, a obitelj spašena. Krivce je sustigla pravedna kazna, a zaljubljeni Milica i Stojan dobili su majčinski blagoslov za bračnu vezu i želje za sreću svojem „porodu do u deveto koleno“ (Starčević 1923: 96). U pravednom raspletu izmirile su se i konzervativna generacija starih i napredne ideje mladih.

Ključni su motivi drame domoljubni i odgojni. Ljubav prema zavičaju i domovini očituje se na mnoštvu primjera veličanja narodnih običaja, narodne nošnje i osobito starinskoga hrvatskoga poštenja. Uz nemalu ironiju i kritiku praznovjerja i lakomislenosti lički su prizori oslikani s neskrivenom simpatijom. Danica se često poziva na običaje koje su njegovali 'stari Hervati'. Pisac ne prikriva da su ti običaji bili primitivni i zastarjeli. No, svojim je autoritetom uspijevala održavati red u vlastitom domaćinstvu. Čak je i sluga Stojan, koji ima mnoštvo prigovora protiv njezine uprave, priznao da se u toj ličkoj kući po starim običajima dobro živi, pozivajući se i sam na 'stare Hervate'.

„Ovako su rekli stari Hervati, pa ja ih se u svemu, a osobito u ovome deržim. Mi neotesani Ličani, na koje se od svih stranah više, bolje živemo, nego li svi mudraci, i filozofi, i financieri, i diplomati, i svi drugi, koje naši desetnici u novinam spominju. Oni si glavu razbijaju, kako čujem za saznati, ko što misli, a mi za to nimalo nemarimo, nego samo gledamo ko što radi.“ (Starčević 1923: 39)

Mudrost je Ličana sažeta u klasičnom iskazu da ljude ne treba prosuđivati po njihovim riječima nego po djelima. Ironijom se tako 'neotesani Ličani' preokreću u najmudrije glave koju zbiljnost bolje prosuđuju od lakoumnih ljubitelja novotarija.

4. Lika u filozofskim ogledima

U nizu filozofskih ogleda koje je u časopisu *Neven* objavljivao 1852. pod nazivom *Pobratimu D. M. u B.* opisao je svoje putovanje iz Like preko Kapele, Karlovca i Jastrebarskoga u Zagreb. Poslužio se formom pisma u kojoj je slobodnije mogao iznositi svoja promišljanja o stanju u zavičaju i domovini. Oštru kritiku pojava u društvu iznio je uz izraženu ironiju. Slika stanje napaćene i osiromašene domovine.

U trećoj poslanici opisuje mučnu vožnju iz zavičajne Like do Karlovca u 'otvorenim kolima'. Bila su otvorena jer se nisu mogla pokriti. Konji koji su pisca vozili poput Parmenidova mudraca prema svjetlu spoznaje bili su slijepi, 'čoravi' i hromi. Uz to ga je do Kapele pratila kiša, a s druge strane Kapele progonio ga je dažd. U svakom je slučaju prokisnuo do kože. Sve su ga nevo-

lje na putu pratile. Stanje u zavičaju očito nije bilo bajno. No, od Karlovca se stanje promijenilo kada je vožnja nastavljena u zatvorenim kolima. Nije mogao više iz njih ni razlikovati kakvo je vrijeme vani. Stalnim preokretanjem sličnoga značenja istih riječi izrazio je kritiku pomodnih pojava u tadašnjem književnom stvaralaštvu i običaje nekih hrvatskih pisaca koji „jednu istu reč na svakome mjestu drugčie pišu, i vele, da to zlamenuje pisati visoko, t. j. po moju nerazumljivo.“ (Starčević 1995: 87). Nasuprot takvu pomodarstvu, ostao je dosljedan klasičnom stilu sažetoga i konciznoga izražavanja biti stvari u razumljivim kategorijama.

U Karlovcu je opisao pomodnu novotariju naobražene mladeži koja je prakticirala umjetnost govorenja bez jezika i pisma – pantomimu ili mimiku. To ga je potaknulo na zaključak da se danas govoru sve manje vjeruje i da jezik sve više služi kako bi se prikivali pravi osjećaji i misli. Uočio je i kako se u tom uz male iznimke vodećem hrvatskom gradu, koji je pun duha, života i novca, te se diči postojanom narodnošću, u gostionici ne govori hrvatski. Nisu njegovu narudžbu razumjeli ni konobarica ni konobar. Slično se ponovilo i u drugoj krčmi u kojoj među mnoštvom novina na stranim jezicima nije mogao pronaći nijednoga lista na hrvatskom. Jedini s kojim se u krčmi mogao dobro sporazumjeti na hrvatskom bio je bradat čovjek kojega je nazvao izrazom stekliš. To je zaštitna figura kiničkoga filozofa Diogena kojega je kasnije koristio u svojim satirama, a tim su nazivom potom označavani i njegovi idejni i politički sljedbenici.

5. Lika za saborskom govornicom

O stanju u ličkom zavičaju raspravljao je Starčević u mnoštvu saborskih govora. Posebice se izdvaja na tu temu njegov *Govor u općoj raspravi o zakonu o zadrugama*, izrečen u Hrvatskom saboru 20. studenoga 1888. U njemu je opisao dobre i loše strane življenja u zadrugama koje su tada već propadale pred nadolaskom drugih oblika privređivanja. Poziva se na vlastito iskustvo života u zadruzi u Lici od „prije kojih 55 godina“ (Starčević 1995a: 351). Odnosi se to na razdoblje njegova života do kraja 15. godine, prije nego što je otišao na školovanje u Karlobag i kasnije u Zagreb.

Koliko ga je život u zadruzi potaknuo na promišljanje o smislu tog oblika zajednice, svjedoči tvrdnja da ni o jednom društvenom pitanju nije razmišljao koliko o zadruzi. S ponosom ističe kako je u zadruzi rođen i odgojen u najra-

nijoj mladosti. Prednosti su zadružna života što se taj oblik zajednice lako održava i brzo napreduje pa može donijeti blagodat svojim članovima. U njoj se za svakoga nađe prikladno utočište, pa zato nema siromaštva i bijede iz kojih se rađaju krvavi prevrati diljem Europe njegova doba.

Napominje i da se u zadruzi otvaraju mnoštvo pogubnih procesa kada se počne kvariti. Postaje najveće prokletstvo i donosi propast i nesreću svojim članovima. Pogubna je kada se u nju unese nesloga iz koje se razvijaju sporenja, mržnja i zanemarivanje skupna dobra. Sve su to zla koja razmatra kada govori o dobru ustroju političke zajednice.

Rastrgan je između idiličnih slika života u ličkom zavičaju i potreba moderne zajednice. Pri tom pogled nije ostao okrenut samo na prošlost nego traži dobre uzore za prikladno življenje u budućnosti. Osobito je tu vidljivo njegovo duboko razumijevanje socijalnih sukoba obespravljenih slojeva u modernom društvu. Nastupa kao odvjetnik ljudskih prava siromašnih kako u vlastitom zavičaju tako i u cijeloj domovini.

6. Zaključak

Za Starčevićovo razumijevanje odnosa prema Lici zaključno bih načinio usporedbu između zadruge i domovine. Kao što je zadruha bila društveno pitanje o kojemu je najviše razmišljao, tako su i domovina i zavičaj teme o kojima je najviše pisao u svojim djelima. S time je zacijelo povezana i fasciniranost ličkim zavičajem. Lika ima za njega neku čarobnu moć koja ga privlači u svim razdobljima života. Prvotno je stvaralaštvo u većini posvetio zavičaju. Imao je potrebu u autorskim potpisima predstavljati se izriječkom kao Ličanin i govoriti kao odvjetnik ličkoga kraja.

S razlogom je stoga Stjepan Radić u lipnju 1922. svoj slavni govor na Starčevićevu grobu u Šestinama započeo upravo oslovljavanjem njegova zavičaja: „Veliki, nepopustljivi sine malene kršne Like“ (Radić 1971: 399). S time je povezao njegova postavljanje temelja „stranci narodnoga samoodređenja“ (Radić 1971: 401). Ona je iz uskoga kruga proširila domoljubne ideje koje su prouzročile da svi Hrvati postanu „pristaše čovječanske politike mira i reda“ (Radić 1971: 548). Utemeljitelja mirotvorne seljačke i republikanske stranke osobito je zadivilo što je taj lički gorostas „umirući zaželio da počiva na seljačkom groblju i da bude sahranjen u opancima“ (Radić 1971: 550). Hodočastio je stoga

na njegov grob i odavao počast onomu koji je veličao svoj zavičaj i na najvišu razinu uzdigao vrijednost slobodne domovine.

Zadužio je svojim djelima kako rodnu Liku tako i cijelu hrvatsku domovinu koju je sanjao sjedinjenu i samostalnu. Matoš je ustvrdio da je on domovinu zaslužio više nego ona njega. Njegova je veličina u tome što je desetljećima nastojao pojmiti značenje svojega zavičaja i osvijestiti svoje suvremenike u poimanju vrijednosti slobode. Svjedočio je vlastitim primjerom ono što je njegov buntovni suvremenik Friedrich Nietzsche, koji je na sličan način pisao u aforizmima u prevrednovanju svih vrednota, sažeo u stihovima svoje najglasovitije pjesme *Usamljen* (Vereinsamt), napisane 1884. godine: „Jao onomu koji nema zavičaja.“ (Usp. Anz 2015). Gubitak zavičaja donosi egzistencijalnu usamljenost modernoga čovjeka. U velikom gradu čovjek može biti okružen mnoštvom, a da se ipak osjeća usamljeno ako je izgubio zavičaj.

Starčević je svojim djelom potvrdio kako se za vlastiti zavičaj i domovinu treba zauzimati i boriti. Branio je prava ljudi iz svojega kraja i zauzimao se za njihovo dostojanstvo i slobodu. Prosvjetiteljski je upućivao na loše pojave u društvu i poukom nastojao pomoći u osvještavanju značenja zajednice, slobode, jezika, ljudskih prava i političke samosvijesti. Primjerom je svjedočio koliko je bitno ono što je Nietzsche poručivao na kraju prve kitice: „Blago onomu koji još – ima zavičaj!“ (Anz. 2015) Zato su ga s dobrim razlozima brojni naraštaji, već od njegovih suvremenika, prepoznali i uzveličali, s jedne strane, kao zaštitnika i odvjetnika rodne Like, a s druge strane, kao „Oca Domovine“.

LITERATURA

- ANZ, Thomas. 2015. „Wehe dem, der keine Heimat hat“. *Literaturkritik.de*. Schwerpunkt II: Heimat. Verlag C. H. Beck. München. Dostupno na: <https://literaturkritik.de/id/21324>. Pristupljeno 11. 7. 2024.
- BARIŠIĆ, Pavo. 1996. *Filozofija prava Ante Starčevića*. Hrvatsko filozofsko društvo. Zagreb.
- BARIŠIĆ, Pavo. 2022. *Ante Starčević. Ideali slobode i prava*. Školska knjiga. Zagreb.

- BRATULIĆ, Josip. 2017. „Predgovor”. *Ante Starčević – Izbor iz djela*. 1999. Riječ. Vinkovci / Cerna. *Ante Starčević. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija u povodu 120. godišnjice smrti*. Ur. Pavešković, Antun. Prir. Matković, Stjepan; Petrač, Božidar. Društvo hrvatskih književnika, Zagreb. 367 – 374.
- DRECHSLER, Branko. 1912. „Dr. Ante Starčević. Književna studija iz doba apsolutizma Bachova“. *Hrvatsko kolo*. VII. Matica Hrvatska. Zagreb. 355 – 408.
- GROSS, Mirjana. 2000. *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*. Golden Marketing. Zagreb.
- HORVAT, Josip. 1990. *Ante Starčević. Kulturno-povijesna slika*. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb.
- JEŽIĆ, Slavko. 1993. *Hrvatska književnost od početka do danas. 1100. – 1941*. Grafički zavod Hrvatske. Zagreb.
- MAŠTROVIĆ, Ljubomir. 1923. „Književni rad Dra. Ante Starčevića“. Starčević, Ante. 1923. *Selski prorok. Predstava u tri čina iz hrvatskog života*. Prigodom 100-godišnjice rođenja Ante Starčevića priopćio i uvodom popratio prof. Ljubomir Maštrović. Vlastita naklada. Tisak Tipografije d. d. Zagreb. 5 – 21.
- MATOŠ, Antun Gustav. 1911. „Dr. Ante Starčević“. *Hrvatska sloboda* IV, 42, 1 – 2.
- RADIĆ, Stjepan. 1971. *Politički spisi*. Prir. Kulundžić, Zvonimir. Znanje. Zagreb.
- STARČEVIĆ, Ante. 1848. „Iz Like“. *Slavenski Jug*, br. 34, nedjelja, 22. listopada 1848., 135.
- STARČEVIĆ, Ante. 1923. *Selski prorok. Predstava u tri čina iz hrvatskog života*. Prigodom 100-godišnjice rođenja Ante Starčevića priopćio i uvodom popratio prof. Ljubomir Maštrović. Vlastita naklada. Tisak Tipografije d. d. Zagreb.
- STARČEVIĆ, Ante. 1943. *Izabrani spisi*. Ur. Blaž Jurišić. Hrvatski izdavački bibliografski zavod. Zagreb.
- STARČEVIĆ, Ante. 1995. *Književna djela*. Prir. Jelčić, Dubravko. Matica Hrvatska. Zagreb.
- STARČEVIĆ, Ante. 1995a. *Govori. Djela I*. Prir. Barišić, Pavo. Predgovor Tuđman, Franjo. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- ŠARIĆ, Milan. 1903. *Mladost dr. Ante Starčevića. Politička studija*. Osijek.
- ŠEGVIĆ, Kerubin. 1911. *Dr. Ante Starčević, njegov život i njegova djela*. Tiskara Hrvatske stranke prava. Zagreb.

LIKA IN THE OEUVRE OF ANTE STARČEVIĆ

Abstract

The views of Ante Starčević (1823-1896) about his native region and the homeland exalt the simplicity of the people's life and glorify the famous historical heritage. They were politically shaped under republican influence and imbued with the ideological heritage of the French Revolution. They are derived from the central idea of a community of free citizens bound by common ideals. In striving for state independence, he endeavoured to realise the freedom of the people and equality before the law. This article outlines Starčević's understanding of homeland and native country by presenting his views on Lika in certain works. It sheds light on the causes of the famous member of parliament's loyalty to his homeland and his deep attachment to his roots. He considered Lika as a connecting link between northern and southern Croatia. In Lika, the fatherland Croatia was the 'thinnest' for centuries. Across it, the border of Bosnia and Herzegovina is closest to Slovenia. But it also proved to be the strongest in the defence of independence. Therefore, he must have inherited from his native region a distinctive mission of connecting the entire homeland. The presentation begins with an image of Lika in his first poetic attempts. Prose articles and travelogues follow. From the first writings about wedding customs in Lika up to his final days, the homeland is present in the topics he deals with. He dedicates songs, travelogues, debates and famous dramas about folk life to Lika. From a series of statements and considerations in his works, the article presents Starčević's mosaic about his native Lika and the Croatian fatherland. With his work, he was an example of a person standing up for his native land and homeland. He testified to the importance of what Friedrich Nietzsche said at the end of the first stanza of his most famous poem, The Lonely: "Blessed is he who still has a homeland!" That is why, with good reasons, many generations, starting with his contemporaries, recognised and glorified him, on the one hand, as the protector and advocate of his native Lika, and on the other hand, as the "Father of the Homeland".

KEYWORDS: *Ante Starčević, homeland, Lika, native region*

ŠTO JE DANAS NAMA ANTE STARČEVIĆ? RAZVOJ MITA I NJEGOVA (MOGUĆA) DEKONSTRUKCIJA¹

Ante BRALIĆ

Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest
abralic@unizd.hr
UDK: 329(497.5)(091)

Sažetak

Već za života Ante Starčević je dobio mitsku poziciju s ogromnim simboličkim kapitalom u hrvatskoj politici, ali i javnom mnijenju. U radu se raspravlja o povijesno-političkim okolnostima koje su utjecale na oblikovanje Starčevića kao mitske figure hrvatske povijesti kao i razlozima održavanja pozicije te su pri tome obrađena dva različita primjera historiografskog pristupa prema djelovanju Ante Starčevića. Također se pokušava revalorizirati Ante Starčević kao praktični političar i njegov utjecaj na razvitak hrvatske političke prakse. Na kraju su uspoređena dva „Starčevićeva nastavaljača“; Stjepan Radić i Franjo Tuđman te njihove sličnosti i razlike u odnosu na Oca Domovine.

KLJUČNE RIJEČI: *Ante Starčević, Otac Domovine, politička praksa, Stjepan Radić, Franjo Tuđman.*

Uvod

Suvremeno historiografsko promišljanje o Anti Starčeviću često je suočeno s gustim velovima mitova, simplifikacija, politizacija te interioriziranog simboličkog znanja koji otežavaju otkrivanje „realne“ povijesne osobe. Pitanje „realnog“ i „objektivne istine“ u povijesnom istraživanju u ovom (post)postmoder-

¹ Ovaj tekst predstavlja nadopunjeno i dijelom promijenjeno uvodno predavanje pod istim naslovom održano 26. svibnja 2023. u Gospiću na znanstvenom skupu s međunarodnim sudjelovanjem *Suvremeni koncept domovine / The Modern Concept of Homeland u okviru 8. Dana Šime i Ante Starčevića.*

nom svijetu, za ovu prigodu, neće se razmatrati, ali u slučaju Ante Starčevića ono ostaje kao važno istraživačko pitanje.

Ante Starčević (1823.-1896.)² već je za života dobio mitski karakter. Njegov nadimak Stari, koji je još dobio u zagrebačkoj gimnaziji jer je bio stariji od svojih vršnjaka, imao je i svoju drugu simboličku vrijednost. U predmodernom, patrijahalnom društvu starci ili starije osobe imale su ulogu pametnih, iskusnih osoba kojima se obraćate za savjet, čije mišljenje cijenite i koje se kao takve izdvajaju od ostalih članova zajednice. Starčević je čitavim svojim djelovanjem upravo odgovarao tom stereotipu, a njegovi govori i tekstovi bili su shvaćani kao proročki, naučiteljski i nadasve značajni za znatan dio tadašnje političke javnosti.

Po stvorenim predodžbama o liku Ante Starčevića, koje će se kasnije nabrojiti, on se naziva gordom titulom *oca nacije* (lat. *pater patriae*), sa svim simboličkim značenjem koje ono nosi. To su osobe, prema toj predodžbi, bez čijeg se djelovanja nacija ne bi ostvarila ili ne bi imala uopće povijesni razvitak. One su orijentiri, svjetionici u mraku povijesnog razvitka i kao takve imaju ogromno simboličko značenje. Kao što kaže glasoviti Norman Davis u članku „Poljske nacionalne mitologije“:

„Svatko treba mitove. Pojedinaac treba mit. Nacije trebaju mitove. Mitovi su setovi pojednostavljenih vjerovanja, koji mogu ali i ne moraju biti blizu stvarnosti, ali koji nam daju osjećaj o našim korijenima, našem identitetu i našim ciljevima. Oni jesu subjektivni, ali su često puno jači od objektivne istine jer ona može biti bolna i nezgodna” (Davis 1996: 6).

te nastavlja: „Svi mitovi služe namjeri. Kako se namjere mijenjaju, mitovi se mijenjaju s njima... Jedno je sigurno. Ako stari mitovi nisu dostatni, novi će se stvoriti“ (Davis 1996: 23).

Simboličko značenje *oca nacije*, Hrvati nalaze u više osoba koje se protežu od početaka procesa nacionalne integracije u 19. stoljeću sve do bliske suvremenosti. U hrvatskom slučaju samo Ante Starčević ima titulu *oca domovine*, međutim, ta titula u širem smislu pojma odgovara američkom modelu „oca/očeva utemeljitelj/a“

² Više o Anti Starčeviću vidi: Horvat, Josip. 1990. *Ante Starčević: Kulturno-povijesna slika*. Nakladni zavod Matice Hrvatska. Zagreb, *Dr. Ante Starčević*. 1992. (pretisak iz 1936) zbornik radova. Laus. Split, *Ante Starčević i njegovo djelo* (zbornik radova). 1997. Ur. Jelčić, Dubravko; Sabljak, Tomislav. HAZU. Zagreb, Gross, Mirjana. 2000. *Izvorno pravaštvo: Ideologija, agitacija, pokret*. Golden marketing. Zagreb, Barišić, Pavo. 2022. *Ante Starčević: Ideali slobode i prava*. Školska knjiga. Zagreb.

(eng. *founding fathers*).³ Ako se uzme ta analogija s američkim primjerom u hrvatskom primjeru može se nabrojiti više osoba. U najznačajnije možemo ubrojiti bana Josipa Jelačića, biskupa Josipa Jurja Strossmayera, Stjepana Radića i Franju Tuđmana. Kao što se vidi, za razliku od američkih (hrv. očevi utemeljitelji) čija se simbolička vrijednost mijenja ovisno o povijesnom razvitku pa su tako prvi očevi bili voditelji američkog rata za nezavisnost ili u očuvanju jedinstva nacije i borbi protiv ropstva kao Abraham Lincoln, do suvremene borbe za ljudska prava oličene u liku Martina Luthera Kinga, hrvatski očevi utemeljitelji gotovo imaju istovjetni nacionalni zadatak, a to je borba za hrvatsku samostalnost. Ili ako se uzme primjer susjednih Talijana, klasični panteon čine Giuseppe Mazzini, Giuseppe Garibaldi, Camillo Benso di Cavour i kralj Viktor Emanuel II., u razdoblju *Risorgimento*, čija je aktivnost često puta bila prikazivana kao navodno zajednička djelatnost na stvaranju talijanske države i koji su nesebično radili na realizaciji tog cilja. Tek je nakon sloma fašizma historiografija krenula prema reinterpetaciji njihove uloge i skidanja mitološke oblande. Suvremena talijanska historiografija u najvećoj je mjeri racionalizirala njihovu ulogu u talijanskoj historiji.⁴ Nerješavanje temeljnih nacionalnih pitanja, kao što je pravo na vlastitu državu ili nacionalnu ravnopravnost, pitanje jezika ili gospodarskog modela, nije skidao gustu koprenu simbolike s njihovih povijesnih likova. Historiografske interpretacije ovisile su o povijesnim okolnostima pa je ista osoba imala različito simboličko značenje. Tako je ban Jelačić mogao biti prikazivan kao borac za hrvatsku neovisnost prema Mađarima, ali i proskribirani sluga habsburškog apsolutističkog režima, što je na simboličkoj ravni najbolje bilo vidljivo u sudbini njegova spomenika na središnjem zagrebačkom trgu. Ili biskup Strossmayer bio je prikazivan kao veliki mecena i veliki Jugoslaven i kao takav poželjan u jugoslavenskim državama⁵, ali s druge (srpske) strane je pri-

³ Više vidi: Paul, Heike. 2014. „American Independence and the Myth of the Founding Fathers“ (IV. poglavlje). *The Myths That Made America: An Introduction to American Studies*. Transcript Verlag, Bielefeld. 197-256., Smith D., Anthony. 2010 (drugo izdanje): *Nationalism: Theory, Ideology, History*. Polity Press. Cambridge.

⁴ O povijesti talijanskoj ujedinjenja za razdoblja te o talijanskim „očevima utemeljiteljima“ *Risorgimento* vidi: Bralić, Ante. 2023.

⁵ Prema N. Ikiću, klasičan primjer takvog neznanstvenog reinterpetacije Strossmayerova jugoslavenstva su radovi V. Novaka i V. Koščaka. Ikić, Niko. 1997. „Strossmayer između hrvatstva i jugoslavenstva“. *Vrbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*. (Sarajevo). Vol. 1. No. 2. 266-267. Stavove o Strossmayeru kao prozletu vidljivi su u radu V. Čorovića (Ikić 1997: 270). M. Ekmečić za Strossmayerov odnos prema pravoslavlju piše da: „U Štrosmajerovim spisima ima delova koji ga mogu predstaviti kao zagovornika crkvene unije, posebno ako se gubi iz vida da te njegove ideje treba meriti stalno prisutnim zahtevom da se rimska crkve mora izmeniti, decentralizovati, demokratizovati i uskladiti sa pravima slovenskih naroda za slobodu.“ Ekmečić, Milorad. 1989. *Stvaranje Jugoslavije 1790 – 1918*. knjiga 2. Prosveta. Beograd. 323.

kazivan kao prikriveni katolički prozelit koji je, u ime Vatikana, trebao pokatoličiti pravoslavce. U isto vrijeme često se zanemarivalo da je upravo jedan od najzaslužnijih što su procesi hrvatske nacionalne integracije u Dalmaciji, Istri, Hercegovini i Bosni započeli uz pomoć njegovih izdašnih dotacija tamošnjim nacionalnim pokretima. U tom je smislu uloga Stjepana Radića⁶ kao simbola koji je, po prvi put, ujedinio u političko-nacionalnom smislu gotovo čitav hrvatski nacionalni prostor (osim Istre) također paradigmatična. Istovremeno ima simboličku vođe i mučenika za hrvatsku stvar koji nije formalno bio zabranjen u Jugoslavijama, ali se izbjegavalo davati simboličku vrijednost kroz imena ulica ili spomenika. Kod zadnjeg *oca utemeljitelja*, Franje Tuđmana, postoji najveći simbolički kapacitet jer je pod njegovim vodstvom stvorena suvremena hrvatska država, pa ga se zna nekritički glorificirati, ali i besprizorno omalovažavati.⁷ No, paradoks je upravo u tome da i oni koji ga nekritički hvale i oni koji ga omalovažavaju s time jačaju njegovu simboličku snagu jer u njega ugrađuju ideje i potencijalne pseudo-činjenice koje on, kao povijesna osoba, ponekad nije posjedovao. Na taj se način hrvatsko društvo na njega referira upravo kao na simbol, što je rekao Norman Davis jer: „oni jesu subjektivni, ali su često puno jači od objektivne istine jer ona može biti bolna i nezgodna“, kako je navedeno gore u tekstu. Iz gornjeg teksta jasne su nam okolnosti koje su održavale dugo vremena na životu mitsku figuru Ante Starčevića i gotovo stotinu godina od njegove smrti tj. do stvaranja samostalne hrvatske države. Neriješeno nacionalno pitanje, a treba podsjetiti na sukobe s Mađarima, Nijemcima, Talijanima i Srbima u tom razdoblju ili nazive za hrvatski jezik od ilirskog, jugoslavenskog, hrvatskog ili srpskog, hrvatsko-srpsko-slovenačkog, hrvatskosrpskog, onemogućavalo je skidanje emocionalnih naslaga oko njegove povijesne osobnosti, pa se Starčević kroz niz desetljeća doživljavao kao nepogrešivi prorok i svjetovni svetac-mučenik za hrvatsku stvar. Tek je stvaranje hrvatske države u 90-im godinama 20. stoljeća omogućilo da se taj emocionalni naboj smanji što omogućuje novo povijesno pre-vrednovanje njegova povijesna lika.⁸

Međutim, da bi netko postao *otac domovine* ipak moraju postojati neki životni čini koji ga svrstavaju u tu kategoriju. Ovaj tekst nema pretenzije opisati

⁶ O Stjepanu Radiću vidi: Perić, Ivo. 2003. *Stjepan Radić: 1871.-1928.* Dom i svijet. Zagreb; Janjatović, Bosiljka. 2003. *Stjepan Radić: progoni, zatvori, suđenja, ubojstvo: 1889.-1928.* Dom i svijet. Zagreb.

⁷ Bralić, Ante. 2016. „Franjo Tuđman u memoarističkoj i publicističkoj literaturi“. *Franjo Tuđman i stvaranje suvremene hrvatske države (1990. – 1999.)*. Sveučilište u Zadru. Zadar. 303-323.

⁸ O hrvatskim nacionalnim mnijenama vidi: Stančić, Nikša. 2002. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Barbat. Zagreb.

životopis Ante Starčevića nego će se navesti samo neki najznačajniji dijelovi života koji su omogućili njegovu mitologizaciju. Ante Starčević rođen je 1823. u Velikom Žitniku, župa Klanac, u tadašnjoj Vojnoj Krajini, u seljačkoj obitelji. Sretna okolnost za hrvatsku povijest bila je u tome što je Ante imao strica Šimu, župnika u Karlobagu, koji je, kao visokoobrazovani svećenik, omogućio školovanje sinovcu. Jasno je da bez te poveznice Ante ne bi ušao na „velika vrata“ u hrvatsku povijest. Kao inteligentnom dječaku, siromašnog podrijetla, gotovo jedini način socijalne promocije bilo je školovanje za svećenika, uz pomoć strica Šime, svećenika⁹ pa je i Ante krenuo tim putem, školujući se u Senju, pa u gimnaziji u Zagrebu. Izrazito nadaren i radišan učenik dobio je stipendiju za studiranje na prestižnoj Peštanskoj bogosloviji koja je školovala buduće pripadnike visokopozicioniranog katoličkog klera u ugarskom dijelu Habsburške Monarhije, a jedan od gojenaca bio je i Strossmayer. Trogodišnji studij teologije i filozofije bio je poprilično zahtjevan jer je na prvoj godini Starčević bio među gorim, ali je na zadnjoj godini studija pripadao grupi najboljih studenata. Posredni dokaz o težini studija govori činjenica da je to jedino razdoblje Starčevićeva života u kojem nema sačuvanih njegovih literarnih djela.¹⁰ Upravo u vrijeme završetka njegova studija u Pešti 1848. započinje revolucija koja je promijenila tijek njegova života. On napušta ideju o svećeništvu, vraća se u Hrvatsku i kao doktor filozofije pokušava dobiti radno mjesto profesora Filozofije na zagrebačkoj Akademiji. U Upitniku oko njegovih filozofskih promišljanja prigodom molbe za zaposlenje važno je napomenuti njegov stav prema revoluciji kao političkoj praksi. On utvrđuje da je u politici bitan razum a „sve su revolucije o kojima povijest pruža svjedočanstva, nastale iz nepoželjnih i najnerazumnijih razloga“ (Mišković 1991:35).¹¹ O ovom stavu prema dijelu političke prakse, bit će kasnije riječi u tekstu. Nije dobio posao visokoškolskog profesora i bacio se u političke vode. Vodio je polemiku sa srpskim jeziko-

⁹ O nekim sličnostima u izričaju i u karakteru strica Šime i sinovca Ante vidi: Bralić, Ante. 2014. „Politički stavovi Šime Starčevića – drukčiji pogled na Hrvatski narodni preporod“. *Šime Starčević i hrvatska kultura u 19. stoljeću*, (ur. Sanja Vrcić-Mataija, Vesna Grahovac-Pražić), Sveučilište u Zadru. Gospić. 87-96.

¹⁰ Može se primijetiti da je Strossmayer bio bolji student jer je za vrijeme čitava studija ulazio u krug najbolje ocijenjenih studenata. Vidi: Barišić 2020: 87-91. Starčević je na prvoj godini bio negdje ispod prosjeka jer je od 15 polaznika u različitim predmetima bio na 11., 6. i 11. mjestu. U drugoj godini bio je bolji te su njegove ocjene bile su u prvoj polovici dok je na trećoj bio pripadao najboljim studentima. (Barišić 2022: 98-101)

¹¹ Radi se o Upitniku datiranom 21. lipnja 1849. koji je morao ispuniti Ante Starčević u postupku (neuspjelog) izbora za profesora Filozofije na zagrebačkoj Akademiji pod nazivom *Questiones... per Antonium Starčević A. A. Philosophie Doctore* koji se čuva u današnjem Hrvatskom državnom arhivu. Prema Miškovićki dokument se nalazi u fondu Banskog vijeća, kutija 14.

slovcima oko naziva hrvatskog jezika, postaje veliki bilježnik Riječke županije i zbog svojih političkih stavova završava u zatvoru 1863. i 1871., gubi posao i živi asketskim životom. Živio je u stanu koji su činile dvije sobice, preživljavao je kao činovnik u odvjjetničkom uredu i od saborskih dnevnica i ništa nije tražio za sebe. U isto vrijeme, kroz saborske rasprave i novinske članke, neumorno je „grmio“ protiv teškog položaja Hrvatske, borio se protiv „slavoserba“ i „mađarolaca“, tj. onih ljudi i grupacija koje su surađivali i provodili politike Beča i Pešte, što uključuje i političke predstavnike hrvatskih Srba. Postao je osoba koja je, kako se udaljavalo od Zagreba, imao sve veće simboličko značenje i njemu su kao proroku u Zagreb dolazili mladi hrvatski intelektualci i političari iz Dalmacije, Istre i Bosne i Hercegovine (Poparić 1992: 30, Lovrenčević 1992: 11, Gross 2004: 395, Gross 2000:797). Čak i sama njegova smrt i pogreb 1896. dali su dodatni impuls njegovoj mitologizaciji jer je oporukom tražio da se pokopa izvan Zagreba i bez ikakve pompe.¹² I treba odmah naglasiti, da se ne bi pomislilo da on nije mogao pripadati višim slojevima društva, da je ostao svećenik sa završenom prestižnom Peštanskom bogoslovijom to bi mu, zasigurno, omogućilo uspinjanje na društvenoj ljestvici. Kao što je vidljivo iz ovog kratkog i parcijalnog životopisa preduvjeti razvoja mitologizacije njegova lika bili su u tome da je kao pripadnik nižeg sloja stekao visoku naobrazbu i time se izdigao iznad obiteljski uvjetovane situacije, da je kroz čitav život jasno i dosljedno govorio o pravu hrvatskog naroda na slobodu i da je zbog toga bio izvrnut političkom šikaniranju, a pri tome je izabrao asketizam i poštenje u vlastitom životu s čime su se mogli identificirati široki (niži) slojevi društva.

Kao protuteža dosljednosti, asketizmu i idealizmu Ante Starčevića valja spomenuti primjer Armina Pavića¹³, hrvatskog znanstvenika, člana JAZU, predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu pod Khuenom Hedervaryem koji je, kao i mnogi hrvatski političari od borca protiv strane (u ovom slučaju mađarske) nadmoći u danom trenutku pristao surađivati s onima koji su kršili hrvatska prava. Dapače, bio je spreman kao zastupnik vladine stranke u Hrvatskom saboru napasti Ivana Mažuranića i optužiti ga za služenje protuhrvatskim interesima. Na to mu je odgovorio ban s posljednjim ali i najljepšim govorom u Saboru kroz formu *Creda* gdje je jasno kazao u što on vjeruje kad

¹² Povijesnim razvitkom ovo se nije obistinilo jer je danas Šestinsko groblje integralni dio Zagreba.

¹³ Pavić, Armin. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/pavic-armin> (pristupljeno 20. ožujka 2024.).

je Hrvatska u pitanju.¹⁴ Armin Pavić za života, moglo bi se reći, imao je sve, ali tko se njega osim povjesničara specijalista sjeća. On nema ulice niti trgove, po njemu se ne zovu škole niti ustanove, zbog njegova imena nitko nije pokrenuo niti akciju niti je otišao u zatvor a što je sve, s druge strane, povezano s Antom Starčevićem.

1. Reinterpretacije Starčevića

Tijekom svog života na panteonu hrvatskih očeva utemeljitelja velik takmac u tome mu je bio biskup Josip Juraj Strossmayer.¹⁵ Po mnogo čemu bili su antipodi. Strossmayer je na poziciji bosanskog (đakovačkog) biskupa pripadao eliti hrvatskog društva i kretao se unutar najviših krugova Monarhije. Kao pripadnik i vođa manjine protivnika Dogme o papinskoj nepogrešivosti na Prvom vatikanskom koncilu 1870., imao je ogroman međunarodni prestiž i ugled u međunarodnom liberalnom miljeu i visokoj politici. Brojnim donacijama zadužio je hrvatsku, i ne samo njenu, kulturu i umjetnost. Novčano je potpomagao hrvatski pokret u Dalmaciji, Istri i Bosni i Hercegovini. Stvarni ili ugledni vođa Narodne stranke, najjače stranke u hrvatskom parlamentarnom životu 60-ih i 70-ih godina 19. stoljeća, vlasnik novina i osoba kojoj se laskalo i podilazilo na svakom koraku. Ugladenih manira, blagog javnog nastupa, s beskrajnim nizom socijalnih veza bio je svojim životom sve ono što Ante Starčević nije htio ili mogao biti. Obojica su imali za cilj rješavanje hrvatskog pitanja, ali su pri tome njihova sredstva kao i

¹⁴ „Gospodo, da mi je tko rekao: kaži tvoj simbol političke vjere, koji je? Ja bih rekao: suvišno baš pitati; ali, kad me ne poznaš, reći ću ti i ja bih rekao: Ja sam Hrvat [Na ljevici: Živio!]; ja bih rekao: vjerujem u kraljevinu Hrvatsku, u njezinu prošlost, u njezinu sadašnjost i ako bog da u njezinu budućnost [Na ljevici: Živio!]; vjerujem u kralja hrvatskoga, koji je u jednoj te istoj nerazdruživoj osobi spojen sa cesarom austrijskim, sa kraljem češkim, sa kraljem ugarskim [Na ljevici: Živio!]. Ljubav moja spada momu narodu, štovanje moje svim narodom, ne samo jednomu, nego svim, koji su s nama u jednom gnjezdu u ovoj monarkiji. Ljubav, gospodo, nije pojam, koji spada u politiku, nego štovanje interesa i svojih i tuđjih, to su pojmovi, koji se u politici upotrebljuju; ljubav ima samo u familiji posla; ona ima posla među iskrenimi članovi jednoga te istoga diela ili čovječanstva ili naroda. Ja mislim, da bi s tim simbolom vjere mogao biti svaki zadovoljan, jer gospodo, ja ću sasvim otvoreno kazati, ja držim, da bez ovoga simbola vjere nitko ne može biti ni sin domovine, bez ovakova simbola ne može biti nitko ni član onoga naroda, u kojem se je rodio. [Živio! Na ljevici.] Prije svega treba ljubiti svoj narod, a štovati ostale.“ Mažuranić, Ivan. 1886: *Govor u Saboru 13. prosinca 1886*. <https://www.sabor.hr/hr/o-saboru/povijest-saborovanja/znameniti-govori/govor-ivana-mazuranica-u-saboru-13-prosinca-1886> (pristupljeno 20. ožujka 2024.).

¹⁵ O Josipu Jurju Strossmayeru postoji brojna literatura. Na ovom mjestu preporučam Tomljanovich, William Brooks. 2001. *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*. HAZU i Dom i svijet. Zagreb.

putovi za to ostvarenje bili poprilično drugačiji. Dok je Ante Starčević bio radikaln u svom izričaju i zalagao se, među prvima, da hrvatski narod kao samostalni politički subjekt treba ostvariti pravo na svoju, samostalnu državu, bez ikakvih dodatnih asocijacija, Strossmayer je, potican (realnom) hrvatskom političkom slabošću, smatrao da bi Hrvati najbolje svoje političke interese mogli ostvariti u suradnji s ostalim Južnim Slavenima. Zbog toga je zagrebačkoj Akademiji i dao jugoslavensko ime. Iako Strossmayerovo jugoslavenstvo nikada nije bilo unitarističko niti je težilo za razbijanjem Monarhije, kako ga se znalo prikazivati, ipak je ono izazivalo Starčevićev najveći mogući otpor prema toj politici za koju je smatrao da je, s hrvatske strane, najodgovornija za tešku poziciju hrvatskog naroda u Monarhiji. Njihove međusobne svađe i objede trovale su ondašnju hrvatsku politiku jer je Starčević najžešće žaoke upravo upućivao krugu oko Strossmayera u svojim invektivama dok je, s druge strane, javno pristojni Strossmayer u privatnoj korespondenciji s Franjom Račkim, Starčevića nazivao ludom i sličnim pejorativnim izrazima.¹⁶ Slabljenje političkog elana, uzrokovano uspješnom Khueovom pacifikacijom Banske Hrvatske 90-ih godina 19. stoljeća, poticalo je mlađe pripadnike hrvatske politike da te, za života, mitske figure, pokušaju spojiti. Tako su prigodom Gospodarske izložbe 1891. u Zagrebu, dalmatinski pravaši odbili sudjelovati u iskazima protiv Strossmayera i sugerirali banovinskim pravašima da odustanu od takve politike (Gross 2004: 395). Realizacija takvih nada dogodila se 20. lipnja 1893. godine u župnom stanu u Krapinskim Toplicama kad je došlo do kratkog i slučajnog susreta koji je završio kurtoazno ljubazno iz čega je nastala priča o pomirenju dvaju hrvatskih giganata što će zasigurno, nadali su se, dovesti do preokreta u hrvatskoj politici (Gross 2004: 404, Gross 2000: 769). Ovaj simbolički događaj i nastali „mini-mit“ pokazao se pogrešnim što se očitovalo u neuspjelim pregovorima oko zajedničkog nastupa na izborima Stranke prava i Neodvisne narodne stranke, iza koje je stajao Strossmayer, 1894. Dapače, kod raskola Stranke prava 1895. jedan od većih Folnegovićevih *crimena* u očima Starčevićevih pristaša bilo je to što je on informirao neodvišnjake o stanju unutar stranke (Gross 2000: 783-787 i 805-827, Matković 2001).

O mitologizaciji Starčevića već za života ne govore samo njegov nadimak Stari ili posjećivanje (hodočašćenje) političara iz raznih hrvatskih zemalja

¹⁶ U pismu Račkom iz 1889. Strossmayer opisuje Starčevića: „ta kukavica i bluna bludi i kleveće“ (Gross 2000: 696). Ili u pismu iz 1893. Strossmayer u pismu Račkom konstatira: „Starčević je nesreća. Ja ne bi nipošto htio prisustvovati banketu u slavu (njegovu). Sloga je dobra, ali razvratnik i mahnitavac ostaje uvijek razvratnik i mahnitavac.“ (Gross 2004: 403)

nego i činjenica da su se već za života mnogi političari pozivali na njegovo ime jer su time smatrali da baštine njegov politički kapital iako nisu dijelili njegove stavove. Tako je jedan od tada mlađih hrvatskih političara, Fran Supilo, u svojoj dubrovačkog fazi djelovanja, kao urednik *Crvene Hrvatske*, prihvatio pravašku politiku, ali ipak nije negirao postojanje Srba.¹⁷ Ili istarski pravaši koji su usko surađivali i priznavali nacionalnost Slovenaca. Ili razumijevanje glasovite Starčevićeve i pravaške krilatice „Bog i Hrvati“ koja kod Starčevića znači da iznad hrvatskog naroda nema nitko doli Boga. Pri tome je Starčević, ako se može to tako definirati, Boga definirao prema deističkom objašnjenju dok, kad to kaže don Ivo Prodan, jedan od utemeljitelja i vođa Stranke prava u Dalmaciji, Bog se definira onako kako ga tumači nauk Katoličke Crkve.¹⁸ Nakon Starčevićeve smrti to pozivanje na njega bilo je još osebujnije. Na njega se pozivaju svi oni koji su protivnici Austro-Ugarske Monarhije pozivajući se na njegovu dosljednu borbu protiv ondašnjeg državnog uređenja, što uključuje i one političke grupacije izrazita jugoslavenskog karaktera. U tom smislu, vrhunac reinterpetacije predstavlja misao Jovana Skerlića, jednog od rodonačelnika jugoslavenskog integralizma, koji je Starčevića uvrstio u osnivače jugoslavenstva jer je on, navodno, pod hrvatskim imenom, ustvari ujedinio sve Južne Slavene (Gross 1973: 2).

I nakon sloma Monarhije, u dvije Jugoslavije, na razini vladajuće politike, postojao je ambivalentan stav prema Starčeviću. S jedne strane, kao pozitivan doprinos Starčevića vrednovana je njegova dosljedna borba protiv Habsburške Monarhije, ali je, s druge strane, trajno bila suspektna njegova borba protiv jugoslavenstva i negiranje srpstva. Zbog toga je on bio guran u zapećak, ali nije bio zabranjivan kao npr. neki drugi hrvatski povijesni velikani, što se vidjelo u skidanju spomenika Jelačiću nakon Drugog svjetskog rata u Zagrebu. S druge strane, ustaški pokret je preuzeo Starčevićevu ideju o hrvatskoj državi i negaciji Srba kao i naklonost prema Islamu, ali je odbacio liberalne postavke pravaške ideologije.

Starčević nije ostavio trag samo u popularnoj kulturi nego i u promišljanju hrvatskih intelektualaca. Doprinos mitologizaciji Ante Starčevića poseban obol je dala hrvatska književnost i tada važni hrvatski književnici koji su u njemu pisali, uglavnom apologetske, budničarske tekstove. Koliko je Starčević

¹⁷ O Supilovim političkim razmišljanjima do 1905. vidi: Ganza Aras, Tereza. 1992. *Politika „novog kursa“ dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*. Matica hrvatska. Split.

¹⁸ O političkom djelovanju i stavovima don Ive Prodana vidi: Diklić, Marijan. 2003. *Don Ivo Prodan: Političko djelovanje i parlamentarni rad*. Matica hrvatska. Zadar.

bio važan ponajbolje govore kako su ga ocijenili dva vodeća hrvatska pisca dvadesetog stoljeća različite ideološke profilacije. Prvi je Antun Matoš, pisac izrazite hrvatske orijentacije, pravaški usmjeren i veliki kritičar stanja u kojem se nalazila Hrvatska, a drugi je Miroslav Krleža, pisac socijalističke (komunističke) orijentacije, zagovornik jugoslavenstva u strosmayerovskom smislu.

Matoš: „Taj velikan ne pristaje u biografije modernih političara. On je za Plutarha. Njegovo je mjesto pokraj Epaminonde i pobjeđenog Hanibala. Među nama, u vremenu očajanja, sumnje, pokvarenosti i ropstva pokazao je što može samac, što može pojedinac usuprot sirotinji i svim zaprekama, kad je junak, kad ne pozna straha, kada je značajnik i kada služi samo idealu, samo narodu svom! Vele da nema više svetaca, a među nama življaše Vođa sa dušom Djevice Orleanske i s umom enciklopedista, kojega Hrvatska zasluži više no on nje“ (Barišić 2022: 20).

Krleža: „On je bio čovjek koji je jasno gledao našu bezizlaznu ‘krivuljuću’ i braneći ‘žlicu našeg mora’ i stopu našeg gladnog primorja od mađarske grofovske bagre, on je kroz nekoliko decenija pljuvao po našim pripuzima, šuftovima i huljama, po nitkovima, koji tjeraju našu seljačku marvu’ da brsti trnje pod tuđinskim, sramotnim mađarskim i bečkim zastavama. U sveopćem našem bezglavlju i bezakonju i bezakonju devetnaestog stoljeća, između naše bunjevačke dogmatike, krpa, zakrpa, prikropa i sveopće kulturne kerpljačine, mučen ubitačnim slutnjama, Starčević je gledao mađarske prepredene tate slobode, urotu naše gluposti, krštenu našu dijetenklasnu živinu, nakot, blago, marvu i prokletu pasminu našeg prošlog stoljeća u magnatskim surkama, gdje prodaju naše interese za bijedne peštanske stipendije, a kao Starčević, tu našu stvarnost nije gledao tako jasno nijedan naš umjetnik onog vremena.“ (Barišić 2022: 21)

2. Historiografske reinterpretacije Starčevića

O Anti Starčeviću su dosta toga pisalo,¹⁹ a za ovu prigodu odabrana su tri historiografska djela i dva pristupa koja problematiziraju njegov rad. Prvi rad je *Dr. Ante Starčević o 40. obljetnici smrti*, Zagreb, 1936. a drugi su radovi Mirjane Gross, *Izvorno pravaštvo*, Zagreb, 2000., te *Vijek i djelovanje Franje Račkog*,

¹⁹ Prema skupnom katalogu hrvatskih knjižnica CROLISTU, ukucavanjem ključne riječi „Ante Starčević“ nastaje poveznica za 92 kataloške jedinice. <http://opak.crolib.hr/cgi-bin/unicat.cgi?form=31000000019999000080&kywd=ante+star~evi> (pristupljeno 16. ožujka 2023.).

Zagreb, 2004. Dva pristupa uzeta su kao ideološki antipodi koji o istim stvarima različito pišu, a istovremeno pišući o Anti Starčeviću ujedno se pisalo i Strossmayeru.

Prva knjiga predstavlja zbornik radova napisanih u povodu 40-te obljetnice smrti Ante Starčevića pod vodstvom Filipa Lukasa, predsjednika Matice hrvatske. Priloge su dali eminentni znanstvenici i javne osobe međuratnog razdoblja kao što su Bare Poparić, Vilko Rieger, Mile Budak i dr. Iako su radovi posvećeni Starčeviću, gotovo se svaki prilog u dobroj mjeri referirao i prema Strossmayeru.

Već u uvodnom članku Filip Lukas, pišući o Starčeviću, ujedno je pisao i o Strossmayeru. Oni predstavljaju antipode i Lukas piše: „kako se bez poznavanja idejnih opreka ne bi mogla shvatiti borba između te dvije velike ličnosti naše povijesti iz prošloga vijeka, ne mogu se ostaviti nespomenuti oni genetički uzroci koji su doveli do tih opreka. Tu su u prvome redu opreke rase, odgoja, socijalne i fizičke sredine, te su konačno na osnovi svih tih razlika izgrađene dvije različite individualnosti.“ (Lukas 1992: 13) Prema njemu, Starčević je sin planinske Like s vizualnim ograničenjima dok je Slavonija ravna i u njoj se hvataju sveobuhvatne ideje. Strossmayer iz toga gradi tri stupa svoje ideologije: jugoslavenstvo, sveslavenstvo a sve u cilju jedinstva zapadnog kršćanstva. Strossmayer je izgubio granice ostvarivog od neostvarivog. Prema njemu, Strossmayer je „htio ili ne htio“ uzeo jedno nepovijesno ime i tako je ošteti hrvatski identitet. Lukas konstatira da je Strossmayerova ideologija doživjela poraz „Da je Strossmayer živ, on bi bio vidio da se je njegov put u kasnijem nastavku izgubio u stramputicu.“ S druge strane Starčević je radi cilja izgradnje hrvatske misli i države „žrtvovao svoj život, radi njega se odrekao obiteljskog života, društvenog položaja, bogatstva i ličnog probitka“... „Starčević nam je bio vođa, učitelj i prorok.“ (Lukas 1992: 27) Prema Lukasu upravo je uspjeh Stjepana Radića i Vladka Mačeka u tome što su oni prihvatili Starčevićev program i unijeli ga u seljačke slojeve. (Lukas. 1992: 28)

I hrvatski povjesničar Bare Poparić, koji je dao nešto duži presjek djelovanja Ante Starčevića, nije propustio se referirati spram Strossmayera. I kod njega je do kraja izražena dihotomija Starčević protiv svih ostalih u toj mjeri da je i dalmatinski političar Mihovil Pavlinović proglašen suspektnim jer da se 1884. obrušio na Starčevića oštrijim tonom nego je to ikada učinio autonomašima. Strossmayer je označen kao glavni austrofil zajedno s Ivanom Mažuranićem i Franjom Račkom. (Poparić 1992: 30) Poparić zaključuje poglavlje o odnosu Starčevića i Strossmayera riječima: „Sad su obadva, Stari i Strossmayer, u car-

stvu povijesti, U narodu hrvatskom kult uspomene Ante Starčevića silno raste, dok se uspomena na Strossmayera tek umjetno podržava“ (Poparić 1992: 30).

Božidar Murgić je u tekstu *Hrvatski nacionalizam Ante Starčevića* osudio nekadašnje preziranje (pred kraj Monarhije) navodno uskogrudnog hrvatskog nacionalizma Ante Starčevića. Povijest je prema njemu pokazala da su ideje slavenstva i jugoslavenstva bile maglovite i bile su onesposobile zdrav razum hrvatske inteligencije. „Slavenstvo – ilirstvo – panslavenstvo – jugoslavenstvo, to bijahu etape te politike samoubilačkog likvidiranja svoga vlastitog ja, uništavanja jedinog što bijaše i jest stvarnost, uništavanja hrvatstva“ (Murgić 1992: 92). I to je jedan od razloga zašto je pozicija Hrvata u Jugoslaviji bila tako loša. Suprotno tome Starčevićeva „nauka prestaje biti lična filozofija, ona postaje općenarodna ideja... Čitav kompleks ciljeva personificiran je u njegovu imenu i osobi. On upravo dramatski snažno djeluje na svoje sljedbenike, i ispunja ih nekim mističkim herojstvom i entuzijazmom... poput biblijskog proroka nagoviještava narodu dolazak vođe i uzvisuje njegovu osobu“ (Murgić 1992: 101).

Stanislav Šimić, iako se u članku *Starčevićev stil* nije toliko referirao na političke misli i djelovanje, ipak je kritizirao Strossmayerovu osobnost „koja u suvremenim kiparskim snima i povjesničarskim sanjarijama prometnula u veličajnu pojavu duha“. Kao potvrdu svog negativnog stava spram Strossmayera Šimić se poziva na Starčevićev negativan opis (Šimić 1992: 146-147).

Najzanimljiviji je kratki prilog Tiasa Mortidija u literaturi o Starčeviću i pravaštvu. Rezimirajući dotadašnju historiografiju naveo je da je ona relativno malo pisala o njemu. U povodu četrdesetogodišnjice obljetnice smrti uz ovaj zbornik izišla je i „brošura“ Stjepana Buća *Temeljne misli nauke dra Ante Starčevića* na 31 stranici. Mortidija jasno detektira da Buć želi reinterpretirati Starčevićovo djelo „u duhu i smislu suvremenog njemačkog rasizma i da rasni momenat označi kao osnovni i najvažniji dio Starčevićeve nauke.“ Buć tvrdi da je Starčević produkt čiste hrvatske krvi, da je takova krv davala pravac svemu njegovu ponašanju i radu. Dapače, Buć zaključuje da je „Starčević pred sedamdeset godina istakao onu rasnu ideju, po kojoj je Adolf Hitler uredio svoj program. Prema Mortidiji, Buć ide tako daleko da je Starčeviću pojmu *slavoserba* dao krvno, biološko obilježje i to u smislu suvremenog njemačkog nacionalsocijalnog rasizma. Mortidija se ne slaže s Bućom. On kaže da je istina da je Starčević bio protivnik nadnacionalnih ideja i da je pristaše „širih“ shvaćanja nazivao nečistom krvi i sužanjskom pasminom. Međutim, Mortidija ističe da je Starčević utvrdio da je svaki narod smjesa različitih naroda, različitih

krvi. „O nijednom Hrvatu ne može se reći, a u njemu nema krvi ni primjese na primjer, rimske, grčke ili barbarske. Danas nema nigdje čiste krvi hrvatske“. (Starčević, *Bil k slavstvu ili k hrvatstvu*, Zg, 1867, str. 37.). Mortidija tvrdi da Starčevićev temeljni pojam slavoserbi nije rasni nego u prvom redu duhovno-moralni pojam (Mortidija 1992: 174).

Tekst Mile Budaka *Pater patriae - Otac domovine* u najvećoj mjeri prepričava Starčevićev životopis i nauk. I tu je jasno iskazana mitologizacija Starčevićeva lika jer kako Budak kaže: „Starčević je bio Učitelj i Mesija, koji nije došao s nekim novim bogovima i evanđeljima. On je došao samo da razradi, da iznese na svijetlo sve ono, što je hrvatski narod od vjkada imao i sačuvao; on je došao da ispod pepela razmaše i raspuše žeravicu, koja tamo tinja stoljećima“ (Budak 1992: 209). Može se reći da se u ovom zborniku i nakon 40 godina od Starčevićeve smrti i 31 godine od Strossmayerove smrti prema njima iskazuje jak emocionalni naboj, prema Starčeviću pozitivan, a prema Strossmayeru negativan kao da su oni njihovi suvremenici, živeći likovi. Objašnjenje za takav stav je razumljiv jer upravo tematika odnosa prema jugoslavenstvu i srpstvu koja je bila dijelila hrvatsku političku elitu i u trenutku njihova života, u monarhističkoj Jugoslaviji dobila je na još većem značenju. Zbog toga, Strossmayer je postao meta jer je zagovarao „mrsku“ jugoslavensku ideju dok je Starčević kao njezin protivnik postao prorok i onaj lik na kojeg se poziva u borbi protiv jugoslavenstva. Pritom, oni su zadobili drugačiji mitski kontekst nego su ga imali tijekom života, a dodatna mitologizacija još ih je više udaljila od realnog povijesnog lika. Nestalo je Strossmayerovih zasluga u potpomaganju hrvatskih pokreta diljem hrvatskih zemalja, njegovih donacija, a njegovo jugoslavenstvo reinterpreteriralo se kao doslovna simplifikacija karađorđevićevog opresivnog i srpskog jugoslavenstva. Naravno, u tom kontekstu nestao je bilo kakav kritičan pogled na Starčevićevu političku praksu i ideju.

Drugačiji pristup ima Mirjana Gross, vodeća hrvatska povjesničarka zadnje trećine dvadesetog stoljeća za razdoblje hrvatske povijesti 19. stoljeća. U reinterpreteracijama Starčevićeva djela je, pojednostavljeno rečeno, zauzimala stav blizak jugoslavenskim polazištima. Prema tomu je Starčević, kad se suprotstavljao Monarhiji i zalagao za liberalna načela bio pozitivan lik, a kad je ulazio u sukobe sa hrvatskim Srbima i jugoslavenskom idejom onda gubi tu poziciju. Međutim, lik Josipa Franka dosljedno je oslikan negativnim bojama i u tome slijedi jugoslavenski narativ. Tako ona za Franka tvrdi da kad je došlo do raskola u Stranci prava 1895. da: „Mnogi su pravaši jedva čekali Starčevićevu smrt

u nadi da se osamljeni Frank neće moći održati. No Franku više nije potreban živi Starčević jer ga je pridobio u odsudnom trenutku (misli se na raskol, op. a.). Zato je nakon Starčevićeve smrti nimbus 'čistoga' pravaštva ostao u očima neobrazovanoga maloga građanstva u njegovu taboru“ (Gross 2000: 824). Autorica je pokazala 'čisti' prijezir prema podržavateljima J. Franka nazivajući ih neobrazovanim malim građanstvom. Ili opisujući oporuku A. Starčevića piše: „Prema oporuci objavljenoj u *Hrvatskom Pravu*, zaželio je da bude pokopan na nekom groblju oko Zagreba 'samo ne u zagrebačkom', tj. među pripadnicima 'slavenoserbskoga' građanstva. Razumije se da njegova zabrana svakoga sjaja pri sprovodu nije uzeta u obzir. Svečan i velik sprovod legendarnog prvaka bio je najbolja prilika da se Frank i njegovi sljedbenici predstave kao njegovi baštinici.“ (Gross 2000: 827-828)

3. „Starčevićevi nastavljači“ – Stjepan Radić i Franjo Tuđman

Nakon sloma Habsburške Monarhije i stvaranja nove jugoslavenske države, pravaške stranke koje su jednim dijelom prihatile stvaranje države, a jednim dijelom su nastavile protujugoslavensku političku praksu, nisu ni približno takav politički utjecaj u hrvatskom društvu kao što će imati Hrvatska (republikanska) seljačka stranka pod vodstvom Stjepana Radića. Bilo je više razloga zašto se to dogodilo te je uz uvođenje općeg prava glasa na području bivše Banske Hrvatske koje je omogućilo veći utjecaj seljaštva na politiku, bilo je upravo Radićevo prihvaćanje republikanstva. Naime, vodeće pravaške elite koje su sudjelovale u stvaranju jugoslavenske države prihatile su dinastiju Karađorđevića i monarhizam kao uvjet za ujedinjenje sa Srbijom i time spašavanje hrvatskih jadranskih zemalja od talijanskih presizanja. Pri tome su, danas je to vidljivo, zanemarili promijenjeni stav hrvatskih seljaka prema monarhiji i „gospodi“. Prvi svjetski rat i udaljeni eho Oktobarske revolucije u Rusiji, dao je poticaj u širokim seljačkim masama da traže ili barem da se nadaju da su za njih došla bolja vremena koja će im omogućiti ostvarivanje njihovih stvarnih i zamišljenih pravica. U republikanizmu su vidjeli panaceju za sve njihove probleme. „Gospoda“, u što su se ubrajale i pravaške stranke, prigrilile su monarhizam, a u taj prazan politički prostor ušao je Stjepan Radić sa svojom republikanskom, seljačkom i hrvatskom pričom (Bralić 2021: 171-189). Kako su „gospoda“ bila povezana s monarhizmom, a time i s jugoslavenstvom, tako je

Stjepan Radić uspio i u najudaljenije hrvatsko selo uvesti hrvatstvo kao političku ideju i pri tome dovršiti proces hrvatske nacionalne integracije na najvećem dijelu hrvatskog etničkog prostora.²⁰

Upravo je uključivanje seljaštva i prihvaćenje njegovih socijalnih težnji u politički program bila ona genijalna ideja braće Radić. Kada to usporedimo s Antom Starčevićem može se to promatrati s više aspekata. Jedan od osnovnih postulata političkog djelovanja Ante Starčevića bilo je ideološko (nacionalno) osvještavanje hrvatskog puka i njegova priprema za buduće, po njemu, velike međunarodne događaje, koji će omogućiti stvaranje hrvatske države. Međutim, za razliku od Ante Starčevića koji u seljaštvu nije vidio društveni sloj koji bi zahtijevao njegovu pažnju pa je glasovita anegdota iz posjeta mladog Stjepana Radića starom Starčeviću 1892. kada mu je predložio da se aktivnije posveti seljaštvu, najbrojnijem sloju stanovništva. Taj prijedlog je izazvao gnjev Starog koji mu je rekao: „Neka ga uči vrag ili Bog, ja ga učiti ne ću!“ (Horvat 1990: 387). Ako promatramo taj aspekt djelovanja, Stjepan Radić je bio neosporivo jedan od najuspješnijih hrvatskih političara. On se također u svojoj promidžbi pozivao na nauk Ante Starčevića, osobito njegov prezir prema *slavoserbskoj* gospodi, a od njega je preuzeo i dijelom antiklerikalni pristup u borbi za „dušu“ hrvatskog seljaka.

Međutim, politička praksa Radića i Starčevića se radikalno razlikuju. Ante Starčević je u svojim političkim stavovima bio dogmatičan, nije bio sklon sklapanju nikakvih konkretnih političkih saveza ili koalicija. Upravo je njegova tvrdokornost bila jedan od razloga sloma pregovora između Neodvisne narodne stranke i Stranke prava 1894. S druge strane, u postizanju političkih ciljeva, Radić se nije libio ulaziti u suradnju s frankovcima za vrijeme Habsburške Monarhije ili ih napustiti na kraju Velikog rata. U novoj jugoslavenskoj državi surađivao je s ostalim hrvatskim strankama, ali isto tako prekidao suradnju s njima. Ulazio u koalicijske vlade s radikalima Nikole Pašića, odbacivao republikansko ime u nazivu stranke, a na kraju je bio u koaliciji sa Svetozarom Pribićevićem, nekadašnjim zakletim neprijateljem. Ulazio je u Seljačku internacionalu, blisku sovjetskim komunističkim vlastima, i bio najvećim katolikom u danim trenucima. Suradivao je sa svim

²⁰ Kako je područje Istre ostalo izvan nove jugoslavenske države tu Stjepan Radić nije mogao djelovati i to je razlog, među ostalim, za usporene procese hrvatske nacionalne integracije na tom području. Na rubnim etničkim prostorima (Bačka i Boka Kotorska) Hrvatska seljačka stranka vodila je uspješnu politiku nacionalne integracije, a suprotni procesi (bunjevaštvo ili bokeljstvo) su posljedica ili političkog stanja za vrijeme druge Jugoslavije za Boku Kotorsku ili teškim položajem unutar srpske države kao što je slučaj s Bunjevcima.

mogućim vanjskim političkim akterima, sve u svrhu rješavanja hrvatskog pitanja. Današnjim političkim rječnikom kazano, nije se libio u ući u prljavštinu svakodnevnne političke prakse za ostvarivanje svojih ciljeva.

Njegova politička karijera naprasno je prekinuta pucnjevima u beogradskoj skupštini, a njegova nasilna smrt, podigla je njegov simbolički kapital na tu razinu da je u ušao u hrvatski panteon očeva domovine.

Među nastavljače Ante Starčevića može se ubrojiti i Franju Tuđmana, prvog hrvatskog predsjednika. On se kao i Ante Starčević zalagao za stvaranje hrvatske države i tome je bila podređena čitava politička praksa. Njegov politički program eklektički obuhvaća sve one aspekte hrvatske povijesti iz kojeg se mogla izvući ideja o borbi za hrvatski samostalnost. Stoga je u njegovom programu bila i Starčevićeva državotvorna politika i Radićeva svenarodna mirotvorna politika kao i „pozitivne tekovine hrvatske ljevice“.²¹ Ponajbolje se to vidi u izvorišnim osnovama (preambuli) hrvatskog Božićnog ustava iz 1990. kojemu je Tuđman dao svoj jak pečat. U to je uključena ideologija hrvatskog državnog prava na koju se tako rado pozivali pravaši u što je on uključio i djelovanje ZAVNOH-a (Rešetar 2021: 1089). I Franjo Tuđman je inzistirao na političkom okupljanju hrvatskog naroda u zajedničkom cilju stvaranja hrvatske države. Međutim, tu prestaje sličnost Franje Tuđmana i Ante Starčevića u političkoj praksi. Dok je Starčević inzistirao na visoko postavljenim moralnim kriterijima pravaša, što nije bila samo deklarativna manifestacija nego i svakodnevna politička praksa, pa nije htio surađivati s političkim oponentima koji nisu u svemu dijelili njegov svjetonazor, a bio je poprilično oštar i rigidan spram protivnika, dotle je Franjo Tuđman prihvaćao gotovo sve koji su bili spremni raditi za hrvatsku samostalnost. Prihvaćao je bivše komunističke dužnosnike, oficire JNA, udbaše, ustaše, emigraciju, razne suspektne osobe kod npr. nabave oružja, a sama vlada pod njegovim neformalnim vodstvom bila je spoj raznolikih ideoloških profila. I Hrvatska vojska koja se stvarala u ratu imala je, također, u ideološkom smislu, spoj nespojivih i to bivših oficira, legionara, običnih ljudi gurnutih u vjor rata uz ogromno sudioništvo Hrvata iz Bosne i Hercegovine. Tuđman kao povjesničar inzistirao je na pomirbi unutar podijeljenog hrvatskog nacionalnog bića nastalog zbog hrvatskog građanskog

²¹ O tome vidi: Begonja, Zlatko. 2016. „Povijesno-politička stajališta dr. Franje Tuđmana u početku stvaranja samostalne Republike Hrvatske“. 21-32, Matković, Stjepan. 2016. „Utjecaj povijesnih tema u razmeđu 19. u 20. stoljeće“. 219-232, Bratanić, Mateo. 2016. „Uloga i značenje povijesti u Tuđmanovu djelu *Bespuća povijesne zbiljnosti*“. 233-240.

rata unutar zbivanja u Drugom svjetskom ratu i poraću i zbog toga je radio, ili kako bi se to kolokvijalno reklo, na pomirbi djece partizana i ustaša što je smatrao preduvjetom stvaranja hrvatske države.

Zašto je Tuđman bio uspješan u stvaranju hrvatske države, a što nije uspjelo njegovim prethodnicima? U prvom redu, sukladno Starčevićevim procjenama, hrvatska država je nastala u trenutku velikih međunarodnih promjena – raspad komunističkog bloka i višenacionalnih država – što je promijenilo arhitekturu međunarodnih odnosa izgrađenu nakon Drugog svjetskog rata. Kod objašnjenja Tuđmanove uloge u stvaranju suvremene hrvatske države možemo krenuti s primjerom iz knjige Pave Barišića o Starčeviću kada raspravlja, među inim, o hrvatskom mentalitetu:

„Dakle, **sklonost umanjivanju vrijednosti vlastitoga** (bold A. B.) umjetničkoga stvaralaštva i pomodnost za stranim nije u Hrvatskoj puka novija pojava nego ima duboku ukorijenjenost u navikama i mnogobrojne primjere u prošlosti. Zato se Starčević i danas vrjednuje u prvom redu kao pojava izvan prevladavajućih struja svoga vremena. Nije to samo slučaj s prosuđivanjem umjetničkih djela nego se dovodi u pitanje i njegova državnopravna filozofija koju rese crte iznimne originalnosti i utemeljenosti u **hrvatskom narodnom biću** (bold A. B.)” (Barišić 2022: 193)

Barišić je dao poprilično točan opis stanja hrvatske samosvijesti, ali, po mom sudu, dao je pogrešnu procjenu da u hrvatskom narodnom biću stoji nešto drugo, a da je to nešto drugo prepoznao Ante Starčević. Hrvatska, uvjetno rečeno, niska razina samosvijesti posljedica je povijesnog razvitka i iskustva male nacije u sukobima s velikim povijesnim događajima. Hrvatska povijest puna je gubitničkih i krvavih epizoda i u svijesti malenog naroda postoji jasna spoznaja da treba respektirati želje velikih jer u suprotnom posljedice mogu biti tragične. Ako se uzme samo moderno i suvremeno doba, to je razdoblje austrijsko-njemačke, mađarske, talijanske i srpske dominacije. Krvavih događaja ima napretek, a svi oni koji su pružali aktivni otpor dominaciji bili su izloženi širokoj lepezi represije, ovisno o povijesnom razdoblju. I zbog toga postoji u hrvatskom narodu i dan danas ono što se naziva podanički mentalitet. Jedno od objašnjenja za Tuđmanovu uspješnost dao je Henry Kissinger, dugogodišnji visokopozicionirani američki dužnosnik, znanstvenik i osoba od javnog utjecaja. U odsutnom povijesnom trenutku, Franjo Tuđman nadvladao je taj poviješću nametnuti mentalitet naroda i umjesto povlačenja ili bezglavog reagiranja ponudio je otpor. Ili da parafraziramo H. Kissingera, povijest

postavlja okvir, a državnik je treba nadići u kritičnom trenutku. Državnik je osamljen, herojski lik – „osamljeni kauboj”.²² Tuđman je nadvladao povijesno sjećanje (okvir) hrvatskog naroda da je korisno biti poslušan, te je u odsutnom povijesnom trenutku ponudio alternativu tome – borbu za hrvatsku državu.²³

Gledajući u povijesnoj perspektivi i s priličnom dozom simplifikacije može se utvrditi da je Starčević postavio temelje ideji o pravu hrvatskog naroda na samostalnu državu, Radić je tu ideju proširio u hrvatskom narodu, a Tuđman je realizirao taj ideal.

4. Ante Starčević kao praktični političar

Kakva je bila politička praksa Ante Starčevića? Odgovor je prilično jednostavan. On se zalagao za prosvjećivanje hrvatskog naroda kroz brojne saborske govore i novinske članke. Dapače, sudjelovanje u saborskom radu je vidio, u najvećoj mjeri, kao oblik političke promidžbe. Bio je protivnik nasilnih i revolucionarnih poteza što je jasno već 1849. iskazao u upitniku u prijavi za radno mjesto profesora filozofije na zagrebačkoj Akademiji. I to nije bila mimikrija pred vlastima jer se toga dosljedno držao do kraja života. Rješenje hrvatskog pitanja vidio je u krupnim međunarodnim promjenama koji će otvoriti okvir za stvaranje hrvatske države i osvještavanju hrvatskog naroda. Međutim, postavlja se pitanje što raditi u međuvremenu? Narod treba živjeti, izgrađivati svoje institucije, razvijati gospodarstvo, graditi prozaične stvari kao što su škole, ceste, željeznice i sl. Kako doći do ili biti barem pri vlasti koja će moći ostvariti svakodnevne ciljeve? Naravno, ne treba ni banalizirati politiku jer bez rješavanja okvira, iznimno je teško rješavati praktične stvari, ali te bi stvari trebale djelovati sinergijski. Odgovor na ta pitanja Ante Starčević ne nudi nego dapače, poprilično ih onemogućava. On je odbacivao i aktivno se suprotstavljao bilo kakvom obliku stvaranja političkih dogovora ili koalicija. Odbacivao

²² O tome više: Berridge, Geoff R; Keens-Soper, Maurice; Otte, Thomas G. 2005. *Diplomatska teorija od Machiavellija do Kissingera*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.

²³ U sklopu toga poznato je pismo H. Kissingera upućeno Franju Tuđmanu i njegovoj ulozi u hrvatskoj povijesti: „Gospodine predsjedniče, Vi ste zadužili svoj narod jer ste mu u povijesnim trenucima bili na čelu i omogućili stvaranje države. Ali kao i svi veliki ljudi, niti Vi nećete dočekati izraze zahvalnosti za to. Učinit će to tek dolazeće generacije. Ali vjerujte, učinit će. Vi ćete biti veliki čovjek hrvatske povijesti, ali ne za života, već kada ocjene budu donesene hladnom glavom“. *Dr. Franjo Tuđman - vizije i postignuća : rasprave za okruglim stolom uz drugu obljetnicu smrti prvoga hrvatskog predsjednika*. Ur. Ivan Bekavac. 2002. (drugo izdanje). UHIP. Zagreb. 141.

je sve koji nisu bili dosljedni pobornici njegove ideje.

Primjer njegove rigidnosti i nepraktičnosti u političkom životu su dijelovi njegova „Naputka“ iz 1871. članovima Stranke prava o njihovu djelovanju:

„Strah i plaća, te dvie staze, koje vode k srcu ljudskome, niti su stalne ni vriedne za dobru stvar, ni u vlasti stranke prava. S toga ovoj stranki ne ostaje nego da radi upućivanjem, podučavanjem.

Priprava k slobodi i prosvjetljenju jest: Radnja, štednja i sloga.

Za ganuti narod na radnju i štednju, u današnjih obstojnosti, hoće se uztrpljenja naučanja, dobra izgleda, i nada sve izkustvenihg dokaza, spojenih s naučanjem.

Za sklonuti narod na slogu, treba mu pokazati na složnu i nesložnu obitelj, zadrugu, obćinu. To bo sve on razumi.

U narodu hrvatskom, u cielosti, ima srdca nerazrtovana i uma nesmućena, ter s toga moći je ovaj narod iskrenim i ljubeznim podučavanje na dobro ganuti.

Pravica i nepodmitljivost, to su najjače poluge u narodu hrvatskom. Uz pravicu i nepodmitljivost, u narodu hrvatskom najvećma vriedi uljudnost, iskrena prijaznost.

Ljude, koji traže samo svoju korist ili razkoš, pod ništo ne primati u stranku i za ništo ne zanašati se na nje...

S ljudi, do kojih puk drži poradi njihove pravice, krjeposti, pameti, s takovimi treba drugovati, ter ih upućivati.

Dobro ponašanje, triezno življenje, medjusebno prijateljstvo, razložno štovanje, razumna priklonost naprama vriednium i poštenim osebam, to su biljege, po kojih treba da se odlikuju članovi stranke prava.

Koji član stranke podpuno prouči i upotrebi ovaj obćeniti naputak, on će u preriedkih slučajih trebati naputak o pojedinkostih.“ (Cipek, Matković 2006: 237-242)

Navedeni tekst predstavlja neku vrstu svjetovnog katekizma za članove stranke i u praksi je neprovediv jer traži dubinsku preinaku mentaliteta i ponašanja članova stranke, ali i hrvatskog naroda u cjelini. Zbog toga, već za njegova života počeo je rasti utjecaj tzv. modernih pravaša (Folnegović i Frank) koji su pokušavali Stranku prava odvesti na put praktične, svakodnevnice politike.

Međutim, kako je Starčević već za života bio mitska figura, uvođenje praktične politike nije bilo moguće dok je on bio živ. Tek će nakon njegove smrti pravaške frakcije ubrzano ući u koloplet svakodnevne politike i iz današnje perspektive je vidljivo da to nije bilo baš uspješno. Postavlja se pitanje je li Ante Starčević svojim rigidnim stavom prema svakodnevnoj političkoj praksi, nepotrebno usporio prirodni razvoj hrvatske politike?

5. Zaključak

Iz današnje perspektive gledajući nakon 128 godina od smrti (2024.) Ante Starčevića može se utvrditi da, pored brojnih ulica, trgova, škola i spomenika posvećenih njegovu imenu, njegov je lik izgubio onaj emocionalni naboj koji je imao sve do prije tridesetak godina ili preciznije rečeno dok nije stvorena hrvatska država. U današnjem političkom diskursu jedva da se spominje Ante Starčević, a ideologija hrvatskog državnog prava na koju se on rado pozivao gotovo da je nepoznata današnjoj hrvatskoj javnosti.²⁴ Neriješeno nacionalno pitanje gotovo je sto godina (do 1995.) nakon njegove smrti održavalo preduvjete za daljnje održanje njegova mita koji se tijekom tog stoljeća mijenjao, nadopunjavao i bio poticaj onima koji su stremili za stvaranjem hrvatske države, što se i očekuje od mitske figure Oca Domovine. Ali trenutkom rješavanja hrvatskog nacionalnog pitanja (osim pitanja Hrvata Bosne i Hercegovine), najveći dio konteksta koji je održavao mitologizaciju se smanjio i praktički nestao. Sukladno tomu, smanjila se razina emocija. To omogućuje današnjoj hrvatskoj historiografiji da može i treba krenuti putem prevrednovanja njegova povijesna lika i pokušati ga svesti u realne okvire, ma kako to nerealno zvučalo jer razodjenu mitološke velove nije do kraja uspjelo ni drugim historiografijama za svoje *očeve utemeljitelje*.

U ovom tekstu smo pokazali da Ante Starčević ima veliku ulogu u hrvatskoj povijesti kao kreator i promicatelj ideje o pravu Hrvata na samostalnu državu. Za tu se ideju dosljedno zalagao, bio je spreman podnijeti veliku osobnu žrtvu,

²⁴ O tom padu zanimanja za Antu Starčevića posredno govori i posjećenost njegovom Spomen-domu u Velikom Žitniku. Tako su npr. 2008. Spomen-dom posjetili učenici iz 29 hrvatskih škola dok je 2023., na 200. obljetnicu rođenja Oca Domovine, tu su ustanovu posjetili učenici iz samo 4 škole. Usporedbe radi, obližnji Memorijalni centar Nikola Tesla u Smiljanu iste je godine, u okviru kurikulum organizirane izvanučioničke nastave, posjetilo 18 704 hrvatskih osnovnoškolaca. (<https://mdc.hr/files/pdf/Lzvjescja/2023/Muzej-Like-Gospic%202023.pdf>, pristupljeno 3. travnja 2024.).

živjeti životom askete i biti počesto neshvaćeni prorok. Kao takav, imao je velik utjecaj na političare i javnost za života što se nastavilo i nakon njegove smrti. Međutim, kao praktični političar, danas to možemo slobodno utvrditi, nije bio ni sjena sebe kao ideologa. Dapače, u nekim segmentima njegovi svakodnevni potezi, kao što su rigidnost, žučljivi napadi na protivnike, ali i *nepravovjerne* suradnike, nesposobnost stvaranja šire političke suradnje za isti politički cilj dugo vremena su otežavali razvoj hrvatske politike.

I kad sve to uzmemo, pokazuje se da je povijest nemilosrdna prema protagonistima. Sjeća se samo onih najboljih i najlošijih, a posebno mjesto imaju osobe koje su se bile spremne žrtvovati za svoja uvjerenja. Ante Starčevića se sjećamo i 200 godina nakon njegova rođenja kroz održavanje znanstvenih skupova, organiziranje izložbe i dalje ima vodeće mjesto u hrvatskom panteonu. Ili da parafraziramo A. G. Matoša: „Dok je Kroacije, bit će i Starčevića!“

LITERATURA

- BARIŠIĆ, Pavo. 2022. *Ante Starčević: Ideali slobode i prava*. Školska knjiga. Zagreb.
- BEGONJA, Zlatko. 2016. „Povijesno-politička stajališta dr. Franje Tuđmana u početku stvaranja samostalne Republike Hrvatske“. *Franjo Tuđman i stvaranje suvremene hrvatske države (1990.-1999.)*. Ur. Bralić, Ante. Sveučilište u Zadru. Zadar. 21-32.
- BEKAVAC, Ivan. 2002. Ur.(drugo izdanje) *Dr. Franjo Tuđman - vizije i postignuća : rasprave za okruglim stolom uz drugu obljetnicu smrti prvoga hrvatskog predsjednika*. UHIP. Zagreb.
- BERRIDGE, Geoff R; KEENS-SOPER, Maurice; Otte, THOMAS G. 2005. *Diplomatska teorija od Machiavellija do Kissingera*. Fakultet političkih znanosti. Zagreb.
- BRALIĆ, Ante. 2023. *Prema talijanskom ujedinjenju*. Sveučilište u Zadru. Zadar.
- BRALIĆ, Ante. 2021. „‘Tko je Hrvat u Dalmaciji?’ Odnos hrvatskog seljaštva i elita u Dalmaciji prema novoj jugoslavenskoj državi“ / „Who is a Croat in Dalmatia?’ The Attitude of Croatian Peasantry and Elites in Dalmatia toward-

- ds the New Yugoslav State“. *Istočnojadranski prostor između sloma Habsburške Monarhije i stvaranja novih država / The Eastern Adriatic Between the Collapse of the Habsburg Monarchy and the Creation of New States* (dvojezično izdanje). Ur. Bralić Ante; Kasalo Branko. Sveučilište u Zadru. Zadar. 171-189.
- BRATANIĆ, Mateo. 2016. „Uloga i značenje povijesti u Tuđmanovu jelu *Bespuća povijesne zbiljnosti*“. *Franjo Tuđman i stvaranje suvremene hrvatske države (1990.-1999.)*. Ur. Bralić, Ante. Sveučilište u Zadru. Zadar. 233-240.
- BUDAK, Mile. 1992. „Otac domovine“. *Dr. Ante Starčević*. (pretisak izdanja iz 1936.). Laus. Split. 185-228.
- CIPEK, Tihomir; MATKOVIĆ, Stjepan. 2006. *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina: 1842. – 1914*. Disput. Zagreb.
- DAVIS, Norman. 1996. „Polish National Mythologies“. *The Milewski Polish Studies Lecture*. Central Connecticut State University. New Britain. https://www.ccsu.edu/sites/default/files/document/Milewski_Polish_National_Mythologies.pdf (pristupljeno 16. ožujka 2023.).
- DIKLIĆ, Marijan. 2003. *Don Ivo Prodan: Političko djelovanje i parlamentarni rad*. Matica hrvatska. Zadar.
- EKMEČIĆ, Milorad. 1989. *Stvaranje Jugoslavije 1790 – 1918*. knjiga 2. Prosveta. Beograd.
- GANZA ARAS, Tereza. 1992. *Politika „novog kursa“ dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*. Matica hrvatska. Split.
- GROSS, Mirjana. 2000. *Izvorno pravaštvo: Ideologija, agitacija, pokret*. Golden marketing. 2000.
- GROSS, Mirjana. 1973. *Povijest pravaške ideologije*. Sveučilište u Zagrebu. Zagreb.
- GROSS, Mirjana. 2004. *Vijek i djelovanje Franje Račkog*. Novi liber. Zagreb.
- HORVAT, Josip. 1990. *Ante Starčević: Kulturno-povijesna slika*. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb.
- LOVRENČEVIĆ, Martin. 1992. „Rad i borba Ante Starčevića“. *Dr. Ante Starčević*. (pretisak izdanja iz 1936.). Laus. Split. 109-123.
- LUKAS, Filip. 1992. „Starčević“. *Dr. Ante Starčević*. (pretisak izdanja iz 1936.). Laus. Split. 5-28.
- MATKOVIĆ, Stjepan. 2001. *Čista stranka prava: 1895. – 1903*. Hrvatski institut za povijest. Dom i svijet. Zagreb.
- MATKOVIĆ, Stjepan. 2016. „Utjecaj povijesnih tema s razmeđa 19. u 20. stoljeće na političko djelo Franje Tuđmana“. *Franjo Tuđman i stvaranje su-*

- vremene hrvatske države (1990.-1999.)*. Ur. Bralić Ante. Sveučilište u Zadru. Zadar. 219-232.
- MAŽURANIĆ, Ivan. 1886: *Govor u Saboru 13. prosinca 1886*. <https://www.sabor.hr/hr/o-saboru/povijest-saborovanja/znameniti-govori/govor-ivana-mazuranica-u-saboru-13-prosinca-1886> (pristupljeno 20. ožujka 2024.).
- MIŠKOVIĆ, Sonja. 1991. „Nepoznati dokument o Anti Starčeviću“. *Prilozi* (Sarajevo). XXV, 27, 33-40.
- MORTIĐIJA, Tias. 1992. „Literatura o Starčeviću i pravaštvu“. *Dr. Ante Starčević*. (pretisak izdanja iz 1936.). Laus. Split. 170-178.
- MURGIĆ, Božidar. 1992. „Hrvatski nacionalizam Ante Starčević“. *Dr. Ante Starčević*. (pretisak izdanja iz 1936.). Laus. Split. 91-108.
- PAUL, Heike. 2014. „American Independence and the Myth of the Founding Fathers“ (IV. poglavlje). *The Myths That Made America: An Introduction to American Studies*. Transcript Verlag. Bielefeld. 197-256
- PAVIĆ, Armin. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/pavic-armin> (pristupljeno 20. ožujka 2024.)
- POPARIĆ, Bare. 1992. „U spomen dra Ante Starčevića“. *Dr. Ante Starčević*. (pretisak izdanja iz 1936.). Laus. Split. 29-87.
- REŠETAR, Vojko. 2021. „O preambuli (izvorišnim osnovama) Ustava Republike Hrvatske“. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*. god. 58, 4/2021. 1079-1100.
- RIEGER, Vilko. 1992. „Mentalitet prvih hrvatskih revolucionara“. *Dr. Ante Starčević*. (pretisak izdanja iz 1936.). Laus. Split. 157-169.
- SMITH, Anthony D. 2010. (drugo izdanje). *Nationalism: Theory, Ideology, History*. Polity Press. Cambridge.
- SMOLČIĆ, Marin. 2022. „Teslin postav ove godine već sada obišao rekordan broj posjetitelja“. *Novi list* (Rijeka). <https://www.novilist.hr/rijeka-regija/li-ka-senj/teslin-postav-ove-godine-vec-sada-obisao-rekordan-broj-posjetite-lja/> (pristupljeno 2. travnja 2024.).
- STANČIĆ, Nikša. 2002. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Barbat. Zagreb.
- ŠIMIĆ, Stanislav. 1992. „Starčevićev stil“. *Dr. Ante Starčević*. (pretisak izdanja iz 1936.). Laus. Split. 142-156.
- TOMLJANOVICH, William Brooks. 2001. *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*. HAZU i Dom i svijet. Zagreb.

***WHAT IS ANTE STARČEVIĆ TO US TODAY?
THE DEVELOPMENT OF THE MYTH AND ITS (POSSIBLE)
DECONSTRUCTION***

Abstract

During his lifetime, Ante Starčević gained a mythical position with enormous symbolic capital in Croatian politics and public opinion. The paper discusses the preconditions that made Ante Starčević a mythical figure in Croatian history, as well as the long-term maintenance of that position. Two examples of the historiographical approach to the activities of Ante Starčević are discussed. There is also an attempt to revalue Ante Starčević as a practical politician and his influence on the development of Croatian political practice. At the end, two “Starčević’s continuers”, Stjepan Radić and Franjo Tuđman, were compared and their similarities and differences to the “father of the homeland”.

KEYWORDS: *Ante Starčević, “father of the homeland”, political practice, Stjepan Radić, Franjo Tuđman.*

MANIFESTACIJA HRVATSKE NACIONALNE SVIJESTI U KNJIŽEVNOSTI HRVATA U MAĐARSKOJ

Stjepan BLAŽETIN

Sveučilište u Pečuhu
Filozofski fakultet
blazsetin.istvan@pte.hu
UDK: 821.163.42(436.3)(091)

Sažetak

Tijekom XIX. stoljeća u srednjoeuropskom prostoru sve više dolaze do izražaja moderne koncepcije naroda te se završavaju nacionalno-integracijski procesi koji će zahvatiti i Hrvate. Raspadom Austro-Ugarske Monarhije i stvaranjem novih država na nekadašnjem njezinom teritoriju Kraljevina Ugarska odlazi u prošlost. Neki rubni dijelovi hrvatskog etničkog korpusa naći će se u okvirima posttrianonske Mađarske u manjinskoj situaciji. Kada su u državi u kojoj nacionalne manjine obitavaju političke prilike relativno povoljne, a odnosi prema njima uglavnom korektni, nacionalne su manjine i onda u ugrožene. U takvoj situaciji književnik (autor) - pripadnik nacionalne manjine - sebe najčešće zamišlja u vodećoj ulozi. Svojim književnim radom nastoji pridonijeti očuvanju i jačanju svoga jezika i kulture, izgrađivanju i učvršćivanju nacionalne svijesti, pa se neizbježno približava prosvjetiteljskim koncepcijama književnosti. Pretpostavka je da će ovakva književna strategija naglašavati nacionalnu komponentu književnosti te da će književna djela nerijetko odašiljati nacionalno-identitetske poruke. Međutim, zbog specifičnih društveno-političkih prilika u Mađarskoj i u njezinom okruženju, hrvatska se nacionalna svijest ne manifestira jednoznačno u književnosti Hrvata u Mađarskoj. Izlaganje će se fokusirati na procese zbog kojih se mijenja odnos Hrvata u Mađarskoj prema vlastitom nacionalnom biću te pokazati kako se te promjene manifestiraju u književnosti Hrvata u Mađarskoj.

KLJUČNE RIJEČI: nacionalna svijest, prosvjetiteljska koncepcija, Hrvati u Mađarskoj, Austro-Ugarska Monarhija

Cjelokupna književnost Hrvata u Mađarskoj nastaje na rubu hrvatskog etničkog prostora, a nakon Prvoga svjetskoga rata Hrvati će se naći u inojezičnom (mađarskom) okruženju, u položaju nacionalne manjine, bez izgrađenog školskog sustava, bez kulturnih i znanstvenih institucija, a sve do 60-ih godina XX. stoljeća bit će skoro u potpunosti odsiječeni od matičnoga hrvatskoga naroda, od hrvatske književnosti. Život, pa onda i književnost hrvatske nacionalne zajednice u Mađarskoj, bitno će određivati povijesno-političke prilike u mađarskoj državi. U takvim uvjetima trebalo je izgraditi samu instituciju književnosti sa svojim elementima kao što su književni časopis, nakladništvo, distribucija knjiga, književna kritika, književni susreti, književne nagrade itd. Dok se u Hrvatskoj od sedamdesetih godina XX. stoljeća propituju odnosi unutar institucije književnosti, a u osamdesetima već se jasno detektiraju pitanja krize njezinih funkcija, književnost Hrvata u Mađarskoj tek uspijeva iznjedriti svoje prve književne časopise, antologije i povijesne preglede te nastoje izgraditi i po mogućnosti učvrstiti upravo tradicionalne elemente institucije književnosti na takvim temeljnim vrijednostima kao što su baština, običaji, (sub)etnički identitet, nacionalni identitet, zavičajna privrženost itd. Književna djela nastala u ovakvim uvjetima tek rijetko napuštaju obzor očekivanja čitateljske publike odrasle na usmenoj i pučkoj književnosti, kalendarskom štivu i pučko-običajnim priredbama. Značajnije promjene donijet će pojava književnih časopisa (*Glas, Riječ*) krajem osamdesetih i u devedesetim godinama XX. stoljeća te sve redovitija kulturna komunikacija s hrvatskim književnim prostorom nakon osamostaljenja Republike Hrvatske.

Današnje su hrvatske nacionalne zajednice na srednjoeuropskom prostoru većinom nastale kao rezultat ranijih migracija (XVI. i XVII. stoljeće), ali prema nekim istraživačima među njima ima i autohtonih subetničkih ogranaka (Bartolić 1959: 55). Srednjoeuropski je prostor nakon Prvog svjetskog rata reorganiziran i u državnom i u političkom smislu. Trianonskim ugovorom zapečaćena je sudbina Kraljevine Ugarske i premda se pri razgraničavanju novih državnih tvorevina često spominjao etnički princip, a nacionalna izaslanstva kao maksimalan cilj postavila želju da se po mogućnosti svi pripadnici istoga naroda nađu unutar iste države, zbog brojnih razloga među kojima je i nacionalna izmiješanost stanovništva na panonskom prostoru, nije bilo moguće stvoriti nacionalno homogene države. Dijelovi pojedinih naroda koji su se povlačenjem novih granica našli izvan matične države velikim dijelom sačinjava-

ju današnje nacionalne manjine. Na taj način rubni dijelovi hrvatskoga naroda poslije Prvog svjetskog rata dospijevaju u druge države formirane pretežito upravo na području bivše Austro-Ugarske Monarhije (Austrija, Čehoslovačka, Mađarska, Rumunjska i Kraljevina SHS). Promijenjena državnopolitička slika Srednje Europe zapravo na neki način stvara nacionalne manjine u suvremenom smislu riječi pa od tog trenutka možemo govoriti i o hrvatskoj nacionalnoj manjini u Mađarskoj. Status je Hrvata izvan Kraljevine SHS postao bitno drugačiji nego u okvirima Austro-Ugarske Monarhije, gdje su Hrvati bili narod s atributima državnosti pa gdje god živjeli unutar te države, njihovu identifikaciju s hrvatskim narodom, hrvatskom kulturom i jezikom nije sprječavala državna granica. Drugim riječima, prostor je Austro-Ugarske Monarhije funkcionirao kao jedinstven kulturni prostor svih naroda u toj državi u kojemu su ideje, kulturna i gospodarska dobra nesmetano kolala te je i za Hrvate preko Drave i Dunava postojala mogućnost izravne komunikacije sa središnjim tokovima hrvatske nacionalne kulture i književnosti premda Hrvatski sabor nije imao političke ingerencije nad njima. Unatoč tomu Hrvati preko Drave i Dunava tek su rubno bili zahvaćeni hrvatskim nacionalno-integracijskim procesima. (Šokčević 2020)

Uspostava novog europskog poretka, učvršćivanje i nadzor državnih granica te nepovoljne političke prilike imat će za posljedicu skoro potpunu izolaciju Hrvata u Mađarskoj od kulturnih i književnih zbivanja u matičnome narodu. Nove će granice razbiti do tada relativno kompaktne skupine hrvatskoga pučanstva te će gradišćanski Hrvati biti raspodijeljeni u tri države: Austriju, Mađarsku i tada stvorenu Čehoslovačku; Bunjevci i Šokci u dvije, Mađarsku i tada stvorenu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, kasniju Kraljevinu Jugoslaviju, a podravski i pomurski Hrvati izgubit će svoje prirodno zaleđe. Prekinut će se stoljećima izgrađivane veze među hrvatskim naseljima, za Hrvate u Mađarskoj izgubit će se važni kulturni centri kao što je primjerice Subotica bila za bunjevačke Hrvate. Pored toga u posttrianonskoj će se Mađarskoj Hrvati naći u izrazito nepovoljnim političkim i kulturnim prilikama što će se djelomice održati i za vrijeme komunističke diktature, naročito od 1948. do 1956. u doba Mátyása Rákosija¹. U takvim uvjetima književnost Hrvata u Mađar-

¹ Mátyás Rákosi (1892.-1971.) komunistički političar, diktator, generalni sekretar Komunističke partije Mađarske, kasnije Mađarske radničke stranke od 1945. do 1956. Razvio je snažan kult ličnosti, 1956. preselio se u Sovjetski Savez gdje je ostao do kraja života.

skoj funkcionira kao svojevrsni rezervat, s jedne strane izoliran od matične književnosti, pogotovo u maloprije spomenutom razdoblju kada su u skladu s Rezolucijom Informbiroa (Barić 1996: 248)² prekinute skoro sve državne, političke i kulturne veze sa tadašnjom Jugoslavijom, a s druge strane, slijedom mađarskih prilika i od zapadne književnosti. Raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije za nešto više od sedam desetljeća slična će sudbina zadesiti Hrvate u Srbiji (Žigmanov 2012: 75), Crnoj Gori i Sloveniji³.

Književnost Hrvata u Mađarskoj moguće je promatrati unutar vlastitoga korpusa, ali ona, po samoj svojoj prirodi pripada korpusu cjelokupne hrvatske književnosti, premda je to na razini opisa često nedovoljno osviješteno i nedovoljno vidljivo.⁴ Sve do danas hrvatski se književnopovijesni diskurz nije ozbiljno pozabavio problemom hrvatske književnosti izvan prostora Republike Hrvatske, nije ponudio općeprihvaćena terminološka i metodološka rješenja. Tradicionalna povijest književnosti kao svoju središnju zadaću definira linearizaciju i periodizaciju književnih pojava u vremenu. Pomoću njih sustav reducira vlastitu kompleksnost. Koji će se selekcijski mehanizmi primijeniti pri redukciji ovisi od okoline sustava, od cjelokupnog konteksta (Usp. Biti 2000: 408-417).⁵ Ukoliko se pokuša književnost Hrvata u Mađarskoj opisati kao mijena stilskih formacija ili stilskih razdoblja neće se daleko stići jer su takve promjene minimalne i odigravale su se veoma sporo. Književni je izraz i stilaska orijentacija hrvatskih književnika u Mađarskoj uglavnom konzervativna, opterećena čuvarskim kompleksom⁶ i prosvjetiteljskim pristupom te će rezultirati tekstovima romantične orkestracije. Književnost će naglašavati svoju društveno-političku funkciju u smislu održavanja materinskoga jezika, vlastite tradicije, nacionalne (sub)etničke svijesti.

Osjećajući odgovornost prema vlastitoj zajednici hrvatski književnici u Mađarskoj najčešće preuzimaju na sebe ulogu duhovnog vođe kako bi tako pridod-

² „A onda da zlo bude još veće, iza Drugog svjetskog rata Hrvati su u Mađarskoj bili pogođeni i famoznom odlukom Informbiroa, čime su ionako labavi kontakti između Hrvata u Mađarskoj i u Hrvatskoj u cijelosti prekinuti, zamrli, a dio svjesnih Hrvata odveden na prisilni rad u Hortobágy (mađarski Goli otok)“ (Barić 1996: 248)

³ Hrvati u Sloveniji ni danas nisu priznati kao nacionalna manjina. O tome vidi detaljnije: *Hrvati u Sloveniji*. 1997. Ur. Mirjana Domini. Institut za migracije i narodnosti. Zagreb.

⁴ „Na žalost, matična hrvatska književna kritika i povijest književnosti ne mogu se pohvaliti praćenjem i valorizacijom književnog i kulturnog života Hrvata u susjednim europskim zemljama, Austriji, Mađarskoj, Slovačkoj, Moravskoj, Rumunjskoj i Italiji. (Bartolić 1991: 214)

⁵ Usp. Biti, Vladimir. 2000. *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Matica hrvatska. Zagreb. str. 408-417.

⁶ Sintagmu „čuvarski kompleks“ Josip Pavičić koristi u svojoj knjizi *Ispod jezika*. (Pavičić 2001)

nijeli čuvanju i jačanju svoje zajednice. „Materinski hrvatski jezik očito i kod Škrapića posjeduje vrednote dostojne pjesničke inspiracije, što nam govori da se svaki hrvatski pjesnik u dijaspori nalazi, htio ne htio, u ulozi nacionalnog preporoditelja.“ (Bartolić 1991: 149). Književniku, pripadniku nacionalne manjine naprosto se nameće prihvaćanje prosvjetiteljske koncepcije književnosti⁷ gdje primarna zadaća književnog teksta nije estetski užitak već njegova društvena, didaktička, pedagoška itd. funkcija. Čuvanje materinskoga jezika, (sub)etničke i nacionalne samosvijesti doživljava se kao dužnost, kao neka vrsta poslanja. Bit će to najčešće jaka autorska pozicija koja će svoje uzore tražiti u književnosti XIX. stoljeća, navlastito iz vremena romantizma. Milorad Stojević pišući o Ignacu Horvatu, gradišćanskohrvatskom književniku s pravom ističe:

„U čemu god se okušao na prvome mjestu Horvatu je bila pragmatičnost nakane, odnosno prosvjetiteljski poriv. Jednako se to osjeća i u književnim i u neknjiževnim tekstovima. To nije ništa novo u gradišćanskohrvatskoj književnosti. Od svojega početka, uskrсне pjesme i očenaša zabilježena rukom svećenika Jurja Vukovića u *Klimpuškom misalu*, do današnjih dana te su tendencije imanentne gradišćanskohrvatskoj književnosti, pa čine bitni strukturni njen sastojak.“ (Stojević 1994: 89)

Budući da sve do 1990-ih godina većina hrvatskog pučanstva u Mađarskoj živi na selu, potencijalna će čitateljska publika biti formirana pretežito na usmenoknjiževnoj baštini, romantičarskoj književnosti i pismenosti kalendarskoga tipa. Čitateljska će publika, njezin obzor očekivanja i recepcijski potencijal biti uvjetovan ovim okolnostima. Takav književni prostor nakon Drugoga svjetskoga rata suočava se sa nedvosmislenim ideološki usmjerenim zahtjevima socijalističkoga društva prema književnoj produkciji. Brzo, bez većih se otpora prihvaća socrealistički koncept koji naglašava društveno-etičku i idejnu funkciju književnosti, koncept koji je svojim mimetičkim pristupom, utilitarnošću i jakom autorskom pozicijom bio blizak većem dijelu hrvatskih književnika u Mađarskoj. Zapravo, trebalo je samo teme i motive prilagoditi „službenim“ zahtjevima. Osim toga, Hrvati su pa onda i hrvatska književnost

⁷ Termin afirmira i koristi Cvjetko Milanja (Milanja 1991) a u istom smislu upotrebljava i Milorad Stojević u svojoj knjizi o Ignacu Horvatu. (Stojević 1994: 31-32)

u Mađarskoj gurnuti u tzv. južnoslavensko zajedništvo gdje će unatoč brojčanoj inferiornosti Srba u Mađarskoj jasno doći do izražaja upravo srpske hegemonističke težnje ponajprije inzistiranjem na srpskoj književnoj tradiciji i „srpskohrvatskom“, zapravo srpskom jeziku kao jedinom standardnom jeziku.

Grčevito čuvanje tradicionalnih vrijednosti koje su temelj identiteta i strah od bilo kakvih promjena djelomice proizlazi iz spontane obrambene reakcije ugrožene zajednice koja na taj način reagira na sve jače, često i nasilne asimilacijske tendencije pa je zatvaranje u vlastiti tradicijski prostor možda u određenom smislu odigralo pozitivnu ulogu. „Paradoksalno je, ali - barem po mojoj ocjeni - istinito, da je zaostalost kao negativni element u oazama raseljenih Hrvata pozitivno djelovala na čuvanje narodne pripadnosti.“ (Vujkov 1971: 17) Od 70-ih godina XX. stoljeća književnost se polako oslobađa ideoloških i budničarsko-didaktičnih zadaća, postaje svjesna sebe i svoga položaja te se, stekavši na taj način izvjesnu literarnu samosvijest, približava hrvatskoj, mađarskoj i uopće cjelokupnoj svjetskoj književnosti. Prijedeni put književnosti Hrvata u Mađarskoj posjeduje niz obilježja koji ju odvajaju od dominantnih tijekom hrvatske književnosti te joj, dakle, valja prići kao samostalnom sustavu.⁸

Književnost hrvatske nacionalne manjine u Mađarskoj „stvorit će“ hijerarhiju vrijednosti unutar vlastitoga sustava, ali ju je istodobno nužno uključiti u vrijednosni sustav cjelokupne hrvatske književnosti.⁹ Drugim riječima, potrebno je neprestano imati na umu funkcioniranje određenog književnog djela kako unutar književnosti Hrvata u Mađarskoj tako i unutar cjelokupne hrvatske književnosti.¹⁰ Također ne treba smetnuti s uma književnost većinskog naroda, dakle mađarsku književnost, ali niti europski (svjetski) književni trenutak. Na taj način neće se izbjegavati valorizacija hrvatske književnosti u Mađarskoj u sklopu cjelokupnog hrvatskog književnog korpusa i istodobno moći će se bez većih prepreka uzeti u obzir i kulturno-povijesni značaj te književnosti. Tek kombinacijom navedena dva pristupa

⁸ „Zato, uvijek valja voditi računa o tome da se gradišćanskohrvatska književnost mora promatrati iz njezinih vlastitih struktura, problema, itd., jer upravo te razine čine tu književnost takvom a ne drugačijom, tojest manje ili više sličnom nekoj književnosti za uspoređenje, a ponajlakše je to učiniti s književnošću stare domovine ili srednjoeuropskim književnostima njemačkoga i mađarskoga, možda i latinskoga, jezičnog izraza.“ (Stojević 1994: 22)

⁹ U tom kontekstu valja napomenuti da usporedbe s književnostima ostalih nacionalnih manjina unutar zemlje (u ovom slučaju Mađarske), a i s književnostima nacionalnih manjina u drugim zemljama (npr. književnost Mađara u Hrvatskoj, Rumunjskoj ili Vojvodini) mogu biti veoma korisne i poticajne.

¹⁰ „Naši (hrvatski i srpski op. a.) književnici jezički i etnički pripadaju književnostima Jugoslavije. Ali ne pripadaju njihovoj književnoj atmosferi, objektivaciji. S druge strane, geografski i politički pripadaju Mađarskoj. Ali opet: stoji van mađarske književne atmosfere.“ (Milošević 1991: 22)

dobit će se objektivna slika o književnosti Hrvata u Mađarskoj, a uključivanjem te književnosti u cjelokupni hrvatski književni kontekst otvorit će se mogućnost njezina sumjeravanja s aktualnim trenutkom hrvatskog književnog prostora. Ukoliko se ignoriraju estetska, a u obzir uzimaju isključivo kulturno-povijesna načela, književnost nacionalne manjine neprirodno se izdvaja iz ocrtanog šireg konteksta što može prouzročiti zatvorenost u vlastite okvire, povlađivanje čitateljskoj publici i moguće snižavanje estetskih kriterija u prosudbi promatranog korpusa.

Iz do sada iznesenoga moglo bi se zaključiti da će hrvatski književnici u Mađarskoj značajan prostor posvetiti manifestativnom izricanju hrvatske nacionalne svijesti. Ipak, u književnosti se Hrvata u Mađarskoj od 1918. godine do danas to nije odigralo sasvim tako. Istina, mora se naglasiti i to da u nerijetko vrlo nepovoljnoj društveno-političkoj situaciji već i sam čin pisanja na materinskom jeziku predstavlja očitovanje (sub)etničke, nacionalne svijesti. Unatoč nepovoljnim prilikama u razdoblju između dvaju svjetskih ratova ipak će se pojaviti nekoliko književnika prije svega među bunjevačkim i gradišćanskim Hrvatima. Za primjer neka tu stoje dvije strofe iz poznate i popularne pjesme Mate Meršića Miloradića (1850.-1928.) *Hrvat sam*.

„Hrvat su moj otac
I Hrvatica mat,
A ja sam njeva krv
I vjerni sin: Hrvat!
(...)
Kot vjerni kršćanik
Ću ljubiti cijeli svijet,
Za moj hrvatski rod
Ću živiti i umrit!”

Ivan Petreš svećenik (1876.-1937.) s drugog kraja mađarske države svoju sveukupnu djelatnost posvećuje zajednici bačkih Hrvata. „Proučavati narod, buditi u njemu narodnosnu svijest i odgajati ga u ljubavi prema svojoj domovini - to su bila glavna načela Ivana Petreša“ (Mandić 1982: 188) Dvije teme zaokupljaju Petreša kao pjesnika: domoljublje i ljubav. Njegove domoljubne pjesme nastaju s ciljem da bude nacionalnu svijest Bunjevaca pa se ne odvajaju od tada uobičajene poezije te vrste. U pjesmi *Na izmaku godine 1895.* odzvanjaju hrvatske budnice i stihovi mađarskog romantizma.

„Jao tužni, u verigah krutih
Čameći mi rode!
Zar ne žudiš u okovih ljutih
Za časom slobode?
Kad ti lanci oko ruku zveče
Nek te bude: Svisti se Bunjevče!

Koliko već puta bi prigode
Izmaći udesu!...
A ti žmireć na korisne zgone
Trpiš krutu svezu!
Kad ti gvoždja oko nogu zveče
Nek te bodre: Budi se Bunjevče!”

Sve do 2000. godine, kada su objavljena sabrana djela Miše Jelića (1881.-1961.) pod naslovom *Mišo Jelić* tek je nekoliko istraživača znalo za njegovu rukopisnu ostavštinu. Velika je šteta što pjesme i prozni tekstovi ovog autora nisu stigli do čitateljske publike u vremenu kada su nastali. Tridesetak pjesama i dvadesetak proznih tekstova ovoga odvjetnika koji je svojim stručnim znanjem nastojao pomoći svojim ljudima pa ga je narod nazvao „našim fiškalom“, danas asociraju na domo-ljubljen okićenu zabavnu glazbu. Pjesma *U čast ikavici* nastala je 1937. godine.

„Ponosi se ikavicom, brate!
Nek ti bude najdraža na svitu.
Ona skuplja mnoge nam Hrvate
U prilipu i šarenu kitu.

Njom govore Šokci i Bunjevci,
Njom se zbori po bačvanskoj ravni,
Njom se mole dični Hercegovci,
Njom pisali naši pisci slavni.

Ikavica zvoni Dalmacijom,
Ona krasi Krbavu i Liku,
Njom se piva cilom Slavonijom.
Ona ti je u majčinom mliku!“

Jelić je kao vojnik preživio sve strahote I. svjetskog rata pa je možda zato imao puno empatije prema vojnicima koji su bili primorani sudjelovati u II. svjetskom ratu. Bio je možda jedini među hrvatskim književnicima u Mađarskoj koji je u svom stvaralaštvu tematizirao rat. Pjesma *Do groba Hrvati* nastala je 1942. godine i predviđa koban kraj.

„Mila braćo ostali smo sami.
Ne klonimo, već dižimo ruke
I Hrvatskoj šaljimo poruke -
Ona nam je svitlost u 'voj tami.

Domovino stara, naša mati,
Razoreni otočić smo mali,
Koji drobu silne rike vali,
Al' do groba bit ćemo Hrvati!“

Neposredno poslije Drugog svjetskog rata politička je atmosfera u Mađarskoj bila relativno povoljna za hrvatsku zajednicu te se u *Našim novinama* i *Narodnom kalendaru*¹¹ tiskaju i neki književnim radovi. U to vrijeme možda je tek Roza Vidaković (1922.-1981.) ostvarila značajniji opus, a poslije 1952. godine i ona je zašutjela. Njezine su pjesme objavljene posthumno, 1986. godine pod naslovom *Iz dubine*. Nakon sukoba između Sovjetskoga Saveza i Jugoslavije i donošenja Rezolucije Informbiroa 1948. godine prekinut će se svi politički, gospodarski i kulturni odnosi s Jugoslavijom. Bila su to teška vremena, politički veoma nepovoljna za hrvatsku manjinu jer i puka identifikacija s vlastitim narodom mogla je biti uzrokom dugogodišnjih robija. Ipak, svijest se o nacionalnoj pripadnosti i tada manifestirala u književnosti, istina stidljivo, neizravno, prikriveno, kako je tada jedino bilo moguće.

Zov
„Sve mirno, tiho. čujete glas što zove?
U krilo majke, slušati čarobne bajke,
Što ih niste slušali kao djeca sitna,

¹¹ *Naše novine*, kasnije *Narodne novine* bile su tjednik Demokratskog saveza Južnih Slavena u Mađarskoj, a *Narodni kalendar* pak Savezov godišnjak.

Vi čeljad proganjana, bijedna,
 Dušu vam htjeli oteti.
 Čujete glas što leti
 I pokazuje putove nove?

Slušajte kako je mio, divan,
 Ljubavlju grije, a zebli ste uvijek,
 I kada nije na zemlju padao snijeg lagan.
 Slušajte kako hita glasa jek,
 Zvuk njegov kida okove,
 Dolazi odnekud i zove... zove...“

Nakon Staljinove smrti 1953. godine, druga polovica 1950-ih godina obilježena je normalizacijom odnosa između Mađarske i Jugoslavije. Naglašeni i propagirani jugoslavenizam je međutim sprečavao i kočio jasnu nacionalnu identifikaciju mnogih književnika. To je samo pospješila unitaristička jezična politika, nametanje „srpskohrvatskog“ ili takozvanog „južnoslovenskog“ jezika. Hrvati su u Mađarsku, u svoju sadašnju domovinu, stigli u različita vremena, s različitom tradicijom a pripadaju različitim etničkim skupinama, govore različita narječja te su različito reagirali na često nasilno nametani jugoslaven-ski koncept. Neki su književnici prihvatili ideju bratstva i jedinstva takoreći bezrezervno. Pjesme Marka Dekića (1946.-1976.) kao što su na primjer *Dokle j' kola*, *Aoj Bačko* ili *U kolo* jasno to potvrđuju.¹²

„Vije se kolo
 U njemu momci
 Gizdavi, mladi
 Srbi i Šokci.
 (...)
 Eh, neka leti,
 Krv mlada vri,
 Braćo Sloveni
 U kolo svi!“

¹² Pjesme su iz prve zbirke pjesama Marka Dekića *Duga nad zavičjem* (1979.)

Dekićeva poezija, naročito u drugoj zbirci *Tišine i ljubavi* (1981.) povlači se u intimu i izbjegava nacionalno-domoljubnu tematiku. Stipan Blažetin (1941.-2001.) u zbirci *Srce na dlanu* (1981.) ciklusom *Pjesma zemlje mojih pradjedova* jasno se opredijelio. Ipak, pjesme poput *Ilica*, *Maksimir*, *Dolac* tek implicitno i još uvijek stidljivo govore o Hrvatskoj.

Ilica
 „Ilica -
 To je ulica u gradu.
 Duga-preduga.
 Puna reklama.
 Kao neka dama u sjaju se ruga
 drugim ulicama.
 Prolazniku koji bulji
 u nakite njene
 staklom, suknom, mirisom
 odjevene.
 Ilica -
 To je ulica.
 Ljudi prolaze kroz nju
 nakon rada.
 Ilica
 Ulica
 Dama
 Zagreba grada.“

U istoj zbirci možemo naći i takve pjesme (*Vi ste ponijeli prvi zastave*) koje odražavaju klimu onog vremena, socijalistički zanos i duh jugoslavenskog zajedništva. Presudan je korak učinio Josip Gujaš Džuretin (1936.-1976.) pjesmom *Akordi o Hrvatskoj* iz koje donosimo sljedeći ulomak.

„Hrvatska
 odavno je samo reč
 - kažu
 Ima i takovih
 koji joj pogrebni venac

slažu
 Ali ja znam
 da će nam ona
 i ovako bleđa
 po celom svetu
 razastrta
 oko svoje jezgre
 još dugim vekovima
 živeti
 kao
 Hrvatska“

Ta pjesma nije objavljena u pjesnikovoj posthumno objelodanjenoj zbirci *Povratak u Podravinu* (1977.). Urednik knjige Stojan D. Vujičić nije ju uvrstio u zbirku tako da je javnosti postala dostupna tek 1991. godine u knjizi Đure Vidmarovića *Suvremeni tokovi u pjesništvu mađarskih Hrvata*. Tako jasno izraženo nacionalno opredjeljenje možemo naći i u poeziji Mate Šinkovića (1927.-1972.) iz mađarskog dijela Gradišća. Njegova pjesma *Hrvat sam!* iz zbirke *Na našoj Gori* (1981.) nastala je očito pod utjecajem Mate Meršića Miloradića (1850.-1928.) i njegove pjesme *Hrvat mi je otac* koja je ujedno i himna gradišćanskih Hrvata.

„Znajte da sam ja Hrvat!
 Hrvat su mi otac i mat.
 Hrvat kanim ja živiti,
 i kod Hrvat umriti.
 (...)

Jezik si neć zatajati,
 ako me ubiju tati.
 Hrvat ću se svenek zvati,
 ovo mora vsaki znati.“

Općem oduševljenju za „bratstvo i jedinstvo“ svoj prilog dao je i Šinković u pjesmi *Naše novine* koja ima čisto prigodničarski karakter. Od 1970-ih godina pjesnici često tematiziraju zavičaj kao prostor kome pripadaju, gdje su im korijeni. Zbog nemogućnosti da se jasno i nedvosmisleno identificiraju s vlastitim narodom, zavičaj im se često nadaje kao zamjena, surogat za maticu. Od 1980-ih

godina pjesnici se jedva bave ili se uopće ne bave nacionalnom tematikom. Zbog relativno povoljne unutrašnje i vanjskopolitičke situacije književna produkcija raste, objelodanjuju se nove zbirke, pojavljuje se književni časopis,¹³ jednom riječju književnost se Hrvata u Mađarskoj postupno institucionalizira. Mlađa generacija sve manje osjeća potrebu za izrazitom nacionalnom identifikacijom već želi, ili pokušava biti dio planetarnih kretanja. Na taj se način književnost Hrvata u Mađarskoj približava europskim kretanjima i stječe literarnu samosvijest. Ne smijemo zanemariti ni činjenicu da je to generacija koja nije više upoznala ruralnu sredinu u klasičnom smislu, ta je generacija odrasla pod snažnim utjecajem medija koji uzrokuju neku vrst indiferentnosti prema nacionalnom, prema posebnom a pomažu u posvemašnjoj unifikaciji našega života. Istodobno, neprestano se naglašavao neki apstraktni i amorfni jugoslavenizam, jezično zajedništvo sa Srbima, „hrvatosrbizam“, što je također utjecalo na stvaranje atmosfere nezainteresiranosti prema nacionalnim vrijednostima. Poezija Ladislava Gujaša (1960.) i Đuse Šimare Pužarova (1949.-1994.) to jasno potvrđuje. U biti ni Jolanka Tišler (1948.) nije iznimka, no podizanje kajkavštine pomurskih Hrvata na književno-umjetničku razinu u njezinoj zbirci *V modrini neba* (1988.) već sama po sebi jest manifestacija nacionalne svijesti.

Naveke su te šibali

„Naveke su te šibali

Bičom goročim

Moj „Kaj“

Pogazili su te v črnu zemlicu

Moj „Kaj“

Ftopiti su te šteli

Zatajiti kak Kristoša negda

Naš „Kaj“

Al te bomo mi na bele dlane deli

Bodemo te k soncu zdigli

Da nam jempot već zasvetiš

Da nam zazvoniš

¹³ Prvi broj časopisa *Glas* izišao je 1989. godine u izdanju Društva hrvatskih, srpskih i slovenskih književnika u Mađarskoj. Iste je godine objavljen još jedan dvobroj, a iduće, 1990. godine, još jedan broj, poslije čega se časopis ugasio.

Da nam zagrmiš do dike nebeske
 Da nam zasladiš moke naveke
 Zaori!
 Zacvili!
 Zagrmi!
 Sakog jutra i sakog zutra.
 Sveta majka naša:
 „Kaj“!

Nakon demokratskih promjena u Mađarskoj i u Hrvatskoj više ništa i nitko ne sprečava slobodnu nacionalnu identifikaciju, sada svatko može bez bojazni prihvatiti ono što jest i isticati svoju nacionalnu pripadnost. Nestankom Jugoslavije nestat će i zajedničke južnoslavenske organizacije i institucije u Mađarskoj. Hrvatska zajednica u Mađarskoj sama nastoji organizirati svoj politički i kulturni život. Pojavom časopisa *Riječ* 1996. godine konačno se može reći da i Hrvati u Mađarskoj imaju svoj književni časopis.

Riječ je bio prvi pravi hrvatski književni časopis u Mađarskoj. Davao je prostor različitim književnim koncepcijama kako sa rubnih područja hrvatske književnosti, tako i iz središnjice hrvatskih književnih gibanja. Ukoliko se uzima u obzir hrvatska čitateljska publika u Mađarskoj, *Riječ* se obraćala prije svega književno obrazovanoj, zahtjevnoj publici te su ga nerijetko nazivali elitističkim časopisom, ne samo zbog tekstova koji su objavljeni na njegovim stranicama već i zbog izgleda i grafičkog dizajna. No, *Riječ* je tražila svoje čitatelje i u Hrvatskoj, a obraćala se i ostalim hrvatskim nacionalnim manjinama u susjednim zemljama kako je to izvrsno uočio i Goran Rem:

„...*Riječ*, koji je (bio) časopis za književnost i kulturu Hrvata u Mađarskoj – iliti, poliloška mala scena u matici najenergičnijih strategija suvremene književnosti, osobito plodan izlog rubnih pozicijskih iskustava s kriptotradicijskim, konzervativno modernim i konzervativno postmodernim iskustvima.“

Uređivačka je politika vodila računa o činjenici da je hrvatska književnost u Mađarskoj slabo istražena, da je književnost kao institucija nedovoljno izgrađena te da je prijeko potrebno približiti svakodnevicu hrvatske zajednice u Mađarskoj suvremenim kretanjima. Ne treba zaboraviti ni činjenicu da je *Riječ* uspjela posredovati između mađarske i hrvatske književnosti putem hrvatskih prijevoda suvremenih mađarskih književnika. Časopis *Riječ* pojavljuje se u prostoru i vremenu kada nakon „srpsko-hrvatsko-jugoslavenskog” zajedniš-

tva Hrvati u Mađarskoj, skupa sa svojim matičnim narodom i matičnom domovinom tragaju za elementima iz vlastite prošlosti i tradicije pomoću kojih je moguće izgraditi suvremeni hrvatski identitet, moguće je definirati sebe u promijenjenim društvenim, političkim, gospodarskim i kulturološkim prilikama, jednom riječju, moguće je opstati unatoč asimilacijskim, integracijskim i globalizacijskim tendencijama. Stoga, možda je najvidljivija crta ovoga časopisa dvojnost tradicije i modernosti. S jedne strane želi se dokazati kontinuitet postojanja na prostorima gdje i danas žive Hrvati na području današnje mađarske države, a s druge strane nastoji se odgovoriti izazovima suvremenoga svijeta. U prvom slučaju okrenut će se tradiciji i pokušati revitalizirati danas već preživjele književne, prije svega folklorne oblike, dok će se u drugom slučaju kroz prizmu suvremenosti prevrednovati tradicijski modeli i nastati djela u duhu postmodernističkih istraživanja. Nažalost *Riječ* je bila kratkoga vijeka, nakon deset brojeva je zamukla. Ipak, na njezinim stranicama pojavila su se neka nova književna imena, otvoren je prostor za oživljenu književnu scenu. Povijesne su pak prilike ponovo zahtijevale jači angažman naših književnika. Domovinski je rat i stradanje hrvatskoga naroda pokrenuo i hrvatske autore u Mađarskoj te je nastalo niz domoljubnih i antiratnih pjesama u kojima se izražava suosjećanje sa žrtvama, stradalicima i njihovim patnjama. Marija Vargaj (1922.-1994.), Marga Šarac (1930.-1996.), Lajoš Škrapić (1938.-2016.), Stipan Blažetin (1941.-2001.). Mijo Karagić (1945.), Jolanka Tišler (1948.), Matilda Bölcs (1949.) i drugi nedvosmisleno pokazuju svijest o pripadanju hrvatskom narodu bez obzira na državne granice. Za ilustraciju neka nam posluže ulomci iz pjesama Marije Vargaj, Lajoša Škrapića i Stipana Blažetina.

„I opet gine narod moj
 Na pravdi boga nečužan
 Sam diže k nebu stijeg svoj
 U moru naroda opet sam.
 (...)
 Iz svake kaplje istočene
 Nova nek rađa hrvatska duša,
 O dođi, dođi sveto vrijeme
 Da za Hrvata ne bude kušnje.
 Marija Vargaj: *Crveno zlato*
 Nimam jačke o Jadranu,

nimam o Šibeniku.
Nimam niti o Zadru,
Niti o Dubrovniku.
Nek u snu sam vidil skale
na jadranskoj obali,
u vrućini su drhtale,
danas je oganj pali.

(...)

Nećete dugo opstati,
dojt ćete još vi na sud,
zale duše, vrazi, tati,
dat ćete račun za blud
Lajoš Škrapić: *Misto sebe*

Užgimo svijeće, prijatelji moji.
Za ljude svijeta, za sve koji pate,
Užgimo svijeće neka gore,
Užgimo svijeće za Hrvate!

Nosimo svijeće, prijatelji moji,
Nevine žrtve ognji neka prate!
Nek gore svjetla, stazama slobode,
Nosimo svijeće za Hrvate!"

Stipan Blažetin: *Užgimo svijeće, prijatelji moji*

Hrvati u Mađarskoj nalazili su se a i danas se nalaze na periferiji hrvatskog etničkog i kulturnog prostora, a od 1918. godine odijeljeni su od matice državnom granicom koja je nerijetko bila nepremostiva prepreka, otežavala ili katkad naprosto sprečavala normalnu komunikaciju. Popuštanjem ideološke kontrole, poboljšanjem kulturne komunikacije s književnim i kulturnim prostorom hrvatske države, književnost Hrvata u Mađarskoj osvaja prostor slobode u koji s velikim zakašnjenjem ulaze različiti strukturni elementi moderniteta a nešto kasnije, istina vrlo stidljivo i postmoderniteta. Izbjegava se do tada prenaplašena odgojna i društvena funkcija književnosti, ona postaje prije svega umjetnost i nastaje radi sebe same. U pjesništvu nestaje autoritarni subjekt, prestaje dominacija zavičajno-romantičarske lirike, a nacionalno-iden-

titetni problemi stavit će se u drugi plan. Zahvaljujući književnim časopisima, prije svega *Glasu* i *Riječi* koji su nastojali biti medij u hrvatsko-hrvatskoj, ali i u hrvatsko-mađarskoj komunikaciji te suvremenim komunikacijskim mogućnostima modernizirao se i dugim godinama pomno čuvan i konzerviran tradicionalni književni prostor Hrvata u Mađarskoj. Tako se otvorio prostor za jezične igre, za još uvijek stidljivu pojavu ludističke svijesti i nastajanje humor-nih, ironijskih pa čak i autoironijskih tekstova. Zahvaljujući dijelu kroatista od sredine devedesetih godina XX. stoljeća postoji stanoviti interes hrvatske književnoznanstvene javnosti, naročito sa slavonskoga prostora, i prema književnosti Hrvata u Mađarskoj što je vidljivo u trajnom nastojanju da što širi krug stručnjaka dobije informacije o književnosti Hrvata u Mađarskoj.

LITERATURA

- BARIĆ, Ernest. 1996. „Hrvatski književni jezik i govor Hrvata u Mađarskoj“. *Riječki filološki dani: Zbornik radova 1*. Ur. Turk, Marija. Pedagoški fakultet Sveučilišta u Rijeci. Rijeka. 247-250.
- BARTOLIĆ, Zvonimir. 1959. „Prilog historiji govora Međimurja“. *Međimurska revija 1*.
- BARTOLIĆ, Zvonimir. 1991. *Kronika jednog kritika*. Matica hrvatska. Čakovec.
- DOMINI, Mirjana. 1997. Ur. *Hrvati u Sloveniji* Institut za migracije i narodnosti. Zagreb.
- MANDIĆ, Marin. 1982. „Mjesto Ivana Petreša u bunjevačkoj prozi“. *Prilozi kulturnoj i književnoj povijesti Srba i Hrvata u Mađarskoj*. Ur. Mandić, Marin. Tankönyvkiadó. Budapest.
- MILANJA, Cvjetko. 1991. *Doba razlika*. Stvarnost. Zagreb.
- MILOŠEVIĆ, Petar. 1991. *Ogledi i kritike*. Biblioteka Dunav. Tankönyvkiadó. Budapest.
- PAVIČIĆ, Josip. 2001. *Ispod jezika*. Naklada Pavičić. Zagreb.
- ŠOKČEVIĆ, Dinko. 2020. *Kratka povijest Hrvata u Mađarskoj*. Croatica. Budapest.

- VIDMAROVIĆ, Đuro. 1991. *Suvremeni tokovi u pjesništvu mađarskih Hrvata*. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb.
- VUJKOV, Balint. 1971. *Cvjetovi mećave: Hrvatske narodne pripovijetke iz Mađarske, Rumunjske, Austrije i Čehoslovačke*. Matica hrvatska. Zagreb.
- ŽIGMANOV, Tomislav. 2012. *Izazovi – sabiranja, sumjeravanja i tumačenja*. Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj. Pečuh.

THE MANIFESTATION OF CROATIAN NATIONAL CONSCIOUSNESS IN CROATIAN LITERATURE IN HUNGARY

Abstract

During the XIX century in Central Europe, a modern notion and concept of nationality was becoming more and more significant, resulting in national integration processes that will, among other nations, affect Croats as well. With the disintegration of the Austro-Hungarian Monarchy and the creation of new states on its former territory, the Kingdom of Hungary as known from the Monarchy, ceases to exist. Some peripheral parts of the territory occupied by Croats become a part of post-Trianon Hungary, making the Croats living there a minority. Even when the political climate is relatively favorable for the minorities, they are always endangered.

In such a situation, a writer (author) - a member of a national minority - most often imagines himself in the role of a leader. With their literary work, they strive to contribute to the preservation and strengthening of their language and culture, as well as to building and consolidation of national consciousness, hence their literary work inevitably resembles some aspects of Enlightenment literature. We could assume that this kind of literary work will emphasize and underline concepts of nationality and will often try to educate their recipients on the importance of their national identity. However, due to specific socio-political circumstances in Hungary and its neighboring countries, Croatian national consciousness is not clearly and unanimously manifested in the literature of Croats in Hungary. The presentation will focus on the processes that are changing the attitude of Croats in Hungary towards their own national identity and show how these changes are manifested in the literature of Croats in Hungary.

KEYWORDS: *national consciousness, concepts of enlightenment, Croats in Hungary, Austro-Hungarian Monarchy*

II.

**Domoljubne teme u
povijesnom kontekstu**

ANTE STARČEVIĆ I DALMATINSKI NARODNJACI – PREGLED JEDNOG TURBULENTNOG ODNOSA¹

Ivan BRLIĆ
Adrian KNEŽEVIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Područni centar Gospić
ivan.brlic@pilar.hr
UDK: 329(497.5)“18/19“
pregledni članak

Sažetak

Drugu polovicu 19. stoljeća s pravom možemo prozvati epohom Oca Domovine Ante Starčevića. On je uz Josipa Jurja Strossmayera bio predvodnik političkog života tadašnje Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Stranka prava, čiji je on bio jedan od osnivača, svoju djelatnost je protezala i „preko Velebita“, gdje su ključnu političku ulogu u Kraljevini Dalmaciji imali političari okupljeni oko Narodne stranke. Kako se uopće razvijao taj odnos dalmatinskih narodnjaka prema ideološkoj matrici djelovanja Ante Starčevića i njegove stranke? Autori će se u radu posebno osvrnuti na dinamiku tih odnosa, odnosno pokušat će odgovoriti na pitanje kako su dalmatinski narodnjački prvaci poput Mihovila Pavlinovića, Miha Klaića, Jurja Biankinija i drugih gledali na lik Ante Starčevića, a kako na pripadnike njegove stranke. Koristeći prvenstveno stranačke tiskovine iz razdoblja kraja 19. i početka 20. stoljeća, ali i dijelove privatnih korespondencija, nastojat će se u ovome radu objasniti kako je došlo do zategnutih odnosa između ovih dviju strana i zašto su ideju homogenizacije hrvatskog narodnog tkiva različito tumačili Ante Starčević i njegovi pravaši, a različito dalmatinski narodnjaci.

KLJUČNE RIJEČI: *dr. Ante Starčević, Mihovil Pavlinović, pravaški pokret, narodnjaštvo*

¹ Ovaj rad u potpunosti je poduprla Hrvatska zaklada za znanost pod brojem projekta UIP-2019-04-3024.

Uvod

Ante Starčević je rođen 23. svibnja 1823. godine u Velikom Žitniku u ličko-bunjevačkoj obitelji. Proveo je, kao i većina njegovih vršnjaka, vrlo teško djetinjstvo te je kasnije često spominjao Liku kao kraj gdje ljudi žive surovim graničarskim životom. Nakon osnovne škole koju je pohađao u obližnjem Klancu, na nagovor strica Šime Starčevića odlazi u Zagreb u kojem završava gimnaziju. Kao iznimno nadaren i marljiv student bogoslovije odlazi u Peštu gdje u 23. godini biva promoviran u doktora filozofije. Iako ga hrvatska historiografija upoznaje u prvom redu kao političara i utemeljitelja Stranke prava, Ante Starčević se bavio i jezikom, a osobito je impresivna njegova književna djelatnost. Međutim, ovaj rad je usmjeren na njegove političke misli i načela. Njegov je politički kredo u radu analiziran i kompariran s onim koji su gajili članovi Narodne stranke u tadašnjoj Dalmaciji.

1. Pogled Ante Starčevića na tadašnju Dalmaciju

Određene veze Ante Starčevića i Dalmacije datiraju još iz 1846. godine, kada se na nagovor svojeg strica Šime Starčevića javio u *Zori dalmatinskoj*, književno-političkom listu koji je izlazio u Zadru. Objavio je rodoljubni tekst u kojem je Dalmaciju pozvao na pristupanje tada još uvijek aktualnom ilirskom pokretu. U to vrijeme je bio zanesen idejom ilirskog zajedništva i zračio je optimizmom, a kasnije će do izražaja doći njegov beskompromisni karakter. Starčević je u početku svojeg političkog rada bio donekle inspiriran djelovanjem dalmatinskih intelektualaca okupljenih oko *Zore dalmatinske*, ali kasnije je promijenio svoje stavove, odbacivši ilirstvo, jugoslavenstvo i panslavizam u korist hrvatske državotvorne političke misli (Maštrović 1997: 13). Iako je u početku bio pasionirani ilirac i samim time sličan kasnijim programskim idejama dalmatinske Narodne stranke, vrlo brzo se razočarao u čitav niz osoba koje su sudjelovale u političkom životu Trojedne Kraljevine. Među njima je bilo i političara iz Kraljevine Dalmacije, tada krunske zemlje Habsburške Monarhije. Tako je u jednom pismu iz 1852. godine opisao svoje razočaranje ilirskim pokretom, riječima: „Ti znaš, da se obvakovi ljudi, kao što sam ja, vazda muče bez koristi, ovakovi ljudi vazda drugačije govore a drugačije rade.“ (Brlić 2010: 34)

U skladu s time, Ante Starčević uglavnom nije posebno reagirao na programe i stavove pripadnika drugih hrvatskih političkih stranaka. S druge strane, dalmatinski političari znali su komentirati, često i vrlo negativnim riječima, politiku i djelovanje Ante Starčevića. Posebno se to odnosi na najvažniju hrvatsku stranku u Dalmaciji; Narodnu (hrvatsku) stranku. Ona se u političkom životu austrijske pokrajine Dalmacije pojavila početkom šezdesetih godina 19. stoljeća, zalažući se za uvođenje hrvatskog jezika u javni život pokrajine umjesto dotada dominantnog talijanskog i za ujedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom u okviru Habsburške Monarhije.² Iako su se i sami pozivali na hrvatsko državno i narodno pravo, nisu na njega gledali jednako kao Ante Starčević. On je inzistirao na ultimativnoj hrvatskoj državnosti, odnosno na ujedinjenoj Hrvatskoj koja ni s Austrijom ni s Ugarskom neće imati nikakve zajedničke poslove, nego će s njima samo dijeliti osobu kralja. Također, Starčević je negirao Srbe u hrvatskim zemljama, a dalmatinski narodnjaci su im priznavali etničku posebnost, ali su od njih tražili da budu građani Hrvatske koja će se jednom ujediniti. Međutim, i Hrvati i Srbi su se u Dalmaciji oblikovali kao zasebne nacije. U okviru Narodne stranke su djelovali zajedno do 1879. godine, kada se stranka podijelila po nacionalnoj osnovi i kada je osnovana Srpska stranka u Dalmaciji. Ipak, taj raskol nije kod Starčevića doveo do promjene stava prema dalmatinskoj Narodnoj stranci.³

2. Narodnjaštvo i pravaštvo u Dalmaciji

Starčević je čvrsto stajao na nepokolebljivim premisama tradicionalne uloge Dalmacije kao krunske hrvatske zemlje, ali čijim stanovnicima nedostaje čvrstog opredjeljenja kada je hrvatstvo u pitanju. Posebno je negodovao na Narodnu stranku, ključnu političku pokretačku snagu, koja po njemu nije u dovoljnoj mjeri artikulirala hrvatske nacionalne interese. Stoga, uglavnom nije imao puno razumijevanja prema dalmatinskim političarima hrvatskog predznaka, koji su zbog položaja svoje pokrajine u austrijskom dijelu Monarhije morali biti praktični političari. Posebno je to vrijedilo za dalmatinske narodnjake, koji su 1870. godine osvojili većinu u Dalmatinskom saboru i postali

² Više o osnivanju dalmatinske Narodne stranke u: Cetnarowicz 2006: 27-50; 69-74

³ Više o nacionalnom raskolu u Narodnoj stranci u: Rajčić 2012: 72-77.

vladajuća politička opcija u pokrajini. Nakon toga nisu više mogli kao prije inzistirati na sjedinjenju Dalmacije i banske Hrvatske te potpunom pohrvaćenju javnog života, jer austrijska vlada na to nije bila spremna pristati. Godine 1879. narodnjaci su postali dio parlamentarne većine i u Carevinskom vijeću, zajedničkom parlamentu austrijskog dijela Monarhije, nakon čega je njihova oportunistička politika postala još izraženija te je čak bila pogrdno nazivana i „politikom mrvica“.⁴

S druge strane, Anti Starčeviću kalkulacije nisu bile opcija. Stoga, ne iznenađuje način na koji je govorio o Mihovilu Pavlinoviću, svećeniku i jednom od osnivača dalmatinskog narodnjaštva, čija su mnoga načela bila jako različita od nauka Ante Starčevića. Jedan je primjer odnos prema Katoličkoj crkvi. Poznat je Starčevićev negativan odnos prema dijelu katoličkog svećenstva, koji datira još od njegova boravka u Budimpešti na studiju teologije.⁵ Pavlinović je pak u svojoj ideologiji na istaknuto mjesto stavljao katoličku vjeru. S druge strane, Starčević je u pravaškom listu *Hrvatska* 1887. godine pisao da je „napustio duhovnike i njihovu zlu stvar, ali ne i Boga i vjeru“ i tvrdio je da u njega ima više „prave kerstjanske ljubavi, nego kod tisućah slavljanskih kerstjanah“ (Gross 2000: 598). Na tu se kršćansku ljubav pozivao i Mihovil Pavlinović, koji je o tome pisao u svojem programskom spisu *Hrvatska misao* iz 1869. godine.⁶

I Pavlinović i Starčević su bili „tvrđi“, ili kako bi Starčević rekao, „zasukani“, pa su uporno i žestoko zastupali svoje mišljenje, a imali su i ubojito pero. No dok je „Stari“ bio skloniji primanju primanja pristalica u svojoj sobi, nego odlasku među puk, Pavlinović je primjer „pučkog tribuna“ i organizator političke akcije u korist Narodne stranke. Kao svećenik znao je razgovarati s ljudima i poučavati ih (Gross 2000: 661). Njegova *Hrvatska misao* izazvala je reakciju jer je pokazala kako on vidi Hrvatsku i to neovisnu u okviru Monarhije, uz snažan utjecaj papinske svjetovne vlasti. Korak dalje Pavlinović je učinio 1877. godine, objavivši novo programsko djelo pod naslovom *Hrvatski razgovori*. Njegov stav prema Bosni je doduše vrlo sličan Starčeviću i zagovara granicu na rijeci Drini, ali on uopće ne simpatizira muslimane. S druge strane, Hrvate i Srbe smatra jednim narodom po krvi i jeziku, ali različitim po narodno-držav-

⁴ Više o djelovanju dalmatinske Narodne stranke tijekom sedamdesetih godina 19. stoljeća u: Macan 1980: 188-210

⁵ Dio autora smatra da se Starčević zamjerio senjskom biskupu Mirku Ožegoviću koji ga je i poslao na studij teologije. Više vidi u: Bičanić 2018.

⁶ Više o tom spisu u: Stančić 1970.

nom pravu, narodnoj svijesti i težnjama. Starčević je pak negirao postojanje Srba općenito, pa tako i u Bosni i Hrvatskoj. Iako je riječ o velikim političkim neslaganjima između dvojice velikih hrvatskih političara, neki drugi hrvatski političari nalazit će sličnosti između programa Stranke prava i *Hrvatskih razgovora*. Tako je Franjo Rački rekao da se u Pavlinovićevu djelu krije Starčević (Gross 2000: 672).

Mihovil Pavlinović privatno je bio blizak s drugim osnivačem Stranke prava, Eugenom Kvaternikom te se s njim često dopisivao. Njih dvojica se nisu ideološki potpuno slagali, ali Kvaternik je Pavlinovića doživljavao kao stopostotnog pobornika Stranke prava. Međutim, Starčević se s time nije slagao. Tako je, nakon što je Pavlinović 1870. godine održao poznati govor na otvaranju čitaonice u Imotskom, izjavio da ovaj nije pravaš, nego šarlatan koji sva vrata ostavlja otvorenima. Na Kvaternikove pozive da se otvoreno izjasni po pitanju svoje ideološke pripadnosti, Pavlinović je odgovorio da je za Dalmaciju ključno da se ujedini s banskom Hrvatskom i da će se tek tada narodnjaci i pravaši moći spojiti u jednu stranku, koja će u Hrvatskom saboru djelovati kao Stranka prava (Diklić 1989: 26). Iako su se Pavlinović i Kvaternik slagali po pitanju konačnog hrvatskog političkog cilja, bilo je i spornih pitanja, a to su pitanja odnosa prema Slovencima i Srbima, načina političkog djelovanja, odnosa prema banovinskim narodnjacima te odnosa prema Strossmayeru, jugoslavenstvu i ideji zajedničke jugoslavenske države. Sve u svemu, iako je bio u određenoj mjeri blizak pravašima, Mihovil Pavlinović se nikad nije u potpunosti svrstao uz pravaštvo, nego je do kraja života ostao narodnjak (Diklić 1989: 27-28).

Iako ga se ne bi moglo nazvati pravašem, Mihovil Pavlinović je izvršio vrlo značajan ideološki utjecaj na pojavu prve pravaške skupine u Dalmaciji na prijelazu iz sedamdesetih u osamdesete godine. Tu je skupinu predvodio svećenik don Ivo Prodan, a bila je okupljena oko zadarskog vjersko-političkog lista *Katolička Dalmacija*. Prodan je bio prvi dalmatinski političar koji je otvoreno prihvatio pravaštvo, a na njegovo ideološko oblikovanje presudno su utjecali Katolička crkva, hrvatska nacionalna ideologija Mihovila Pavlinovića i banovinsko pravaštvo Ante Starčevića i Eugena Kvaternika (Diklić 1997: 244-245). Iako su se ti rani dalmatinski pravaši pozivali na ideološki utjecaj Mihovila Pavlinovića, između njih i dalmatinskih narodnjaka znalo je doći do oštih sukoba, jer su pravaši kritizirali narodnjačku politiku koju su smatrali pretjerano oportunističkom i nedovoljno hrvatskom. Jedan takav sukob dogodio se u proljeće 1884. godine, kada je Pavlinović u narodnjačkom glasilu *Narodnom*

listu progovorio protiv pravaša oko *Katoličke Dalmacije*. Uslijedio je novinski sukob u kojem je glavnu ulogu preuzelo dalmatinsko svećenstvo, pri čemu je većina starijeg svećenstva pristala uz Pavlinovića i narodnjake, dok su mlađi svećenici uglavnom pristali uz Prodana i njegov radikalniji hrvatski smjer. Pavlinoviću su pravaši smetali u prvom redu zato što se bojao razbijanja hrvatskih političkih snaga u Dalmaciji i konkurencije za Narodnu stranku, koja je tada predvodila hrvatski pokret u pokrajini (Diklić 1990: 131-135). Ipak, ta prva dalmatinska pravaška skupina nije bila organizirana u obliku stranke i trebat će pričekati još cijelo desetljeće da se u Dalmaciji pojavi Stranka prava.

2.1. Polemike između pravaša i dalmatinskih narodnjaka

Iako su imali vrlo slične političke ciljeve, dalmatinski narodnjaci i banovinski pravaši nisu se slagali oko načina političke borbe za ostvarenje tih ciljeva. Narodnjaci su, kao vladajuća stranka u Dalmaciji i dio parlamentarne većine u Carevinskom vijeću, pod utjecajem okolnosti u Monarhiji bili upućeni na prihvaćanje oportunističke politike i prestanak toliko otvorenog isticanja zahtjeva za sjedinjenjem Dalmacije i banske Hrvatske, što je bio osnovni motiv za nastanak njihove stranke. Nastavili su se zalagati za to u teoriji, ali u praksi nisu ništa poduzimali da se ne bi zamjerali bečkoj vladi, koja se protivila ideji sjedinjenja hrvatskih zemalja. Osim toga, nakon toliko godina uzaludne borbe za to sjedinjenje, jasno je da je dobar dio narodnjaka izgubio nadu da se ono može ostvariti te se radije okrenuo borbi za ostvarenje „manjih“ ciljeva na području jezika, kulture i gospodarstva.

Pravaši su u banskoj Hrvatskoj bili opozicija i zbog toga nisu morali politički pristupiti s tolikom dozom opreza kao dalmatinski narodnjaci. Oni su tražili inzistiranje na sjedinjenju čak i po cijenu konfrontacije s austrijskim i ugarskim vlastima, a dalmatinski narodnjaci su ih zbog toga proglašavali nerazboritima. Stranka prava je obnovljena 1878. godine, kada je na Sušaku počelo izlaziti njezino novo glasilo *Sloboda*.⁷ Dalmatinski narodnjaci u početku nisu obraćali previše pozornosti na nju, a svoju procjenu njezina karaktera iznijeli su 1880. godine pomoću svojeg glasila *Narodnog lista*. Opisujući stranke koje

⁷ Stranka prava se privremeno ugasila nakon neuspjeha Rakovičke bune i pogibije Eugena Kvaternika 1871. godine. Više o njezinu povratku na političku scenu u banskoj Hrvatskoj sedam godina kasnije u: Turkalj 2009: 14-34

su tada djelovale u banskoj Hrvatskoj, narodnjački list je Stranku prava proglasio ljevičarskom strankom, vodeći se izvornim značenjem tog pojma. Naime, pojam ljevice nastao je u francuskom parlamentu nakon Revolucije, kada su na lijevoj strani dvorane sjedili zastupnici neprijateljski nastrojeni prema tradicionalnoj društvenoj eliti i koji su zagovarali prava nižih društvenih slojeva.⁸ Preciznije, ti izvorni ljevičari su tražili određeni društveni preokret, a isto su tražili i hrvatski pravaši. Zbog toga su ih dalmatinski narodnjaci proglasili ljevičarskom strankom, a svoj negativan vrijednosni sud o njima istaknuli su istom prilikom, pišući da bi trebali ići putem ljubavi i voditi se načelima, a ne obožavati ili psovati pojedine osobe.⁹

Iako se nisu nipošto slagali s njihovom političkom strategijom, bilo je situacija kada su dalmatinski narodnjaci stali u zaštitu banovinskih pravaša. Tako je njihov *Narodni list* 1883. godine pratio putovanje istaknutog zagrebačkog pravaša Frana Folnegovića po Dalmaciji, pišući pozitivno o njemu. Zbog toga je zaradio kritiku zagrebačkih *Narodnih novina*, glasila režimske banovinske Narodne stranke. Taj list je dalmatinske narodnjake zbog pohvala Folnegoviću proglasio licemjerima koji, umjesto da otvoreno prigrlje tu njegovu politiku, stoje u savezu s vladom austrijskog premijera Eduarda Taaffea. Prema *Narodnim novinama*, dalmatinski narodnjaci hvale Folnegovićevu politiku iako znaju da je ta politika, čiji je autor zapravo Ante Starčević, beskorisna. *Narodni list* je pozvao hrvatske političare na slogu na korist domovine, poručivši Stranci prava da je trenutak da dokaže da njezina politika nije politika prkosa ni sustavne protivnosti.¹⁰

Velik tiskovni napad dalmatinskih narodnjaka na banovinske pravaše dogodio se 1884. godine. Te godine je Mihovil Pavlinović napisao djelo *Hrvatski razmišljaji*, u kojem je progovorio o prilikama u hrvatskoj politici od 1859. godine do trenutka pisanja djela, a njegov značajan dio je posvetio Anti Starčeviću i pripadnicima njegove stranke, ocrtavajući i njega i njih u prilično negativnim tonovima. Pavlinović je tom prilikom opisao Starčevića kao vrlo karizmatična čovjeka koji uspijeva privući sljedbenike svojim govorom o pravu, slobodi i domovini, što su privlačne teme onima koji ne razmišljaju dovoljno.

⁸ <https://www.britannica.com/topic/left> (preuzeto 15.01.2024.).

⁹ Stranke u Hrvatskoj, *Narodni list*, broj 75, 25. 9. 1880.

¹⁰ Bratski odgovor, *Narodni list*, broj 34., 5. 5. 1883.; Na bratski odgovor, *Narodni list*, broj 35, 9. 5. 1883.; Banova ostavka, *Narodni list*, broj 66, 29. 8. 1883.

Na taj način on je uspio steći određeni broj „sliepih privrženika“. Iako ga je Pavlinović hvalio zbog njegove čvrste vjere u hrvatsko pravo, neporočnosti, marljivosti i neovisnosti, ipak je istaknuo i njegove velike mane, koje je smatrao potencijalno štetnima za hrvatski narod. Pisao je da je vođa Stranke prava previše zadovoljan sobom, da je pravi idol svojim sljedbenicima i da je zbog toga tašt. Također, sve informacije o politici preuzima iz novina i zato često pogrešno sudi o ljudima i pojavama o kojima ne zna dovoljno. Pavlinović je Starčeviću zamjerao i negativan stav o katoličkom svećenstvu te pozitivan stav prema Garibaldiju¹¹ i Gambetti¹², a svoj govor o njemu zaključio je riječima:

„Hrvatska teško boluje. Nju danas može spasiti sama sloga njezinih sinova: neka se dakle bolji dogovaraju i slože. To od Starčevića nitko nepitaj. On odavna sliven u svojoj ljupini, teško da se ikomu primakne. Srdce bi mu zčupao, kad bi mu okrnulo slovice njegove dogme... Njemu srdce nezebe za posljedice nesloge. Bilo što bilo od Hrvatske, D.r Ante Starčević ostaje sve jednako D.r Ante Starčević“ (Pavlinović 2000: 304-306).

U nastavku svojeg spisa Pavlinović se osvrnuo i na sljedbenike Ante Starčevića, odnosno stekliše.¹³ Pritom je istaknuo razliku između pravaštva općenito i starčevićanstva ili steklištva. Naveo je da je svaki čestiti Hrvat u duši pravaš, jer ta opcija predstavlja uzor rodoljublja i najplemenitijih osjećaja, ali da starčevićanci ili stekliši svojim pretjerivanjem ocrnjuju tu ideju. U svojoj kritici sljedbenika Ante Starčevića bio je vrlo otvoren, pišući:

„Starčevićanstvo širi u društvenom životu nesgrapnost, mržnju, grdnju na svakoga, koji se stope nepište u *Stekliše*, u bezuvjetne poklonitelje Ante Starčevića i svih njegovih mušica. Ono je u politici

¹¹ Giuseppe Garibaldi (Nica, 1807. – Caprera, 1882.). Talijanski nacionalist i revolucionar. Jedna od najzaslužnijih osoba za stvaranje jedinstvene talijanske države. Borio se za rušenje Papinske Države i njezino pripajanje Kraljevini Italiji. (Garibaldi, Giuseppe)

¹² Léon Gambetta (Cahors, 1838. – Ville-d'Avray, 1882.). Francuski političar i veliki zagovornik republikanskog umjesto monarhijskog uređenja države. Obnašao je različite državne dužnosti u Francuskoj, a početkom osamdesetih je kratko bio predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova. (Gambetta, Léon)

¹³ Stekliš je riječ koja dolazi iz kajkavskog narječja i koja doslovno znači „žestok“ ili „bijesan“. Njome su označeni najradikalniji pristaše neke opozicijske stranke i često se uzima kao sinonim za sljedbenike Ante Starčevića, poznate po nepokolebljivosti svojih političkih stavova. (stekliši)

preuzetnost nezrelih mladenaca, da sa školskih klupa vrhovno sude sieđe glave, na temelju nieka i nepriznaje istinitih obstojnosti: da pak, kada im prisprije vrijeme rodoljubnomu radu u javnom životu, većinom ih nestane bez traga; ili se vidjaju u redovima očajnika i odmetnika hrvatskih. (...) Pod zastavom Slobode, Starčevićanstvo je spremno da svakomu silom začepi usta. Na prividnu obranu svoje zastave i svoje sljedbe, oprašta svaku obmanu. U svoja glasila rado prima i vjeruje svakoj najcrnijoj potvori: samo nek je proti svojim nepristašam. (...) Da stvara svoje prividne otačbenike, Starčevićanstvo ubija prave ljude.“ (Pavlinović 2000: 306-307).

Pavlinović je istaknuo da je hrvatsko pravo Hrvatima „štit“ i „zajednička puška“, ali da ga se ne može nasilu pokušavati ispuniti, nego da se treba prilagoditi okolnostima, jer tako rade i veći i moćniji narodi od hrvatskog kad žele ispuniti neki svoj cilj (Pavlinović 2000: 307-308).

Pavlinović je, dakle, sljedbenike Ante Starčevića proglasio idolopoklonicima koji samo stvaraju štetu i razbijaju jedinstvo hrvatskih političkih snaga. Na njegove navode odgovorio je svećenik i povjesničar Bare Poparić, tada devetnaestogodišnjak. U svojem djelu *Razmišljaji i istina* žestoko je kritizirao Pavlinovića koji je, po njegovu mišljenju, krivnju za loše političko stanje u kojem se nalazi Hrvatska svalio na hrvatski narod umjesto na prave krivce, Mažuranića i Strossmayera, koji su oblikovali loš sustav uspostavljen Hrvatsko-ugarskom nagodbom. Pavlinovićev napad na Starčevića Poparić je tumačio njegovom ljubomorom zbog toga što hrvatska mladež slijedi pravaše, a ne oportunističku politiku dalmatinskih narodnjaka (Poparić 1884: 6-7; 27-28). Poparić se trudio obraniti Starčevića, a vrlo negativno mišljenje iznio je o Strossmayeru. Štoviše, kada je 1936. godine napisao prigodni članak povodom 40. obljetnice Starčevićeve smrti, prisjetio se svoje polemike s Pavlinovićem i naveo da su oko 1884. godine starčevićanska načela ugrozila prevlast Narodne stranke u Dalmaciji, a da je Stranka prava istovremeno značajno ojačala u banskoj Hrvatskoj. Stoga je Pavlinović napisao *Hrvatske razmišljaje* na nagovor vođe Neodvisne narodne stranke Strossmayera, da bi suzbio širenje pravaške misli. Poparić je naveo i to da je uputio odgovor Pavlinoviću u brošuri *Razmišljaji i istina*, pri čemu se potpisao pseudonimom „Ščekac“, što je bila dalmatinska varijanta izraza „stekliš“. Iako će se njih dvojica uživo upoznati tek kasnije, Ante Starčević je znao da iza tog spisa stoji upravo on. (Poparić 1992: 30)

Unatoč teškim riječima koje je Mihovil Pavlinović u svojim *Hrvatskim razmišljajima* izrekao na račun Ante Starčevića i njegovih političkih sljedbenika te ništa blažoj reakciji tih sljedbenika, dalmatinski narodnjaci su sredinom osamdesetih godina iskazivali i neke pozitivne stavove o banovinskim pravašima. Tako je list *Narod*, glasilo splitskih narodnjaka, znao biranim riječima govoriti o banovinskoj Stranci prava. Iako je i sam pozivao pravaše na prihvaćanje umjerenosti u politici, znao ih je pohvaliti, prenio je neke saborske govore Frana Folnegovića i Eugena Kumičića te je neke svoje članke zaključio pravaškim sloganom „Bog i Hrvati“. Jednom prilikom je naveo da slogani „Bog i Hrvati“ i „Živio Starčević“ izazivaju zazor od strane vlasti, iako u njima nema ničega osim iskazivanja privrženosti hrvatskom pravu, koje znači ujedinjenu i autonomnu Hrvatsku pod vlašću svojeg kralja koji je ujedno i austrijski car. Jedna situacija kada su i *Narodni list* i *Narod* otvoreno pristali uz banovinske pravaše bila je sudska presuda protiv trojice njihovih članova zbog poznatog saborskog vritnjaka banu Khuen-Héderváryju.¹⁴ Kada su osuđeni Josip Gržanić, David Starčević i Grga Tuškan, oba dalmatinska narodnjačka glasila su ih podržala, a *Narod* ih je čak prozvao mučenicima čiji slučaj dokazuje da nije daleko dan pobjede hrvatskog prava.¹⁵

Vrlo zanimljiva situacija u odnosu dalmatinskih narodnjaka i banovinskih pravaša dogodila se ožujku 1886. godine. Tada je narodnjački zastupnik Tomo Didolić poslao pismo Mihovilu Pavlinoviću u kojem se začudio što je ovaj održao zdravicu u čast Ante Starčevića. (Palavršić; Zelić 1962: 518-519). Dakle, iako ga je ranije žestoko napao u svojim *Hrvatskim razmišljajima*, Pavlinović je u međuvremenu očito promijenio mišljenje o Starčeviću. Didolić nije naveo gdje se točno dogodila ta zdravica ni tko su bili prisutni, ali treba napomenuti da je 1885. godine u dalmatinskoj Narodnoj stranci izbila kriza nakon što je Pavlinović uoči izbora za Carevinsko vijeće svojim biračima htio uputiti proglas u kojem je kritizirao djelovanje svojih stranačkih kolega u bečkom parlamentu. U

¹⁴ Godine 1885. ban Khuen-Héderváry naredio je da se određeni značajni hrvatski arhivski spisi prenesu iz Zagreba u Budimpeštu. Pravaši su bili vrlo nezadovoljni takvim postupkom, a kada je ban u Hrvatskom saboru izjavio da je pitanje jesu li ti dokumenti ikad pripadali Hrvatskoj, uslijedila je još žešća njihova reakcija. U sabornici se dogodila gužva te je pravaški zastupnik Josip Gržanić udario bana nogom u stražnjicu. Više o tome u: Turkalj 2009: 380-404.

¹⁵ Tuškanova osuda, *Narodni list*, broj 34, 4. 5. 1886.; Pri otvoru hrvatskoga sabora., *Narod*, broj 76, 27. 9. 1884.; Govor, *Narod*, broj 5, 17. 1. 1885.; Zadnje zasjedanje hrvatskoga Sabora., *Narod*, broj 8, 28. 1. 1885.; Govor, *Narod*, broj 9, 31. 1. 1885.; Prijatelji dalmatinskih ortaka, *Narod*, broj 11, 6. 2. 1886.; Dva mučenika., *Narod*, broj 20, 13. 3. 1886.; Osuda d.ra Tuškana, *Narod*, broj 34, 4. 5. 1886.

tom proglašenju je pozvao dalmatinske narodnjake na udaljavanje od oportunitizma i prihvaćanje radikalnijeg političkog pravca prema austrijskoj vladi. Iako se kriza smirila, lako moguće da je Pavlinović održao spomenutu zdravicu Starčeviću dok je još uvijek bio pod dojmom tih razmišljanja i te situacije.¹⁶

Odnos dalmatinskih narodnjaka i banovinskih pravaša se pogoršao nakon što je 1886. godine u Zagrebu pokrenuto novo glasilo Stranke prava pod naslovom *Hrvatska*. Taj list je povremeno napadao dalmatinske narodnjake opisujući ih kao političke oportuniste koji se ne bore dovoljno za hrvatske političke ciljeve, u prvom redu za ujedinjenje hrvatskih zemalja. Dva glasila dalmatinskih narodnjaka suprotstavljala su se takvim navodima. Jedan takav novinski sukob dogodio se 1888. godine, kada je narodnjački zastupnik Frane Bulić u saborskom klubu Narodne stranke predložio adresu kojom bi se od cara zatražilo sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske. Smatrajući da od toga ne bi moglo biti nikakve koristi, nego samo štete, većina članova kluba je odbila taj prijedlog, a *Hrvatska* je napala dalmatinske narodnjake zbog takvog postupka. Odgovorio joj je *Narod* istaknuvši zasluge narodnjaka za afirmaciju hrvatske narodnosti u Dalmaciji i dodavši da borba nije gotova, ali da je potrebno pažljivo birati sredstva da se ne bi ugrozilo dosadašnje stečevine. *Narodni list* je pak, polemizirajući i sam u pojedinim prilikama s *Hrvatskom*, došao do zaključka da iza tog pravaškog lista stoje nezadovoljnici koji stalno upadaju u proturječja, koji o ljudima, strankama i događajima govore onako kako im trenutno odgovara i koji ne bi bili zadovoljni čak niti kada bi se ispunili svi njihovi načelni zahtjevi.¹⁷

3. Pojava Stranke prava u Dalmaciji

U drugoj polovici osamdesetih godina dalmatinska Narodna stranka je doživjela značajne promjene. Godine 1887. umro je Mihovil Pavlinović, a dvije godine kasnije na izborima za Dalmatinski sabor izabran je veći broj narodnjačkih zastupnika novije generacije. Nakon toga je usvojen novi stranački program, a stranka je promijenila ime u Narodna hrvatska stranka. U prvoj točki tog no-

¹⁶ Više o spomenutom Pavlinovićevu proglašenju u: Pavlinović 1936: 178-181

¹⁷ Misli o položaju. II., *Narod*, broj 64, 7. 9. 1888.; Misli o položaju. IV., *Narod*, broj 66, 14. 9. 1888.; Misli o položaju. V., *Narod*, broj 67, 18. 9. 1888.; Dvije na odgovor. III., *Narodni list*, broj 86, 30. 10. 1889.

vog narodnjačkog programa istaknuti su hrvatsko državno pravo i teritorijalna cjelokupnost Hrvatske, ali je na drugom mjestu naglašeno da će narodnjaci to sjedinjenje zatražiti od kralja „u zgodnom času“.¹⁸ To znači da narodnjaci nisu namjeravali inzistirati na sjedinjenju, nego su se i dalje zadovoljavali manjim ciljevima, a sjedinjenje su ostavili za neka buduća vremena. I dalje su provodili oportunističku politiku prema austrijskoj vladi, tako da su 1892. godine šestorica njihovih zastupnika u Dalmatinskom saboru istupila iz stranke i osnovala Hrvatski klub, zagovarajući radikalniju politiku i manje obzira prema bečkoj vladi u borbi za ostvarenje hrvatskih političkih ciljeva.¹⁹ Napokon je 1894. godine osnovana dalmatinska Stranka prava ujedinjenjem triju otprije postojećih dalmatinskih političkih skupina bliskih pravaštvu; klerikalne skupine predvođene Ivom Prodanom i okupljene oko lista *Katolička Dalmacija*, skupine mladih liberalnih pravaša predvođenih Antom Trumbićem i Franom Supilom te Hrvatskog kluba, skupine „prebjega“ iz Narodne hrvatske stranke, čiji je vodeći pripadnik bio urednik *Narodnog lista* Juraj Biankini (Diklić 1995: 781-784).

Dalmatinska Stranka prava utemeljena je nakon što je banovinska Stranka prava, također 1894. godine, usvojila novi stranački program. Nakon dugotrajnih i naposljetku neuspjelih pregovora o sporazumu s Neodvisnom narodnom strankom u svrhu ujedinjenja hrvatske opozicije, banovinski pravaši su usvojili taj novi program, kojim su prihvatili rješenje hrvatskog pitanja unutar Monarhije i to je bila velika promjena za njih. Prihativši taj program koji je predviđao ujedinjenje hrvatskih zemalja unutar dualistički ili trijalistički uređene Monarhije, banovinski pravaši su se poprilično udaljili od originalnog pravaštva Ante Starčevića. Nova dalmatinska Stranka prava preuzela je taj program i djelovala na temelju njega na dalmatinskoj političkoj sceni.²⁰

Osnutkom dalmatinske Stranke prava započela je nova faza u narodnjačko-pravaškim odnosima. Prije nego je u Dalmaciji utemeljena pravaška stranka, oni su polemizirali s banovinskim pravašima, koji su djelovali u drugoj pokrajini i koji im zapravo nisu bili konkurencija. Bilo je sukoba i s ranim dalmatinskim pravašima, ali oni tada još uvijek nisu bili dovoljno snažni ni organizirani da bi mogli ugroziti narodnjačku prevlast u Dalmaciji. Narodnjaci su uglav-

¹⁸ „Program „Narodnog hrvatskog kluba.“, *Narodni list*, broj 67, 24. 8. 1889.; „Program „Narodnoga hrvatskog kluba.“, *Narod*, broj 63, 27. 8. 1889.

¹⁹ Više o osnivanju Hrvatskog kluba u: Macan 1980: 344-351.

²⁰ Više o tom pravaškom programu u: Diklić, 1998: 272-273.

nom kudili banovinske pravaše jer se s njima najčešće nisu slagali, ali ponekad bi ih otvoreno hvalili, jer im eventualni rast njihove popularnosti nije mogao ozbiljnije naštetiti. Međutim, nakon što je osnovana dalmatinska Stranka prava, narodnjacima su pravaši postali glavni politički konkurenti. Dok su se dalmatinski Srbi i autonomaši, njihovi drugi politički konkurenti, obraćali točno određenim, ne previše brojnim skupinama u dalmatinskom društvu, pravaši su svoje birače tražili među ljudima koji su ranije glasovali za narodnjake kao jedinu hrvatsku opciju u Dalmaciji. To je moglo ugroziti dugogodišnju prevlast narodnjaka u Dalmatinskom saboru i među dalmatinskim zastupnicima u Carevinskom vijeću i stoga su narodnjaci žestoko udarali po pravašima u raznim prilikama, nastojeći uvjeriti birače da je ispravna narodnjačka, a ne pravaška politika. Pravaši su uzvraćali na isti način te su vođene žestoke polemike u tisku i Dalmatinskom saboru između tih dviju političkih skupina.

Odnos Ante Starčevića prema dalmatinskim pravašima bio je drugačiji nego odnos dalmatinskih narodnjaka prema njima. „Stari“ je ipak imao više razumijevanja za kompleksnu političku situaciju u Dalmaciji, podržavajući mladog političara iz Dubrovnika koji će uskoro postati jedan od najvažnijih hrvatskih političara 20 stoljeća. Mladi Frano Supilo bio je fasciniran Starčevićevim načelima, ali istovremeno je na njegovo političko oblikovanje utjecao i jedan od vođićih dalmatinskih narodnjaka Pero Čingrija, vođa Narodne hrvatske stranke u Dubrovniku. (Perić 1996: 32) Supilo je često odlazio kod „Staroga“ i mogao je uočiti određene promjene kod njega. Stoga, vrlo je brzo postao oprezan u razgovorima sa Starčevićem, koji je posljednjih godina života više slovio kao nacionalni simbol hrvatstva nego kao ideolog Stranke prava. Supilo se naposljetku razočarao u „Staroga“ i to je razočaranje opisao riječima:

„Koje li razočaranje! Hrvati iz daljega koji ga nijesu prije vidjeli nego ga poznavali po glasu, naukama i djelima, ne bi se u prvi mah mogli snaći. Umišljaš Starčevića ponosna i dostojanstvena gospodina, koji iako prosto žive (kako si čuo) ali ipak odaje ti, ako ništa drugo, ono bar jednog doktora filozofije. Pa ništa od svega toga! Pred tobom osvane prost čovjek u starom jeftinom odijelu i modroj košulji koji te pozdravlja po seljačku, dubokim staračkim glasom našega seljaka (...) Čovjek klasično naobražen, nijeste mu to nikako mogli opaziti. Pitao bi odakle ste, koga imate, jesu li vam svi zdravi (...), pa kako ljetina.“ (Perić 1996: 126).

Supilo je bio žestoki protivnik Josipa Franka, političara koji je uspio zadobiti snažan utjecaj na Starčevića pred kraj njegova života i koji je naposljetku presudno utjecao na raskol u Stranci prava. Stoga je Supilo u svojem pravaškom listu *Crvena Hrvatska* jasno napisao: „Jedno je dr. Ante Starčević, a drugo je dr. Josip Frank. To su antipodi. Starčevićanstvo i Frankovstvo dva su pojma tako protivna, da se među sobom isključuju.“ (Perić 1996: 132).

Ante Starčević je u Dalmaciji podržavao pravaše, a na narodnjake gotovo da i nije obraćao pozornost. Smatrao je da Narodna hrvatska stranka pod utjecajem Beča provodi „politiku mrvica“, da se sve manje bavi pitanjem sjedinjenja Dalmacije i banske Hrvatske, da pritajuje hrvatsko ime i da se odnosi popustljivo prema dalmatinskim Srbima, koji su u to vrijeme zagovarali velikosrpsku ideju i blisko surađivali s dalmatinskim autonomašima, među kojima su sve učestaliji bili iskazi talijanskog nacionalnog identiteta (Perić 2000: 133). Starčević se općenito slabo bavio političkim životom u Dalmaciji, jer je uvijek više ostao ideolog hrvatske nacionalne misli, a manje praktičan političar koji se bavi svakodnevnim političkim pitanjima (Tuđman 1997: 13).

Iako je u početku hvalio Pavlinovićevo djelovanje, onoliko koliko je ovaj naglašavao hrvatski interes i nužnost ujedinjenja hrvatskih zemalja, Starčević se vrlo brzo obrušio na njegov politički rad. Tako je u jednom članku lista *Hrvatska* napao i njega i Neodvisnu narodnu stranku, opisujući ih kao „pasmину slavoserbsku“ (Gross 2000: 681). Dalmatinski narodnjaci nisu bili ništa nježniji u svojim kritikama Starčevića i njegovih političkih sljedbenika, a u tome je na njihovoj strani prednjačio list *Jedinstvo*, koji je od 1894. godine izlazio u Splitu i funkcionirao kao jedino glasilo Narodne hrvatske stranke. Te iste 1894. godine u Dalmaciji je konačno utemeljena Stranka prava i započele su žestoke polemike između dalmatinskih narodnjaka i pravaša. Iako su im dalmatinski pravaši bili prvi predmetom kritike, dalmatinski narodnjaci nisu prestali povremeno kritizirati i banovinske pravaše, ističući da su upravo oni ti koji usmjeravaju djelovanje dalmatinskih pravaša.

Narodnjaci su zagovarali jedinstveno djelovanje hrvatskih političara i u Dalmaciji i u banskoj Hrvatskoj. Samo ime njihova stranačkog glasila svjedoči o tome. *Jedinstvo* je pokrenuto preobrazbom lista *Narod*, nakon što je *Narodni list* postao najprije glasilo Hrvatskog kluba, a zatim i dalmatinske Stranke prava. U svojem prvom broju naglasilo je da nosi to ime da bi istaknulo težnju i potrebu za zajedničkim radom svih onih koji teže istoj svrsi, odnosno hrvatstvu i cjelokupnosti hrvatske države. U uvodnom članku svojeg prvog broja

osvrnulo se i na dalmatinske pravaše, pišući da je jedina razlika između njega i njih u formi i tonu. Točnije, ono ne želi biti radikalno u negativnom, nego u pozitivnom smislu, a od pravaša ga ne odvajaju načela, nego neka sporedna pitanja, dok će s njima uvijek nastupati složno kad su u pitanju „hrvatske pravice“, posebno ujedinjenje, koje je želja cijelog hrvatskog naroda.²¹

Ipak, pisanje *Jedinstva* najčešće nije bilo u skladu s tim najavama iz njegova prvog članka. Iako je puno češće pisalo o dalmatinskim pravašima i odnosu svoje stranke prema njima, znalo je pisati i o pravašima u banskoj Hrvatskoj, ne nalazeći puno riječi hvale za njih. Primjerice, pišući 1894. godine o političkim prilikama u banskoj Hrvatskoj, navelo je da su pravaši nepotrebni i da će njihovo postojanje biti opravdano tek kad potpuno nestanu mađaronske težnje i kad te težnje onemogućće neodvisni, koji su prava Narodna stranka. Misao neodvisnih je „prava“ narodna misao koja datira još iz vremena narodnog preporoda, a Stranka prava je „nedonošće“ koje može jedino kvariti rad narodnjaka na korist mađarona. *Jedinstvo* je dodalo da je prvi pravaš bio Franjo Rački, koji je sastavio povijesni dio prve državnopravne adrese Hrvatskog sabora iz 1861. godine, za koju je glasovao i Ante Starčević. Narodnjački list je naglasio da neodvisni nisu ostvarili sve ciljeve te adrese, ali da se nisu prestali boriti za njihovo ostvarenje.²²

Sredinom devedesetih godina *Jedinstvo* je u svojim člancima iznosilo misao da nije Ante Starčević više taj koji vodi glavnu riječ u banovinskoj Stranci prava, nego da su njegovo mjesto preuzeli Josip Frank i Fran Folnegović, koji taj utjecaj koriste za zadovoljavanje nekih osobnih interesa. Tako je narodnjački list žestoko kritizirao banovinske pravaše nakon što su iz njihove stranke isključeni riječki pravaši Erazmo Barčić i Andre Bakarčić.²³ *Jedinstvo* je nazvalo njih dvojicu najčestitijim i najpoštenijim borcima za hrvatsku misao, koji su izbačeni iz stranke zbog idolopoklonstva. Iako se drže stranačkog programa, nisu mogli odobravati neke pogreške Ante Starčevića niti slijediti kojekakve „evolucije“ Franka i Folnegovića, što je po „evanđelju modernih pravaša“ do-

²¹ Naš list., *Jedinstvo*, broj 1, 14. 7. 1894.

²² „Treća stranka“, *Jedinstvo*, br.36. 13. 11. 1894., 3.

²³ Barčić i Bakarčić nisu odobravali tzv. moderno pravaštvo koje prihvaća okvir Monarhije niti smjer politike koju su zagovarali Folnegović i Frank. Posebno im je smetao potonji, za kojeg su tvrdili da mu je cilj pretvoriti Stranku prava u vladinu stranku. Barčić je oštro napao samog Starčevića, tvrdeći da se s njime slaže u mržnji prema Monarhiji, ali da ovaj zbog nekih drugih svojih stavova i postupaka zaslužuje biti prozvan „sablansnim zlotvorom naše otačbine“. Naposljetku su on i Bakarčić izbačeni iz stranačkog kluba. Više o tom slučaju u: Gross 1973: 297-300.

voljan grijeh koji rezultira isključenjem iz stranke. Narodnjačko glasilo je zaključilo da su pravaši pretvorili idolopoklonstvo u načelo i da se ta „zaraza“ nije zadržala u granicama Banovine, nego da se proširila i na Istru i Dalmaciju.²⁴

Jedinstvo je pisalo da je Josip Frank omogućio ulazak raznovrsnijih elemenata u Stranku prava, ali da je stranka prihvaćanjem novog programa postala nagodbena stranka kao i sve druge i da je njezino ime samo formalno. Uspoređujući još jednom pravaše i neodvisne, *Jedinstvo* je navelo da nema većih pravaša od Račkog i Strossmayera, ali da je razlika u tome što su neodvisni „u Europi“, dok pravaši kao da dolaze iz Azije. Prema *Jedinstvu*, pravaši svoje ciljeve nastoje ostvariti samo vikom, a budući da su svjesni da su smiješni, pišu duge novinske članke u kojima tvrde da su progonjeni. Dok su narodnjaci zapravo trpjeli i spremni su trpjeti, pravaši po mišljenju *Jedinstva* samo govore, a ako i djeluju, to je jedino s ciljem rušenja.²⁵ Pišući o samom Anti Starčeviću, *Jedinstvo* je istaknulo i njegove dobre strane. Pisalo je da bi bilo ludo ili opako poricati njegov duboki patriotizam, čvrstoću njegova karaktera, originalnost njegove misli koja ponekad jest ekscentrična, opsežnost njegova znanja koja katkad jest nesustavna i mutna te neizmjernu odanost hrvatskom imenu. Ipak, on je „apostol“ hrvatskog imena, ali ne i hrvatske ideje i hrvatskog prava. To se pojavljivalo i prije njega, 1835., 1848. i 1861. godine, a on je raširio hrvatsko ime i na njemu sagradio svoju stranku. *Jedinstvo* je pisalo da on ima rijetke i velike vrline, ali i teške mane, od kojih je najveća ta da želi biti osebujan. Zbog toga ulazi u sukobe s cijelim svijetom, ili barem s onima s kojima bi trebao biti u političkom suglasju. Takav je njegov odnos sa Strossmayerom, koji je stvorio hrvatsku kulturu da bi prosvjetom utro put političkoj slobodi, a Starčević je ustao protiv svega što je on na tom polju učinio. Također, Starčević se protivio Strossmayerovoj ideji južnoslavenskog jedinstva, u kojem bi Hrvatska imala vodeću ulogu, samo zato što su mu važnija imena od stvari, a prema Slavenima, iz čije je moralne solidarnosti Strossmayer nastojao crpiti snagu, izrekao je više uvreda nego bilo tko na svijetu. *Jedinstvo* je pisalo da u Starčevićevim spisima nema napada na mađarone, nego samo na Strossmayera i njegove pristaše te da on svoju političku taktiku mržnje prema Beču kopira od Mađara, točnije od krajnje ljevice Ugarskog sabora.²⁶

²⁴ „Kipoklonstvo“, *Jedinstvo*, br. 47. 21. 12. 1894., 3.

²⁵ „Štrossmajer-Starčević-Hedervary III“, br. 33. *Jedinstvo*, 30. 04. 1895., 2.

²⁶ „Štrossmajer-Starčević-Hedervary IV“, br. 34. *Jedinstvo*, 03. 05. 1895., nasl.

Kad se 1895. godine dogodio raskol u banovinskoj Stranci prava²⁷, *Jedinstvo* ga je tumačilo kao osobni sukob dvojice već spomenutih pravaških vođa; Josipa Franka i Frana Folnegovića. Po shvaćanju narodnjačkog lista, Frank se nametnuo stranci tako što je manipulacijama uspio na svoju stranu privući Antu Starčevića i zadobiti njegovu podršku u svim važnijim pitanjima. Na taj način je srušio njegovu karizmu, jer je pokazao da ovaj nije „ni Katon ni Diogen“ i da je lažna njegova „aureola“. Svojim odnosom sa Starčevićem Frank je izazvao ljubomoru kod ostalih članova stranke koji su htjeli biti „kalifi, nasljednici proroka“. Budući da nisu mogli razdvojiti Franka i Starčevića, odvojili su se od obojice. *Jedinstvo* je također pisalo da je Frank svakakav, ali da ima tu zaslugu da je srušio „Starog“ i njegov kult, čime je učinio Hrvatskoj neprocjenjivo dobro, jer nas je taj kult izlagao smijehu svijeta i povijesti. Dok su drugi trpjeli i radili, Starčević je bezbrižno živio i pišući širio mržnju, nastojeći postati velik i zaslužan napadajući zaista velike i zaslužne ljude. Kad je vidio da je prikupio određene sljedbenike i da je tako prestao biti originalan, zadržao je jedino Franka, jer mu je on darovao dom, ali taj dom je „grobnica njegova kulta“.²⁸ *Jedinstvo* je zaključilo da je Bogu za plakati što takvi ljudi žele biti stranka i što govore o pravu, a zapravo ih zanimaju samo sitne strasti te osobne ambicije i spekulacije i još se usuđuju napadati zaista zaslužne rodoljube poput dalmatinskih narodnjaka i neodvisnih u Banovini.²⁹

I dalmatinski narodnjaci i banovinski pravaši su se krajem 19. stoljeća reformirali, čime su se svjetonazorski još više udaljili jedni od drugih. Iako je pod utjecajem banovinskog pravaša Erazma Barčića i dalmatinskog Jurja Biankinija došlo do konačnog prijedloga sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, Ante Starčević je rezolutno odbio taj prijedlog smatrajući ga nepoštenim prema hr-

²⁷ Pred kraj života Ante Starčevića u Stranci prava su se počele voditi borbe za preuzimanje vodstva, a u prvi plan su dospjeli Frank i Folnegović. Ubrzo je izbio raskol u stranci, a povod je bilo spaljivanje mađarske zastave od strane studenata u Zagrebu u znak prosvjeda protiv mađarske politike prema Hrvatskoj. Folnegović je osudio taj čin, a Frank je reagirao istupanjem iz kluba Stranke prava i osnivanjem kluba Čiste stranke prava u Hrvatskom saboru u listopadu 1895. godine. Zajedno s njim su istupili Ante Starčević, Mile Starčević i Eugen Kumičić. Više o raskolu u Stranci prava u: Gross 1973: 283-309.

²⁸ Ante Starčević je imao sljedbenike, ali je živio u popriličnom siromaštvu. Zbog toga, članovi Stranke prava odlučili su u Zagrebu podići stambeni objekt primjeren ugledu koji je njihov vođa uživao među svojim sljedbenicima. Izgradnja je financirana dobrovoljnim prilozima, a glavnu ulogu u tome je imao Frank, koji je cijelu situaciju iskoristio kako bi sebi podigao popularnost. Kamen temeljac za Starčevićev dom je svečano položen u lipnju 1894. godine. (Gross 1973: 297)

²⁹ „Sa „čistima“ ili sa „nečistima“?“, br.84. *Jedinstvo*, 31. 10. 1895.; 2 „Dr. Ante Starčević“, br. 86. *Jedinstvo*, 08. 11. 1895., 2

vatskom narodu. Tako je naveo da odbacuje bilo kakvo pravo „Ungarie“ na Dalmaciju i spominjanje kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacija jer „sva ta tri dela sa drugima kroz vekove sačinjavaše jednu kraljevinu Hrvatsku“, a ti pojedini dijelovi nikad nisu bile kraljevine. U pogledu Dalmacije je „naš narod i sabor već odavno učinio sve što se slaže s čašću naroda“, pa je kruna imala dosta vremena da povrati „Hervatskoj ono, što ju ide“ (Gross 2000: 695-696).

Sa Starčevićem nije bilo moguće postići konsenzus, jer su se dalmatinski političari, posebice narodnjaci, prilagođavali političkim i društvenim okolnostima u Monarhiji, ipak se pritom boreći za „hrvatsku stvar“ u okvirima mogućnosti. Starčević je pak namjeravao ostati nepopustljiv u svojim načelima, smatrajući da bi popuštanje značilo njegov osobni poraz. Zato je govorio da: „U obće, ako zrel, izkusan, star čovek promeni mnenje danas, gde je jamstvo da ga neće sutra promeniti, pa tko da se na njega zanaša? – Gledajmo Slavoserbe, kako se uvek menjaju i uvek su isti, proti svakom dobru naroda.“ (Gross 2000: 700) Njegova „zasukanost“, odnosno beskompromisnost dovela je i do postupnog raskola u Stranci prava, kojeg su vješto iskorištavali protivnici pravaša. Svoje viđenje unutarnjih sukoba među pravašima iznio je Juraj Biankini u jednom pismu Dinku Politeu, novinaru bliskom Neodvisnoj narodnoj stranci. To pismo je nastalo prije nego je Biankini pristupio Stranci prava, a u njemu je naveo da su dalmatinski pravaši okrenuli leđa Anti Starčeviću. Štoviše, kritizirali su ga pred samim Folnegovićem i Frankom. Biankini je primijetio da su mnogi pravaši i dalje privrženi Stranci prava, ali da nisu više starčevićanci. Neki od njih su se žalili na Starčevića, slikovito ga opisujući kao Muhameda koji samo čeka da mu se dođu klanjati u njegovu „džamiju“.³⁰ Bilo je stoga jasno da i dobar dio pravaša želi promjenu. Nakon što se Stranka prava 1895. godine raskolila, od Ante Starčevića su se odijelili i mnogi hrvatski političari pravaškog usmjerenja. On sam je preminuo 28. veljače 1896. godine od posljedica upale pluća. Navodno su mu posljednje riječi bile: „Hvala. Dobro je!“ (Starčević 1943: 543).

Iako bi se očekivalo drugačije, glasilo dalmatinskih narodnjaka *Jedinstvo* osvrnulo se na Starčevićevu smrt pišući pomirljivo o njemu. Nazvalo ga je vođom naših protivnika, ali je dodalo da smo s tim protivnicima sinovi iste majke. Starčević je zaslužio svačije priznanje da je ljubio svoj hrvatski narod i domovinu, trpio je za svoj narod i odbio je svaku ponudu kad su mu nudili „masna mjesta“. Iako je imao

³⁰ Nacionalna i sveučilišna knjižnica (NSK), Zbirka rukopisa- korespondencija, R5622., Juraj Biankini pismo dr. Dinku Politeu. Datum 31.08.1891.

čudnovata shvaćanja, iako je bio obavijen političkim maglama, često strastven preko svake mjere, iako je napadao hrvatske velikane i rušio najveće hrvatske sve-tinje, ne treba ga strogo suditi, jer je sve radio iz uvjerenja i svojim mišljenjem nije nikad trgovao. Znao je privući mladost, bio je pošten, značajan i oduševljen, a ipak je imao to prokletstvo da se većinu života borio protiv onih koji Hrvatsku nisu ljubili ništa manje od njega. Često ga je zanosila strast pa je narodne zlotvore vidio u onima koji su Mađarima najviše smetali. To je bila velika pogreška, koja je potpomogla razdor sa Srbima i izazvala razdor u hrvatskim redovima. *Jedinstvo* je naglasilo da se nikad s njime nije prepiralo oko cilja, nego samo oko sredstava za borbu. Dodalo je da su se negativne posljedice njegove politike počele ispravljati, da omladina danas shvaća da je Strossmayerov put pravi i zapitalo se gdje bismo bili da su Starčević i Strossmayer uvijek zajedno radili.³¹

4. Zaključak

Različite političke, gospodarske i društvene okolnosti utjecale su na odnos između Ante Starčevića odnosno njegova političkog te filozofskog uvjerenja i političkog života narodnjaka u Dalmaciji. Te dvije strane su djelovale u različitim hrvatskim pokrajinama i stoga njihov odnos uglavnom nije izlazio iz okvira teorijskih rasprava. Ključna razlika među njima bila je u tome što je Ante Starčević cijeli život bio pripadnik opozicije, dok su dalmatinski narodnjaci većinu vremena bili na vlasti u svojoj pokrajini, zbog čega su morali prihvatiti drugačiju političku strategiju, bez „zasukanosti“ i s više oportunitizma. Oni su također zagovarali jedinstvo hrvatskih političkih snaga, smatrajući da Starčević svojom politikom na njega negativno utječe. Starčević je pak svojim idejama utjecao na hrvatske političare u Dalmaciji, ali u toj se pokrajini pravaštvo ipak razvijalo na jedan drugačiji način te se može reći da je Starčević na dalmatinske pravaše utjecao više ideološki, a manje programski. S obiju strana Velebita pojavljivali su se hrvatski državopravni poticaji, a dalmatinski pravaši i narodnjaci, iako su zagovarali različite politike, imali su isti glavni cilj te su u tom procesu političkih previranja i borbi svakako utjecali jedni na druge, tako da su se naposljetku, oko desetljeće nakon što je umro tvorac pravaštva Ante Starčević, sjedinili u jednu stranku.

³¹ „Dr Ante Starčević“, *Jedinstvo*, br.18. 3.03. 1896., 2.

SLIKA 1. Bog i Hrvati – razglednica iz 1899. godine

IZVOR: <https://digitalna.nsk.hr/?pr=iiii.f.va&cid=630156> (dostupno 09.01.2024.)

PRIMETBE

Članak "Naroda" izlazi svake nedjelje u subotu.
Cijena pretplate: u Splitu osamdeset for.
U svakom pojedinačnom broju: 10 for.
U Zagrebu 12 for. i poštom izvan Splita:
Pretplate: 10 for.
U svakom pojedinačnom broju: 10 for.
U Zagrebu 12 for. i poštom izvan Splita:
Zabaviti i prodavati plaćaju se po 10 for.
U svakom pojedinačnom broju: 10 for.

AVVERTENZE

Il periodico "Naroda" esce ogni settimana e sabato.
Per il trasporto per via postale,
tariffa for. 10. Per il resto for. 8 e 1/2
per ogni postale.
Un numero separato vale soldi 10.
La sottoscrizione dura un intero semestre, chi
vuole fare del semestrio non, vengono di giorno.
Il prezzo annuo anche per il semestrio
semplice.
Gli importi d'annatazione e per le inserzioni
in questo giornale, si indicano al
numero del "Naroda" in Spalato. La
corrispondenza si indirizza in Spalato al
redattore.

God. III.

SPLIT, 15 Ožujka 1886

Br. 20.

Dva mučenika.

David Starčević i Josip Granić to
su danas dva mučenika hrvatske mi-
slili i hrvatske politike a one strane
Viedha. Rasprave odlične, rasprave li-
zrečite pravi nijma, lačaji verna ta
svetilo na sudetu u Hrvatskoj.
Slijedi tek cigloga postupka i činajid
cnde, ni nemoguće ne zaključiti na
talijanskim pjenikom. Ako Mešana pla-
če, Sparta se nesuje.

Tvrdi parnici svakomu je poznat.
Mi se nećemo opirati na razlike,
tane vel imali prigode da se izra-
tamo ali konu da nezakipi krv, razid
gdje glavac zemlje predbaciva zemlji
cijeloj, narodu cijelom, da je nepoteno
pobjedovao seke predmete, koje mi
je taj glavac maasprot nepoteno oteo,
da radnjica obogati, da obogati nar-
odoga dšmanina, hlačičija svih naših
narodnih prava? — Lakko je govoriti
o parlamentarizmu i o parlamentarnoj
pristojnosti i ali ni parlamentarizam,
ni parlamentarna pristojnost nemogu
izgubiti srdce iz ljudskih pravi, ne-
mogu ubiti narodno čstvo, nemogu za-
kopati narodni ponos, nemogu krv u
vodu preobratiti.

O samom činu daleko nemogu govo-
riti, što što nećemo govoriti o polici-
noj slogi, koju je vradio predsjednik
sabora; ni o iznimnoj revnosti, koju je
pokazao sudbeni stol, kad je pitalo da
mu sabor izručiti dva zastupnika, dva
pravata; ni o sramotnom postojenju u
koje je sabor sam sebe bacio, kada
je izručio dva kolege, a onoga što su
u saboru počimali; ni o pljaski nazo-
čnoj najelementarnijim načelom usta-
vosti a progona dvaju zastupnika, ob-
tuzenih u njihova djelovanja u saboru.
Ali čemo iztaknuti jednu samu okol-
nost, koju je verna jasno iztakneno i

organ najumjereneje opozicije, koja se
igla na svietno može promisliti — na-
ime domog sredista.

Nemese je čin dogodio, državno
odjetništvo tužilo je dva zastupnika a zlo-
čina javnoga namjla globljenjem
cane banove (§ 98. sl. a. kaz. zak), jer
da su poletom silovite ruke uzmao-
gli banu nazivati namjle u zakani pri-
morati ga stranom da neizadje iz sa-
bornice, prije nego li opozove svoje
mnenje, stranom da ga silom stave iz
sabornice.

Sudbeni stol zabacio je ovu kvalifi-
kaciju čina, te ih je kaznio u zločina
javnoga namjla, počinjena nastim na-
rušavanjem djelatnosti sabora (§ 70.
sl. a. kaz. zak), a to jer, kad su sil-
nom lokom onemogućili banu nastav-
kati započeta govora i poletom na njim
bljeti silovito staviti na ni ruku, da su
sabor silovito smutiti u njegovu
djelatnost.

Pri raspravi kod stola sudbenice, o
kojoj smo izabli, državni nadokjeptnik
smislilo je treću kvalifikaciju, te doka-
zivao da se radi o zločinu javnoga na-
mjla po § 81, koji predpostavlja da
pobjedovane ocaha budu nasilno za-
prečena u vršenju službe.

Stol sudbenice — kao ukidno sudi-
ste — nije primio nijednu od ove tri
kvalifikacije, već je dva narodna za-
stupnika osudio kao kriva pokušaja
prekretaja suprot javnim ustanovam i
naredbom (§ 312).

Je ove četverstruke kvalifikacije, u
kojoj ako se dade akvatiti prepov iz-
medja jedne i druge molbe, neđa se-
mo izmedja državnih odjetnika i na-
dokjeptnika, što se zaključiti ima?

Da ni Granić, ni Starčević nisu bili
krivi — ali da je bilo uspradno usta-
novljeno: nek se oande. Čuvajite, to
je bila riek, i tu je valjalo izvršiti.

Negrešno dakle, kad nasvlijemo
ona dva pravata narodnim mučenicima,
koje se imadu nadodati dgoj imenicij
drukih hrvatskih mučenika.

Ali mučenitvo a jedne strane, a s

druge podlost vladajuće stranke najbo-
lje su znakovi da nje daleko kada, kad
će hrvatsko pravo pobjediti.

Bog i Hrvati!

Preko Velebita

— Na 17. m. bilice u Budimpešti glavna
skupština dšmanara izabrala je Vinkovi
glavac. Glavac skupštini potvrditi će se na odob-
rje ugovor, kojim se ima pruziti željenice
predati na naslojstvo izgaralnih državnih
željenica, kakde oko izablene na željezni-
čjoj pruzi Brod-Nanja započet će ovih
dana, te se inače u toj krajem vremenom
obaviti, prije Ožujka Putnja ina političko
po-
stojenstvo oblii još većjom ovoga mjeseca,
a po tom dostaviti će se raspoređeno sa
misi-
starevom tako, da će se sve ove tri želje-
znice prije početka graditi još većjom
ovoga godine. Željeznice Vukovci-Helka ina se
predati pruzama već iz kolovoza ove godine.

Zagrebačko dšmanstvo u smutenoj i oštr
obralo se je kako javlja „Agr. Zg.“ ra-
koma slikara Vereškagiu u Paris, razloze
ga da svoje slike, koje su ovaj čas izložene
u Budimpešti, te nešto kojimi se senlase
slike iz povesti novoga svijeta, a koje se
je u Hrvatskoj epokalnio jako katoličko
miste-
rije, ostati dšmanstvo za umjetnost, da jih
omele u Zagrebu izložiti Vereškagiu odgo-
vorio je dšmanstvo iz Parisa vrlo ljubazno
pismom, u kojem je rekao, da ne može
zadovoliti njegovoj želji, jer mora pomnože
slike po njegovu izložiti u Parizu. Dšmanstvo
izjavilo da je govor ostajati dšmanstvo t. z.
slike „povjesti da govor“, koje prikazuju
strahote rata sa posljednje tursko
ruke
vojske, i koje su Vereškagiu, kada jih je
prije pri preel tri godine izložio u Hrvatskoj
glav jednoga od najpoznatijih austro-
mađih slikara. Na namjetnikom vede se još
dodati uvjet prepoviti, an ostava dšmanstvo,
da će dšmanstvo smutjeti poći sa rakom,
prati čistoće zagrebačkom egudu, da mu-
že vidjeti jedna dva slika toga velikoga
slavenskoga umjetnika. Izložba imala bi se
otvriti oko polovine ovoga mjeseca u dšman-
nom gradjanskoj strajbnice, te će se moći
razgledati pri dšmanstvom raspravi, pri kojoj
se efekti slika oslabiti bitie.

Bosna-Hercegovina

— Na se gora rasprave listom i redine
travom dšmanstvom, dok u Hrvatskoj počinje da
pri-
težkuje čina staviti, a priveda da rasprava će

ri svoje nad ovim svietom — ni u Sarajevu
nećemo više gledati toliko željnim
očima u vianu Trehavia, kao dšmanstvo
samo, silo čemo prelatovati kal i postaju sarajev-
ska, koja sam postuak razguta svako
izjavio liva kraljevi zločina, kao dšmanstvo
samo, silo čemo prelatovati kal i postaju sarajev-
ska, koja sam postuak razguta svako
izjavio liva kraljevi zločina, kao dšmanstvo

— Na 17. m. bilice u Budimpešti glavna
skupština dšmanara izabrala je Vinkovi
glavac. Glavac skupštini potvrditi će se na odob-
rje ugovor, kojim se ima pruziti željenice
predati na naslojstvo izgaralnih državnih
željenica, kakde oko izablene na željezni-
čjoj pruzi Brod-Nanja započet će ovih
dana, te se inače u toj krajem vremenom
obaviti, prije Ožujka Putnja ina političko
po-
stojenstvo oblii još većjom ovoga mjeseca,
a po tom dostaviti će se raspoređeno sa
misi-
starevom tako, da će se sve ove tri želje-
znice prije početka graditi još većjom
ovoga godine. Željeznice Vukovci-Helka ina se
predati pruzama već iz kolovoza ove godine.

SLIKA 2. Naslovnica tiskovine Narod, glasilo splitskih narodnjaka
IZVOR: Znanstvena knjižnica Zadar, Stare novine - Narod (Split)

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa- korespondencija, R5622., Juraj Biankini pismo dr. Dinku Politeu. Datum 31.08.1891.
Tiskovine: *Narodni list* - Zadar (1862. – 1918.), *Narod* – Split (1884. – 1894), *Jedinstvo* – Split (1894. – 1905.).

Literatura

- BRLIĆ, Ivan 2010. „Lički jezikoslovci kao dio hrvatskoga kulturnog identiteta“. *Kroatologija*, 1/2 : 24 – 41.
- CETNAROWICZ, Antoni. 2006. *Narodni preporod u Dalmaciji: od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*. Srednja Europa. Zagreb.
- DIKLIĆ, Marjan. 1989. „Mihovil Pavlinović i pojava pravaštva u Dalmaciji“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 31. 15 – 43.
- DIKLIĆ, Marjan. 1990. „Odnos između Mihovila Pavlinovića i Ive Prodana“. *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*. Ur. Stančić, Nikša. Nakladni zavod Globus. Zagreb. 127 – 135.
- DIKLIĆ, Marjan. 1995. „Stranka prava u Dalmaciji povodom 100. obljetnice osnutka“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 37. 779 – 791.
- DIKLIĆ, Marjan. 1997. „Don Ivo Prodan: prvi čovjek dalmatinskog pravaštva“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 39. 243 – 254.
- DIKLIĆ, Marjan. 1998. *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja Prvog svjetskog rata*. Matica hrvatska. Zadar.
- Gambetta, Léon*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <https://enciklopedija.hr/clanak/gambetta-leon> (pristupljeno 4. siječnja 2024.)
- Garibaldi, Giuseppe*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <https://enciklopedija.hr/clanak/garibaldi-giuseppe> (pristupljeno 4. siječnja 2024.)
- GROSS, Mirjana. 2000. *Izvorno pravaštvo – ideologija, agitacija, pokret*. Golden marketing. Zagreb.

- GROSS, Mirjana; SZABO, Agneza. 1992. *Prema hrvatskome građanskom društvu*. Nakladni zavod Globus. Zagreb.
- JURIŠIĆ, Blaž. 1943. *Prir. Ante Starčević – izabrani spisi*, Hrvatski izdavački bibliografski zavod. Zagreb.
- Left Ideology*. <https://www.britannica.com/topic/left> (pristupljeno 4. siječnja 2024.).
- MACAN, Trpimir. 1980. *Miho Klaić*. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb.
- MAŠTROVIĆ, Tihomil. 1997. „Ante Starčević i krug oko Zore dalmatinske“. *Ante Starčević i njegovo djelo – zbornik radova*, Ur. Jelčić, Dubravko; Sabljak Tomislav. Zagreb. 175-185.
- PALAVRŠIĆ, Ante; ZELIĆ, Benedikta. 1962. *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*. Historijski arhiv. Split.
- PAVLINOVIĆ, Marin. 1936. *Mihovil Pavlinović i narodni preporod u Dalmaciji od god. 1848.-1887. u svjetlu nepoznatih izvora*. Vlastita naklada. Zagreb.
- PAVLINOVIĆ, Mihovil. 2000. *Izabrani politički spisi*. Golden marketing. Zagreb.
- PERIĆ, Ivo. 1996. *Mladi Supilo*. Školska knjiga. Zagreb.
- POPARIĆ, Bare. 1884. *Razmišljaji i istina*. Tiskom I. Vodicke. Zadar.
- POPARIĆ, Bare. 1992. „U spomen dra Ante Starčevića“. *Dr. Ante Starčević: o 40. obljetnici smrti*, Ur. Oman, Ante. Laus. Split. 29 – 88.
- RAJČIĆ, Tihomir. 2012. *Srbi u Dalmaciji od pravoslavnog tradicionalizma do nacionalnog radikalizma: doktorski rad*. Sveučilište u Zadru. Zadar.
- STANČIĆ, Nikša. 1970. „Program Mihovila Pavlinovića iz godine 1869.“. *Historijski zbornik* 23-24. 117 – 145.
- Stekliši*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <https://enciklopedija.hr/clanak/steklisi> (pristupljeno 4. siječnja 2024.)
- TUĐMAN, Franjo. 1997. „Starčevićeva ideja o samostalnoj hrvatskoj državi“. *Ante Starčević i njegovo djelo - Zbornik radova*. Ur. Jelčić, Dubravko; Sabljak, Tomislav. Zagreb. 13 – 17.
- TURKALJ, Jasna. 2009. *Pravaški pokret 1878. – 1887*. Hrvatski institut za povijest. Zagreb.

ANTE STARČEVIĆ AND DALMATIAN PEOPLE'S PARTY- THE HISTORY OF A TURBULENT RELATIONSHIP

Abstract

The second half of the 19th century can rightly be called the era of Ante Starčević, the Father of the Fatherland. Along with Josip Juraj Strossmayer, he was the political modus vivendi of the then Kingdom of Croatia and Slavonia. The Party of Rights, of which he was the founder, extended its activities "over Velebit", where politicians gathered around the People's Party played a key political role in the Kingdom of Dalmatia. How did the attitude of the Dalmatian people towards the ideological matrix of the activities of Ante Starčević and his party develop? In the paper, the authors will specifically focus on the dynamics of these relations, that is, they will try to answer the question of how Dalmatian populist champions such as Mihovil Pavlinović, Miho Klaić, Juraj Biankini and others viewed the character of Ante Starčević, and how they viewed the members of his party. Using primarily party publications from the end of the 19th and beginning of the 20th century, but also parts of private correspondence, this paper will try to explain how the strained relations between these two parties came to be and why the idea of homogenization of the Croatian national fabric was interpreted differently by Ante Starčević and his right-wingers, and different Dalmatian folk.

KEYWORDS: *Dr. Ante Starčević, Mihovil Pavlinović, right-wing movement, populism*

DOMOLJUBLJE U OPUSU PASTORALNOG TEOLOGA DON ŽIVANA BEZIĆA

Ante SORIĆ

Zadarska nadbiskupija
asassantes8@gmail.com
UDK: 929 Bezić, Ž.
prethodno priopćenje

Sažetak

Don Živan Bezić (1921. - 2007.) jedan je od istaknutijih hrvatskih postsaborskih teologa čiji je doprinos na području pastoralne teologije, ali i u drugim znanstvenim granama, urodio plodnim spisateljskim opusom. Kada se sagleda njegov život i rad iz biografske pozicije, vidi se zaista originalan životni hod bitno obilježen mučeničkom žrtvom zatočenika logora nacističkoga režima, kao i komunističkim progonima za vrijeme njegova svećeničkoga i spisateljskog djelovanja, koji je postao jednim od mnoštva simbola patnje hrvatskog naroda u 20. stoljeću. Na temelju Bezićeva objavljena dvadeset i jednog djela te preko tristo članaka ovo će istraživanje znanstvenom metodologijom prikazati poimanje domoljublja u izazovu društveno-političkih ideja, ideologija i svjetonazora - napose u odnosu na kršćanstvo i teološke postavke. Predstavit će se biografski i bibliografski podatci Živana Bezića te pojam domoljublja u odnosu na starije i novije ideologije kroz jezičnu, filozofsku i teološko-pastoralnu perspektivu. Konačna svrha istraživanja jest prikazati kako je jedan hrvatski čovjek, svećenik i teolog, u okviru vlastite žrtve pozitivno definirao domoljublje i kako to može nadahnjivati buduće generacije.

KLJUČNE RIJEČI: *Don Živan Bezić, domoljublje, ideologije, kršćanstvo i crkveni dokumenti.*

1. Kratka biografija

Živan Bezić rođen je 18. svibnja 1921. u Grohotama na otoku Šolti gdje je 1931. godine završio četverogodišnju osnovnu školu. Osam razreda Biskupske

klasične gimnazije pohađao je do 1939. kao sjemeništarač Nadbiskupskog sjemeništa u Splitu, a teološko-filozofski studij započeo je na Visokoj bogoslovnoj školi u Splitu 1939. Zbog političkih neprilika nastavlja studij na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu 1941. i Visokoj bogoslovnoj školi u Zadru 1942., gdje je zaređen za đakona 6. lipnja 1943. u katedrali sv. Stošije. Tri dana prije planiranog svećeničkog ređenja na rodnom je otoku prisilno mobiliziran u partizane. Ranjen je kod Posušja 10. listopada 1943. i odveden u zatvore u Mostaru i Zenici, odakle je deportiran u koncentracijski logor Mauthausen, potom u Redl-Zipf i u Dachau. U nacističkim logorima proveo je 18 mjeseci, sve do 29. travnja 1945. godine, kada je oslobođen, te je povratkom u domovinu zaređen za svećenika 29. lipnja 1945. u Splitu. Svećeničku službu započeo je u župi Komin iz koje je posluživao Desne, Plina, Pasičinu i Rogotin da bi 1948. godine bio imenovan duhovnikom u Biskupijskom sjemeništu u Splitu. Po povratku u domovinu osjetio je neprijateljski stav jugoslavenskoga komunističkog sustava, osobito nakon što je odbio članstvo u „Staleškom društvu katoličkih svećenika“ a, poslije brojnih lažnih optužbi i spaljivanja njegove knjige, na nj je izveden i atentat (Kovačić 2017: 14-17). Na splitskoj bogoslovnoj školi predaje kao sjemenišni odgojitelj od 1948. do 1951. godine kada preuzima župu Neorić odakle poslužuje i selo Gizdovac. Na otoku Drveniku župnik je od 1953. do 1959., nakon čega je imenovan župnikom splitske župe sv. Križ. Župnikom u župi Žedno na otoku Čiovu postaje 1964. godine i odlukom nadbiskupa Franića istovremeno nastavlja postdiplomski studij u Zagrebu gdje 1965. postaje magistar teologije. Na studij doktorata iz pastoralne teologije odlazi u München 1966. godine, ali zbog zdravstvenih razloga uzrokovanih ranjavanjem i posljedicama logorskoga života napušta studij i vraća se u rodnu biskupiju. Pastoralnu teologiju predaje od 1967. do svojega umirovljenja 1995. godine te uz spomenuti kolegij predaje još i misiologiju, župnu administraciju, pedagogiju, apostolat, a od 1993. do 1997. drži predavanja iz kolegija etike studentima medicine na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Splitu. Počasni doktorat na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu uručen mu je 1989. godine i 1990. postaje izvanredni profesor Teologije u Splitu. Sudionik je brojnih međunarodnih i domaćih simpozija, a član *Academy of Science* u New Yorku postao je 1991. U svom plodonosnom znanstvenom radu napisao je dvadeset jednu knjigu, koje su objavljene u više izdanja, i preko tristo članaka u različitim časopisima dok arhivska građa Bezićeve ostavštine sadrži još uvijek mnoštvo neobjavljenih sadržaja. Umro je 17. rujna 2007. godine i pokopan je u obiteljskoj grobnici u rodnom Grohotama.

Premda je bio eruditske naravi i svestranog promišljanja, najmanje se bavio političkim temama koje su od ranog djetinjstva tragično obilježile njegov život. Zbog političkih posljedica rano je izgubio oca Antona, gorljivog Radićevca i oštrog protivnik Karadorđevićeve ideologije, potom brata Veljka pod sumnjivim okolnostima a kasnije, za vrijeme Drugog svjetskog rata, i drugog brata, Nevena, koji je bio domobran. Unatoč obiteljskim gubitcima svjesni hrvatski duh u kući Bezićevih vidljiv je u više memorijalnih opisa, posebno preko simpatija prema organizaciji katoličkih rodoljuba Orlova i drugih vjerskih nastojanja kojima je odmalena odgajan za čežnju o slobodnoj i samostalnoj domovini. Indirektni susreti sa zagrebačkim nadbiskupom Alojzijem Stepincem i praćenje političkih prilika u Zagrebu za vrijeme studenskih dana u bitnome su obilježili mladenaštvo Beziće formacije (Sorić 2022: 22). Ipak, presudni događaji njegova križnog puta započinju 1943. kada je prisilno mobiliziran, ranjen, zarobljen i deportiran kao logoraš broj 39962. U autobiografskom svjedočanstvu dokumentaristički će kroz osobni logorski život prikazati lice nacističkog zla koje koristi okrutne metode u ogoljivanju ljudske osobe, njezina dostojanstva i čovječnosti općenito (Bezić 1975: 55-264).¹ Ranjena, nemoćna i iscrpljena žrtva pred sadizmom mučitelja kroz svakodnevno tjelesno, psihičko i duhovno zlostavljanje u neljudskim uvjetima Hitlerovih logora zapisala je: „Da je Dante okušao novovjeke logore, po svoj prilici bi bio drugačije opjevao svoj Inferno“.² Vrijednost Bezićeva dokumentarističkog i autentičnog svjedočenja ocijenit će se „ogledom u kojem se zrcali sudbina jednoga vremena i čovječanstva općenito“ (Bošković 2017: 197), a u djelu valja uočiti brojne domoljubne izričaje, u trenucima deportacije, kada Bezić oproštaj od slobode povezuje sa oproštajem od domovine.³

¹ Kod preuzimanja počasnog doktorata u Zagrebu Bezić je istaknuo: „Ima i jedna knjiga koja nema nikakva teološkog značenja, a to je ‘U sjeni krematorija’. Nju nisam ja pisao, pisana je zapravo od Providnosti Božje, koja se je sa mnom poslužila kao živim perom, umočivši ga prije toga u tintu moje vlastite krvi.“ (Nadbiskupski arhiv Split – dalje u tekstu NAS)

² Premda će u potpunosti osjetiti mržnju ideologije, Živan Bezić nije na isti način uzvratio svojim mučiteljima za vrijeme savezničkog oslobođenja logora Dahau i odmazde brojnih kolega zatočenika nad dojučerašnjim čuvarima.

³ „Zbogom rodna zemljo, koja čuvaš kosti mog oca i mojih djedova; zbogom draga zemljo što si me othranila i u kojoj kuka za nestalnim sinom tužna majka; zbogom nesretna, potlačena domovino, natopljena krvlju hrvatskih sinova, ja te više nikada neću vidjeti“ ... „očajem nad sunčanim morskim žalima rodnim što ih ostavljam okrvavljene krvavom pjenom, očajem nad domovinom, mojom ‘ljubom neljubljenom’, ljubom nevjernom, koja me eto šalje u tuđinu i koja će me skoro sasvim zaboraviti... Oh kad bih mogao i ja nju zaboraviti!... pa kad su napokon nestali pred mojim očima posljednji obrisi drage hrvatske zemlje - bio je mrak, bila je noć. Ne samo na nebu i zemlji, nego i u mojoj duši.“ (Bezić 1975: 50-51)

Oslobođenjem iz logora smrti i povratkom u domovinu 1945. Živan Bezić ponovno postaje žrtvom unutar novog političkog i ideološkog sustava. Maltretiranje komunističkih vlasti osjetio je u nepriznavanju statusa robijaša nacističkih logora, pokušaju ubojstva 1950. u župi Slivno Ravno i zaseoku Balcima, podmetnutom požaru i lažnoj optužbi da je zapalio crkvu sv. Ilije u Sutini, zatim i javnom spaljivanju njegove knjige. (Sorić 2022: 26-28)

Za vrijeme ovoga političkog sustava, ali i kasnije unutar demokracije, otvoreno će pisati o štetnosti komunističke ideologije za razvoj pojedinca i društva, promicati slobodu pojedinca i davati potporu javnom djelovanju hrvatskim i vjerskim institucijama i tiskovinama.⁴ Devedesetih godina s radošću dočekuje slobodnu i neovisnu Hrvatsku gdje se na različite načine angažira da bi pomogao prvo u širenju istine oko Domovinskog rata, potom u izradi novog ustava i tranziciji oslobođene zemlje u europske integracije.⁵

2. Domoljublje – od pojma do prakse

Jedna od specifičnosti Bežićeva spisateljskog rada nalazi se u razlučivanju semantičkog značenja ključne riječi koju tijekom svog sadržaja tematski razlaže.⁶ Posljedice društveno-političkih sustava koje je kao očevidac 20. stoljeća osjetio u svom životu neće ga pokolebati da makar u kratkim sadržajima izrazi svoj optimizam u ideale među kojima je bilo i njegovo hrvatsko domoljublje. Upravo tom metodom tumači pojmove i temu domoljublja u svojim djelima pa koristeći podjednako i sinonimski termine *rodoljublje* i *domoljublje* stavlja ih pod zajednički nazivnik *patriotizma* (Bezić 2001: 245-249).

⁴ „Oni ograničeni mozgovi koji promatraju svijet jedino kroz rešetko klasne borbe i klasne mržnje te se pozivaju samo na materijalne interese i krvave revolucije gube iz vida obće dobro i smještaju svoje utopije u diktaturu boljševizma, komunizma i socijalizma. Kao da uživaju u hekatombama mučeničke krvi, teroru logora i gulaga i tiraniji svoje mahnite ideologije. Komunizam je čovječanstvo koštao preko sto milijuna ubijenih žrtava, uz bezbroj onih koji su ipak preživjeli sve moguće torture.“ (Bezić 2006b: 519)

⁵ NAS. XI, Don Živanova suradnja s Nadbiskupom Antom Jurićem, br. 139.

⁶ Živan Bezić koristi se semantičkim tumačenjem ponajviše zato da bi se izbjeglo nerazumijevanje pojmova, shodno tome i kasnija sukobljenost stavova i mišljenja oko pojmova koji se upotrebljavaju a nisu dovoljno pojašnjeni. Tvrdi da zbog površnog razumijevanja i upotrebe pojmova, kao i opće zbrke u terminologiji i komunikaciji, dolazi do verbalne sukobljenosti i posljedičnog „neprijateljstva“ upravo zbog nedovoljne jasnoće (Bezić 2001, 245). Riječ je o istom članku pod naslovom *Od rodoljublja do Globalizacije* koji se u Bežićevu opusu pojavljuje na tri mjesta; u časopisu Marulić 33(2000), br. 5, 1012-1024., zatim i u njegovoj posljednjoj knjizi *Čovjek i čovječnost* (183-209).

U tumačenju pojma *rodoljublje* Bezić prvotno ističe čovjekov odnos prema rodu a preko roda i odnos prema vlastitom narodu (Ib. 246.). *Rodoljublje* opisuje kao prirodan i krvni odnos prema onima koji su čovjeku u obiteljskom smislu najbliži - od roditelja, rodbine, sve do predaka, čime tumači i egzistencijalni smisao pojedinca jer rodoljublje označava pitanje „postanka i opstanka vlastitog bića“ (Bezić 2001: 246) prema kojem nitko ne može ostati ravnodušan. Smatra da su rodovski i rodoljubni bitak ontološki izvor i temelj cjelokupnog ljudskog života odnosno da takav pozitivan stav prema rodu i narodu „osnovni je uvjet svih ostalih suodnosa koji nas prate u našem bitkovanju i životu“ (Bezić 2001: 246). Na sličan način tumači pojam *domoljublja* smatrajući ga prirodnim osjećajem koji nas već rođenjem veže uz neki geografski okvir: „Mi smo proizvod tla iz kojeg smo nikli... Čovjek je sazdan od ‘praha zemaljskog’ i rođen na grudima majčice zemlje“ (Bezić 2001: 246) stoga „svaki od nas ima svoju koljevku i zavičaj, svoj dom i svoju domovinu.“ (Bezić 2001: 247) U nastavku ističe da domovina nije samo zemlja nego cjelokupan okvir u kojem čovjek egzistira. S antropološkoga gledišta preuzima stajalište da čovjeka oblikuje prirodno-biološka konstitucija, od genetike do rase i nasljedstava, ali i sociološka dimenzija jer je oblikovan sredinom kojoj pripada (Ib. 231) Bezić upozorava kako antropološkom i sociološkom definiranju nedostaje važna duhovna dimenzija odnosno činjenica da je čovjek i duhovno biće determinirano inteligencijom, emocijama, voljom i drugim karakteristikama. Povezujući pojam *domoljublja* i *zavičajnosti* Bezić ukazuje na geografske okvire rođenja i pripadnosti, nazivajući ih slikovito čovjekovim gnijezdom koje „obleti u svome djetinjstvu i mladenaštvu.“ (Bezić 2001: 247) Nakon tog prvoga životnog kruga, rodnog mjesta, u svrhu uspješnije humanizacije čovjek upoznaje drugi krug koji naziva krajem ili rodnom zemljom, širim krugom koji proširuje osobne vidike:

„To homogeno zavičajno područje što ga povezuje ista krv i srodstvo, zajednički jezik, geografsko i gospodarsko jedinstvo, folklorna, vjerska i kulturna istovjetnost obično obuhvatamo intimnim osjećajem što ga nazivamo *lokal-patriotizam*. Kad se dva zemljaka nađu u tuđini, oni se često nazivaju zemljaci ili ‘patrioti’. Ta mjesta našeg srca - počevši od kolijevke sve do groba, u kojemu počivaju naši pređi i gdje ćemo vjerojatno i sami biti sahranjeni na ‘vječni počinak’, gdje živi naša porodica, rodbina i svojta, gdje smo stekli naše prve i

najdraže prijatelje, ona su naš prvi dom, naš zavičaj i navičaj te jedini rodni kraj - odista zaslužuju i mjesto u našem srcu. Ako za njih nemamo srca, za koga ćemo ga onda imati? Čemu nam uopće srce?“ (Bezić 2001: 248)

Premda koristi pojam *patriotizam*, inače nesklon upotrebi stranih riječi u hrvatskom jeziku, Živan Bezić priznaje da njime nije zadovoljan jer ova posuđenica «zbog njezina nastavka miriše na ideologiju» pa predlaže vlastiti zamjenski pojam *patriotičnost*.⁷ *Patriotizam* jednostavno definira kao ljubav prema domovini i smatra ga dubokim i veličanstvenim čuvstvom jer: „Ono se s nama rađa. S nama živi u našem domu i zavičaju, ali nas istodobno prenaša sve do granica unutar kojih živi cijeli narod. Svaki narod ima svoju domovinu, svoju narodovinu, pa tako i hrvatski narod.“ (Bezić 2001: 248-249) Na drugom mjestu tvrdi: „Ljubav prema rodnom mjestu i zavičaju, prema rodu i rodbini, prema domu i domovini pripada ljudskoj naravi i duševnim potrebama čovjeka. Lokalna patriotičnost ispravno uklopljena u plemeniti domovinski osjećaj može samo usrećiti čovječje biće.“ (Bezić 2006b: 196) Pišući o patriotizmu on ne ostaje na teoretskom tumačenju nego otkriva konkretnu poziciju o kojoj piše, a riječ je o osobnom domoljublju jednog Hrvata. Očito je to prije svega u sadržajima koji odišu izražajnim poetskim slikama poput usporedbe domovine i majke.⁸ Baveći se etnopsihologijom, Bezić kroz prikaz podrijetla hrvatskog naroda i određenih povijesnih događaja iznosi vlastita promišljanja po kojima se oblikovalo hrvatsko domoljublje.⁹ Među njima iznosi posljedice uzrokovane povijesnim savezništva kao što su nerealni i „naivni romantizam“ koji je Hrvate vezao uz određene političke sile i tako ostavio gorak okus martirologija a posljedice se reflektiraju kroz: „Manjak vjere u sebe, nedostatak samopouzdanja, crvotočni osjećaj nesigurnosti i manje vrijednosti prati nas i danas.“ (Bezić 2001: 241) Bezić smatra

⁷ Bezić tvrdi „da sve izme prate negativne konotacije“ misleći pritom na prefikse ideoloških naziva te je stoga vrlo oprezan u jezičnom, ali i sadržajnom smislu prema takvim pojmovima (Ib. 245, 249).

⁸ „Domovina je kao majka kod kolijevke, naše osobne i naše zajedničke. Opća nam je majka i roditelja te zajednička kolijevka svih ljudi istog roda i kraja. Kao majka ona nas hrani, a kao kolijevka je mjesto gdje nas hrani. Uz kolijevku je naš prvi dom, rodno mjesto i prva domaja u kojoj se osjetismo voljenim ljudima.“ (Bezić 2001: 247)

⁹ Bezić primjećuje da su povijesni razvoji, kao i sadašnjost pojedinih naroda, različiti kako u objektivnim razlozima (geografski, klimatski, ratni itd.) tako i u subjektivnim faktorima koje naziva duhovnim sastavnicama (specifičnim na pojedine etničke skupine). Takve duhovne sastavnice naziva karakterom ili dušom pojedinog naroda (Bezić 2001: 231-232).

da je povijesna podijeljenost doprinijela i uočljivoj razdijeljenosti hrvatskoga društva prisutnoj u raznim provincijalizmima i separatizmima.¹⁰ Neslogu hrvatskog naroda Bezić sagledava u samopodcjenjivanju pa navodeći nepoznatog lingvиста iznosi da je taj u hrvatskom jeziku pronašao preko šezdeset sinonima za glagol „svađati se“, što smatra glavnim „hrvatskim jalom“ (Bezić 2001: 242).¹¹

Važan faktor podrške hrvatskog domoljublja Bezić vidi u vjeri jer „Kristova vjera duboko je oblikovala hrvatsko srce“ (Bezić 2001: 241), što i danas smatra dušom hrvatstva. Katolički utjecaj oblikovao je Hrvatima narodnu svijest i kao takav je neizostavan okvir domoljublja, s tim da je Bezić vrlo oprezan u tumačenju vjere i oblikovanja nacije. Njegovo tumačenje ne odgovara teološkom poimanju Izraela u Starom zavjetu čije se religijsko jedinstvo očituje u štovanju jednog Boga, a bogoštovlje predstavlja nacionalnu zadaću jer bi takav religiozno-nacionalni stav po pitanju bilo kojeg naroda vodio od mitološkog izričaja sve do ideološke prakse.¹² U svojim djelima Bezić u centar oblikovanja hrvatskog društva stavlja Isusa Krista, čija vjera nadilazi nacionalnu komponentu, konstatirajući činjenicu navezanosti i suodnosa razvoja hrvatske povijesti uz kršćanstvo bez pridodavanja teoloških kategorija u izražavanju narodnosti. Domoljublje i vjeru tumači kao autonomne skladne vrijednosti koje nisu u prijeporu s tim da je kršćanska dimenzija u bitnome utjecala na razvoj i poimanje ljubavi prema domovini. Ističe kako je patriotizam kršćanska krepost koju je u svom srcu nosio i Isus Krist te da je ona dužnost dobrog vjernika jer: „Nitko ne može ljubiti druge narode prije nego zavoli svoj vlastiti.“ (Bezić 1996a: 119) Vjersku ulogu u poštivanju domoljublja Bezić vidi kao onaj korektiv koji mora proročki i moralno pridonositi razvoju društva, što je uočljivo i u sadržaju napisanu za vrijeme Domovinskog rata:

„Zaista, nikada se u svojoj dugoj i patničkoj povijesti hrvatski narod nije našao u težoj i opasnijoj situaciji. Voda nam je do grla... Ima li za nas nade? Ima! Ali ona najprije mora niknuti u nama samima. ‘Svatko je svoje sreće kovač’, znade ovaj narod, pa mora znati da

¹⁰ „Naša tragična povijest rastrgala je i našu dušu, naše narodno biće. Samo kratko vrijeme bili smo ujedinjeni i samostojni, vjekovima smo morali robovati moćnijim susjedima. Različite države i kulture mijesile su i pečatile pojedine dijelove hrvatskog puka.“ (Bezić 2001: 241)

¹¹ Usp. Kakuska, Nagorny i Ueckert 1978, 158.

¹² Vidi u Vidović 2002, 16.

ista mudrost važi i na nacionalnoj razini. Svaki je narod svoje sreće kovač. Ako smo išta mogli naučiti iz svoje dugovječne prošlosti jest činjenica da se moramo uzdati 'u se i u svoje kljuse'. Nikada se tuđin nije borio za naše dobro. Sloboda i nezavisnost čine prvi preduvjet narodne budućnosti. Sva dosadašnja 'savezništva', sva 'bratstva i jedinstva' bila su samo na štetu hrvatskog naroda. Jednaku su nam nesreću donijela i sva 'gostoprimstva' tuđincima. Vrijeme je da se opametimo. Pravo na nadu imamo tek onda kad prestanemo uništavati svoj vlastiti narod. Zar toliki brojni aborteri među Hrvatima nisu gori neprijatelji svog naroda nego svi četnici ovoga svijeta? Narod smo s najmanjim natalitetom u Europi a kukamo kako nas nestaje! Pokolj se nevine dječice nastavlja, postali smo nažalost grobari svoga 'dragog naroda.' ... „Ne samo ta pogubna nekrofilija, što se očituje i u kriminalu pobačaja, nego i mnoga druga moralna zla, što biju naš narod, jesu neprijatelji narodne nade. Dok bude vladao sebični egoizam na štetu općeg dobra, dok se bude vršila bezdušna pljačka narodne imovine, dok ratni profiteri budu i nadalje pili krv svoga naroda, dok se čudoredna raskalašenost bude tajno i javno širila u hrvatskom puku, dok mladež bude tražila utočište u drogi, vinu i duhanu, a političari budu zabrinuti jedino za svoju moć i karijeru, za hrvatski narod neće biti nade. Moralna, duhovna i vjerska obnova ne smije biti puka parola i šuplja fraza, nego neminovna stvarnost.“ (Bezić 1994: 229-230)

Glavna kvaliteta domoljublja za Bezića je moralnost, ali i vršenje ostalih građanskih dužnosti (Bezić 1996a: 119). Opisujući kako je nakon „balvanskog ustanka“ i okupacije domovine na „spaljenoj zemlji“, a potom u tranzicijskom rastu mlade zemlje došlo i do moralnog bezakonja, u političkim sebičnim nastojanjima da se privatni interes stavi ispred općega Bezić upozorava kako tu nije riječ o domoljublju jer nedostaje morala (Bezić 2006b: 516). Na drugoj strani hvali hrabrost mladih Hrvata koji su žrtvovali vlastiti život za slobodu domovine što je kao jedino istinsko domoljublje donijelo slobodu i konačnu pobjedu. Također, smatra da se domoljublje najbolje živi unutar demokratskog uređenja koje uz objektivne nedostatke ipak predstavlja najbolji način političkog sustava (Bezić 1992: 105-111). Bezić je bio čovjek praktičnih nastojanja što se prepoznaje u njegovu osobnom doprinosu i inicijativama u odnosu na

domoljublje.¹³ Upušta se i u analizu pronalaska kriterija domoljubnosti znamenitih hrvatskih osoba s procjenom kako se ono ispravno živi prije svega dosljednim životom, ponekad do granica mučeništva. (Bezić 1996b: 357-370; Bezić 2002a: 205-215; Bezić 2002b: 200-212).

Pojam i sadržaj domoljublja u djelima Živana Bezića imaju za cilj potaknuti čitatelje na preispitivanje vlastitih stavova u odnosu na njihovu realnu težinu, autentičnost i praktičnost.

3. Domoljublje i ideologije

Dok ističe važnost domoljublja u ljudskom rastu i čovjekovu životu upozorava svoje čitatelje i na iskrivljene ideje i stavove koji vode do određenih devijacija. Prvu takvu devijaciju domoljublja, koju opisuje kržljivom i ograničenom, a tumači kroz uske okvire zavičaja, naziva kampanilizmom (Bezić 2001: 249): Smatra da takva relacija „ne doseže dalje od pogleda s vlastitog ‘campanila’ i voli samo usku rodnu grudu“ te je ograničena na vlastiti vidokrug a predstavlja „defektne domoljupce“: „Lik domovine u njihovu afektivnom životu ostao je torzo“ (Bezić 2001: 249). Druga devijacija jesu prema Beziću regionalisti koji namjerno zatvaraju svoju kljastu ljubav prema cjelovitoj domovini – „Preponosni provincijalci, čija sjećanja ne idu dalje od zbivanja njihove zibke, uskovidni i uskogrudni separatisti koji vide vrijednosti isključivo svoga kraja, a ostaju slijepi za sve druge ljepote i vrednote svojih sunarodnjaka.“ (Bezić 2001: 249). Priznaje da je lijep i prirodan odnos čovjeka prema rodnom kraju i zavičaju, ali takav stav nikada ne smije biti na štetu zajedničke domovine. Izvorište regionalizma vidi u egoizmu, tajnoj računici sebeljublja, osobnom infantilizmu i krivom odgoju (Bezić 2001: 249): Regionalizam prema Beziću vodi do apartridnosti, a apartridi su „najlakši plijen *unitarizma*.“ Sljedeća devijacija iskrivljenog domoljublja prema Beziću je unitaristička svijest koju tumači kroz hrvatsku prošlost kada se sanjalo o drevnom ilirstvu, romantičnom slavenstvu i politiziranom jugoslavenstvu, kroz bratstvo i jedinstvo „otadžbine“. „Najgore

¹³ Kroz svoje članke, ali i objavljene knjige, pokazivao je velik interes za hrvatsko jezikoslovlje. Zastupajući određene stavove, upuštao se u različite polemike sa stručnim jezikoslovcima. Da je riječ o posebnom načinu upotrebe pravopisa, kao i riječi, vidljivo je u citatima iznesenim u ovom radu, od čega su se urednici časopisa ponekad ograđivali. U svojoj predzadnjoj knjizi Bezić je prikazao važnije stavove svoga pogleda na hrvatsko jezikoslovlje i zapisao kako je hrvatski jezik najljepši na svijetu (Bezić 2004b).

je bilo da nam se je to bratstvo i jedinstvo nametalo silom i prevarom“ (Bezić 2001: 250).

Dok nacionalnost opisuje kao normalnu, prirodnu i društvenu pripadnost jednom narodu koja je vrijedna svakog poštovanja, nacionalizam smatra negativnim, zbog svog završnog *izma*, ponajviše stoga jer pripada ideologiji te je po naravi „sklon sljepoći, uskogrudnosti i jednostranosti“ (Bezić 2001: 250), ističe isključivo samo jednu domovinu i jedan narod u odnosu na druge, o kojima stvara stereotype i predrasude koji se mogu pretvoriti u nacionalnu diskriminaciju.¹⁴ Smatra da se isti pojam nije dovoljno raščistio te je dvosmislen u jezičnoj uporabi. Ako bi označavao pozitivan odnos prema vlastitom narodu, tu ne bi bilo ničega lošeg; ali ako je riječ o pretjeranoj ljubavi prema vlastitom na štetu drugih naroda, pojam onda gubi moralnost koja je glavna odlika ispravnog domoljublja (Bezić 1995: 280-281). Nacionalizam kao negativan pojam promatra u sferi osvajača i agresora koji postaje genocidan, memoricidan i kulturocidan, a očituje se kroz nacizam, šovinizam, imperijalizam i rasizam. Bezić upozorava da vjera i religija mogu postati alibi nacionalizma: „Konfesionalni hibridi vjere i nacije znali su prouzročiti i krvave obračune među vjerskim fanaticima ne samo nekad nego i danas“ (Bezić 2001, 252). Preuzima misao kojom tvrdi da je nacionalizam kolektivna zvijer iz Apokalipse, protivna svemu božanskom u čovječanstvu, te će zauzimanje pravog stava protiv nacionalizma biti najveće iskušenje za suvremene kršćane (Bezić 2001: 252; Forester 1953: 581). Ekstremno lice nacionalizma Bezić prepoznaje u egzaltiranom nacionalizmu koji sadrži isključivost i mržnju protiv drugog naroda, a ogleda se u progonu, ugnjetavanju i istrebljenju susjeda i manjina. Takva šovinistička ideologija počiva na narodnim neprijateljima i opasnosti od manjina jer „šovinist živi ne toliko iz patriotske ljubavi koliko iz mržnje i uništavanja drugih i drugačijih“ (Bezić 2001: 252). Šovinizam počiva isključivo na mržnji, ksenofobiji, osveti i nasilju: „To je njegova bitna oznaka, začeta samo u sitnim, bijednim i bijesnim dušama.(...) Uopće je nacionalna mržnja čudna stvar. Na najnižim ćete je kulturnim stupnjevima uvijek naći najjaču i najžešću“ (Bezić 2001: 253).¹⁵ Čovjekova prisnost uz ideologije prema Bezićevu tumačenju ima svoje izvorište u manjku vjere u

¹⁴ Dok pokušava protumačiti štetne posljedice nacionalizma i općenito negativan učinak ovakvog ideološkog smjera, Bezić tvrdi da se u slučaju agresorske okupacije može razumjeti kao sredstvo obrane; ipak u daljnjem razvoju on se pretvara u zlo osobito onda kada postane osvetnički revanšizam (Ib. 251-252).

¹⁵ Usp. Eckermann 1950: 176.

nebesko odnosno u pokušaju da materijalizmom zamijeni čežnju za nebeskim.¹⁶ Povijesnu povezanost ideologija Bezić tumači riječima:

„Stara europska zla još nisu prestala. Još uvijek zaudaraju i opominju ruševine i tragovi komunizma i fašizma. Nismo se uspjeli ni osloboditi njihovih ostataka, a već nam prijete nova zla kao što je divlji *kapitalizam*. U svoje su doba komunisti bili podigli ‘željeznu zavjesu (the golden curtain)’ između bogatih (Sjever) i siromašnih (Jug). I tako staro zlo ostaje u novome ruhu.“ (Bezić 2006b: 208)

Prema Beziću progres šovinizma svoj vrhunac zadobiva u rasizmu dokazanu u ideologijama. „Nažalost. Aveti nacionalizma, šovinizma, unitarizma i rasizma još uvijek kruže našim globusom, tj. cijelom zemaljskom kuglom.“ (Bezić 2001: 255) Oslanjajući se na crkvene dokumente¹⁷, Bezić oštro osuđuje bilo kakav rasizam te savjetuje kako školski sustav i kršćanski odgoj imaju specifičnu ulogu u promicanju pravde i jednakosti svih ljudi osobito manjina u borbi protiv bilo kakvog oblika rasizma jer iz pozicije vjere: „Svaki je čovjek moj brat.“ (Bezić 1989: 19) On jasno ističe da kršćanski stav mora biti kritičan prema svim ideologijama, a i neljudski je propagirati totalitarne i diktatorske sustave i ideje koje štete pravima osoba i skupina. Kršćansku odgovornost vidi u trajnom promicanju mira i dijaloga. (Bezić 1985: 126. GS). Sve ideologije smatra jednakim naličjem zla¹⁸ i tvrdi da su obilježene sličnim karakteristikama:

„apsolutizacija relativnih istina, dominacija jedne ekskluzivne ideje, fanatizam, neka periferna ili djelomična istina proglašuje se totalitarnom. U ideologiji se nalaze mnogi utopijski elementi, patos znan-

¹⁶ Genezu takvog stava Bezić sagledava kroz razvoj materijalističkog svjetonazora čovjeka. „A kako je osjećao da mu treba i otac, i njega je našao opet na zemlji, u svojim predima, u svojoj krvi, u svome klanu, rodu i rasi. Zaboravivši Oca na nebu, čovječanstvo ga je potražilo u regionalizmu, nacizmu, šovinizmu i rasizmu. Namjesto da se održava uprkos životnim nedaćama uzajamnom ljubavlju i solidarnošću, ono se hrani otrovom mržnje, genocida i otimanja tuđega...“ (Bezić 2006b: 518)

¹⁷ Papinsko vijeće 1989.

¹⁸ „U Hitlerovim i Staljinovim logorima trpjelo je i umiralo golemo mnoštvo nevinih i čistih stradalnika. Većinom su to bili mučenici svojih rodoljubnih, idejnih i vjerskih osjećaja. Junaci koji se nisu bojali ni smrti ni muka za svoje ideje.“ (Bezić 1988: 337)

stvenosti, simplifikacija problema, klišeji namjesto rješenja, težnja za vlašću, nasilno mijenjanje društva, politizacija kulture i vjere, totalitarizam, manipulacija masa, parolaštvo, propagandizam, bacanje krivice na drugoga (židove, kler, neku klasu ili rasu) i sl.“ (Bezić 1985: 124)

Na drugom mjestu tvrdi:

„Sve navedene i navedene ideologije teže svojoj ekspanziji i dominaciji nad svijetom. Svoje ciljeve nameću i milom i silom. Kad je to moguće, biraju mirnu propagandu, usmenim i pismenim sredstvima. Ideolozi su neumorni u svojim parolama, krilaticama i sloganim. Blefiraju zvučnom maglom i vanjskim blještavim efektima. Kad ipak bonbon nije dovoljno sladak, oblače ga u privlačne oblande.“ (Bezić 2006b: 519)

Tumačeći razliku između domoljublja i ideologija ističe se Bezićeva pedagoška namjera kojom želi upozoriti čitatelje na štetnost iskrivljenih stavova što mogu izrasti u veliko zlo s posljedicama koje je i osobno iskusio.

4. Domoljublje i globalizacija

Globalizaciju Bezić, u njezinu općem terminološkom značenju, u smislu ujedinjavanja čovječanstva, smatra prirodnom čežnjom ljudi koji žive i pripadaju zajedničkom „globusu i koljevci zemlji“. Preuzimajući popularan naziv „globalno selo“ Bezić objašnjava kako uzajamna interaktivnost ljudi tijesno povezuje prostorno i vremenski kontinente i nacije, a kao njezin najznačajniji medij koji umrežuje iste ljudske odnose spominje Internet - sredstvo globalizacije čovječanstva (Bezić 2001: 256-257). Globalizaciju kao ljudsku potrebu vidi u više segmenata društva osobito na području političkog i ekonomskog djelovanja, a kao njezine posljedice spominje pluralizam, relativizam i jačanje demokracije. U semantičkom tumačenju pojmova *globalnosti* i *globalizma* Bezić tvrdi da je pojmom *globalnost* izraženo faktičko stanje o zemlji kao nebeskom tijelu koje je jedino obitavalište i zajednička domovina ljudskog roda dok će *globalizam* kao tendenciju i aktivizam tumačiti ideološki (Bezić 2001: 255-256): *Globalizaciju* definira kao „proces osvješćivanja i konkretnog kretanja prema idealu

globalnog zajedništva i solidarnosti svih ljudi na zemlji“ (Bezić 2001: 256) te da ona nije u suprotnosti s kršćanskim stajalištem:

„Zar nismo svi ljudi braća i sestre zajedničkog Oca na nebu i tjelesni potomci Adama i Eve? Svaki put kad molimo Očenaš priznajemo jednakost i bratstvo svih ljudi i nacija. Što uostalom znači vjerski katolicitet ako ne univerzalnost pijeteta, humaniteta i uljudbe? Zar nije glavno načelo katoliciteta jednakost pred Bogom te sveopća pravda i ljubav?“ (Bezić 2001: 258)

Pozivajući se na biblijski tekst navodi:

„Zar Bog nije zapovijedao Abrahamu: ‘Iziđi iz zemlje svoje, iz zavičaja i doma očinskog, u krajeve koje ću ti pokazati. Velik ću Narod od tebe učiniti’ (Post. 12, 1.1). Gospodin i njegova Crkva žele da svi izađemo iz svoje individualne, plemenske i svake druge tjesnogrudne uzkoće na globalnu širinu čitava planeta. Svi smo jednako Božja djeca.“ (Bezić 2006a: 206-207)

Ipak, unutar globalizacije kao zastranjenje može nastati globalizam, što se događa „kad se globalizam proglašuje vrhovnim idolom čovječanstva“ te se primjenjuje političkim, vojnim ili ekonomskim mjerama i prisilom čime se dolazi do idolatrije (Bezić 2001: 259). Opasnost globalizma prema Beziću događa se kada se u ime općeljudskog zaboravljaju ili ugnjetavaju individualne vrednote, kada nadilaženje regionalnog i nacionalnog biva izloženo preziru, a demokratska vrijednost unutar globalizma postaje prazna teorija, kada se događa „utapanje manjih i slabijih grupa“, ograničavanje nacionalnog suvereniteta i identiteta, a sve u ime globalnog imperijalizma i hegemonije moćnoga.¹⁹ Na primjeru razvoja hrvatskog društva Bezić postavlja upit:

¹⁹ „U globalnoj konkurenciji neminovno dolazi do nametanja sile jačega. Tko se može nadmetati sa svjetskim velesilama? Tko se danas npr. odvaži oduprijeti se zahtjevima SAD-a zna da ga čekaju globalne sankcije. Kako se može golemi broj prezaduženih siromašnih zemalja oduprijeti diktatu svjetskih novčara i plutokrata? Jedinствена svjetska vlada je u tom slučaju samovlada, totalitarizam globalnih razmjera, jaram kojemu se ne može umaći niti iz njega izmaći. Koja se danas kulturna ili politička skupina može suprotstaviti tzv. zapadnim vrijednostima, tj. euro--američkim kalupima mišljenja i vladanja? Famosna homogenizacija svih i svega vodi u konačnu monotoniju, monopol i monarhiju bez krune.“ (Bezić 2001: 259-260)

„Kad će Hrvati, primjerice, biti ravnopravni partneri europskog tržišta, Unije i NATO-a? A ako jednom formalno i uđu u evropske i svjetske integracije, hoće li se tamo uopće čuti njihov glas ili će biti pridruženi stroju za izglasavanje odluka svjetskih moćnika? Hoće li glavni grad Hrvatske ostati Zagreb ili će to postati Bruxelles, Haag, a možda i Washington?“ (Bezić 2001: 260)

U napetosti odnosa domoljublje ili globalizacije Bezić smatra da se ne radi o dilemi i alternativni, već o jednostavnom binomu gdje treba stajati sastavni veznik „i“ jer jedno i drugo predstavljaju: „Obje ljubavi - i ona prema domu i ona prema svijetu - jesu dobre, plemenite i zakonite. Za obje ima dovoljno mjesta u svakom ljudskom srcu.“ (Bezić 2001: 261). U daljnjem tumačenju sinergije domoljublja i globalizacije, Bezić smatra da ljubav prema mjestu, domu, rodu i domovini kao i ona prema globalnosti ljudskog roda usrećuje čovjeka i pridonosi većoj humanizaciji i očovječenju. Dok ističe da su jedno i drugo povezana dobra, upozorava da se obje mogu deformirati te uz nedostatke i pretjeranosti odvesti prema isključivosti i ekstremizmu. Polarizacija između domoljublja i globalizacije kao neprijateljskih fronti koje žele uništenje ove druge mora se prema Beziću raskrinkati stavom da ljubav prema lokalnom i globalnom „mogu lijepo supostojati i surađivati u punoj harmoniji“ (Bezić 2001: 262). Za napeti odnos rodoljublja i globalizacije Bezić predlaže zrelost i kontrolu onih što upravljaju tim idejama, geslom „ljubi i lokalno i globalno!“ (Bezić 2001: 262), a sinergiju domoljublja i globalizacije brani s humanističke pozicije: „Nije dobro biti u svom rodu izrod niti u svome čovječstvu nečovjek. Dapače, najprije se mora biti autentični čovjek da bi se moglo biti pravi Hrvat. Doduše, ljudsko srce je malen organ, ali ipak dovoljno širok da u njemu nađu mjesto ljubav prema i rodu i narodu i čovječanstvu.“ (Bezić 2001: 263) Bezić smatra da se kroz kršćanske kreposti, osobito umjerenost, toleranciju, humanost i ljudsku solidarnost, a naspram bilo kakvog šovinizma i globalizma, liječi napeti odnos domoljublja i globalizacije:

„Spas od svih individualizama te nacionalnih i rasnih separatizama leži u svijesti da smo svi braća i sestre, djeca istoga nebeskog Oca, odgovorna za sve ljude, bez obzira na njihovu boju kože, uvjerenja i rodoslovlja, zajedničko i opće dobro svakoga, svih i svugdje, teme-

ljeno na vjeri i ljubavi, te suradnja sa svim ljudima kugle zemaljske u pravdi i uzajamnom poštivanju - to je panaceum za sve boljke pretjeranog patriotizma i globalizma.“ (Bezić 2001: 264)

U tranzicijskom desetljeću ulaska Hrvatske u Europsku uniju Bezić tvrdi da hrvatski narod već četrnaest stoljeća geografski, geopolitički, povijesno, kulturološki i vjerski pripada Europi (Bezić 2006a: 201-203). Ističe kako je hrvatski narod na temelju krilatice *predziđa kršćanstva i ostataka nekoć slavnog kraljevstva* svjedočio da je najeuropskija nacija, ali ipak razlikuje „nepoželjnu i poželjnu Europu“ (Bezić 2006a: 203).²⁰ Nepoželjna Europa ona je koja se realizirala kao eurocentristička i globalistička u smislu gušenje identiteta na račun ekonomskog kulta, koju Bezić naziva tranzicijskim zlatnim teletom, zatim sekularistička koja bi gušila općeljudske i kršćanske vrednote. „Sekularizirana, liberalizirana, centralizirana, globalizirana i kapitalistička Europa ne može biti spasonosna i poželjna ni za hrvatski narod.“²¹ Hrvatski narod treba

„našu staru Europu, ali s novim dostignućima, slobodnu Europu, ali bez liberalizma i libertinizma, demokratsku Europu, no bez populističkog demokratizma, europsku naobrazbu i znanje, ali bez scijentizma, tehniku bez tehnicizma, moral bez hedonizma, kršćanstvo bez monopola, toleranciju bez laxizma, industriju bez ekocida, bogatu Europu bez kapitalizma, europejstvo bez globalizma, UNO i EU bez diskriminacije. Ukratko: mi trebamo hrvatsku Europu i europ-

²⁰ „Boreći se za narodne, vjerske i europske ideale Hrvatska je postala Krvatska. I dok su Hrvati krvarili i ginuli kao njezino predzide, Europa je ostala slobodna i bogata, industrijalizirala se i modernizirala te gradila raskošni barok i rokoko. Zahvaljujući našim ruševinama, Europa je gradila dvorce i gomilala novce. Jesmo li ikada od nje čuli riječ ‘hvala!’?“ (Bezić 2006a: 203)

²¹ Bezić razlikuje sekularizam od sekularizacije a odvojenost vjerskog od političkog smatra poželjnim crkvenim pravom (Bezić 2006a: 208). „Jedan vrlo pogibeljni vid auktoritativnog vodstva je oslanjanje na državnu svjetovnu vlast, tzv. ‘manus saecularis’. Državna pomoć - i s njome vezani privilegiji - dvosjekli su mač. Više štode nego koriste (*historia docet*). Povlašćena Crkva nije više službenica Gospodnja niti Crkva siromaha. Ona postaje stupom režima, osloncem reakcije i učesnicom u nedjelima vladajućeg sloja... Bolja je odvojenost Crkve i države nego njihova sprega. Najbolja je potpuna neovisnost obe vlasti, tako da crkveni službenik ostane slobodnim i samo duhovnim pastikom“ (Bezić 1985: 80). „Pretjerana ‘inkarnacija’ Crkve u politički i socijalni život može od nje učiniti puko sredstvo u rukama desnih ili lijevih ideologija“ (Ib. 83). U neprijateljskim političkim okolnostima prema Crkvi Bezić tvrdi da je bolje stanje u odnosu na njihovo prožimanje, no ipak priznaje da je najnormalniji odnos suradnje: „Crkva je pak nezavisna od države, slobodna od svakog režima, indiferentna prema političkim državnim oblicima. Ipak rado suraduje s državnom na kulturnom, moralnom i odgojnom dobru građana. Crkvena i civilna vlast su autonomne svaka na svom području, a kad su u pitanju tzv. ‘res mixtae’, potreban je sporazum i suradnja.“ (Bezić 1985: 126)

sku Hrvatsku Marulićeva kova. Herojsku i etičku, kršćansku i modernu.“ (Bezić 2006a: 209)²²

Kao što je u općem tumačenju domoljublja sadržaj samog pojma konkretizirao uz moralne vrednote, isto čini i kad govori o odnosu domoljublja i globalizacije. Ukoliko obje pridonose moralnom uzdignuću pojedinca i zajednice, one su, prema Beziću, vrijednosne, a njihova interaktivnost ima ispravan smjer za dobro čovjeka. Sinergija partikularnosti i univerzalnosti treba voditi prema boljem čovječanstvu jer „bratska zajednica svih ljudi svijeta je domovina nad domovinama, zajednički dom svih ljudi dobre volje“ (Bezić 1995: 281). Samim tim vidljiva je Bezićeva trajna preokupacija u kojoj domoljublje zadobiva i svoj potpuniji smisao, a to je briga oko svakog čovjeka i cijelog čovječanstva.

5. Zemaljsko i nebesko domoljublje

Kada se govori o Bezićevu opusu, valja imati na umu da je riječ o teološkim promišljanjima koja piše iz pozicije kršćanskoga nauka. Vidljivo je to prije svega u metodološkom oslanjanju na crkvene dokumente, osobito Drugog vatikanskog sabora, pod čijom se refleksijom svijet i društvo promatraju kao djelo i briga Božja, svijet koji je grijehom ranjen, ali i otkupljen Uskrslim Isusom Kristom te taj svijet prema Božjem naumu čeka i svoje dovršenje.²³ U tom smislu valja iščitavati i njegov temeljni tekst u kojem tumači nebesko domoljublje:

„Domovinska nada je ipak samo zemaljska nada, a to znači prolazna. Međutim, srca svih nas pozemljara trajno žude za neprolaznom i vječnom srećom. U dnu duše osjećamo da je naša prava domovina nebo. Stoga svoju konačnu sreću možemo ostvariti samo tamo. Zemaljska je domovina tek arena i borilište za nebesku.“ (Bezić 1994: 232)

²² Uz savjete razboritosti Bezić prigodom ulaska Hrvatske u Europsku uniju ističe da se ne smije prodavati biće hrvatskog naroda, njegova materijalna baština, niti da se smiju ispunjavati nečasni uvjeti za ulazak Hrvatske u EU. Referira se na tadašnje aktualno pitanje Haaškog suda: „Stoga nije nimalo pametno prihvaćati nečasne uvjete za primane u EZ, osobito one koje postavlja Haški sud s nakanom da obezvrijedi našu oslobodilačku borbu. Kakva se pravda može očekivati od suda čiji je glavni financijer izuzet iz njegove vlasti i ne smije mu biti suđeno ni u kojem slučaju!?“ (Bezić 2006a: 210)

²³ GS2.

Zemaljska domovina nije konačište ljudske i vjerničke svrhovitosti, ali ipak predstavlja aktivan zadatak po kojem vjernici trebaju imati odgovornost za povjerenom okružje. Bezić smatra da ljubav prema domovini predstavlja produžetak obiteljske ljubavi koja je vjernicima, ne samo pravo nego i dužnost (Dufour 1993: 212) te stoga ističe kako je društveno-politička zbilja zemaljskog domoljublja područje rada i djelovanja, odgovornosti i suodgovornosti Kristovih sljedbenika vjernika²⁴. Osim ispunjavanja građanskih dužnosti i zalaganja za opće dobro svoje zajednice, Bezić smatra da su vjernici dužni kao domoljubi moliti za svoje državne poglavare (Bezić 1996a: 120). Vjernički doprinos domoljublju spomenut je u prethodnim Bezićevim izričajima gdje tvrdi kako kršćanska vjera poštuje zemaljsko, ali dovršava spasenje nadzemaljskim i stoga treba imati kritičan stav prema ideologijama i materijalizmu (Bezić 1985: 124-125). Bezićovo tumačenje međuodnosa zemaljske i nebeske domovine predstavlja relaciju koja je u kontinuitetu. Angažiranost oko nebeske domovine u suodnosu je s brigom oko zemaljske domovine jer „vjera i nada u nebesku nagradu potiču nas i zadužuju oko rada za dobrobit bližnjega i ovog svijeta što nam ga je Bog povjerio nakon stvaranja“ (Bezić 1994: 232).

„Čovjek i njegov svijet su Božji čovjek i Božji svijet. Ljudski svijet vrednota, razumljivo, i vrednote narodne pripadnosti, ozbiljno je uzet u obzir, ali uz ponudu otkupljenog svijeta i otkupljenih vrednota. Za NZ sve vrednote, pa i nacionalnost, imaju vrijednost ukoliko omogućuju ostvarenje čovjeka, posebice u dimenziji njegove povezanosti s Bogom.“ (Vidović 2002: 31)

Kada Bezić tumači značenje pridjeva katolički, tad ističe univerzalnu pripadnost i ljubav vjernika koja nadilazi vlastiti narod, a uključuje ljubav prema bližnjemu, odnosno svakom čovjeku u potrebi. Oslanjajući se na starozavjetne tekstove, Bezić objašnjava poticaj koji je biblijske praoce podsticao čeznuti dalje od Kanaana te kako bi po uzoru na njih svatko trebao „polaziti i dalje od kutka zemlje u kojem je ukorijenjen sa svojima i razabirati novu domovinu tamo gdje će zajedno s njima živjeti zauvijek“. (Dufour 1993: 212) Iz eshatološke dimenzije Bezić tumači zemaljsku domoljubnost kao zadatak izgradnje

²⁴ Bezić 1996a: 119; AA 14; Šagi Bunić 1969: 348-354.

svijeta jer će čovjek na koncu biti pitan od Boga oko patriotskih, socijalnih i humanih zadataka svog života. Ističući kako je nebo jedina prava domovina, Bezić zastupa tezu: „Samo u harmoniji i sintoniji zemaljske i nebeske nade čovjek može cjelovito izvršiti svoje poslanje“ (Bezić 1994: 233). S teološko-pastoralnog polazišta, kojem je okupacija pitanje spasenja cjelovita čovjeka u konkretnim okolnostima, Bezić smatra da je eshatološka nada kao i njezina dobra nešto što se živi i anticipira u zemaljskim okvirima odnosno vjera se živi prvotno u zemaljskim horizontima te pogled prema nebu ne ometa, već zadužuje čovjeka u zemaljskoj stvarnosti. Upravo stoga vidljivo je da u Bezićevim sadržajima nema sukobljenosti između prioriteta nebeske domovine i sekundarne zemaljske stvarnosti nego je riječ o međuovisnom odnosu: „Dok čovjek živi u vezi s Bogom (religija) i u skladu sa svojim božanskim porijeklom, dok je vjeran majci Prirodi, čije je čedo, i dok poštuje roditeljsku i hraniteljsku Zemlju, iz čijeg je krila izniknuo, njegov se život odvija u sintoniji, harmoniji i miru sa svojim Sve-mirom.“ (Bezić 2006b: 517). O tome će pisati ponovo za vrijeme Domovinskog rata kada pokazuje kako se konkretno zemaljska sadašnjost odražava na nebesku:

„Stoga sve ove paklene patnje što ih proživljujemo u ovom teškom času naše povijesti, u domovinskom ratu, u svojim obiteljskim i osobnim tragedijama možemo pretvoriti u raj ako ih budemo kršćanski snosili iz ljubavi prema rassetom Kristu... Ako budemo znali pretvoriti ovaj zemaljski pakao u zemaljsko čistilište, za nas poslije smrti nema više ni pakla ni čistilišta, ni bilo kakve druge alternative do neba, do kraja i beskrajaja.“ (Bezić 1994: 234)

Nebesko domoljublje ne samo da je nastavak zemaljske brige i angažiranosti nego u bitnome ovisi o zemaljskom domoljublju a u uspostavi ravnoteže zemaljskog i nebeskog života čovjek otkriva i vlastiti smisao postojanja i djelovanja. Pastoralnom teologu važno je otkriti kako se ostvaruje spasenje u zemaljskoj sadašnjosti pa u tom smislu valja tumačiti Bezićevo predstavljanje zemaljskog domoljublja odnosno vjerničke brige za svijet koji ga okružuje, a svoj vrhunac dostiže u nebeskoj stvarnosti.

6. Zaključak

Živan Bezić, svećenik, teolog i plodonosni pisac u svom je bogatom opusu promišljao o temi domoljublja kroz osobni i stručni pristup. Legitimitet njegovih zapisa o domoljublju jamči autentično i proživljeno iskustvo unutar nacističkog i komunističkog progona te je ovom kratkom prikazu bila namjera procijeniti kakav je njegov odnos prema domoljublju oblikovanom i tim iskustvima.

Bezić temi domoljublja pristupa s različitim humanističkih gledišta da bi potom unio i vlastita promišljanja, ponekad vrlo afektivna, koji domoljublje definiraju kao prirodan odnos čovjeka prema vlastitom okruženju i narodu definirajući ga primarnim i važnim, onim što uvelike obilježava ljudsku egzistenciju i proces humanizacije. Valja ponoviti i temeljnu Bezićevu tezu da onaj tko nema ljubavi prema vlastitom narodu ne može voljeti ni ostale, iz čega se iščitava kako je domoljublje temelj poštivanja svijeta i univerzalnih vrijednosti. Budući da domoljublje smatra egzistencijalno važnim, Živan Bezić ima potrebu značenje, sadržaj i praksu domoljublja pročitati od svih oblika zastranjenja, što je naglašeno na primjerima osude ideoloških devijacija kojima suprotstavlja ideal ljubavi prema domovini, ali i kad tumači autonomnost očuvanja domoljubne svijesti unutar globalizacijskih procesa. Kada na konkretnim primjerima tumači kristalnost domoljublja, uočljivo je da domoljublje stavlja u parametre moralne prakse koja za njega predstavlja test ispravne patriotičnosti. Bezićevo domoljublje usmjereno je prema rastu čovječanstva i uspjehu humanizacije. U rastu domoljubne svijesti hrvatskog naroda prema Beziću važnu ulogu odigrala je i katolička vjera. Takvo ogledanje domoljublja unutar kršćanskih normi i kriterija jamči da ono raste na ispravnim temeljima, da nije introvertirano već otvoreno prema univerzalnosti i neisključivanju zemaljskog globusa. Tu je svakako dominantan evanđeoski stav kojim se odgovara na pitanje upućeno Isusu Kristu: A tko je moj bližnji? (Lk 10, 29) te u isto vrijeme takva razina katoliciteta u Bezićevo opusu jamči da „kršćansko viđenje života oslobađa od uskogrudnosti i fanatizma, dosljedno oslobađa za dijalog i zajedničko traženje što boljih rješenja.“ (Vidović 2002: 3.). Tu važnu tezu Bezić je potvrdio riječima: „Kršćanin nije samo rodoljub i sin jednog naroda, on je i katolik. Njegovo je srce šire nego domovina, ono obuhvaća sve ljude, sve narode, sve domovine.“ (Bezić 1996a: 122) Bezićevo kršćansko poimanje domoljublja nosi u sebi i potreban kritič-

ko-proročki duh koji pročišćava domoljublje i predlaže mu zdrave ciljeve. Premda brani stav kako domoljublje unutar globalnih zahtjeva može obo-
gatiti cijelu ljudsku zajednicu, ipak je uočljiva doza opreznosti i kritičnosti
ponajbolje izrečena Bezićevom sintagmom „Nepoželjne Europe“ u odnosu
na „europsku Hrvatsku Marulićeva kova.“

Živan Bezić promišlja prvotno kao pastoralni teolog kojeg zanima ostvariva-
nje čovjekova spasenja, čime upućuje pogled prema višim i trajnim vrijedno-
stima, a to je nebesko domoljublje kao konačni cilj ljudskog života. Zemaljsko
domoljublje, kojem pripada briga i odgovornost kršćanskog života, ipak je po-
lazno u odnosu na onu domoljubnost koja prelazi granice zemaljskog i mate-
rijalnog regionalizma vodeći prema najuzvišenijoj ljubavi, nebeskoj domovini.
Zato, Bezić upozorava osobito vjernike kako „kršćanin nikada ne zaboravlja
da ima dvije domovine: osim ove zemaljske i onu nebesku, koja će nam biti
vječni dom.“ (Bezić 1996a: 119) Pogled iz takve perspektive ne predstavlja
fuga mundi ‘bijeg od svijeta’ kršćanske angažiranosti nego jamči veću zauzetost
u praktičnoj ljubavi prema domovini i cijelom svijetu. Shodno tomu Bezićevo
poimanje, ali i poštovanje domoljublja, poprima trajnu prijenosnicu ideala o
kojem je pisao i kojeg je živio.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Nadbiskupski arhiv Split, Inventar arhivskog gradiva don Živana Bezića, kutija
1- 17

Literatura

„Ad Gentes : Dekret o misijskoj djelatnosti Crkve“ (7. prosinca 1965.) (U tek-
stu AG). 1986. *Drugi vatikanski koncil: dokumenti*. Ur. Turčinović, Josip. Kr-
šćanska sadašnjost. Zagreb. 491-560.

„Apostolicam Actuositatem : Dekret o apostolatu laika“ (18. studenoga 1965)

- (u tekstu AA). 1986. *Drugi vatikanski koncil : dokumenti*. Ur. Turčinović, Josip. Kršćanska sadašnjost. Zagreb. 417-466.
- BEZIĆ, Živan. 1975. *U sjeni krematorija. Uspomene jednog logoraša*. Vlastita naklada. Split.
- BEZIĆ, Živan. 1985. *Pastoralna služba : Katolička pastoralka vol. III*. HKD sv. Ćirila i Metoda. Zagreb.
- BEZIĆ, Živan. 1988. „Sveti logoraši“. *Služba Božja* XXVIII/4 1988. 337-347.
- BEZIĆ, Živan. 1989. „Crkva osuđuje rasizam“. *Vjesnik nadbiskupija splitsko-makarske* 2 (1989). 9-11; 18-19.
- BEZIĆ, Živan. 1992. „Vlast i demokracija“. *Crkva u svijetu* XXVII/3 (1992). 105-111.
- BEZIĆ, Živan. 1994. *Ima li nade?*. U pravi trenutak. Đakovo.
- BEZIĆ, Živan. 1995. *Etika i život*. U pravi trenutak. Đakovo.
- BEZIĆ, Živan. 1996a. *Tko je apostol?*. Crkva u svijetu. Split.
- BEZIĆ, Živan. 1996b. „Don Kerubin Šegvić: život, smrt i djelo (II.)“. *Hrvatska obzorja* IV/2 357-370.
- BEZIĆ, Živan. 2000. „Od rodoljublja do Globalizacije“. *Marulić* 33 5. 1012-1024.
- BEZIĆ, Živan. 2001. *Visine, dubine, širine : psihološki uvidi*. Crkva u svijetu. Split.
- BEZIĆ, Živan. 2002a. „Je li Krležina hrvatska katastrofa?“. *Omiški ljetopis* I/1 (2002). 205-215.
- BEZIĆ, Živan. 2002b. „Dva istaknuta Hrvata“. *Hrvatska obzorja* X/3-4 (2002). 200-212.
- BEZIĆ, Živan. 2004a. *Otočke davorije : jedno djetinjstvo na otoku*. Karitativni fond UPT. Đakovo.
- BEZIĆ, Živan. 2004b. *Rodu o jeziku*. Matica hrvatska Split. Split.
- BEZIĆ, Živan. 2006a. *Čovjek i čovječnost*. Matica hrvatska. Split.
- BEZIĆ, Živan. 2006b. „Civilizacija smeća“. *Marulić* XXXIX/3 (2006). 514-523; 519.
- BOŠKOVIĆ, Ivan. 2017. „O nekim literarnim svojstvima Bezićevih uspomena“, *Živan Bezić: teologija i pastoral Zbornik radova znanstvenog skupa o životu i djelu don Živana Bezića*. Ur. Čondić, Alojzije; Parlov Mladen. Crkva u svijetu i Katolički bogoslovni fakultet. Split. 185-197.
- DUFOUR, Xavier Leon. 1993. *Rječnik Biblijske teologije*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

- ECKERMANN, Johann Peter. 1950. *Razgovori s Goetheom*. Zora. Zagreb.
- FOERSTER, Friedrich Wilhelm. 1953. *Erlebte Weltgeschichte*. Nunberg.
- „Gaudium et spes: Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu“ (7. prosinca 1965.) (U tekstu GS). 1986. *Drugi vatikanski koncil: dokumenti*. Ur. Turčinović, Josip. Kršćanska sadašnjost. Zagreb. 619-768.
- KAKUSKA, Rainer; Nagorny, Jurgen; Ueckert, Hans. 1978. *Psihologija u službi čovjeka*. Mladost. Zagreb.
- KOVAČIĆ, Slavko. 2017. „Životni put don Živana Bezića“. *Živan Bezić: teologija i pastoral: Zbornik radova znanstvenog skupa o životu i djelu don Živana Bezića*. Ur. Čondić, Alojzije; Parlov Mladen. Crkva u svijetu i Katolički bogoslovni fakultet. Split. 9-25.
- SORIĆ, Ante. 2022. „Jedan Šoltanin u sjeni društveno-političkih događanja“. *Baščina* 31 (2022). 16-37.
- ŠAGI-BUNIĆ, Tomislav. 1969. *Ali drugog puta nema*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.
- VIDOVIĆ, Marinko. 2002. „Rodoljublje i domoljublje u Bibliji“. *Hrvatska obzorja* 10/1. 13-32.

***PATRIOTISM IN THE LITERARY WORKS OF DON ŽIVAN
BEZIĆ, THE PASTORAL THEOLOGIAN***

Abstract

Don Živan Bezić (1921 – 2007) is one of the most outstanding Croatian post-conciliar theologians whose contribution was fruitful in the prolific writing opus in the field of pastoral theology and other branches of science. When we follow his work and his life from the perspective of his biography, we can see a truly original life journey characterized by his martyrdom as a prisoner in the Nazi concentration camp as well as his sufferings during the communist persecution and repression. He was working as a priest and a writer during that horrible time and in that way, he became a symbol of the sufferings of the Croatian people in the 20th century.

Based on his 21 printed books and more than 300 articles, this research will show the concept of patriotism in the challenge of the social and political ideas, ideologies and various points of view – particularly related to Christianity and theological data. The biographical and bibliographical data about Živan Bezić will be given, and the idea of patriotism will be presented in the relation to old and new ideologies through linguistic, philosophical, pastoral and theological perspectives. The final purpose of this research is to show the example of a Croatian man, a priest and a theologian who defined the idea of patriotism through his sacrifice. New generations of young people can be inspired and motivated by his life and work.

KEYWORDS: *Don Živan Bezić, patriotism, ideologies, Christianity and Church documents*

III.

**Filološka motrišta
domoljubnih tema**

ANGLIZACIJA HRVATSKOG JEZIKA U JEZIKU DIGITALNIH DOMORODACA – POTREBA I/ILI POMODARSTVO

Katica BALENOVIĆ

Sveučilište u Zadru
Odjel za nastavničke studije u Gospiću
kbalenovic@unizd.hr
UDK: 811.163.42'373.48
izvorni znanstveni članak

Sažetak

Jezik nije samo sredstvo komunikacije, nego i izraz nacionalnog identiteta, tj. osjećaja pripadnosti ljudima koji dijele zajedničku kulturu, običaje, nasljeđe i političke institucije (Schmid 2001). U radu se istražuje potreba za korištenjem engleskih izraza u hrvatskom jeziku u kontekstu jezične globalizacije/anglizacije u kojoj se engleski nametnuo kao globalan i dominantan jezik, jezik digitalnog svijeta, lingua franca današnjice. Istraživanje je provedeno među studentima učiteljskog studija s ciljem određivanja stavova povezanih s uporabom engleskih riječi/izraza u hrvatskom jeziku u svakodnevnoj komunikaciji. Polazi se od pretpostavke kako studenti kao digitalni domoroci, „izvorni govornici“ jezika novih tehnologija (Prensky 2001), češće umjesto hrvatskih riječi/izraza biraju njihove engleske inačice. Za potrebe istraživanja sastavljen je anketni upitnik u kojemu su ponudeni engleski izrazi i njihove hrvatske inačice, kao i tvrdnje o uporabi engleskih riječi/izraza u hrvatskom jeziku u svakodnevnoj komunikaciji. Rezultati istraživanja pokazali su da studenti u svakodnevnoj komunikaciji često koriste engleske riječi što pridonosi anglizaciji hrvatskoga jezika koja se događa u svim područjima čovjekova djelovanja i na svim jezičnim razinama.

KLJUČNE RIJEČI: hrvatski jezik, engleski jezik, anglizacija, studenti, komunikacija

Uvod

Jezik kao alat/sredstvo za prijenos informacija ključan je dio ljudske kulture, identiteta i društvene interakcije. Njime se prenose kulturna baština, tradicija i zajedničke vrijednosti koje čine temelj identiteta neke zajednice. Drugim riječima, nacionalni jezici igraju važnu ulogu u očuvanju kulturne raznolikosti koja je ugrožena sveprisutnošću engleskog jezika u svim područjima djelovanja, napose u digitalnom okruženju i ljudskoj potrebi za globalnom komunikacijom u svijetu bez nacionalnih i teritorijalnih granica. Jezik globalnim ne čini samo velik broj izvornih govornika, nego i ekonomska, tehnološka i kulturna moć jer bez „snažne baze nijedan jezik ne može postati internacionalni medij komunikacije“ (Crystal 2003: 7). Dominacija i širenje globalnoga engleskog jezika i anglosaksonske kulture utječe na stavove neizvornih govornika koji taj jezik mogu smatrati prijetnjom materinskom jeziku što u konačnici može prouzročiti jezičnu krizu i izumiranje drugih jezika (ibid. 2003.), izumiranja „malih jezika“ izloženih stalnim utjecajem velikih jezika, napose engleskog. Sve to dovodi do njihove anglizacije, u našem slučaju anglizacije hrvatskog jezika (Vlastelić, Vrbanec 2014). Ovaj je utjecaj posebno vidljiv na leksičkoj razini, tj. u „tvorbi novih riječi, u preuzimanju engleskih izraza te u njihovoj ukorijenjenosti i općeprihvaćenosti“ (ibid. 2014:179). Anglizacija obuhvaća procese jezičnog posuđivanja na svim jezičnim razinama u koje je uključena hibridizacija, tj. miješanje domaćih i stranih jezičnih elemenata (Horvat, Štebih Golub 2010). Sveprisutnost i univerzalnost engleskog jezika potpomognuta je mrežno posredovanom komunikacijom, tj. pojavom *Netspeaka* (*Netlisha*) ili internetskog/mrežnog jezika (Crystal 2006), jezika „digitalnih domorodaca“ (engl. *digital natives*), odnosno jezika generacije rođene u okruženju digitalne tehnologije i novih medija nakon 80-ih godina prošlog stoljeća (Prensky 2001). Prihvaćenost i uporaba engleskog jezika posebno je zastupljena u virtualnom svijetu, stvarnom svijetu „Z generacije“, odnosno „i-generacije“, rođene između druge polovice 90-ih godina 20. i kraja prvoga desetljeća 21. stoljeća, koja ne poznaje život bez interneta, pametnih telefona, društvenih mreža, koja uostalom „razgovara tipkajući“ (Turk Sakač, Filipan-Žigniće 2020). Njihov je jezik obilježen kratkoćom, kovanicama, kraticama nastalih od engleskih riječi te čestom uporabom potonjih u svakodnevnoj komunikaciji na materinskom jeziku.

Načini komunikacije posredovani računalom i digitalnim platformama uvelike mijenjaju jezik s obzirom na to da je engleski osnova mrežnog jezika u kojemu se nazivi novih pojmova internetskim putem prenose u druge jezike, najčešće kao izvorne engleske riječi. Drugim riječima, dolazi do jezičnog posuđivanja ili „uvoženja” (engl. *importation*), (Clyne 2003) fonoloških, gramatičkih i ortografskih elemenata drugog jezika kroz nativizaciju („udomaćenje”) i prilagođavanje u jeziku primatelju (Jackson 1988). Jedan od razloga jezičnog posuđivanja jest popunjavanje leksičke praznine (Drljača Margić 2011), tj. praznog mjesta u vokabularu jezika primatelja (Filipović, 1990) kako bi se izrazila „zadana ideja ili koncept” (Trask 1996). Nadalje, engleski jezik kao pokazatelj ugleda (obrazovanje, poslovanje, uspjeh) ulazi u prvi (materinski) jezik na kognitivnoj i pragmatičkoj razini (Cook 2003). To se događa bez razmišljanja i svijesti o vlastitu jeziku (Opačić 2012) pri čemu se sve što je englesko smatra boljim, otmjenijim, pametnijim (Hudeček i Mihaljević 2009), a što je samo pokazatelj lijenosti, pomodarstva ili pak „kolonijalnog mentaliteta” (Babić 2004), tj. „sluganstva” (Opačić 2012) govornika hrvatskog jezika. Iz navedenog se ogleda negativan stav prema posuđivanju engleskoga leksika jer se hrvatskom leksiku čini šteta „ukoliko se neselektivno posuđuje iz drugih jezika” (Vidović i Reljac-Fajs 2015: 220). Ovakav puristički stav bio je posebno izražen devedesetih godina prošlog stoljeća zbog „poplave” engleskih riječi te ga nalazimo u brojnim istraživanjima hrvatskih jezikoslovaca (npr. Opačić 2006, 2012; Drljača Margić 2009, 2011; Hudeček i Mihaljević 2009; Brdar 2010; Nikolić-Hoyt 2005; Vilke i Medved Krajnović 2006; Bogunović i Čoso 2013; Perić i Škifić, 2015; itd.). Stavovi prema jezičnom posuđivanju kretali su se u rasponu od spomenutih purističkih pa sve do liberalnih (Anić 1998; Drljača Margić, 2009; Kapović 2011). Razloge jezičnog posuđivanja Mihaljević (2020) dijeli na unutarjezične i izvanjezične. Unutarjezični razlog očituje se u nemogućnosti jezika primaoca da za neki pojam pronađe odgovarajuću riječ te se ona s ciljem popunjavanja leksičke praznine posuđuje iz jezika davaoca (Drljača Margić 2009). Izvanjezični su razlozi političke i gospodarske naravi koja se očituje u povezanosti govornika različitih jezičnih zajednica, jezičnoj modi, snobizmu i sl. što često dovodi do neselektivnog posuđivanja, u današnje vrijeme, posuđivanja iz engleskog jezika, jezika digitalnog svijeta, jezika digitalnih domorodaca čiji su stavovi o uporabi engleskih riječi u hrvatskom jeziku predmet istraživanja ovoga rada. Većina dosadašnjih jezikoslovnih istraživanja bavila su se razlozima

posuđivanja riječi iz engleskog jezika te pronalaženjima zamjenskih (hrvatskih) riječi, uporabom i razumijevanjem engleskih riječi/izraza u hrvatskom jeziku, no pri tome u obzir nisu uzimana stajališta onih koji se tim jezikom služe, što je rezultiralo manjim brojem istraživanja stavova o anglizmima govornika hrvatskog jezika.

Kako su predmet našeg istraživanja stavovi studenata o uporabi engleskih riječi/izraza u svakodnevnoj komunikaciji, u nastavku ćemo se osvrnuti na nekoliko prijašnjih istraživanja o stavovima govornika vezano uz engleske riječi/elemente/izraze/anglizme¹ i njihove hrvatske inačice (prevedenice).

1. Prethodna istraživanja o jezičnim stavovima

Drljača Margić (2014) provela je istraživanje koje se odnosilo na stavove studenata Sveučilišta u Rijeci prema prisustvu (uporabi) anglizama u hrvatskom jeziku. Znatna je većina studenata (82%) mišljenja da je zastupljenost anglizama u hrvatskom jeziku neizbježna i očekivana s obzirom na rasprostranjenost i izloženost engleskom jeziku u suvremenom (digitalnom) svijetu. Također, većina njih (68%) smatra uporabu anglizama jezičnim snobizmom, posebno u situacijama u kojima se isti pojam može izraziti hrvatskom riječju, na primjer odabir engleskog izraza *no comment* (ibid:79). Nadalje, anglizmi se „doživljavaju“ kao manje formalni u odnosu na njihove hrvatske ekvivalente što je potvrđeno i u ranijim istraživanjima (Drljača Margić 2011). Većina ispitanika također smatra da je uporaba anglizama povezana s nepostojanjem prikladnog hrvatskog izraza što rezultira iznalaženjem novih (često neprihvatljivih) hrvatskih riječi (na primjer, *svemrežje* – engl. *the Internet*). Znatno manji broj ispitanika (27%) angliz-

¹ Postoje različita tumačenja ovoga pojma s obzirom na to da terminologija vezana za jezično posuđivanje nije ujednačena (Muhvić-Dimanovski i Skelin Horvat 2006). Filipović (1990) anglizme tumači kao riječi koje su prošle sve stupnjeve prilagodbe (ortografska, fonološka, morfološka) poštujući pravila hrvatskog jezika, dok Opačić (2012) anglizme opisuje kao riječi engleskog porijekla koje su udomaćene u hrvatskom jeziku nakon prilagodbe. Za Drljaču Margić (2009) te za Patekara (2019) anglizmi su riječi iz engleskog jezika neovisno o stupnju prilagodbe (posuđenice/prilagođenice/tuđice). Za Brdar (2010) te za Čoso i Bogunović (2017), to su engleske riječi. Perić i Škifić (2015) govore o engleskim riječima i izrazima u hrvatskom jeziku, Matić (2015) o engleskim elementima, a Balenović (2021) o englesko-hrvatskim izrazima te o engleskim riječima i izrazima (Balenović, Mesić 2022). Kako se u radu ne problematizira terminologija vezana uz jezično posuđivanje, koristit će se izraz engleske riječi/izrazi jer su u središtu istraživanja neprilagodene (izvorne) engleske riječi (većinom imenice) u hrvatskom jeziku.

me doživljava kao posvemašnju „ne-brigu“ o hrvatskom jeziku, prijetnju nacionalnom ili jezičnom identitetu, odnosno kao njegovu „anglo-amerikanizaciju“ (ibid.:83). Drugim riječima, većina studenata ne brine se za budućnost hrvatskog jezika i nacionalnog identiteta. Anglizmi se smatraju neizbježnim u svakodnevnoj komunikaciji jer prevladava mišljenje kako je važno koristiti i anglizme i njihove hrvatske inačice te na taj način stvarati prostor za semantičku i stilističku raznolikost i slobodu izbora jezika (Dr-ljača Margić 2014).

Perić i Škifić (2015) provele su istraživanje među izvornim govornicima hrvatskog jezika različite dobi, različitog obrazovanja i godina učenja engleskog jezika s ciljem ispitivanja stavova o uporabi i razumijevanju engleskih riječi i izraza u hrvatskom jeziku. Rezultati istraživanja pokazali su da starija generacija ne razumije značenja nekih engleskih riječi te stoga više koristi hrvatske izraze. Mlađa generacija, napose ispitanici s višom razinom jezične kompetencije, razumiju i koriste engleske riječi i izraze u svakodnevnoj komunikaciji na hrvatskom jeziku. U odnosu na mlađu generaciju ispitanika koja je mišljenja kako neki izrazi na engleskom jeziku „zvuče“ bolje od hrvatskih inačica, starija generacija izrazila je veću zabrinutost zbog utjecaja engleskog jezika te miješanja engleskih i hrvatskih riječi u komunikaciji na hrvatskom jeziku.

Matić (2017) je ispitivala mišljenje studenata Informacijskih i komunikacijskih tehnologija u Splitu o „engleskom elementu“ (jezičnom posuđivanju) u udžbenicima i nastavnim materijalima te u hrvatskim informacijsko-kompjutorskim časopisima. Rezultati istraživanja pokazali su kako studenti „engleski element“ ne doživljavaju stranim te da im je njegova prisutnost uglavnom prihvatljiva, za razliku od hrvatskih zamjena koje smatraju manje prihvatljivima neovisno o stupanju prilagodbe hrvatskom jeziku.

Patekar (2019) je pomoću mrežnog upitnika ispitivao stavove govornika hrvatskog jezika o anglizmima i njihovim hrvatskim inačicama (prevedenica). Ponuđeno je petnaest anglizama i pripadajućih prevedenica koji su zastupljeni u različitim jezičnim savjetnicima (na primjer, „Bolje je hrvatski“ i dr.) kao dokaz njihove raširenosti i razumljivosti. Većina ispitanika su činile žene, odgojno-obrazovne djelatnice, uglavnom visoke stručne spreme u dobi od 21 do 50 godina. Rezultati su pokazali kako postoje razlike u prihvatljivosti pojedinih zamjenskih riječi. Na primjer, ispitanici su najmanje skloni upotrijebiti riječ *slikokaz* (engl. *slide*) i *višezadačnost*

(engl. *multitasking*) što je, prema autoru, i očekivano jer u odnosu na pripadajuće anglizme imaju najmanji broj pojava u Hrvatskom mrežnom korpusu. Neki ispitanici čak navode kako im *slikokaz* „zvuči kao loša šala s početka devedesetih“ (ibid: 161). S druge strane, većina je ispitanika sklona upotrijebiti riječi *privitak* (engl. *attachment*), *kupnja/kupovina* (engl. *shopping*) i *preuzeti* (engl. *to download*). Vezano uz odabir engleskih riječi, većina ispitanika bira one koje imaju raširenu uporabu, kojima su izloženiji, kao i one koje su razumljivije, koje ostavljaju dojam, koje nemaju prikladan hrvatski prijevod ili jednostavno daju prednost kraćemu izrazu (na primjer, *blog* naspram *internetski rječnik*). Autor zaključuje kako je pri osmišljavanju hrvatskih inačica i oblikovanju hrvatske jezične politike, kao jedan od važnih čimbenika, u obzir potrebno uzeti i stavove govornika (Patekar 2019). Budući da dosadašnja istraživanja nisu uključivala korelacije između uporabe i stavova o engleskim riječima u hrvatskom jeziku u odnosu na razine jezičnog znanja ispitanika iz hrvatskog/engleskog jezika, ovaj rad nastoji utvrditi korelacije među promatranim varijablama uključujući potonju varijablu izraženu kroz ocjenu iz hrvatskog/engleskog jezika.

2. Istraživanje

2.1. Cilj istraživanja i pretpostavka

Cilj istraživanja je utvrditi stavove studenata (digitalnih domorodaca) u odnosu na uporabu i prisutnost engleskih riječi u hrvatskom jeziku. Polazi se od pretpostavke da studenti često biraju engleske riječi i imaju pozitivan stav prema uporabi engleskih riječi. U ostvarivanju cilja i potvrde pretpostavke, postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

1. Koje od ponuđenih engleskih riječi i pripadajućih hrvatskih inačica studenti najmanje, a koje najviše biraju?
2. Koji su najčešći stavovi prema uporabi engleskih riječi?
3. Postoji li razlika u stavovima prema uporabi engleskih riječi i pripadajućih hrvatskih inačica u odnosu na ocjenu iz engleskog/hrvatskog jezika?

2.2. Instrument i postupak istraživanja

Za potrebe istraživanja korišten je mrežni upitnik (*Google obrazac*) koji se sastojao od tri dijela. U prvom dijelu upitnika ispitanici su upisivali podatke vezane uz godinu studija i prosječnu ocjenu iz hrvatskog/engleskog jezika. Drugi dio upitnika sadržavao je trideset engleskih riječi/izraza od kojih su neke prilagođene hrvatskom grafijskom sustavu uz koje se navode izvorne engleske riječi u zagradi te njihove hrvatske inačice. Ponuđene engleske riječi i njihove hrvatske inačice često su zastupljene u svakodnevnoj uporabi, te se nalaze na mrežnoj stranici Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje („Bolje je hrvatski“) koja predlaže hrvatske zamjene za učestalo korištene engleske riječi. Treći dio upitnika sadržavao je osamnaest tvrdnji (stavova) o uporabi engleskih riječi u hrvatskom jeziku iza kojih je stajala Likertova skala procjene od 1 (uopće se ne slažem) do 5 (u potpunosti se slažem) u kojoj su studenti označivali stupanj slaganja s pojedinom tvrdnjom. Prikupljeni odgovori preneseni su u program Excel te su kvantitativno obrađeni u statističkom paketu SPSS.

2.3. Uzorak

Istraživanje je provedeno među studentima učiteljskog studija, budućih magistara primarnog obrazovanja. U istraživanju je sudjelovalo ukupno 96 studenata od prve do pete godine studija.

3. Rezultati i rasprava

Kako bi se odgovorilo na prvo istraživačko pitanje, izvršena je kvantitativna analiza izbora engleskih/hrvatskih riječi te su izdvojene one koje studenti najviše odnosno najmanje biraju (Tablica 1).

TABLICA 1. Najizraženije krajnosti kod izbora između hrvatskih i engleskih riječi

Izbor	Broj studenata koji biraju englesku riječ	Postotak studenata koji biraju englesku riječ
<i> dejt</i> – dogovoreni sastanak	93	97%
<i> party</i> – zabava	91	95%
<i> link</i> – poveznica	90	94%
<i> inbox</i> – dolazna pošta	89	93%
<i> random</i> – nasumce	87	91%
<i> lajkati</i> – svidati	78	81%
<i> difolt</i> – zadano	3	3%
<i> displej</i> – zaslon	7	7%
<i> atačment</i> – privitak	8	8%
<i> post</i> – objava	14	15%
<i> suport</i> – podrška	19	20%
<i> benefit</i> – prednost	20	21%

Tablica 1. pokazuje kako od ponuđenih engleskih riječi i njihovih hrvatskih inačica većina studenata (97%) bira englesku riječ *dejt* (*date*) umjesto pripadajuće hrvatske inačice *dogovoreni sastanak* („ *spojak*“), nakon koje slijedi engleska riječ *party* koju bira njih 95%, zatim *link* koju odabire 94% te *inbox* koju bira 93% studenata. Studenti većinom izbjegavaju riječi *difolt* (3%), *displej* (7%) i *atačment* (8%) odabirući umjesto njih hrvatske inačice *zadano*, *zaslon* i *privitak*, što je potvrđeno u prethodnim istraživanjima (na primjer, Patekar 2019). Prihvaćanju navedenih riječi pridonijela je njihova svakodnevna uporaba tijekom rada na računalu koji se, ovisno o odabranim postavkama, može odvijati i na hrvatskom jeziku. Kod pripadajućih hrvatskih inačica engleskih riječi, zanimljivo je istaknuti riječ *objavu* koju bira 85% studenata dok njih svega 14 (15%) odabire englesku riječ *post*. Kako se ta riječ uglavnom povezuje s „objavama“ na društvenim mrežama dostupnim i na hrvatskom jeziku, poput primjerice *Facebooka*, došlo je do uporabe već postojećeg hrvatskog izraza čije se značenje dijelom proširilo (Patekar 2019).

Kako bi se odgovorilo na drugo istraživačko pitanje vezano uz stavove o uporabi engleskih riječi u hrvatskom jeziku, tj. kako bi se provjerila latentna struktura Skale stavova prema korištenju engleskih riječi, provedena je eksploratorna faktorska analiza čestica (analiza zajedničkih faktora, procjena komunaliteta R², kriterij zadržavanja faktora Kaiser-Gutman i interpretabilnost), a

čiji su rezultati prikazani u Tablici 2.

TABLICA 2. Rezultati faktorske analize i pouzdanosti unutarnje konzistencije Skale za procjenu stavova prema korištenju engleskih riječi (N=96)

Čestice		F1	r _{tt}
stav 1	Volim koristiti engleske izraze/riječi u komunikaciji na hrvatskom jeziku.	0.77	0.68
stav 2	Smeta mi uporaba engleskih izraza/riječi u komunikaciji na hrvatskom jeziku.	-0.82	0.72
stav 3	Koristim engleske riječi/izraze zato što se brže i lakše izrazim.	0.47	0.40
stav 4	Neki izrazi/riječi bolje „zvuče“ na engleskom jeziku u odnosu na njihove hrvatske inačice.	0.53	0.45
stav 5	Prisustvo engleskih riječi u hrvatskom jeziku prijatna je očuvanju nacionalnog identiteta.	-0.43	0.38
stav 6	Hrvatske termine potrebno je koristiti kadgod postoji prikladna zamjena za englesku riječ/izraz.	-0.61	0.58
stav 7	Uporaba engleskog termina u hrvatskom jeziku poželjna je samo ako ne postoji njegova hrvatska inačica.	-0.54	0.53
stav 8	Učitelji bi trebali poticati djecu na uporabu hrvatskih umjesto engleskih riječi.	-0.33	0.32
stav 9	Na postavkama jezika na društvenim mrežama, biram hrvatski.	-0.49	0.43
stav 10	Ostavim jezik na računalo prema tvorničkim postavkama.	0.18	-
stav 11	Engleske riječi/izraze uglavnom koristim za komunikaciju na društvenim mrežama.	0.14	-
stav 12	Uporabom samo hrvatskih riječi njegujem hrvatski jezik i kulturu.	-0.54	0.53
stav 13	Česta uporaba engleskih riječi/izraza pridonosi anglizaciji (pretjerana uporaba anglizama) hrvatskog jezika.	-0.42	0.39
stav 14	Uporaba engleskih riječi/izraza u hrvatskom jeziku je u modi.	-0.10	-
stav 15	Uporaba engleskih riječi/ izraza u hrvatskom jeziku je potreba.	0.35	0.32
stav 16	Smeta me „poplava“ engleskih riječi/izraza u hrvatskom jeziku.	-0.83	0.75
stav 17	Smeta me „poplava“ engleskih riječi/izraza u jeziku hrvatskih medija.	-0.77	0.64
stav 18	Svida mi se „miješanje“ engleskih i hrvatskih riječi u komunikaciji.	0.60	0.55
Karakteristični korijen		5.24	
Proporcija objašnjene varijance		0.29	
Cronbach alpha		0.87	

F1-faktorska zasićenja rit – korelacije s ukupnim rezultatom na Skali

Rezultati provedene analize sugerirali su jednofaktorsku dimenzionalnost Skale (objašnjeno je 29% ukupne varijance ispitivanog konstrukta), s tim da tri čestice nisu zadovoljile kriterije pripadnosti istom konstrukt (10, 11 i 14), od-

nosno, pokazale su niska i statistički neznčajna faktorska zasićenja. Stoga, navedene čestice nisu zadržane u završnoj verziji Skale, te je ukupni rezultat formiran kao zbroj procjena (vodeći računa o smjeru) na svim ostalim česticama čija su faktorska zasićenja i korelacije s ukupnim rezultatom veća od 0.3. Nadalje, završna verzija Skale pokazala je i dosta visoku pouzdanost unutarnje konzistencije (Cronbach alpha=0.87) te dobru osjetljivost (normala distribucija i mjere varijabilnosti), što upućuje da se ukupni rezultat na skali može koristiti kao metrijski solidna i prihvatljiva opća procjena stavova prema korištenju engleskih riječi. Od čestica koje nisu pokazale statistički značajna faktorska zasićenja je tvrdnja *Uporaba engleskih riječi/izraza je u modi*, koja jednim dijelom odgovara tvrdnji iz naslova ovoga rada te s kojom se uglavnom ili u potpunosti slaže 71% studenata. S druge pak strane, tvrdnja kako je uporaba engleskih riječi/izraza potrebna pokazala je statistički značajno faktorsko zasićenje (0.35) iz čega se može zaključiti da je uporaba engleskih riječi/izraza ne samo u modi, već je jednim dijelom i potreba, napose u nedostatku prikladne riječi na hrvatskom jeziku.

TABLICA 3. Distribucija odgovora kod čestica s najvećim faktorskim zasićenjem

Stavovi prema jeziku	Uopće se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Nisam siguran	Uglavnom se slažem	U potpunosti se slažem
Volim koristiti engleske izraze/riječi u komunikaciji na hrvatskom jeziku.	8%	9%	41%	27%	15%
Smeta mi uporaba engleskih izraza/riječi u komunikaciji na hrvatskom jeziku.	36%	23%	24%	8%	8%
Hrvatske termine potrebno je koristiti kadgod postoji prikladna zamjena za englesku riječ/izraz.	5%	13%	36%	19%	27%
Smeta me „poplava“ engleskih riječi/izraza u hrvatskom jeziku.	15%	21%	41%	13%	11%
Smeta me „poplava“ engleskih riječi/izraza u jeziku hrvatskih medija.	13%	16%	39%	18%	15%
Sviđa mi se „miješanje“ engleskih i hrvatskih riječi u komunikaciji.	9%	10%	48%	24%	8%

U Tablici 3. prikazane su čestice (tvrdnje) s najvećim faktorskim zasićenjem čija je najčešća ukupna vrijednost iznosila 42, dok je aritmetička sredina iznosila 41.9. Teoretski minimum je bio 15, a teoretski maksimum 75, dok su uočeni minimum i maksimum iznosili 18 i 68. Iz prikazane analize čestica uočava se da se studenti niti slažu/niti ne slažu, tj. ne zauzimaju jasan stav o sljedećim tvrdnjama: uporabi engleskih riječi u hrvatskom jeziku (41%); „miješanju“ engleskih i hrvatskih riječi u svakodnevnoj komunikaciji (48%); „poplavi“ engleskih riječi u jeziku hrvatskih medija (39%), tj. koliko ih smetaju engleske riječi u hrvatskom jeziku u javnoj komunikaciji.

Kako bismo odgovorili na treće istraživačko pitanje vezano uz stavove i uporabu engleskih riječi u odnosu na ocjenu iz hrvatskog/engleskog jezika, provedena je korelacijska analiza promatranih varijabli (Tablica 4.). Prosječna ocjena iz hrvatskog nije pokazala značajnu korelaciju s promatranim varijablama. Umjerenu korelaciju (0.418*) pozitivnog predznaka pokazala je prosječna ocjena iz engleskog s izborom studenata i stavovima, odnosno, studenti koji su imali bolju prosječnu ocjenu iz engleskog jezika pokazivali su veću sklonost odabiranju engleskih izraza povrh njihovih hrvatskih inačica, a istodobno su bili pozitivnije nastrojeni prema odabiru engleskih izraza. Osim toga, uočena je i umjerena do relativno snažna korelacija 0.548*) između promatranih konstrukta; oni koji više biraju engleske izraze povrh hrvatskih ujedno imaju i pozitivniji stav prema korištenju istih.

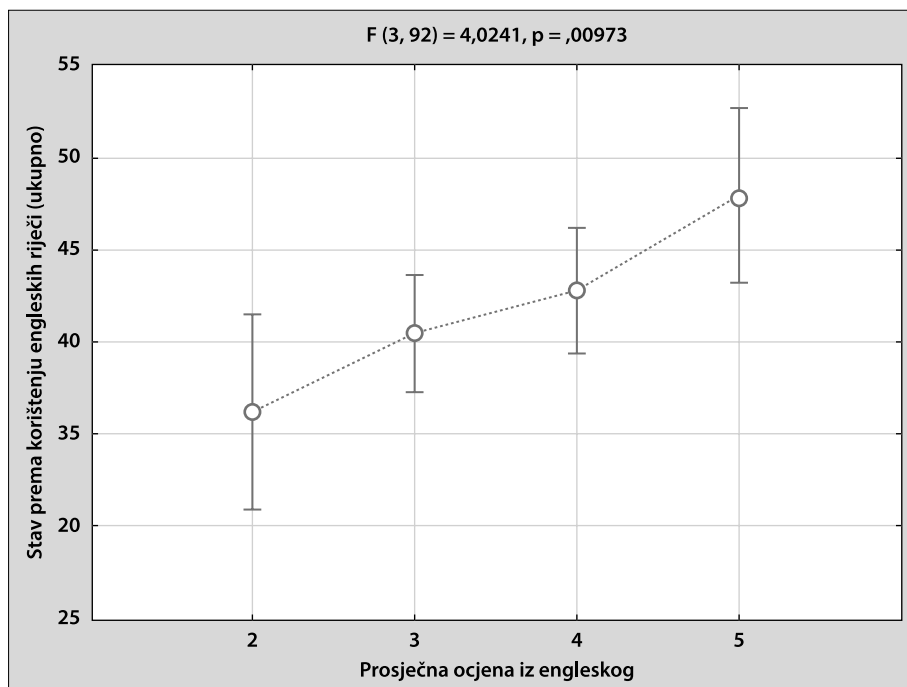
TABLICA 4. Korelacije među promatranim konstruktima

	Ocjena iz hrvatskog	Ocjena iz engleskog	Upitnik izbora – ukupno	Upitnik stavova – ukupno
Ocjena iz hrvatskog	1	0.109	0.106	-0.152
Ocjena iz engleskog		1	0.418*	0.345*
Upitnik izbora – ukupno			1	0.548*
Upitnik stavova – ukupno				1

* $p < 0.05$

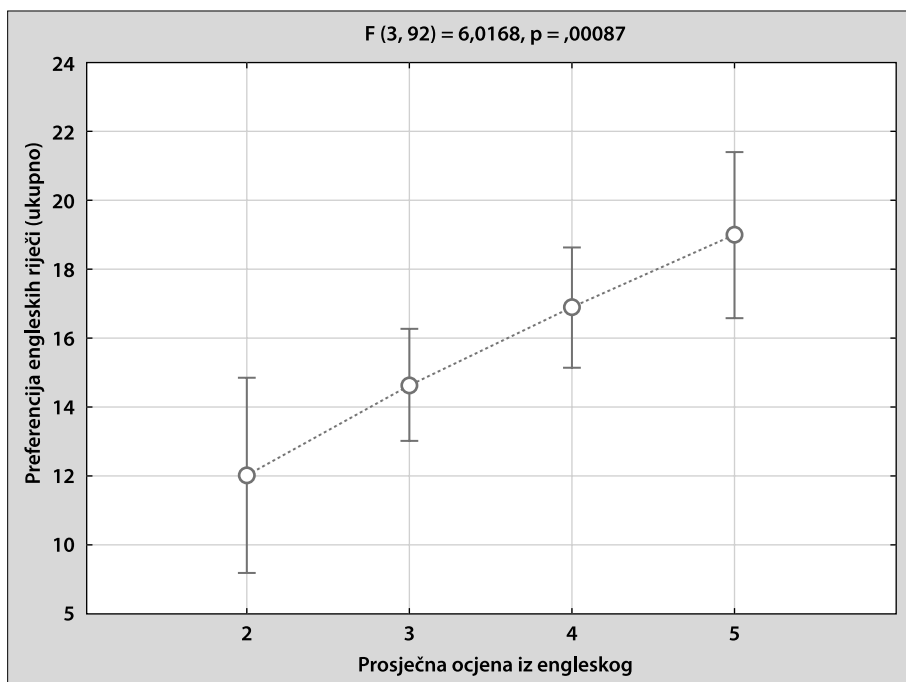
Kako bismo dobili detaljniji uvid u odnos između prosječnih ocjena iz engleskog i njihovih jezičnih stavova i preferenciji, provedena je jednosmjerna analiza varijance (ANOVA), koja pokazuje jasan linearan rast u jednom i drugom konstrukt s porastom ocjena. Drugim riječima, ANOVA je potvrdila značajnost efekta prosječne ocjene studenata iz engleskog

jezika na njihove stavove prema jeziku, $F(3,92) = 4.024$, $p < 0.001$ (Grafikon 1). Veličina efekta (η^2) umjerena je i iznosi 0.12, a smjer efekta isti je kao i u korelacijskoj analizi. ANOVA (Grafikon 2) je također potvrdila i značajnost efekta prosječne ocjene iz engleskog jezika na sklonost prema odabiru engleskih termina, $F(3,92) = 6.017$, $p < 0.001$, s velikim efektom ($\eta^2=0.16$).

GRAFIKON 1. Grafički prikaz rezultata ANOVE s ukupnim rezultatima stavova prema korištenju engleskih riječi kao zavisnom varijablom

Kao što je vidljivo iz grafičkih prikaza, uočava se pozitivna korelacija između ocjene iz engleskog jezika i stava prema uporabi i korištenju engleskih riječi u hrvatskom jeziku. Drugim riječima, ispitanici koji imaju bolju ocjenu iz engleskog jezika više biraju engleske riječi u odnosu na njihove hrvatske inačice te imaju pozitivniji stav prema uporabi istih. Iz ovoga se nameće logičan zaključak kako je hrvatskim govornicima mlađe životne dobi s višom razinom komunikacijske kompetencije u engleskom jeziku lakše i brže upotrijebiti englesku riječ nego razmišljati o hrvatskoj inačici, pogotovo onoj

GRAFIKON 2. Grafički prikaz rezultata ANOVE s ukupnim rezultatima izbora/ preferencije engleskih riječi kao zavisnom varijablom

koja se još nije „udomaćila“ u hrvatskom jeziku u svakodnevnoj komunikaciji ili mlađim govornicima nije „dovoljno privlačna“ (Muhvić-Dimanovski i Skelin Horvat 2008).

4. Zaključak

Rezultati istraživanja potvrdili su polaznu pretpostavku o čestoj uporabi engleskih riječi u hrvatskom jeziku u svakodnevnoj komunikaciji studenata, digitalnih domorodaca. Studenti gotovo uvijek idu na *dejt* (97%), *random* (91%) na *party* (95%) ili na *link* (94%) u *inboxu* (93%). Nadalje, studenti rijetko koriste *difolt* (3%) na *displeju* (7%) ili u *atačmentu* (8%) jer im je sve uglavnom *zadano* (97%) na *zaslonu* (93%) ili poslano u *privitku* (92%). Većina studenata (59%) ima pozitivan stav prema uporabi engleskih riječi u hrvatskom jeziku. Zanimljivo je istaknuti da rezultati istraživanja

pokazuju pozitivnu korelaciju između ocjene iz engleskog jezika, izbora između engleskih i hrvatskih riječi kao i stavova o uporabi engleskih riječi u hrvatskom jeziku u svakodnevnoj komunikaciji. Drugim riječima, što je viša ocjena, to je češća uporaba i pozitivniji stav prema uporabi engleskih riječi. S druge strane, ocjena iz hrvatskog jezika ne utječe na izbor i stavove o uporabi engleskih riječi u hrvatskom jeziku. Rezultati istraživanja ukazuju kako je uporaba engleskih riječi u hrvatskom jeziku, s jedne strane, u „modi“ (71%), a s druge i potreba (50%) kao rezultat digitalizacije (robotizacije) društva u kojemu je engleski jezik *lingua franca* virtualne zajednice, medija i životnoga stila (Balenović i Grahovac-Pražić 2016). U takvom globalnom okruženju, među studentima je potrebno razvijati svijest i brigu o vlastitom jeziku te ih poticati na osmišljavanje, njima prihvatljivih, hrvatskih zamjena za engleske riječi u cilju očuvanja hrvatskog nacionalnog identiteta.

LITERATURA

- ANIĆ, Vladimir. 1998. *Jezik i sloboda*. Matica hrvatska. Zagreb.
- BABIĆ, Stjepan. 2004. *Hrvanja hrvatskoga*. Školska knjiga. Zagreb.
- BALENOVIĆ, Katica. 2021. „Englesko-hrvatski izrazi u jeziku digitalnih domorodaca“. *Generacija interneta*. Ur. Stolac Diana; Vlastelić Anastazija. Hrvatska sveučilišna naklada. Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet. Zagreb-Rijeka. 381-396.
- BALENOVIĆ, Katica; GRAHOVAC-PRAŽIĆ, Vesna. 2016. „Englesko-hrvatski jezični dodiri: razumijemo li jezik televizije?“. *Jezik* 63 / 4-5. 140-151.
- BALENOVIĆ, Katica; MESIĆ, Nikolina. 2022. „Engleske riječi i izrazi u jeziku hrvatskih osnovnoškolskih učenika – razumijevanje i uporaba“. *Nova promišljanja o djetinjstvu. Zbornik radova s međunarodne znanstveno-umjetničke konferencije održane u Zadru 4. i 5. lipnja 2021.* Ur. Cindrić, Maja; Ivon, Katarina; Šimić Šašić Slavica. Sveučilište u Zadru. Zadar. 179-206.
- BOGUNOVIĆ, Irena; ĆOSO, Bojana. 2013. „Engleski u hrvatskome: znanstveni izričaj biomedicine i zdravstva“. *Fluminensia* 18/1. 177-191.
- BRDAR, Irena. 2010. „Engleske riječi u jeziku hrvatskih medija“. *Lahor* 10.

- 217-232.
- CLYNE, Michael. 2003. *Dynamics of Language Contact*. Cambridge University Press. Cambridge.
- COOK, Vivian. 2003. *Effects of the Second Language on the First*, Multilingual Matters. Bristol.
- CRYSTAL, David. 2003. *English as a Global Language*. Cambridge University Press. Cambridge.
- CRYSTAL, David. 2006. *Language and the Internet*. Cambridge University Press. Cambridge.
- ĆOSO Bojana; BOGUNOVIĆ Irena. 2017. „Person perception and Language: A case of English words in Croatian“. *Language&Communication* 53. 25-34.
- DRLJAČA MARGIĆ, Branka. 2009. „Latentno posuđivanje u hrvatskome i drugim jezicima – posljedice i otpori. *Rasprave instituta za Hrvatski jezik i jezikoslovlje* 35. 19-31.
- DRLJAČA MARGIĆ, Branka. 2011. „Leksički paralelizam: Je li opravdano govoriti o nepotrebnim posuđenicama (engleskoga podrijetla)?“ *Fluminensia* 23/ 1. 53-66.
- DRLJAČA MARGIĆ, Branka 2014. „Contemporary English influence on Croatian: a university students' perspective“. *Language Contact Around the Globe. Proceedings of the LCTG3 Conference*. Eds. Koll_Stobbe, Amei; Knospe, Sebastian. Peter Lang. Frankfurt:Berlin: Bern: Bruxellse: New York (NY): Oxford: Beč. 73-92.
- FILIPOVIĆ, Rudolf. 1990. *Anglicizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku: porijeklo-razvoj-značenje*. Školska knjiga. Zagreb.
- HORVAT, Marijana; ŠTEBIH GOLUB, Barbara. 2010. „Posljedice internacionalizacije u hrvatskome jeziku“. *Rasprave instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 36/1. 1-21.
- HUDEČEK, Lana; MIHALJEVIĆ, Milica. 2009. *Jezik medija – publicistički funkcionalni stil*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- JACKSON, Howard. 1988. *Words and Their Meaning*. Longman. London.
- KAPOVIĆ, Mate. 2011. *Čiji je jezik*. Algoritam. Zagreb.
- MATIĆ, Daniela. 2015. „Percepcija hrvatskih studenata računarstva o prihvatljivosti engleskoga elementa u glagolima, glagolskim imenicama i jukstaponiranim leksičkim segmentima u hrvatskim tekstovima iz područja računalnih i komunikacijskih tehnologija“. *Od teorije do prakse u jeziku struke*. Ur.

- Cigan, Vesna; Omrčen Daria. Zagreb. 65-81.
- MATIĆ, Daniela. 2017. „ Perception of the English element in the scientific register of Croatian ICT university educational material with graduate ICT students“. *Jezikoslovlje* 18/2. 319-345.
- MIHALJEVIĆ, Milica. 2020. „Anglizmi (i pseudoanglizmi) u hrvatskome jeziku“. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb. 48-64.
- MUHVIĆ-DIMANOVSKI, Vesna; SKELIN HORVAT, Anita. 2008. „Contests and nominations for new words – why are they interesting and what do they show. *Suvremena lingvistika* 65. 1-26.
- NIKOLIĆ-HOYT, Anja. 2005. „ Hrvatski u dodiru s engleskim jezikom“. *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima, prilagodba posuđenica*. Ur. Sočanac, Lelija. Nakladni zavod Globus. Zagreb. 179-205.
- OPAČIĆ, Nives. 2006. *Hrvatski ni u zagrada – globalizacijske jezična teturanja*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- OPAČIĆ, Nives. 2012. *Hrvatski u zagrada – globalizacijske jezične stranpu-tice*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- PATEKAR, Jakob. 2019. „Prihvatljivost prevedenica kao zamjena za anglizme“. *Fluminensia* 31/2. 143-179.
- PERIĆ, Marija; ŠKIFIĆ Sanja. 2015. „ English Words and Phrases in Croatian: -a Small- Scale Study of Language Awareness and Attitudes“. *Elope* 12/2. 79-98.
- PRENSKY, Mark. 2001. „Digital Natives, Digital Immigrants“. *On the Horizon* 9/ 5. 1-6.
- SCHMID, L. CAROL. 2001. *The Politics of Language: Conflict, Identity, and Cultural Pluralism in Comparative Perspective*. Oxford University Press. Oxford.
- TRASK, Lawrence Robert. 1996. *Historical linguistics*. Arnold. London.
- TURK SAKAČ, Marija; FILIPAN-ŽIGNIĆ, Blaženka. 2020. „Jezična obilježja novih medija u jeziku osnovnoškolaca“. *Jezik* 67, 2-3. 86-99.
- VILKE, Mirjana; MEDVED KRAJNOVIĆ, Marta. 2006. „Govorite li hrengleski?“ *Jezik i mediji: Jedan jezik - više svjetova*. Ur. Granić, Jagoda. Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. Split. 769-778.
- VIDOVIĆ, Ester; RELJAC-FAJS, Emilija. 2015. „Usvajanje anglizama i njihova adaptacija u hrvatski jezični sustav“ *Jezik, kultura i književnost u suvremenom svijetu*. Ur. Turza-Bogdan, Tamara; Legac, Vladimir; Kos-Lajtman, Andrijana; Filipan-Žignić, Blaženka; Blažeka, Đuro. Učiteljski fakultet. Zagreb. 215-227.

VLASTELIĆ, Anastazija; VRBANEĆ, Sanja. 2014. „Btw, tnx što me lajkaš! Lol ☺ Istraživanje utjecaja medija na rječnik hrvatskih studenata“. *Standardni jezici i sociolekti u 21. stoljeću*. Ur. Peti-Stantić, Anita; Stanojević, Mateusz-Milan; Antunović, Goranka. HDPL, Srednja Europa. Zagreb. 177-195.

***ANGLICISATION OF THE CROATIAN LANGUAGE
IN THE LANGUAGE OF DIGITAL NATIVES - A NEED
AND/OR FADDISHNESS***

Abstract

Language is more than a means of communication - it refers to a sense of national identity and belonging to people who share a common culture, customs, heritage, and political institutions (Schmid, 2001). The paper explores the need to use English expressions in the Croatian language in the context of language globalisation/ anglicisation, in which the English language is seen as a global, dominant language, the language of the digital world, the lingua franca of today's society. The study was conducted among students of Teacher Education to determine participants' attitudes towards the use of English expressions in the Croatian language in everyday communication. The initial hypothesis was that students as digital natives, „native speakers“ of the language of new technologies (Prensky, 2001), use English expressions more than their Croatian equivalents. A questionnaire was used, consisting of English expressions and their Croatian equivalents as well as statements on the use of English expressions in the Croatian language in everyday communication. The research results showed that students use English expressions more than their Croatian equivalents, which contributes to the anglicisation of the Croatian language in every field of human activity and at all linguistic levels.

KEYWORDS: *Croatian, English, anglicisation, students, communication*

CULTIVATING THE CROATIAN LANGUAGE IN BUSINESS COMMUNICATION – NO TO ANGLICISMS?

Sladana ČULJAT

Polytechnic “Nikola Tesla” in Gospić

sculjat@velegs-nikolatesla.hr

UDK: 811.163.42'373.45-057.87

review article

Abstract

Borrowing English words has become quite common in many world languages, and Croatian is no exception. Despite the great benefit of borrowing foreign words that contribute to easier communication with people from all parts of the world, improve language and society, and offer the possibility of easier employment, such words threaten the originality of the language that accepts them and represent the danger of losing significant parts of that language. Languages have never been static and have always been changing. Today, we use foreign words without feeling that we are destroying our mother tongue while ignoring the norms of the Croatian language. In order to preserve the mother tongue and to contribute to its cultivation, the author of this paper investigates the awareness of using English versus Croatian words in business communication, with an emphasis on professional terminology. The research was conducted among the students of the Business Department of the Polytechnic “Nikola Tesla” in Gospić, based on a questionnaire compiled for the purpose of the research. The assumption is that the majority of students use English words, almost accepting them as Croatian words, without giving too much thought to preserving our language and its cultural significance, which was later confirmed by the analysis of the survey questionnaire.

KEYWORDS: *Croatian language, anglicisms, professional terminology, business communication, students*

Introduction

In an era marked by globalised business exchanges, the role of language in communication cannot be overstated. Preserving and nurturing the Croatian language in business communication is pivotal for Croatia, a nation rich in cultural heritage and linguistic uniqueness. It is an inevitable reality that today all languages are to some extent under the influence of the English language, and “there is no language that can escape that influence ever” (Kovačec 2004: 61). Speaking of the influence of English as the dominant language, Drljača reminds that it has prevailed in the second half of the 20th century, with the development of public communication means and strong computerisation on a global level. Furthermore, she says that “economic terms are the one area that is lexically more susceptible to the influence of the English language than others, and as Croatia has joined the world market, it is gradually becoming a part of its economic expansion, to which it is adapting” (Drljača 2006: 65).

This paper delves into the imperative of cultivating Croatian linguistic identity within the business sphere by advocating a reduction in the use of anglicisms. It aims to underscore the significance of maintaining Croatian linguistic integrity in the dynamic world of business. On the other hand, Opačić highlights that “some authors speculate that the greater use of anglicisms is the result of laziness, fashion, or servility“ (Opačić 2012: 6).

1. Language as a Pillar of National Identity

Language, more than a mere tool for communication, stands as a foundational pillar of a nation's identity. For Croatia, a country with a rich tapestry of historical narratives and cultural nuances, the Croatian language is not merely a means of conveying thoughts but a living testament to its sovereignty, resilience, and unique heritage. It encapsulates the collective wisdom, shared experiences, and the very essence of what it means to be Croatian. The Croatian language holds the power to unite the diverse regions and communities that form the nation. Its roots run deep in Croatia's historic fabric, embodying centuries of linguistic evolution influenced by various historical, political, and cultural factors. Each linguistic transformation marks a chapter in Croatia's historical journey, from the medieval Glagolitic script to the

standardised modern Croatian language. In the context of business communication, the language becomes a poignant expression of national pride and identity. The choice to communicate in Croatian extends beyond a practical decision - it is a deliberate act that reaffirms a commitment to cultural continuity and distinctiveness. When Croatian businesses employ their native language, they not only convey information but also transmit a deeper message about who they are, about their values and their connection to the broader Croatian community. One of the unique aspects of the Croatian language is its capacity to encapsulate the spirit of the nation. It is not merely a tool for transactional exchanges but a carrier of cultural nuances, traditions, and the collective consciousness of the Croatian people. From the poetic beauty of its expressions to subtle regional variations, the Croatian language serves as a mosaic reflecting diversity within unity, a mosaic that defines the Croatian identity. Furthermore, the language serves as a marker of historical continuity. The preservation of Croatian in the face of external influences and historical challenges is a testament to the resilience and determination of the Croatian people. In business communication, the use of Croatian becomes a bridge that connects the contemporary business landscape with the historical roots of the nation. An effective communication is the cornerstone of successful professional relationships in today's globalised business landscape. However, concerns have arisen in recent years regarding the growing prevalence of anglicisms in Croatian business communication, leading to the potential dilution of the native language. Some people believe that anglicisms are necessary to communicate effectively in the modern business world, while others view their use as a threat to the purity and integrity of the Croatian language. Babić points out that "other people's language should be used only for the concepts that we literally do not have good substitutes for in our language and/or we cannot easily create them" (Babić et al. 2000: 56). *Prestige* is a frequently used word when we speak about English, and according to Perić and Škifić, "the prestige of English is fairly obvious and understandable as it has become the dominant language in the world today" (Perić, Škifić 2015: 80). However, there is a growing awareness of the importance of promoting the use of the Croatian language in business communication. In the globalised arena, where English often takes the spotlight as the *lingua franca* of business, the decision to uphold Croatian in business communication becomes a conscious choice to resist linguistic homogenisation. It is a declaration that, even in the realm

of commerce and trade, the Croatian language remains an integral part of the nation's identity and an asset that distinguishes Croatian businesses on the international stage. In essence, a language, especially the Croatian language, transcends its utilitarian function. It is an inseparable part of the cultural heritage, a living repository of shared memories, and a dynamic force that shapes and reflects the national identity of Croatia. As businesses navigate the intricate terrain of global markets, the conscious decision to prioritise the Croatian language becomes not just a linguistic choice but a commitment to preserving and perpetuating the very essence of what it means to be Croatian.

2. The Pervasion of Anglicisms in Croatian Business Communication

In the dynamic landscape of global business, the pervasion of anglicisms in Croatian business communication reflects a complex interplay between the demands of international trade and the preservation of linguistic identity. Anglicisms, or the adoption of English terms and expressions, have become an integral part of the business lexicon worldwide. In Croatia, as in many countries, this linguistic phenomenon presents both challenges and opportunities, prompting a critical examination of its impact on communication, professionalism, and cultural identity. The influence of English on the Croatian language is very strong, and Perić and Škifić claim that this influence “goes beyond anglicisms because some English loanwords have been adapted to the language system and can therefore be tolerated. Discussions and debates are mainly focused on the growing number of unadapted English words and phrases which are used arbitrarily, despite the numerous Croatian alternatives that Croatian native speakers have at their disposal” (Perić, Škifić 2015: 84). One of the primary drivers behind the influx of anglicisms is the globalisation of business. As Croatian companies engage in international transactions, collaborations, and negotiations, the use of English as a *lingua franca* becomes almost inevitable. English, with its status of a global business language, often serves as neutral ground for communication among professionals from diverse linguistic backgrounds. Consequently, Croatian professionals may find themselves incorporating anglicisms to align with international business norms and facilitate smoother interactions. However, this

adoption of anglicisms is not without consequences. While the intention may be to enhance clarity and align with global business practices, an overreliance on anglicisms can lead to the erosion of the linguistic richness that Croatian brings to the communication table. Balenović and Grahovac-Pražić explain it very directly when they say “we don’t care if there is a word for it in the Croatian language, but the assumption is that everything in English is better, more precise, smarter” (Balenović, Grahovac-Pražić 2016: 142). The subtle nuances, cultural connotations, and historical resonances embedded in the Croatian language risk being diluted when supplanted by English terms that might lack the same depth of meaning. The influence of anglicisms extends beyond semantics; it shapes perceptions and contributes to the formation of professional identities. In the realm of business, a language is not merely a tool but a symbolic representation of professionalism and competence. The pervasive use of anglicisms may create an impression of modernity and international savvy, but it also poses a challenge to the authentic representation of Croatian businesses. Striking a balance between international professionalism and the preservation of linguistic identity becomes a delicate art that requires careful consideration. Moreover, the pervasion of anglicisms introduces a layer of complexity to communication within Croatia itself. As English-derived terms infiltrate daily business discourse, there is a risk of creating a linguistic divide between those proficient in English and those who are not. This potential exclusionary dynamic within the business community may inadvertently create barriers, hindering effective communication and collaboration among Croatian professionals. The use of anglicisms, therefore, demands a nuanced approach. While some argue that it is a pragmatic response to the demands of the globalised business world, others emphasise the importance of preserving the authenticity and cultural identity embedded in the Croatian language. The challenge lies in navigating this linguistic tightrope - maintaining international relevance while ensuring that the Croatian language remains a vibrant and integral part of business communication. It is to be concluded that the pervasion of anglicisms in Croatian business communication reflects the intricate dance between the demands of a globalised business environment and the imperative to preserve linguistic and cultural identity. While the adoption of English terms is an acknowledgment of the interconnectedness of the business world, a mindful approach is required to ensure that the Croatian language retains its depth, nuance, and authenticity in the professional

sphere. Balancing the global and the local is not just a linguistic challenge but a nuanced negotiation that shapes how Croatian businesses are perceived on the international stage.

2.1. Linguistic Homogenisation

The pervasive use of anglicisms contributes to a form of linguistic homogenisation where diverse linguistic expressions are gradually being replaced by a more standardised set of English-derived terms. This trend, if left unchecked, may erode the linguistic diversity within the Croatian business communication, diminishing the richness that linguistic variety brings to professional interactions. In navigating these challenges, businesses must recognise the importance of fostering a linguistic environment that values both international professionalism and the preservation of cultural and linguistic heritage. Striking this balance requires a strategic and mindful approach, one that promotes an effective communication while embracing the unique linguistic tapestry that defines Croatia. By addressing these challenges head-on, businesses can create an inclusive and culturally resonant environment, where effective communication thrives and professional relationships flourish.

3. Methodology

3.1. Aim of the research and the assumption

In order to preserve the mother tongue and to contribute to its cultivation, this paper aims to examine the awareness of using English words in business communication, with an emphasis on professional terminology. The assumption is that the majority of students deliberately use English words in business communication, although there are proper terms in Croatian, without giving too much thought to preserving the Croatian language and its cultural significance.

3.2. Sample and instrument

The research included 50 active full-time and part-time Business Department students of the Polytechnic “Nikola Tesla” in Gospić, students of the 1st, 2nd, and 3rd year. The instrument used was a questionnaire consisting of 12

multiple-choice questions, questions with three or four response options, created by the author of the paper. The research was anonymous and was conducted in January 2023 on the premises of the Polytechnic “Nikola Tesla” in Gospić during regular classes.

3.3. Discussion of the results

The students were asked to choose one out of three or four options for twelve given questions. An analysis of their responses has produced the following results, discussing all of the questionnaire’s questions:

Q1: How often do you use anglicisms in your business communication?

The students’ answers to this question reach a high 80 % in frequent use of anglicisms in business communication, 10 % answered they use them occasionally, and 10 % answered they use them rarely. This majority (80 %) suggests that a significant portion of the surveyed students use anglicisms regularly in their business communication, which could imply a high level of familiarity and comfort with incorporating English terms into their professional language. Possible reasons for such high-frequency usage might include the influence of global business practices, exposure to English language materials, or a perception that using anglicisms enhances professionalism. The 10 % of the respondents who indicated occasional use of anglicisms may represent a group that selectively incorporates anglicisms in specific contexts or situations. This group might find that using some English terms adds clarity or emphasis to their communication without making it the predominant style. The 10 % who answered they use anglicisms rarely might be more inclined towards using their native language or avoiding anglicisms in favour of a more traditional or culturally rooted communication style. This group may see value in preserving linguistic traditions and avoiding potential misunderstandings that can arise from using foreign terms.

Q2: Which of the following best describes your level of awareness regarding the use of anglicisms in Croatian business communication?

Here we find out that 70 % of the respondents are well aware of using anglicisms instead of Croatian words, while the remaining 30 % of the respondents use them without thinking about their origin. This majority (70 %) indicates

that a significant portion of the surveyed group is conscious of using anglicisms in their business communication. They likely recognise the origin of these terms as English and consciously choose to incorporate them into their Croatian language. The 30 % of the respondents who use anglicisms without thinking about their origin suggest an interesting perspective. This group may perceive these English-origin terms as integral parts of the Croatian language, blurring the distinction between anglicisms and Croatian words.

Q3: How important do you think it is to use Croatian words and phrases in business communication?

More than half of the respondents, 60 % of them, say it is not important at all, the remaining 35 % say it is somewhat important, and only 5 % say it is moderately important. The majority of the respondents, comprising 60 %, indicate that they do not consider it important to use Croatian words and phrases in business communication. This suggests a prevailing sentiment that linguistic purity or adherence to traditional language norms might not be a significant concern in professional settings. The 35 % of the respondents who find it somewhat important might suggest a nuanced view. This group may see value in incorporating Croatian words and phrases to some extent, possibly for cultural representation or maintaining a connection with linguistic heritage, but they don't prioritise it as highly as other considerations. The smallest portion, 5 %, considers it moderately important. This minority may place a higher emphasis on using the Croatian language elements in business communication, possibly attributing importance to cultural preservation, national identity, or effective communication within the local business context.

Q4: Which of the following reasons do you think contribute to the use of anglicisms in Croatian business communication?

The results provide valuable insights into the perceived reasons contributing to the use of anglicisms in Croatian business communication. The majority, comprising 70 % of the respondents, believe that the use of anglicisms contributes to professionalism and modernity in business communication. This suggests a prevailing view that incorporating English-origin terms enhances the contemporary and forward-looking image of communication in a professional context. Only 10 % of the respondents attribute the use of anglicisms to the lack of knowledge of the Croatian language and terminology. This suggests

that, for the majority, the choice to use anglicisms is not primarily driven by a linguistic deficit but rather by other considerations such as perceived professionalism. A notable 20 % of the respondents attribute the use of anglicisms to media influence. This could indicate that exposure to English-language media, business practices, or international trends plays a significant role in shaping language choices in the professional sphere.

Q5: Do you think that the use of anglicisms in Croatian business communication has a negative impact on the Croatian language?

The majority, constituting 85 % of the respondents, believe that the use of anglicisms does not have a negative impact on the Croatian language. Instead, they express the view that it is necessary to keep up with global business trends and communication. This suggests a recognition of the global dominance of English and a willingness to integrate it into local business communication for practical reasons. A smaller portion, 15 %, responded as “not sure.” This group may have reservations or uncertainties about the impact of anglicisms on the Croatian language, indicating a more cautious or ambivalent stance.

Q6: Do you think the use of anglicisms in Croatian business communication is a sign of professionalism?

The responses go up to 90 % saying yes, while 10 % says no. Here, it is confirmed that the respondents perceive anglicisms as going along with modernity, innovation, professionalism, and prestige.

Q7: How do you think the use of anglicisms in Croatian business communication affects the image of Croatian businesses?

The results indicate a strong consensus among the respondents regarding the perceived impact of using anglicisms in Croatian business communication on the image of Croatian businesses. The overwhelming majority, comprising 95 % of the respondents, believe that the use of anglicisms makes Croatian businesses appear more modern and innovative. This suggests a positive association between the incorporation of English-origin terms and a forward-looking contemporary image in the business context. A small percentage (5 %) responded as “not sure.” This group may have reservations or uncertainties about the direct impact of anglicisms on the image of Croatian businesses or may not hold a strong opinion about this matter.

Q8: What do you think are the reasons for the increased use of anglicisms in Croatian business communication?

Analysing this question brings us back to the perception of English as a global language that implies modernity and professionalism. Therefore, 60 % of the respondents see the influence of global business trends as the reason for the increased use of anglicisms, 30 % expressed the desire to sound more modern and professional, while the remaining 10 % claim the lack of suitable Croatian equivalents, which is also true to a certain extent.

Q9: How often do your course teachers use anglicisms rather than Croatian words in business communication?

The majority, constituting 70 % of the respondents, claim that their course teachers often use anglicisms in business communication. This suggests that teachers play a significant role in setting linguistic norms and practices, and their choices may contribute to the normalisation of anglicisms in the educational context. A significant but smaller portion (30 %) of the respondents state that their teachers use anglicisms occasionally. This group may still observe the influence of anglicisms but to a lesser extent, possibly in specific contexts or situations.

Q10: Do you believe that the use of anglicisms in Croatian business communication may make it more difficult for some people to understand?

The majority, comprising 75 % of the respondents, expressed uncertainty about whether the use of anglicisms in Croatian business communication may make it more difficult for some people to understand. This could suggest a perception that English proficiency is widespread and the potential for difficulty in understanding might not be a significant concern. A smaller portion, 25 % of the respondents, believe that the use of anglicisms may indeed make it more difficult for some people to understand. This group may be more attuned to potential language barriers or the diversity of language proficiency levels among communication partners.

Q11: Which of the following do you think is the most effective way to reduce the use of anglicisms in Croatian business communication?

Here again the majority, comprising 75 % of the respondents, believe that anglicisms are necessary in business communication. This suggests a strong

conviction among a significant portion of the surveyed group that the use of English-origin terms is essential for effective and modern business communication. On the other hand, a smaller but noteworthy portion (25 %) considers using a Croatian language style guide as the most effective way to reduce the use of anglicisms in business communication. This group may prioritise linguistic and cultural preservation and see formal guidelines as a means to achieve this goal.

Q12: How important is it for you to promote the Croatian language and its identity?

The results of this question shed light on the respondents' attitudes toward the importance of promoting the Croatian language and its identity. A significant portion, constituting 40 % of the respondents, emphasises the importance of promoting the Croatian language and its identity. This suggests a recognition of the value of preserving and actively promoting their linguistic and cultural heritage. Another substantial portion, 30 %, indicates that they don't think about the importance of promoting the Croatian language and its identity. This group may not actively consider the significance of language promotion or may have a more neutral stance on the matter. The remaining 30 % of the respondents express the view that promoting the Croatian language and its identity is not so important. This group may prioritise other factors in communication and identity, possibly emphasising practicality or global communication needs over cultural preservation.

4. Conclusion

This research has shown that the respondents, i.e. Business Department students of the Polytechnic "Nikola Tesla" in Gospić, prefer the use of anglicisms in their business communication since they perceive the usage of anglicisms as more professional and modern, with greater chances of better positioning on the global market. The research also shows that they don't think that the use of anglicisms harms the integrity of the Croatian language, moreover, their teachers use anglicisms rather than Croatian words. The benefit of this research was demonstrated later on, while discussing the results of the research, when the respondents raised the question of whether they should be more mindful of

the use of foreign words and try to use Croatian words instead, thus helping to promote the preservation and development of the Croatian language. With regard to this, they discussed possible ways of mitigating anglicisms, while still meeting the demands of a globalised business environment, such as the development of a comprehensive style guide tailored specifically to Croatian business communication, building terminology databases that compile Croatian equivalents for common anglicisms, or fostering a workplace culture that encourages the use of Croatian alternatives, for example, through internal communications, workshops, and awareness campaigns that highlight the importance of linguistic diversity. Cultivating the Croatian language in business communication is a journey that requires ongoing commitment and collaboration. Collaboration with language experts and institutions is crucial for developing language style guides, terminology databases, and other resources that facilitate the use of Croatian words and phrases in business communication. It is difficult to make a definite statement about whether anglicisms are welcome or not in Croatian business communication as opinions on the subject can be strongly held and vary depending on the context and situation. By saying “no” to anglicisms and actively promoting Croatian language usage, businesses in Croatia can not only navigate global markets but also contribute to the vibrancy and authenticity of the Croatian linguistic landscape. In the dynamic and evolving world of business, cultivating the Croatian language stands as a testament to the nation’s cultural richness and unwavering commitment to linguistic integrity.

REFERENCES

- BABIĆ, Stjepan; FINKA Božidar; MOGUŠ Milan. 2000. *Hrvatski pravopis*. Školska knjiga. Zagreb.
- BALENOVIĆ, Katica; GRAHOVAC-PRAŽIĆ, Vesna. 2016. „Englesko-hrvatski jezični dodiri: Razumijemo li jezik televizije?“. *Jezik*. Vol. 63 No. 4 – 5. 140 - 151
- DRLJAČA, Branka. 2006. „Anglizmi u ekonomskome nazivlju hrvatskog jezika“. *Fluminensia*. Vol.18 No.1. 65 - 68.

- DRLJAČA MARGIĆ, Branka. 2009. „Latentno posuđivanje u hrvatskome i drugim jezicima – posljedice i otpori“. *Rasprave*. Vol. 35 53 – 71.
- KOVAČEC, August. 2004. „Izazovi globalizacije i hrvatski jezični standard“. *Jezik*. Vol 51 60 - 66.
- OPAČIĆ, Nives. 2012. *Hrvatski ni u zagradama*. Globalizacijska jezična teturanja. Hrvatska sveučilišna naknada. Zagreb.
- PERIĆ, Marija; ŠKIFIĆ Sanja. 2015. „English Words and Phrases in Croatian: A Small-Scale Study of Language Awareness and Attitudes“. *ELOPE: English Language Overseas Perspectives and Enquiries*. Vol. 12 79 – 98.
- <https://hr.glosbe.com/> (Accessed on 2 February 2023, 14 February 2023, 3 March 2023)

NJEGOVANJE HRVATSKOG JEZIKA U POSLOVNOJ KOMUNIKACIJI – NE ANGLIZMIMA?

Sažetak

Preuzimanje engleskih riječi postalo je sasvim uobičajeno u mnogim jezicima svijeta, a naš jezik u tome nije iznimka. Unatoč velikoj koristi od posuđivanja stranih riječi koje pridonose lakšoj komunikaciji s ljudima iz svih dijelova svijeta, unapređuju jezik i društvo te otvaraju mogućnost lakšeg zapošljavanja, takve riječi prijete izvornosti jezika koji ih prihvaća i predstavljaju opasnost od gubitka značajnih dijelova tog jezika. Jezici nikada nisu bili statični i uvijek su se mijenjali. Danas koristimo strane riječi bez osjećaja da uništavamo svoj materinski jezik, istovremeno zanemarujući norme hrvatskog jezika. U cilju očuvanja materinskog jezika, te doprinosa njegovanja istog, autor ovim radom istražuje svjesnost korištenja anglizama naspram hrvatskih riječi u poslovnoj komunikaciji, s naglaskom na stručnu terminologiju. Istraživanje je provedeno među studentima Poslovnog odjela Veleučilišta „Nikola Tesla“ u Gospiću na temelju anketnog upitnika sastavljenog za potrebe istraživanja. Polazi se od pretpostavke da studenti uvelike koriste engleske riječi, prihvaćajući ih gotovo kao hrvatske, ne razmišljajući pri tome o očuvanju hrvatskog jezika i njegova značaja, što je kasnije nakon provedene analize anketnog upitnika i potvrđeno.

KLJUČNE RIJEČI: *hrvatski jezik, anglizmi, stručna terminologija, poslovna komunikacija, studenti*

ŠIME STARČEVIĆ – JEZIKOSOLOVAC I DOMOLJUB *„...mudra glava, i jedna zvizda naša”*

Vesna GRAHOVAC-PRAŽIĆ

Gospić (umirovljena prof. Sveučilišta u Zadru)

vesnagp55@gmail.com

UDK: 811.163.42.09“18“ Starčević, Š.

prethodno priopćenje

Sažetak

U radu se promatra život i djelo Šime Starčevića (1784. – 1859.), svećenika, jezikoslovca, homiletičara, vjersko-didaktičkoga pisca i polemičara u prvoj polovici 19. stoljeća, poznatoga ne samo u Hrvatskoj već i u Europi, iako je djelovao izvan središta jezikoslovnih i kulturnih događaja svoga doba. Za Starčevića je ljubav prema domovini neodjeljiva od ljubavi prema hrvatskom jeziku i katoličkoj vjeri. Starčevićovo promišljanje o hrvatskom jeziku i domoljublju iznosi se temeljem analize objavljenih jezikoslovnih i vjerskih djela te analizom rukopisa koji se nalaze u arhivu Družbe Isusove u Zagrebu. On opisuje hrvatski jezik njime samim, kritički komentirajući posuđivanje i preuzimanje iz drugih jezika. Svjedoče o tome tri gramatike: tiskana gramatika hrvatskoga jezika, jedna objavljena u nastavcima u Glasniku dalmatinskom te jedna rukopisna gramatika. Hrvatski jezik opisao je i u tiskanoj hrvatsko-francuskoj gramatici i rukopisnoj hrvatsko-latinskoj i hrvatsko-njemačkoj gramatici. Starčević kroz katehetsko djelovanje iskazuje vjeru u odgoj i obrazovanje koje uključuje i domovinski odgoj.

KLJUČNE RIJEČI: Šime Starčević, hrvatski, jezik, gramatika, domovina, učenje

Uvod

U godini 2023. obilježavamo dvjestogodišnjicu rođenja Ante Starčevića – Oca Domovine. Na život Ante Starčevića kao i na njegov svjetonazor utjecao

je njegov skrbnik, stric, odgajatelj i učitelj Šime Starčević¹. Rođenjem Ličanin, proveo je najveći dio života kao svećenik u Karlobagu, malom mjestu podno Velebita. Sredinom 19. stoljeća Šime Starčević je, premda s malom izdavačkom djelatnošću, poznato ime u publicističkim, jezikoslovnim te crkvenim krugovima. O tome svjedoče i zapisi u tadašnjim publikacijama. Primjerice, nakon Starčevićeva kritičkoga tekst o ilirskoj grafiji u *Zori dalmatinskoj* pod naslovom *Književnost* urednik Ante Kuzmanić piše da će razmatrati Starčevićev prigovor „jerbo je zaista Starčević mudra glava, i jedna zvizda naša!“ (1846: 346). Na prvoj stranici *Zore dalmatinske* od 25. siječnja 1847. Franjo Turić Ličanin u tekstu naslova *Slavno uredništvo* imenuje Starčevića kao velikog domoljuba „...koji sve sile svoje podupire, da našu domovinu na stepen dični podigne“ (1847: 26).

Pisao je vjersko-katehetska i jezikoslovna djela te bio izvrstan polemičar. Snažno se uključio u jezikoslovne polemike vezane za pitanja štokavskoga idioma hrvatskoga jezika i oštro se suprotstavio pogledima hrvatskih preporoditelja. Naime, Starčević je zastupao ideju da štokavska ikavica treba biti temelj standardnoga jezika. Pisao je isključivo štokavskom ikavicom i grafijom bez dijakritičkih znakova, što je razlog da je nakon 30-ih godina 19. stoljeća puno manje objavljivao² jer nije prihvaćao ilirsku grafiju. Njegova obimna rukopisna ostavština³ pronađena je 2008. godine, a sadrži rukopise katehetskih udžbenika, udžbenika namijenjenih opismenjavanju i učenju jezika (hrvatskoga, latinskoga, njemačkoga) te opće kulture, a sadrži i jedan udžbenik osnovne matematike. Pravu afirmaciju u hrvatskoj znanosti⁴, povijesti i kulturi Starčević dobiva nakon uspostave samostalne države Hrvatske. Starčević je istinski

¹ Šime Starčević (1784. – 1859.) polubrat je Antina oca Jakova, brinuo se o odgoju i obrazovanju sinovca Ante Starčevića od njegove 13. godine. Rodio se u Žitniku kraj Gospića, a školovao u Senju, Zagrebu, Varaždinu i Grazu. Kratko je vrijeme službovao kao svećenik u Senju, Gospiću, Ličkom Novom i Udbini, a 1814. postao je župnik u Karlobagu, gdje je i ostao više od četrdeset godina, sve do smrti. Poznavao je njemački, talijanski, francuski i latinski jezik, a služio se većinom slavenskih jezika. Više u: Stolac – Grahovac-Pražić, 2015.

² Objavio je uz spomenute gramatike i vjersko poučna djela: *Katolicsansko pitanje pastirir duhovnim, i roditeljim kerstjanskim vruče priporuceno*, Rijeka, 1849.; *Homelie iliti tumačenje s. Evangjelja za sve nedilje od Došastja gospodinova do posljednje nedilje po Duhovih*, Zadar, 1850.; *Svagdanja pobožnost i prava izpovid kerstjanska*, Zagreb, 1854.; *Razmishljanje sedam xalostih Blaxene Divice Marie koje se csini na gori Kalvarii u Karlobagu*, Rijeka, 1855.

³ Pater Valentin Miklobušec, arhivar Družbe Isusove u Zagrebu, pronašao je 2008. godine rukopise Šime Starčevića u zaostavštini popa Davorina (Martina) Krmpotića. Riječ je o više od tisuću listova, cjelovitih rukopisa i fragmenata većih cjelina od kojih su neki s potpisom Šime Starčevića. U arhivu su materijali razvrstani u dvije skupine s oznakama A – jezikoslovni tekstovi i B – vjerski tekstovi.

⁴ Primjerice zbornik radova sa znanstvenoga skupa *Šime Starčević i hrvatska kultura u XIX. stoljeću* (2014).

domoljub i za njega je jezik primarna identitetska odrednica. To je pokazao jezikoslovnim radom, ali i životom. Znamo da je inzistirao da se vjeronauk u školama izvodi na hrvatskom jeziku i o tome piše senjskom biskupu prilažući molitve na hrvatskom jeziku. Misli da predstavnici tuđinske vlasti trebaju naučiti hrvatski jezik.

1. Šime Starčević i hrvatski jezik

Starčević je kao mladić objavio dvije gramatike, obje značajne za hrvatsko jezikoslovlje te potom jednu gramatiku u nastavcima u časopisu. Riječ je o ovim gramatikama:

Nova ricsoslovica iliricska vojnicsoj mladosti Krajicsnoj poklonjena,
Trst, 1812.

Nova ricsoslovica iliricsko-francezka, Trst, 1812.

Ričoslovje (Glasnik dalmatinski, Zadar, br. 34/1849. – br. 57/1850.)

Metajezik *Nove ricsoslovice iliricse* je hrvatski jezik te je to prva tiskana gramatika u povijesti hrvatske gramatikografija koja nije dvojezična, odnosno u kojoj se hrvatski jezik ne opisuje nekim drugim jezikom. Starčevićeva hrvatsko-francuska gramatika, iako nije izvorno jezikoslovno djelo nego prerada Mozinove gramatike, značajna je po tome što hrvatski jezik smješta u kontekst učenja europskih jezika. U rukopisnoj ostavštini nalaze se tri gramatike, gramatika hrvatskog jezika, hrvatsko-latinska gramatika i hrvatsko-njemačka gramatika.

U jezikoslovnim promišljanima i brizi o očuvanju jezika Starčević promišlja o tuđicama, nazivlju, leksiku i jezičnom posuđivanju o čemu će biti govora u ovom tekstu, a temeljem navedenih tiskanih i rukopisnih gramatika.

Starčevićeva jezična koncepcija vrlo je jasna, a najbolje je predstavljaju izbor osnovice književnoga jezika i izbor slovoписа. Smatra da treba stvoriti standardni jezik na temelju štokavske ikavice, a pri tome ne misli samo na ličku ikavicu. Njegovi pogledi imaju uporišta u povijesnoj rasprostranjenosti štokavske ikavice na području Hrvatske, književnim i jezikoslovnim djelima na štokavskoj ikavici. Prijedlog slovoписа je jednostavan i misli da bi ga lako usvajali pripadnici svih triju dijalekata hrvatskoga jezika. Zalaže se, naime, za grafiju bez

dijakritičkih znakova. Kako nije pristajao na ilirsku grafiju, trpio je prigovore pa u *Zori dalmatinskoj* objašnjava:

„Da sam ja jedan duboki korak u ovom poznanju učinio, to bez updasti u smionost, i bezstidnost od hvastanja nemogu reći, ali, ako rečem, da ni malo kripost, jakost, i vlastitosti ovoga jezika ne poznajem, upadstiću u teški grih od laži: Zašto u njemu jurve 36 godinah s' perom radim.“ (*Zora dalmatinska* 1846: 346)

Ali procesi standardizacije išli su u drugom smjeru, kao i slovopisne reforme. Naravno, to su samo najvidljiviji dijelovi Starčevićeve književnojezične koncepcije.

Zanimljive su i danas Starčevićeve misli o hrvatskom jeziku⁵ i jezičnom posuđivanju. Ljubav i brigu za hrvatski jezik iskazao je pisanjem gramatika kao i brigom o potrebi učenja hrvatskoga jezika. O tome svjedoče i ovi zapisi:

„ne bili i mi na izgled ostalih Narodah kojom sriechom kuchu vlastitu uzidjali to jest Jezik slavni ocsistili, zakonim utemljili, naucim od nas pisanim uresili i nakitili, da ga se ostali vechom xeljom, nego mi njihove silom ucstiti uztarse.“ (*Nova ricsoslovica iliricska*, 1812b: 3)

„Govor, koga smo od naših roditelja naučili, zove se: Jezik narodni, jezik materinski“ (Ričoslovje, *Glasnik dalmatinski* br. 34 od 27. rujna 1849.)

„...dali koliko moguche, tarcih se i nashki odgovarati“ (*Nova ricsoslovica iliricsko-francezka*, 1812a: 2)

„Pisac, koji poznaje dobro svoj jezik, koji dobro razmishlja svoj pridstojak, koj s'razlogom posluje, koj se s'prijateljim svituje, skoro je uistinjen od dobroga izhodka“. (*Nova ricsoslovica iliricsko-francezka*, 1812a: 129)

„Od ovuda dohodi, da nasha dica u materinskom jeziku sime od dobrih zamishljajah ne mogu primiti, jere za njihovu korist Knjigah nitko ne pishe; i ako shtogod pod nauka primiti imaju, ovo treba, da kroz njima nepoznati jezik talianski, nimacshi, ali latinski primaju.“

⁵ U njegovim tekstovima nalazimo ilirsko ime jezika, ali je razvidno da on pod tim misli na hrvatski jezik, a taj naziv će u kasnijim radovima zamijeniti nazivom hrvatski jezik.

(*Priporuka Csiste Bekavica Iliricske*, 1832, rkp.)

„...pomankanju od nacinah brez kojih se niti moxe potribiti nauk u mehkana sarca malene dicsice usaditi.“ (*Priporuka Csiste Bekavica Iliricske*, 1832, rkp.)⁶

Razvidno je da je Starčević svjestan da jezik treba opisati i normirati u knjigama, ali i da je isto tako potrebno i važno imati dobre udžbenike iz kojih će se učiti jezik i njegovati ljubav prema materinskom jeziku. On je svjedočio da se stoljećima hrvatski jezik govorio pa i učio u okruženju različitih stranih i službenih jezika.

„Starčević je bio veliki jezični čistunac jer je izbjegavao posuđenice nastojeći upotrebljavati isključivo domaće riječi“ (Tafra 2002:169). To će gotovo usputno spomenuti i u *Novoj ricsoslovici iliricskoj* govoreći o rodu u primjeru o imenima mjeseci u godini⁷, ali će to jasno izreći u *Ričoslovju* iz 1849./1850. gdje piše da je naš jezik „bogat ričima i sričan u stvaranju ričih“ te „Zato dokle god imamo naših vlastitih ričih, nesmimo se služiti s'tugjim.“ (Starčević 2009: 121). Objašnjava da nema potrebe stvarati riječi po pravilima drugih jezika, ne slaže se ni s uzimanjem riječi iz dijalekata. Vidljiv je taj stav u jezikoslovnom nazivlju, posebice gramatičkom. Svoje gramatike imenuje *ričoslovica* ili *ričoslovje*, gdje vidimo da polazi od hrvatske osnove. Dosljedan je u uporabi hrvatskoga gramatičkog nazivlje koje baštini ili sam stvara. Vrijeme je to kad se usustavljuje jezikoslovno nazivlje. Hrvatske gramatike nastaju po uzoru na latinske gramatike pa očekivano latinsko nazivlje znatno utječe na hrvatsko nazivlje. Tako se hrvatski jezik kao metajezik prije javio u latinskim gramatikama negoli u hrvatskim. (Demo 2018)

Iako Starčević ne imenuje padeže, uistinu se trudi stvoriti jezikoslovno nazivlje polazeći od hrvatskoga jezika. Pokazat će to primjer imenovanja vrsta riječi u tiskanim i rukopisnim gramatikama:

⁶ Rukopisi Šime Starčevića uglavnom nemaju paginaciju pa se stoga stranice i ne navode.

⁷ „Sva imena misecaah: Siesanj, Veljacsa, Oxujak, Travanj, Svibanj, Lipanj, Sarpanj, Kolovoz, Rujan, Listopad, Studeni, Prosinac; a ne Januar, Februar i ost. Kako se uzimlje, ne valja se u zajam pushtat, doklen potriba ne stegne“ (Starčević, 1812b: 35).

TABLICA 1. Tablica imenovanja vrsta riječi u Starčevićevim tiskanim i rukopisnim gramatikama

Vrste riječ u hrvatskom jeziku	Nova ricsoslovica iliriska	Nova ricsoslovica ilirisko-francezka	Ričoslovje	Rukopis A6 Hrvatsko latinska gramatika	Rukopis A7 Hrvatska gramatika	Rukopis A8 Rječnik i hrvatsko-njemačka gramatika
	<i>1812.</i>	<i>1812.</i>	<i>1849./1850.</i>	<i>nedatirano</i>	<i>nedatirano</i>	<i>nedatirano</i>
imenice	ime samostavno	(spol ⁸) ime, dionorics	ime	ime	ime	ime samostavno
zamjenice	zaimе	zaimе	zaimе	zaimе	zaimе	zaimе
pridjevi	ime pridavno	ime pridavno	ime prilagateljno	ime pridavno	ime pridavno	ime pridavno
brojevi	brojiricsi	brojoricsi	brojoriči	brojoricsi	brojoricsi	brojoricsi
glagoli	vrimerorics	vrimerorics	vrimerorič	vrimerorich	vrimerorich	vrimerorics
prilozi	priricsak	priricsak	priričak	priricsak	priricsak	priricsak
prijedlozi	pridstavak	pridstavak	pridstavak	pridstavak	pridstavak	pridstavak
veznici	veznik	veznik	spojnik	spojnik	spojnik	/
uzvici	medjumetak	medjumetak	medjumetak	medjumetak	medjumetak	/
čestice	/	/	/	/	/	/

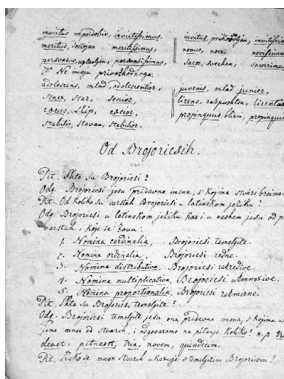
Razlikuje osam vrsta riječi i koristi hrvatske nazive u svim trima tiskanim gramatikama te u rukopisnim gramatikama hrvatskoga, latinskoga i njemačkoga jezika. „Valja posebno naglasiti i to da je Starčević imenovao vrste riječi hrvatskim nazivima te da uz njih nije stavljao ekvivalentne latinske nazive.“ (Brlobaš 2002: 9). Ovaj pregled pokazuje dosljednost u hrvatskom imenovanju vrsta riječi, a sklonost hrvatskom gramatičkom nazivlju vidimo i u ovim primjerima:

TABLICA 2. Tablica gramatičkog nazivlja

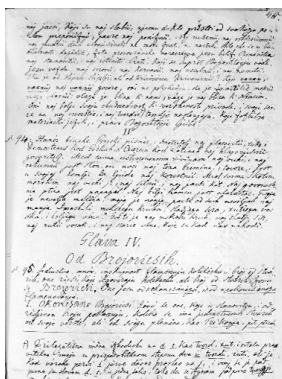
deklinacija	prigibanje, sklanjanje, stupajah, prispodabljanje
naglasak	nadslova, glasomirje, glasilo
sintaksa	od slidenja iliti reda besidah, od vladanja ričih, krasnoslovje
padež	padanje, sklon

⁸ Među vrstama riječi pojavljuje se *spol* (član) zbog toga što je to opis ustrojstva francuskoga jezika.

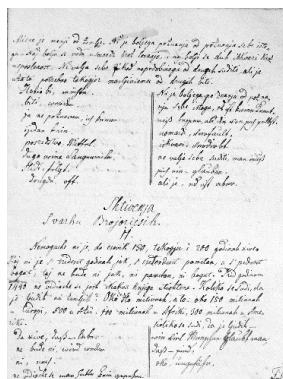
Kolebanja u nazivlju vrsta riječi su rijetka, pojavljuju se kod pridjeva kao i veznika, primjerice *veznik ili spojnik*, ali uvijek je to stvoren naziv u okri-
lju hrvatskog jezika. Na stranicama iz triju rukopisnih gramatika pokazuje se
Starčevićev rukopis i imenovanje vrste riječ: brojevi –*brojorici*:

Stranica iz rukopisa A6

Stranica iz rukopisa A7

Stranica iz rukopisa A8

Rukopisne gramatike potvrđuju Starčevićeva promišljanja o hrvatskom jezi-
koslovnom nazivlju, njegovu dosljednost u stvaranju, pronalazanju nazivlja te
ne možemo reći da nije bio i kreativan.

2. Starčevićev leksik

Starčević je pisac vjerske literature, a rukopisna ostavština otkriva i udžbe-
ničku građu. Udžbenici nisu autorski već prilagođeni, jezično i tematski, kako
sam autor piše u već spomenutom članku u *Zori dalmatinskoj* „...onako, kako
su sve ove knjige ne davno u Austrijskim Normalnim Školama pripisane sta-
le“ (1846: 346). Ako već ne može utjecati na učenje hrvatskoga jezika u škola-
ma, Starčević barem unosi duh hrvatskoga jezika u udžbenike, a uglavnom je
riječ o jezičnim preradama i prilagodabama. Tako u gramatikama (tiskanim i
rukopisnim), kao i u udžbeničkoj rukopisnoj ostavštini, vidimo njegovu sklo-
nost izvedenicama, složenicama i prevedenicama.⁹

⁹ Vidimo to i u malobrojnim tiskanim vjersko-poučnim djelima, posebice u *Homilijama* (1850), primjerice *neznabožac* (pogan, nevjernik), *zemljotežnik* (sijač), *bogopsovnj* (bezbožnoj)...

U gramatikama 18. i 19. stoljeća nisu neuobičajeni sadržaji koje danas ne pripadaju gramatikama kao što su poslovice, obrasci komunikacije, obrasci razgovora, rječnici. Takve sadržaje nalazimo i kod Starčevića. U francusko-hrvatskoj gramatici nalazimo razgovore, poslanice i tematske rječnike. Prevođeci s francuskoga jezika Starčević pronalazi ili tvori hrvatske riječi. Evo nekoliko primjera iz grozda *Od csastih*:

„Un page (dvorošaslich); le chancelier (pismohranac); l' intendant (priziritelj), un president (prisidatelj); un maitre des require (prošnjoprimalac); l'auditeur (uslshitelj), Un substitut (namistnik) un notar (bilixioc)“ (Starčević 1812a: 290).

Starčević nastoji pronaći ili tvoriti hrvatsku riječ i pri tome je otvoren uporabi sufiksa za vršitelja radnje *-telj* i *-lac*. Ne misli da jedan isključuje drugoga, već oba pokazuju mogućnosti hrvatskoga jezika. Zanimljiva je uporaba i trećeg sufiksa *-oc* u riječi *bilixioc* koji bi se danas promatrao kao nestandardni oblik, ali u njegovo vrijeme traženja standardnih oblika Starčević dopušta i ovaj lik, alternativan liku *-lac*. Ipak će ponegdje Starčević odstupiti od tog načela pa nalazimo primjere u kojima dopušta turcizme *Du cidre (turshia)*, *La table (tarpeza)*, *la nappe (tarpeznik)* kao i dijalektizme *De la gelee (xaladia)*, ali je rijetko dopuštao dvojnost kao u primjeru *une fourchette; vilice (pinjur)*. U ovom je primjeru dijalektizam u zagradi te možemo tumačiti da želi biti jasan jer sam predmet nije u općoj uporabi i dostupan svima. Razvidna je Starčevićeva dosljednost u izbjegavanju preuzimanja iz drugih jezika, nastojanje u stvaranju zamjena, od kojih su neke bile uspješne, ali neke i nisu. Najbolji primjer te dosljednosti su i rukopisi koji su prethodili tiskanim tekstovima.

Rukopisi su dobar izvor za analizu autorovih jezikoslovnih stavova jer, za razliku od tiskanih djela, mogu pokazati faze u nastajanju gotova teksta. Kako su i ti rukopisi bile preradbe već postojećih udžbenika, tako pratimo cijeli niz popravljanja i ispravljanja teksta predložka, ali i Starčevićovo traganje za pravom riječi koja će biti u skladu s hrvatskim jezikom. Ispravljanja su rjeđa u tekstu, a najviše ih ima u podrubnim bilješkama. Donosimo primjer iz rukopisa *Bekavica Iliriska Pucska Ucsilishta Horvatzke Kraine i Primorja*¹⁰

¹⁰ Rukopis se čuva pod oznakom A2, ima 45 stranica, na naslovnici je naslov *Bekavica Iliriska Pucska Ucsilishta Horvatzke Kraine i Primorja*, datacija je 25. prosinca 1832., a autentičnost rukopisa potvrđuje potpis Šime Starčevića (*Simone Starceovich*).

skale misto batmaci
sprema misto ormar
oneredishte misto smardishte
odar misto krevet
csasokazi misto ure, sati
stol misto tarpeza
Boja- mast kolor, farba (mastitelj)
lale misto tulipani
lutka misto pupa
litra misto funt
dvadesetica misto cvancika
mirila misto vaga
litra misto funt
koshulja misto stomanja, rubacsa
kecelja misto fortuk, zaslan
markva misto merlin
bojadisalac misto farbar

Rijetko objašnjava ispravke, ponegdje to čini na semantičkoj razini. Primjerice kod ispravka *vodeničar misto mlinar / vodenica misto mlinica* objašnjava *Mlinar mline gradi, a vodenicsar xito melje*. Leksemi mlinar i vodeničar pokrivaju mu različita značenja, ali u oba primjera vršitelja radnje tvori na -ar, što je danas frekvetan sufiks u tvorbi.

Vidimo da će ponegdje dati prednost riječi iz turskoga jezika, ali gotovo nigdje riječi iz njemačkoga jezika. I ovdje nalazimo primjer gdje daje prednost slavenskoj osnovi *csasokazi*, a odbacuje europeizam *ure* i turcizam *sati* koje nalazimo u tekstovima njegova vremena. Zanimljivo je da će u primjeru *un teinturier (mastitelj)* dati prednost slavenskom korijenu, a ne turcizmu *boja*, danas standardnoj riječi, kao što ne koristi ni riječi *farba, kolor* koje su u uporabi u 19. stoljeću.

Starčevićevu sklonost hrvatskom nazivlju nalazimo u rukopisu naslova *Be-kavica Iliriska* za pučke škole u dijelu *Od Razdiljenja Vladanjarah* u kojem imenuje nastavna područja:

„Liposlovka, Zvizdoznanstvo, Kopnomirje, Dogodovshtina iliti Zgodopisanje, Mudroslovstvo, Bogoslovstvo, Zakononauk, aliti Pravdoznanstvo i Likarstvo“ (Starčević 1832 rkp)

U rukopisnoj baštini pod oznakom B prevladava vjersko-poučna tematika. Rukopisi su to namijenjeni duhovnom odgoju odraslih i mladih te nekoliko rukopisa udžbenika za potrebe školske prakse koji sadrže pouke o čitanju i odgojno-obrazovne tekstove. U njima također pratimo Starčevićovu sklonost izbjegavanju preuzimanja iz drugih jezika. U rukopisu oznake B6 naslova *Knjiga Shtivenja od Pravotvornosti i od Ljubavi Domovine na Upotrebljenje Pucskih Ucsilishtah*¹¹ govoreći o gradskom društvu u trećoj glavi u dijelu s naslovom *Od znanosti razvrstava znanosti u četiri područja Bogoslovstvo, Likarstvo, Pravdostovlje, i Plemenite znanosti*. Gramatiku će smjestiti u plemenite znanosti „...plemenitih nauka kakono ti jesu Ricoslovstvo...” (Starčević 1844 rkp). U jednom dijelu piše o umjetnostima te spominje:

„zgodopisanje, razbrojstvo, glasomirje, skladnoglasje, zemljomirje, zvezdoznanstvo, slikopisanje, midodubje, slikodiljanje, hitrogradje, skladnoglasje, rukotvorstvo“ (Starčević 1844 rkp)

Primjerice, ovako piše o glazbi: „Skladnoglasje ugagja csuvenju s' lipo izmirenim glasim koji se na velemnogostruke nacsine izvode.“ (Starčević 1844 rkp). Podjela umjetnosti danas svakako podliježe kritičkom propitivanju, ali opet pokazuje Starčevićovu sklonost stvaranju hrvatskog nazivlja. Zna biti slikovit i zanimljiv. Šimo Demo govoreći o hrvatsko-latinskoj gramatici uočava da u Starčevićevoj gramatici „ima mnogo leksičkih kurioziteta, izraza koji se više ne upotrebljavaju, a dobar su podsjetnik na rječničko blago kakvim je naš jezik prije kojega stoljeća raspolagao.“ (Demo 2002: 311).

3. Starčevićovo domoljublje

Skrb za materinski jezik, kako ga zna nazivati u svojim tekstovima, za normiranje, ali i za učenje i poučavanje hrvatskoga jezika pokazatelj je njegovih domoljubnih stavova. Za Starčevića je ljubav prema domovini neodvojiva od ljubavi prema jeziku i vjeri. Hrvatski jezik, katolička vjera i domovina čine identitetsko trojstvo. U spomenutom rukopisnom udžbeniku *Knjiga Shtivenja*

¹¹ Tekst ima potpis Šime Starčevića i dataciju, 1844. godina.

*od Pravotvornosti i od Ljubavi Domovine na Upotrebljenje Pucskih Ucsilishtah*¹²
peti dio nosi naslov *Od ljubavi domovine* i podijeljen je u ove cjeline:

„Uvod, Shto se ima razumiti po imenu Domovine i ljubav Domovine, Otkuda obcheno ljubav Domovine postaje, Osobiti temelji Za ljubav Domovine u slobodnim i samovladnim Vladanjim, Kroza shto su Domorodci obcheno ljubav Domovine duxni iskaxivati, Po csemu razlichiti redovi skupudah od vladanja, a osobito parvi i drugi red, to jest priprosta cseljad, i gradsko stanje ljubav Domovine izloxivati ima, Po csemu Plemstvo i vojnickskostanje ljubav Domovine ima prikaxivati.“ (Starčević 1844 rkp)

Naslovi upućuju na promišljanje o pojmu domovine, ljubavi prema domovini te dužnostima domoljuba s obzirom na društvenu pripadnost. Piše o domoljublju u pravednom i slobodnom društvu, o dužnosti domoljuba, građana, vlastele i vojnika.

Objašnjava da većinom domovinom zovu mjesto ili državu gdje je tko rođen. Starčević nastavlja „Da ovo barem potpuno istinito ni je dokazuje jurve znana poslovice koja govori: Ono ni je Domovina, gdi se csovik rodi, nego di se hrani.“ (Starčević 1844 rkp). U tekstu se objašnjava što je domovina *Shto se ima razumiti po imenu Domovine i ljubavi Domovine*:

„Domovina u vlastitom razumku jest ono veche drushtvo, od koga je csovik skupudo. Ono vladanje, komu je csovik podloxan ili cicha svoga porodjenja, ali jer se je onde spustio, i nastanio.“ (Starčević 1844 rkp)

Razvidno je da on naziv domovina ne određuje samo geografski, ne isključivo uz mjesto rođenja, već prepoznaje da je vezan uz osjećaj pripadnosti. Također, prepoznaje *mala društva* koja se ne mogu poistovjetiti s domovinom. Pokazuje razlikovanje zavičajne pripadnosti koju dopušta i lijepo upozorava da zavičaj nije isto što i domovina, odnosno da je uži naziv. Piše da je dužnost domoljuba da ne govori ružno o domovini te:

¹² Više o ovom rukopisu u: Stolac–Grahovac–Pražić 2015.

„Tko Domovinu ljubi, mora od Domovine dobro misliti: on mora na njoj ili shtogod dobra ugledati ali barem misliti da ugleda.“ (Starčević 1844 rkp)

„Prava ljubav Domovine mora se na bolja gibateljstva, nego su samoljublje, ali sebicnost, uznositi. Kripost mora biti temelj ganutja; kripost sama moxe pravu, i dugodnevnu ljubav Domovine useliti i nje same izvrshivanje pravo upravljati.“ (Starčević 1844 rkp)

Očekivano, za njega je domoljublje religiozna komponenta temeljena na kršćanskim načelima i tradiciji. On promatra domoljublje kroz društvene staleže te njihovu odanost kršćanskim idealima i načelima društva.

4. Zaključak

U tiskanim i rukopisnim gramatikama Šime Starčević je pokazao ustrojstvo hrvatskoga jezika, ali i sposobnost hrvatskoga jezika da sam sebe može opisati bez preuzimanja i oponašanja drugih jezika. Kako je u životu bio dosljedan svojim pogledima, tako je to bio i u jezikoslovnom radu. Kako kaže, njemu je na prvom mjestu *narav našeg jezika* te on nastoji pokazati da nema potrebe preuzimati iz drugih jezika pa ni iz hrvatskih govora i nametati *za obćene riči Ilirske*. Svjestan je da postoji unutarjezična sinonimija (*bogat ričima*) i ona je dobar izvor leksema. Nalazimo stoga kod njega velik broj složenica u odnosu na rječotvorna obilježja hrvatskoga jezika. Zanimljivo je spomenuti da pod tuđim ne vidi samo izdvojene lekseme, nego i nizove riječi oblikovane prema tuđem modelu (*Kada cila rečenja, iliti izreke po običaju inorodnoga jezika sastavljamo*). Uočava i kolebanja te dopušta pokoji turcizam, možda zato što je zaživio u razgovornom jeziku. S druge strane uvijek savjetuje da germanizam treba zamijeniti hrvatskom riječi. Tu se vidi da je bio uvijek stroži prema preuzimanju iz okruženja službenoga stranog jezika. Razvidan je Starčevićev trud da stvara u duhu hrvatskoga jezika, pokazuje pri tome kreativnost i danas ove tvorbe djeluju zanimljivo i prepoznatljivo iako nisu sve zaživjele u hrvatskom jeziku.

Čitav život Starčević je posvetio prosvjećivanju, kroz svećenički rad, kroz jezikoslovni rad i kroz katehetski rad. S puno strasti on zastupa svoje poglede na hrvatski jezik i ostvaruje ih u svojem pisanju. Za njega je hrvatski jezik bitna sastavnica nacionalnoga identiteta i domoljublja. Kroz rukopisnu se baštinu

provlači tema domoljublja. Očekivano je da je tekst Starčević uredio prema tadašnjim udžbenicima. Teško da bi njegova priroda dopustila da piše o nečemu s čim se ne slaže. Tako je očekivano da o domoljublju piše u okviru postojećega društva i s pozicije svećenika. Svakako je značajno tumačenje naziva domovina utemeljeno na osjećaju pripadnosti kao i razlikovanje zavičajne pripadnosti.

Zato se moramo složiti s tvrdnjom Šime Deme „čak i da se još kao dvadesetsedmogodišnjak povukao u miran život provincijskoga župnika i sasvim prestao s publicističkom djelatnošću, i dalje bi bio veliko ime hrvatske filologije.“ (2018: 300).

LITERATURA

- BRLOBAŠ, Željka. 2002. „Vrste riječi u gramatikama Šime Starčevića“ *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 28./1. 7-21.
- DEMO, Šime. 2018. „Rukopisna latinska gramatika Šime Starčevića. Prvo čitanje“ *Zbornik radova u čast profesorici Branki Tafri Od dvojbe do razdvojbe*. Ur. Košutar, Petra; Kovačić, Mislav. Ibis grafika. Zagreb. 299-315.
- Glasnik dalmatinski, br. 34/1849. – br. 57/1850. (*Ričoslovlje*)
- Rukopisi Šime Starčevića*, Arhiv Družbe Isusove u Zagrebu, A1-A9, B1-B7.
- STARČEVIĆ, Šime. 1812a. *Nova ricsoslovica ilirisko-francezka*. Gaspar Weis. Trst.
- STARČEVIĆ, Šime. 1812b. *Nova ricsoslovica iliriska*. Gaspar Weis. Trst.
- STARČEVIĆ, Šime. 1850. *Homelie iliti Tumačenje S. Evangjelja za sve Nedilje od Došastja Gospodinova do posljednje Nedilje po Duhovih.*: Bratja Battara. Zadar.
- STARČEVIĆ, Šime. 2002. *Nova ricsoslovica iliriska*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (*pretisak*). Zagreb.
- STARČEVIĆ, Šime. 2009. *Ričoslovlje (pretisak)*. Pergamena. Zagreb.
- STOLAC, Diana.; GRAHOVAC-PRAŽIĆ Vesna. 2015. *Šime Starčević od riči do Ričoslovlja*. Državni arhiv u Gospiću. Gospić.
- TAFRA, Branka. 2002. „Jezikoslovac Šime Starčević“ *Nova ricsoslovica iliriska*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb. 127-173.
- Zora dalmatinska, 1846, br. 44 od 3. studenoga, III. godina
- Zora dalmatinska, 1847, br. 4 od 25. siječnja, IV. godina

ŠIME STARČEVIĆ - A LINGUIST AND PATRIOT
„...a wise head, and one of our stars“

Abstract

This paper examines the life and work of Šime Starčević (1784-1859), a priest, a linguist, a homilist, a religious-didactic writer, and a polemist from the first half of the 19th century. He was renowned not only in Croatia but also in Europe, although he worked outside the centre of the linguistic and cultural events of his time. For Starčević, the love towards his country was indivisible from the love towards the Croatian language and the Catholic religion. Starčević's thoughts on the Croatian language and patriotism are presented based on the analysis of published linguistic and religious texts and on the analysis of manuscripts located in the archive of The Society of Jesus in Zagreb. He described the Croatian language by itself, while critically commenting on the borrowing and adaptation from other languages. Three grammar books can give evidence of that: the printed grammar of the Croatian language, a grammar published in sequels in The Dalmatian Herald, and one handwritten grammar book. The Croatian language was described also in a printed Croatian-French grammar book and a handwritten Croatian-Latin and Croatian-German grammar. Through his catechetical activities, Starčević expressed his faith in upbringing and education which also included homeland education.

KEYWORDS: Šime Starčević, Croatian language, grammar book, homeland, learning

POVIJESNA STVARNOST KAO FAKTOR NARATIVNOG RE/DEFINIRANJA BOSANSKOHERCEGOVAČKOG (MULTI)KULTURNOG IDENTITETA U PROZI FARUKA ŠEHIĆA

Azra IČANOVIĆ

Bosna i Hercegovina
azra.becirevic91@gmail.com
UDK: 821.163.4.09 (497.6) Šehić, F.
prethodno priopćenje

Sažetak

Promatrajući kulturni identitet kao prostorno-vremenski determiniranu, nestabilnu i promjenjivu kategoriju i polazeći od hipoteze da je povijesna stvarnost Bosne i Hercegovine uvjetovala razvoj bosanskohercegovačke književnosti, određivši je u svim njenim segmentima, prije svega na planu sociogenog i kulturno-identitetskog profiliranja junaka i uspostavljanja odnosa među njima, rad problematizira ulogu i značaj suvremene povijesti Bosne i Hercegovine u procesu narativnog re/definiranja bosanskohercegovačkog (multi)kulturnog identiteta i koncepta (lokal)patritizma u prozi Faruka Šehića. U kontekstu kulturoloških istraživanja pitanja identiteta, radom se razmatraju (ključne) odrednice narativne kulturne identifikacije Šehićevih (anti)junaka u zbirci priča Pod pritiskom, romanu Knjiga o Uni, zbirci Priče sa satnim mehanizmom i noveli/kratkom romanu Greta koje svoje manifestacije pronalaze i u Šehićevu poimanju domovine i zavičaja. Iz rada proizlazi zaključak da je pojavna stvarnost (pred)ratnih dešavanja i poratne tranzicije reprezentirana u ovim djelima uvjetovala proces narativne kulturne identifikacije Šehićevih junaka koja se realizira kroz četiri faze: dekonstrukcija prijašnjeg (jugoslavenskog) kulturnog identiteta, etnizacija kulturnog identiteta, kulturno-identitetska neodređenost i, napose, re/definiranje koncepta multikulturnog identiteta Bosne i Hercegovine utemeljenog na zajedničkom iskustvu povijesti i intrakulturnim interakcijama unutar habitusa bosanskohercegovačke kulture. Analizirajući proces (narativne) kulturne identifikacije na prostoru Bosne i Hercegovine, rad doprinosi razumijevanju kompleksnosti bosanskohercegovačkog (multi)kulturnog identiteta u njegovoj kompozitnoj integralnosti.

KLJUČNE RIJEČI: *identitet, identifikacija, multikulturalnost, kultura, patriotizam*

Uvod

Ako pojam *patriotizma*, u njegovu općem značenju ljubavi “prema domovini, zemlji i narodu – zasnovana na pov. uvjetima razvoja svijesti o pripadnosti određenoj zajednici i cjelini” (Hrvatska enciklopedija, 2021), smjestimo u kontekst Bosne i Hercegovine, evidentnom postaje uvjetovanost njegove konstrukcije, definiranja i, napose, odr(a)žavanja bosanskohercegovačkim povijesnim i socio-kulturnim previranjima i promjenama. Ratovi, osvajanja, upliv i smjena različitih (međusobno suprotstavljenih) kulturno-civilizacijskih, državno-upravnih i političko-ideoloških sustava te socijalne, kulturne, ekonomske i političke krize temeljno će, naime, determinirati koncept(e) bosanskohercegovačkog patriotizma, podvrgavajući ga kontinuiranom procesu dekonstrukcije i redefiniranja. U tom smislu, ostvarujući se kroz prizmu povijesnog suprotstavljanja, navigiranja i balansiranja između dviju patriotskih orijentacija – *slijepog patriotizma* kao nepokolebljive odanosti zemlji i naciji koja, isključujući sve oblike (grupne) kritike, podrazumijeva neupitno pozitivno (idealističko) vrednovanje te *konstruktivnog patriotizma* realiziranog kroz kritičku lojalnost, preispitivanje i kritiku kolektivnih praksi (Schatz, Staub, Lavine 1999) – patriotizam postaje jednom od (ključnih) determinanti socio-kulturnog života u Bosni i Hercegovini, a, samim time, i jednim od (ključnih) mehanizama de/konstrukcije i re/definiranja bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta na njegovoj mikro- i makrorazini.

Prethodno rečeno potvrđuje, između ostalog, bosanskohercegovačka književnost koja se, (p)ostajući prostorom refleksivne reprezentacije povijesne stvarnosti Bosne i Hercegovine i de/konstrukcije kulturnog sjećanja kao prostorno-vremenski i kulturno-identitetski konkretne kategorije (Assmann 2005), ostvaruje i kao prostor artikulacije, de/konstrukcije i re/definiranja koncept(a)ta bosanskohercegovačkog patriotizma unutar kojeg se odvija proces kulturno-identitetskog (samo)osvješćivanja i potvrđivanja. Ukazujući, naime, na povijesnu diferentnost odnosa prema domovini, zemlji, naciji i etnicitetu unutar (najmanje) triju socio-kulturnih grupa Bosne i Hercegovine, bosanskohercegovačka književnost reflektirat će (i konstruirati), s jedne strane, slijepi patriotizam čiji je rezultat unutaretničko zatvaranje i (etno-)nacionalno unificiranje dok će, s druge strane, utemeljena na konceptu konstruktivnog patriotizma, profilirati “jedan kontinuirani integralni i jedinstveni identitet uz koherentnu komunikaciju diferentnih kulturoloških (kulturnih, religijskih, et-

ničkih) identitetskih zajednica koje opet objedinjuje jedinstveni topos Bosne i Hercegovine” (Džafić 2023: 6) koji se podvrgava kritičkom promišljanju.

Promatrajući povijesnu stvarnost kao ishodište kulturnog identiteta i patriotske orijentacije, ovaj rad, u kontekstu kulturoloških istraživanja pitanja identiteta, problematizira ulogu i značaj suvremene povijesti u procesu narativnog re/definiranja bosanskohercegovačkog (multi)kulturnog identiteta i koncepta patriotizma u prozi Faruka Šehića. Cilj rada jest ukazati na kulturne traume (po)ratne Bosne i Hercegovine kao ključne determinante neopozivog i fundamentalnog redefiniranja kulturnog identiteta pri čemu se rekonceptualizacija patriotizma simultano ostvaruje i kao uzrok i kao posljedica kulturno-identitetskog re/definiranja.

1. Unutarnji rat junaka našeg raštimanog doba

Bosanskohercegovačke kulturne traume s početka 90-ih godina XX. st. temeljne su odrednice bosanskohercegovačke kulture i literature koja, u kontekstu narativne kulturne identifikacije, ukazuje na složenost (intra-/inter-) kulturnih odnosa unutar i slijedom kojih se konstruira(ju) isto tako složen(i) kulturni identitet(i) Bosne i Hercegovine. S jedne strane, naime, književnost, (re)afirmirajući model kulturno-identitetskih polarizacija što će rezultirati “tendencijom degradacije, negiranja i osporavanja pojedinih kulturnih zajednica, (upornim!) pokušajima lišavanja njihova identiteta te rigidnom formom kulture zasnovane na (kulturnom, socijalnom, političkom pa i prostornom) izopćenju onih koji se percipiraju kao nepoželjni Drugi” (Ičanović 2023: 36), postaje aktivnim mehanizmom iniciranja intrakulturnih diferencijacija i konflikta. S druge, pak, strane, suprotstavljajući se (etno-)nacionalističkim interpretacijama bosanskohercegovačke povijesti koje etno-konfesionalni segment kulturnog identiteta percipiraju kao njegove primarne odrednice, književnost (p)ostaje prostorom refleksivne reprezentacije apsurdističkog iskustva bosanskohercegovačke (po)ratne stvarnosti. Upisujući individualno iskustvo bosanskohercegovačke pojavnosti od 90-ih godina naovamo u kolektivno iskustvo svih socio-kulturnih zajednica Bosne i Hercegovine, ova linija bosanskohercegovačke književnosti ukazat će na povijesno prevođenje intrakulturnog u interkulturno pri čemu staje u funkciju re/konstrukcije i re/definiranja kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine u njegovoj kompozitnoj integralnosti.

Posebno se to odnosi na korpus bosanskohercegovačkog (anti)ratnog pisma (Kazaz 2004) koje se, nastalo iz potrebe da se “o ratu i njegovim posljedicama govori iz prve ruke, iz pozicije onih koji su sve vidjeli svojim očima i strahuju od skore službene povijesti koja će autoritativno ponuditi priču koja s pravom stvarnošću neće imati previše dodirnih tačaka” (Matanović 2004: 118), ostvaruje kao jedno od najvjerodostojnijih svjedočanstava ratnog užasa te kulturno-identitetskih promjena i previranja.

Ako unutar korpusa bosanskohercegovačkog (anti)ratnog pisma, ali i (novije) književnosti Bosne i Hercegovine uopće, moramo izdvojiti ime čije će književno djelo, u potpunosti definirano pojavnom (naročito ratnom) bosanskohercegovačkom stvarnošću s kraja XX. i početka XXI. st., reprezentirati psihološku, emocionalnu, egzistencijalnu, moralnu i et(n)ičku dramu čovjeka suočenog s turobnošću i tragičnošću bosanskohercegovačke pojavnosti unutar koje se njegov kulturni identitet podvrgava iznenadnom i fundamentalnom redefiniranju i dekonstrukciji, onda bi to bio Faruk Šehić. Nadilazeći granice pojedinačnog teksta (Merdan 2020), književno djelo ovog, kako ga naziva Selma Raljević (2014), *predvodnika pregažene generacije*,¹ prožeto je, naime, specifičnim, možemo reći i opsesivnim, interesom za narativnim uobličjenjem bosanskohercegovačkih kulturnih trauma 90-ih i njihove refleksije u bosanskohercegovačkom prezentu.

Ograničivši prostornu komponentu svojih djela prije svega na Okrug Bihać, naročito na rodnu Bosansku Krupu, glavni grad pripovjedačeve utopije koja glasi „hoću da se vratim kući i da sve bude kao prije“ (Šehić 2013: 112) i vješto se krećući kroz tri vremenske ravni bosanskohercegovačke pojavnosti – vrijeme života u bivšoj Jugoslaviji, vrijeme rata u Bosni i Hercegovini i, napose, vrijeme bosanskohercegovačkog, ratom, ekonomskim, političkim, socijalnim i kulturnim krizama deformiranog, prezenta – Šehićevo književno stvaralaštvo ostvaruje se kao gotovo seizmografski (pritom i psihografski) zapis bosanskohercegovačke pojavnosti. Pritom, događaj, kao osnova naracije, bez obzira na njegovo verističko uobličjenje, gotovo u potpunosti biva potisnut doživljajnim aspektom povijesti koji, u trenucima (sve)općeg stradanja, biva praćen emocionalnom blokadom i prividnom apatijom kao konačnim ishodom vremena u kojemu se čovjek pretvorio u *skup izoštrenih čula*, u *topov-*

¹ Pod sintagmom *pregažena generacija* Selma Raljević (2014) podrazumijeva bosanskohercegovačku generaciju koja je rođena 70-ih godina XX. st., koja je odrastala u tzv. sretnim 80-im i koja je, napose, *pregažena* ratnih 90-ih.

sko meso (Šehić 2013) koje (ne)svjesno, pod teretom apokaliptične stvarnosti, podliježe kontinuiranom procesu dehumanizacije. Vanjski pritisak Šehić je, dakle, preselio u unutrašnjost, pokrenuvši, pritom, unutarnji rat u kojemu se de(kon)struiraju svi aspekti osobnosti. U tom smislu, Šehićevo književno djelo, narativno ispisujući (ključne) momente bosanskohercegovačke novije povijesti i potpunu dezintegraciju i dehumanizaciju čovjekove osobnosti, (p) ostaje literarnim svjedočanstvom traumatskog iskustva *pregažene generacije*, a, samim time, i prostorom narativnog preispitivanja, de(kon)strukcije i re-definiranja njena, ionako nestabilnog, kulturnog identiteta. Središnje mjesto na dijakronijskoj ravni kulturne identifikacije Šehićevih pripovjedača, ali i gotovo svih drugih likova koji nastanjuju svijet njegove proze, pripada, pritom, ratnim 90-im. *Junak našeg raštimanog doba* dijete je apokalipse, potvrdit će Šehićevi pripovjedači. On, stojeći na marginama svijeta kojemu (ne)pripada, temeljno biva određen ratom pri čemu se dva datuma u travnju 1992. godine (6. travnja kao početak opsade Sarajeva i 21. travnja kada je započeo rat u Šehićevoj Bosanskoj Krupi) ostvaruju u formi granične točke kulturnog identiteta. “Rano proljeće 1992. godine”, rekao je Šehić u kolumni za *Guardian* govoreći o ratu u Ukrajini (2022), „u kontekstu Bosne i Hercegovine smatra se početkom nove ere: od tog mjeseca vrijeme računamo mjerilom prije, za vrijeme i nakon rata.”² Istim tim mjerilom označavamo i proces kulturne identifikacije u Šehićevu narativu pa, sukladno tome, možemo govoriti identitetu prije, za vrijeme i poslije rata.

2. Kulturni identitet(i) prije – za vrijeme – poslije rata

Baš kao i Šehićev (čini se, nedovršiv) književni Tekst, likovi i pripovjedači koji nastanjuju svijet njegove proze, bez obzira na njihovu eventualnu nominaciju koja tek etimologijski upozorava da je riječ o onom odabranom iz mase kao što je slučaj kod Mustafe Husara iz *Knjige o Uni* (2011) ili, pak, imenom staje u funkciju moralno-etičke i vrijednosne karakterizacije Uviđajnog iz *Grete* (2021), nadilaze granice pojedinačnog stapajući se u jedan središnji lik iz čije perspektive sagledavamo svijet koji ga okružuje. Taj lik se u Šehićevu djelu ostvaruje kao politički, ideološki, socijalni i kulturni marginalac čiji je kultur-

² Prev. Azra Ičanović

ni identitet zasnovan na subkulturnim identitarnim vrijednostima (subkulturi rock'n'rolla). I to je, možemo reći, jedina (opet, relativno) stabilna točka njegova kulturno-identitetskog (samo)određenja. Međutim, marginalna pozicija Šehićeva središnjeg lika ne podrazumijeva i njegovu (potpunu) socio-kulturnu isključenost. On, istovremeno, i pripada i ne pripada. On je, ujedno, i unutar i izvan kulture. Na granici. Slijedom te jedinstvene (unutar-/izvankulturne) pozicije, Šehićev središnji lik se, dakle, istovremeno identificira i kao dio kulture, ali i kao njen kulturno-identitetski *drugi*. Kao takav, on gradi kompleksan sustav kulturno-identitetskih predodžbi unutar kojega prema kulturama čiji je (formalni) dio istovremeno uspostavlja i autopredodžbe i heteropredodžbe, pozicionirajući se, tako, na margine ratom razorenih ili, pak, konstruiranih identiteta. U tom smislu, čitalačkom auditoriju predočava se, isto tako jedinstven (unutar-/izvankulturni), uvid u povijesni proces kulturnih identifikacija u (po)ratnoj Bosni i Hercegovini, obilježen konstantnim procesom kulturno-identitetskog redefiniranja unutar kojega se, kroz refleksivnu reprezentaciju pojavne stvarnosti, odvija i transformacija odnosa prema domovini čime se konstantnom procesu narativne rekonfiguracije podvrgava i Šehićev koncept patriotizma.

Temeljno determiniran kulturnim traumama 90-ih, kulturni identitet Šehićeva središnjeg lika zaista se određuje mjerilom *prije – za vrijeme – poslije rata* pri čemu uočavamo četiri dimenzije/faze njegova definiranja: bosansko-hercegovačka inačica jugoidentiteta, bošnjački identitet, kulturno-identitetska neodređenost i (transnacionalni) *bosanski* kulturni identitet.

Prva faza kulturne identifikacije Šehićeva središnjeg lika i, posredno, većine drugih likova njegova djela, u znaku je narativnog potvrđivanja bosansko-hercegovačke inačice jugoidentiteta koja, proizišla iz života u (naoko idiličnom) okruženju bivše Jugoslavije, biva utemeljena na vrijednosnom sustavu komunističke ideologije, idealizaciji socijalističkog režima te ideji bratstva i jedinstva kao osnove jugoslavenske nadnacionalnosti. (Sve)opća adoracija jugoslavenskog režima i uvjerenost u neprikosновенost njegova kulturno-identitetskog sustava iz kojega izrasta (naoko stabilna) konstrukcija jugoslavenskog kulturnog identiteta, onemogućit će, međutim, njegovo realno percipiranje koje bi ukazalo na njegove negativnosti. Sukladno tome, nju prati slijepi patriotizam koji se, postojan u svojoj nekritičnosti, ostvaruje kroz sveopću idealizaciju sustava znanja i vrijednosti, političko-ideološkog usmjerenja i, naravno, idealizaciju (gotovo i sakralizaciju) *oca nacije*, Josipa Broza

Tita. U tom smislu, bosanska inačica jugoidentiteta proizlazi iz njena sučeljanja s (još uvijek neodređenim) identitetom ratnog prezenta. Jugoslavenski kulturni identitet osvještava se, dakle, kroz prizmu njegove dezintegracije, tj. kroz proces uspostavljanja kulturno-identitetske različitosti spram onoga što on (sada) nije.

Ubačen u vrtlog ratne apokalipse, središnji lik Šehićeve proze, iako uvijek iznova inicira sjećanja na mirnodopski život u bivšoj Jugoslaviji pri čemu se stvara privid jugonostalgije, podvrgava se fundamentalnom redefiniranju kulturnog identiteta koji se odvija unutar okvira kritičko-konstruktivnog patriotizma. U postupnom procesu revalorizacije, dezideologizacije i osvještavanja prividnosti jugoslavenske idile, njenog kulturno-vrijednosnog, političko-ideološkog i državno-upravnog sistema, kulta ličnosti Josipa Broza Tita i, napose, jugoslavenskog kulturnog identiteta kod Šehićevih pripovjedača pojavljuje se, kako kaže Mustafa Husar, „gađenje prema svim floskulama na kojima je počivala bivša država” (Šehić 2013: 9), a, samim time, i prema bosanskoj inačici jugoidentiteta koja se, percipirana kao prividna i izmišljena konstrukcija, podvrgava propitivanju, redefiniranju i, na koncu, dekonstrukciji.

Početnu etapu dekonstrukcije jugoslavenskog kulturnog identiteta pratit će, jednim dijelom, izuzetno labavi slijepi patriotizam utemeljen na lojalnosti, tj. implicitnoj toleranciji bosanskohercegovačkog ratnog državno-upravnog i vojnog autoriteta. „Za tu zemlju borili smo se idealistički, s najboljom namjerom tolerantnog života u perspektivi” (Šehić 2021: 84), reći će Šehić u *Greti* (2021: 84), ukazujući na spremnost pripadnika ARBiH da život daju za slobodnu Bosnu i Hercegovinu u kojoj će, i dalje, postojati mogućnost suživota. Šehićev pripovjedač, naime, itekako je svjestan svoje etničke (bošnjačke) pripadnosti. U skladu s tim, njegov kulturni identitet narativno se konstruira i definira slijedom kulturno-identitetskog suprotstavljanja s onim koji se percipira i reprezentira ne samo kao kulturno-identitetski *Drugi* već i kao dehumanizirani (ponekad i demonizirani) *Neprijatelj*, „sluzavi opnokrilaš sa rogovima i svinjskim papcima” (Šehić 2013: 12). Konstruirajući, naime, autopredodžbe o egzistencijalnoj i kulturno-identitetskoj ugroženosti naroda „kojem je devedesetih godina bila namijenjena sudbina Jevreja u Trećem rajhu” (Šehić 2013: 141), ali i heteropredodžbe o moralno-etičkom sunovratu zločin(a)ca sa suprotne strane koje pripovjedač imenuje i označava *autonomašima* i *četnicima*, Šehić će ukazati na povijesnu *potrebu* buđenja (etno-)nacionalne svijesti i reafirmacije etničke kategorije identiteta koja, doduše kratkotrajno, postaje

ključnim segmentom kulturne identifikacije njegovih junaka. Međutim, tematizirajući ratna zbivanja na prostoru Okruga Bihać, ključno determinirana ne samo srpskom agresijom već i unutaretničkim sukobom te prostornim izmještanjem, Šehić će ukazati kako se i unutar bošnjačko-muslimanske etno-kulturne sekvence konstruirala i definirala kategorija *Drugosti*. Dok će se, s jedne strane, kategorija unutarnje *Drugosti* konstruirati i definirati kroz ratno i kulturno-identitetsko suprotstavljanje s antagonističkim (nerijetko karikiranim) likovima Abdićevih autonomaša koji se heteropredodžbeno definiraju kao izdajice svoga (na)roda, s druge strane, ona će se uspostaviti kroz narativno uobličeno iskustvo progona i unutrašnjeg egzila. „Divno je biti izbjeglica/To znači da si građanin petnaestog reda”, ironično će izjaviti Šehićev pripovjedač (2004: 14), prisjećajući se riječi izbjegličkih domaćina: „Kud vas nisu sve pobili!/Što se niste borili?/Kukavice! (14). U kulturnom prostoru izbjeglištva konstruirale su se, ukazuje Šehić, autopredodžbe izbjeglica o vlastitoj ugroženosti i minornosti, ali i autopredodžbe o kulturno-identitetskoj superiornosti te heteropredodžbe o nižoj vrijednosti i kukavičluku bosanskokrupskih izbjeglica na osnovu kojih se *autohtono* stanovništvo (samo)identificira kao nemjerljivo bolje u odnosu na *pridošlice*. Šehićev pripovjedač, dakle, vlastitu poziciju *Drugosti* osvještava ne samo u odnosu prema agresorskim snagama već i u odnosu prema pripadnicima (formalno) vlastitog kolektiva čime ukazuje na nemogućnost kulturno-identitetske homogenizacije. Dekonstruirajući ideju o jedinstvenosti (bošnjačkog) etnikuma, Šehić će desemantizirati bosanskohercegovačke koncept(e) (etno-)nacionalnog identiteta koji, iako osviješten, ne postaje niti temeljnim, niti dovoljno čvrstim uporištem kulturne identifikacije njegovih pripovjedača i(li) likova.

Nemogućnost pronalaska čvrstog (etničkog, religijskog, socijalnog i sl.) uporišta kulturnog identiteta rezultat će kulturno-identitetskom neodređenošću središnjeg lika Šehićeve proze. Kao socio-kulturni marginalac, on se ostvaruje kroz subkulturne identitarne vrijednosti pri čemu se već spomenutoj subkulturi rock'n'rolla pridružuje svojevrsna *subkultura ratnika*, konstruirana i definirana unutar okvira sveopće dehumanizacije čovjeka koji nosi direktno iskustvo fronta. To će, nužno, rezultirati propitivanjem svrhe ratovanja, ideje religije kao ključne točke (etno-)nacionalnih identifikacije, ideje nacije i, napose, ideje patriotizma. „Postojao je neko vrijeme patriotizam u meni“ reći će Šehićev pripovjedač (Šehić 2004: 89). Međutim, apokalipsa rata obesmisliće njegovo postojanje jer “dok lepršaju ispeglane zastave. Sijaju uglancani činovi.

Tik-takaju srca kao mehanički satovi.” (Šehić 2004: 29). U borbi za opstanak, dehumanizirano *topovsko meso* ne pronalazi prostor za pohranu (nacionalnih) emocija. U tom smislu, Šehić će, suprotstavljajući se (etno-)nacionalistički oktroiranoj interpretaciji povijesti i njenoj herojskoj paradigmi proistekloj iz usmeno-epske tradicije i linije folklornog (epski kodiranog) romantizma (Kazaz 2004), dekonstruirati političko-ideološki intonirane autopredodžbe o herojstvu i snazi ARBiH, stavljajući u prvi plan egzistencijalnu, psihološku, moralno-etičku, ali i kulturno-identitetsku dramu pojedin(a)ca suočenih s užasom rata.

Kroz dekonstrukciju imagotipskih predodžbi, Šehićeva proza redefinirat će i repozicionirati, dakle, i koncept(e) etničkog identiteta pri čemu ona otvara prostor za narativnu re/konstrukciju i re/definiranje *bosanskog* kulturnog identiteta utemeljenog na kulturno-identitetskoj polimorfности i integralnosti. Naime, iako zaista ne može shvatiti moralni sunovrat zločinaca, Šehićev pripovjedač ustupa pred bosanskohercegovačkim kulturno-identitetskim polarizacijama i etno-konfesionalnim generalizacijama. Dekonstruirajući heteropredodžbe o neprijateljskom (demoniski koncipiranom) *Drugom*, njegov pripovjedač biva oslobođen bilo kakvog oblika nacionalizma, fašizma ili šovinizma. Naročito evidentnim to postaje u trenucima direktnog susreta sukobljenih strana, npr., kada Šehićevi protagonisti i antagonisti po razmjeni robe ili zatvorenika zapale cigaretu ili kada pripadnici pripovjedačeve čete sahranjuju poginulog Srbina što, u ratnim okolnostima, postaje posljednjim činom očuvanja ljudskog dostojanstva. Humanizirajući dehumaniziranog neprijatelja i osvješćujući sveopću (multietničku) destruktivnost rata, Šehić procesu dekonstrukcije podvrgava kulturno-identitetsku opoziciju *Mi-Oni* koja iščezava pred stvarnošću ratnog užasa. U odnosu s onim koji se percipira(o) kao kulturno-identitetski *Drugi*, dolazi, dakle, ne samo do dekonstrukcije imagotipskih predodžbi već i do osvješćivanja kolektivnog (multietničkog) iskustva trauma s kraja 80-ih i početka 90-ih godina XX. st. koje svoje refleksije pronalaze i u bosanskohercegovačkom prezentu. „Morala je na drugoj strani postojati jedna porodica slična našoj. Sa istim ili sličnim sudbinama izbjeglištva i tog nekog čudnog života ispod atmosfere koja nas je pritiskala nekom drugom silom Zemljine teže” reći će Uviđajni (Šehić 2021: 92), pomirujući, pritom, u zajedničkom iskustvu i sudbini, dvije suprotstavljene strane i potvrđujući postojanost *bosanskog* kulturnog identiteta u njegovoj kompozitnoj integralnosti. Šehić, tako, ponovo zadire (i ostaje) u sferi konstruktivno-kritičkog patriotizma čiji je osnovni cilj

osnaživanje i sklapanje ranjene i raskomadane bosanskohercegovačke duše. Ostvarujući se primarno u sferi lokalpatriotizma koji dominira i manipulira svim vremenskim dimenzijama njegove proze, prostor izlječenja on pronalazi u Uni i njenim obalama i, generalno, u Bosanskoj Krupi, simbolu rušenja, ali i obnove jedinstvenog i integralnog identiteta Bosne i Hercegovine unutar kojeg (jedino!) unutarnji rat(ovi) uvjetuju intra-/interkulturene distinkcije:

„Mi nismo milenijalsi, i nikad nam nije bilo dosadno. Mi smo djeca apokaliptike. Entropije koja nastaje nakon propasti građanskog društva s uhodanim normama. Ono što su junaci Alexa Garlanda tražili u Ždralu mi smo našli u svojim ranim dvadesetim, a da nismo morali preći kućni prag. Mi smo pregažena generacija.” (Šehić 2018: 18)

Unutarnji rat(ovi) Šehićevih pripovjedača i(li) likova (p)ostaju, dakle, njihovom temeljnom identitetskom odrednicom potvrđujući, pritom, da iskustvo bosanskohercegovačke povijesti (primarno rata kao njezina ključnog momenta) zadržava autoritativnu poziciju u odnosu na bilo koje druge segmente (kulturene) identifikacije.

3. Zaključak

Književni opus Faruka Šehića, ostvaren kao literarno svjedočanstvo o užasima (unutarnjeg i vanjskog) rata i njegovih refleksija u bosanskohercegovačkom prezentu, reprezentira kontinuiran proces kulturno-identitetskog redefiniranja i konstantnih oscilacija između slijepog i kritičkog patriotizma nad kojima, u svim reprezentiranim dimenzijama vremena, dominira i manipulira lokalni patriotizam. Suprotstavljajući se (etno)nacionalističkim interpretacijama bosanskohercegovačke pojavnosti od 90-ih godina naovamo, Šehić, narativno ispisujući i određujući kulturnu identifikaciju na tlu Bosne i Hercegovine u mjerilu *prije – za vrijeme – poslije rata*, ukazuje na četiri dimenzije bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta na kraju XX. st., podvrgavajući ih, pritom, kontinuiranom propitivanju, osporavanju i(li) potvrđivanju. U tom smislu, a slijedom osvješćivanja povijesti i istovjetnosti traume rata u kojoj se sjedinjuju bosanskohercegovačke mikrokulturne zajednice, Šehić će potvrditi jedinstvenost i integralnost kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine koji se, usprkos svim opstrukcijama, ostvaruje kao (jedina!) kulturno-identitetska konstanta u vrtlogu bosanskohercegovačke povijesti.

LITERATURA

- ASSMANN, Jan. 2005. *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Vrijeme. Zenica.
- DŽAFIĆ, Šeherzada. 2023. *Kulturna identitologija: Bosanskohercegovački intrakulturni i interkulturni identitet(i)*. Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću. Bihać.
- IČANOVIĆ, Azra. 2022. "Bosanskohercegovačka književnost kao prostor dekonstrukcije kulturnog identiteta". *SaZnanje* 3. 206 – 214.
- KAZAZ, Enver. 2004. "Prizori uhodanog užasa". *Sarajevske sveske* 5. 137 – 167.
- MATANOVIĆ, Julijana. 2004. "Od prvog zapisa do 'povratka u normalu'". *Sarajevske sveske* 5. 93 – 125.
- MERDAN, Dina. 2020. "Crtice iz života generacije pregaženih. Antiherojski diskurs u prozi Faruka Šehića". *Sarajevski filološki susreti: zbornik radova* 5/2 229 – 241.
- Patriotizam. 2021. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47027>. (pristupljeno 13. prosinca 2023.).
- RALJEVIĆ, Selma. 2014. "Čitanje rata u Knjizi o Uni Faruka Šehića". *Sarajevske sveske* 45 – 46. 375 – 385.
- SCHATZ, Robert T.; STAUB, Ervin; LAVINE, Howard. 1999. "On the Varieties of National Attachment: Blind Versus Constructive Patriotism". *Political Psychology* 20(1). 151 – 174.
- ŠEHIĆ, Faruk. *I had to fight for Bosnia. That's how I know Ukrainians can win, and they will rebuild*. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/oct/25/bosnia-ukraine-europe-peace-russia-war> (pristupljeno 07. studenog 2023.).

***HISTORICAL REALITY AS A FACTOR OF NARRATIVE
RE/DEFINITION OF BOSNIAN (MULTI)CULTURAL
IDENTITY IN PROSE OF FARUK ŠEHIĆ***

Abstract

*Observing cultural identity as a spatio-temporally determined, unstable and changing category and starting from the hypothesis that the historical reality of Bosnia and Herzegovina conditioned the development of Bosnian literature, determining it, in all its segments, primarily on the plan of social and cultural-identity profiling of heroes and establishing relations between them, the paper problematizes the role and significance of contemporary history of Bosnia and Herzegovina in the process of narrative re/definition of Bosnian (multi) cultural identity and the concept of (local) patriotism in Faruk Šehić's prose. In the context of cultural research on identity issues based on imagology, the work examines the (key) determinants of the narrative cultural identification of Šehić's (anti)heroes in books *Under Pressure*, *Quiet Flows the Una* and *Clockwork Stories and Greta*, which also find their manifestations in Šehić's concept of homeland. The paper concludes that the apparent reality of (pre-) war events and post-war transition represented in these works conditioned the process of narrative cultural identification of Šehić's heroes, which is realized through four stages: deconstruction of the previous (Yugoslav) cultural identity, ethnicization of cultural identity, cultural-identity indeterminacy and, in particular, re/defining the concept of multicultural identity of Bosnia and Herzegovina based on the common experience of history and intracultural interactions within the habitus of Bosnian culture. By analyzing the process of (narrative) cultural identification on the territory of Bosnia, the work contributes to the understanding of the complexity of the Bosnian (multi)cultural identity in its composite integrity.*

KEYWORDS: *identity, identification, multiculturalism, culture, patriotism*

O LJEPOTI DOMOVINE: PLITVIČKA JEZERA U HRVATSKOM KNJIŽEVNOM PUTOPISU 19. STOLJEĆA

Sanja KNEŽEVIĆ

Sveučilište u Zadru

Odjel za kroatistiku

sknezev@unizd.hr

UDK: 821.163.42.09-922

izvorni znanstveni članak

Sažetak

U radu se interpretira izbor putopisa u čijem je tematskom središtu putovanje ili boravak na Plitvičkim jezerima, kao arkadičnom prostoru netaknute ljepote. Izdvajamo putopise Adolfa Vebera Tkalčevića Put na Plitvice 1860., Dragutina Hirca „Put na Plitvička jezera“ (1877.), Milana Šenoje Preko kršnih gora do sinjega mora, Franje Bučara „Na Plitvička jezera“ (1897.). Putopisi se razmatraju u kontekstu domovinskog putopisa 19. stoljeća. U interpretaciji se osobita pažnja pridaje kategoriji književnog putopisa i metodama kojima putopisci uspijevaju postići umjetničku dimenziju svojih radova. Na temelju izdvojenih putopisa razmatrat će se i razvoj domovinskog putopisa kao žanra.

KLJUČNE RIJEČI: *hrvatski književni putopis, Plitvička jezera, ljepota domovine, hrvatski kulturni pejzaž*

1. Domovinski putopis u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća

Za drugu polovicu 19. stoljeća može se reći da je obilježena procvatom putopisne književnosti, a osobito kada je riječ o domovinskom putopisu. U pokušaju sumiranja putopisne produkcije druge polovice 19. stoljeća, počinjući još od 1839. godine, kada Ivan Trnski objavljuje putopis „Dopis domorodnoga putnika iz Dalmacije“ u *Danici ilirskoj*, hrvatsku bismo putopisnu građu mogli

podijeliti u tri veće tematske skupine: domovinski putopis, putopisi iz susjedstva (Bosna, Italija, slavenske zemlje...) i putopisi iz egzotičnih zemalja.¹ Ivan Pederin u raspravi „Putopis u hrvatskoj književnosti ilirizma i realizma“ ukazuje koliko su društvene i političke prilike u tadašnjoj Hrvatskoj utjecale na odabir putopisne tematike hrvatskih autora:

„I dok za ilirizma putopis po vlastitoj domovini, odnosno po Bosni i Srbiji jako preteže pred putopisom u strane zemlje, za apsolutizma je upravo obratno što je svakako posljedica germanizacije i nacionalnog ugnjetavanja u Hrvatskoj. (...)

Za razliku od hrvatskog putopisa pedesetih do sedamdesetih godina koji je prije svega zaokupljen vlastitom domovinom i željom da je definira etnički, kulturno i politički po pojedinim pokrajinama ograničivši se u putopisima po inozemstvu na opise umjetnina i povijesti, u hrvatskom putopisu osamdesetih godina putopisi po Hrvatskoj daleko zaostaju za putopisima po inozemstvu.“ (Pederin 1979: 635, 659)

Dominacija domovinskog putopisa posve je očekivana u hrvatskoj književnosti i kulturi 19. stoljeća s obzirom i na gibanja u europskoj kulturi.² Razlog njegovu procvatu sredinom 19. stoljeća, kako je već opće poznato i prihvaćeno, u činjenici je što je i veći dio Europe u to doba zahvaćen (post)revolucionarnim gibanjima konstruiranja nacija kao i izgradnje nacionalnih identiteta, ali i idejom povratka prirodi. Konačno, u općoj se kulturi nalaže spoznaja o 19. stoljeću kao „stoljeću putovanja“³. Kako je hrvatska književnost 19. stoljeća u cjelini obilježena romantičarskom notom prosvjetiteljstva po pitanjima narodnoga jezika, kulture, običaja pa i prostora, domovinski putopis nalaže se kao posve očekivan fenomen. U tom smislu Vinko Brešić zapaža da „većina putopisaca kao razlog svojim putovanjima po domovini vidi u patriotizmu, u

¹ Usp. bibliografije hrvatskih putopisa kod Ježića (1955.) i Franića (1983.).

² Naime, Zoë Kinsley u pojmovniku *Keywords for travel writing studies* (2019.) razmatrajući britansku kulturu putopisa, kada je riječ o domovinskom putopisu (*home tour*) napominje da je on procvao baš sredinom 19. stoljeća, dakako, imajući prethodno na umu da su raniji putnici i putopisci domovinom najčešće bili hodočasnici (usp. Kinsley 2019: 117).

³ O temi 19. stoljeća kao stoljeću putnika više je pisao Dean Duda u poglavlju „Stoljeće, putnik“ u knjizi *Priča i putovanje* (Zagreb, 1998.).

osjećaju dužnosti da u prvome redu upoznaju vlastitu domovinu, pa tek onda, uzmogne li se, i one tuđe“ (Brešić 1997: 12). Procvat putopisa, osobito onoga po nepoznatim i neotkrivenim krajevima domovine, Ante Franić vidi u pojavi nove građanske klase, kao i u preporodnim tendencijama ilirskoga pokreta⁴ te pritom drži da je „tim putopisima (...) fenomen patriotizma toliko imanentan da ga nije moguće zaobići“ (Franić 1983: 22).

Putopisci 19. stoljeća nisu uvijek i profesionalni književnici. Među njima često nailazimo na povjesničare, političare, prirodoslovce. Stječe se u tom smislu dojam da je hrvatskim intelektualcima 19. stoljeća „domородna“ prosvjetiteljska obveza bila putopisom približiti manje poznate ili dijelom zanemarene krajeve tada politički bitno razjedinjene domovine.⁵ Uvidom u bibliografiju domovinskog putopisa 19. stoljeća, zapaža se da su putopisci ciljano odlazili u prostore Dalmacije i Like, Istre i Primorja, istočne Slavonije i Srijema, s idejom obnove jedinstva hrvatskih prostora.⁶ Povratak prirodi i ljepoti pejzaža te zadržavanje na periferijama gdje se može upoznati iskonski narodni duh, fenomen je koji je imanentan umjetnosti i kulturi 19. stoljeća. Stoga ne čudi da se putopisci ne zadržavaju samo u hrvatskim gradovima, nego vrlo često pišu o zanemarenim ili neotkrivenim prirodnim ljepotama, životu u manjim seoskim sredinama kao i zaboravljenoj baštini hrvatskih kraljevskih i kneževskih gra-

⁴ „Tako se i u našim, južnoslavenskim prostorima tek s pojavom mlade građanske klase u 19. stoljeću, koja je zbog svog pretežno trgovačkog karaktera bivala sve pokretljivija i poduzetnija, zainteresiranija za razvitak prometnih sredstava, pojavio se moderniji opisi raznih putovanja i izleta, i to mahom u funkciji nacionalno-oslobodilačkog preporoda, tj. u suglasju s idejama i društvenim težnjama te nastupajuće klase. U toj romantičarskoj epohi ona praiskonska, nikada zamrla, nomadska žudnja ljudskog bića za kontaktiranjem s prirodom i društvenom okolicom podudarala se, dakle, književno plodonosno i sukladno s pojačanom čežnjom Gajevih suvremenika za 'vraćanjem' prirodi svoje domovine i naroda, za upoznavanjem slabo poznatih krajeva i ljudi, za doseganjem tajnovitih daljina u uvjetima povećanih mogućnosti blizih izleta i daljih putovanja.“ (Franić 1983: 8).

⁵ Ivan Pederin u spomenutoj raspravi „Putopis u hrvatskoj književnosti ilirizma i realizma“ osobito problematizira temu Dalmacije u domovinskim putopisima: „Baš putopisna književnost najbolje je pokazala nacionalnu svijest i osjećaj kohezije hrvatskog građanstva u 19. st. Tako je putopis u Dalmaciji postao oružjem stranačke borbe i sredstvom mobiliziranja građanstva, svećenstva, pa i seljaštva protiv strane vlasti.“ (Pederin 1979: 662)

⁶ Npr. Ivan Trnski 1839. godine u *Danici ilirskoj* objavljuje putopise „Dopis domorodnog putnika iz Dalmacije“, „Dopis iz Dalmacije“, „Dopis iz Trsta“; Ivan Kukuljević Sakcinski objavljuje „Dopis iz Primorja“ (1842.), „Put u Senj“ (1843.); Ljudevit Vukotinović 1852. u *Nevenu* objavljuje putopis iz Hrvatskoga primorja i Like; Mihovi Pavlinović u *Vijencu* 1875. godine objavljuje dva putopisa „Putne crte iz Slavonije“; Dragutin Hirc objavljuje „Put na Plitvička jezera“ (1877.), „Uzlaz na Velu Učku“ (1878.), „Put po moru“ (1880.), „Rijeka“ (1881.), „Putne slike iz Slavonije (1896.), „Na izvoru rijeke Kupe“ (1900.), „Slike iz Gorskog kotara“ (1900.), „U Lepoglavi“ (1901.), „Po sedmi put na Velikom Risnjaku“ (1903.), „Na razvalinama grada Okića“ (1903.); Adolfo Tkalčević „Put na Plitvice“ (u dva izdanja 1860. i 1885.), „Put po Dalmaciji“ (1878.), „Samobor“ (1884.); Ivan Devčić u *Vijencu* objavljuje „Putopisne crte iz Like“ (1888.), „Oštarijsko sedlo“ (1890.), „Put na Golu Plješevicu“ u *Prosvjeti* 1894., „Put preko Kleka na Udbinu“, „Stari Počitelj grad“, „Na otočkom Kordunu“.

dova. Oni ne žele tek podijeliti svoje dojmove i slike s putovanja, nego i privući sunarodnjake na otkrivanje vlastitih krajeva kao identitetskih krajobraza.

Tematski pristup domovinskog putopisa periferiji nastavio se sve do Matoševih modernističkih putopisa. Tematiziranje pejzaža i hrvatskih *okolica*, osobito onih predjela koji se mogu označiti pojmom kulturnog pejzaža, kao nositelji identitetskih slika hrvatske slavne povijesti, opća je karakteristika cijelog 19. pa i početka 20. stoljeća. Uklapa se taj fenomen i u stvaranje romantičarske slike domovine kao lijepe, što svoj začetak ima u tekstu nacionalne himne, „Hrvatske domovine“ Antuna Mihanovića⁷, a kao opće mjesto hrvatskoga identiteta ovjerio ga je Matoš u putopisnom eseju „Lijepa naša domovina“. Dakle, u razdoblju od Mihanovićeve lijepe „Hrvatske domovine“ (1835.) do Matoševe „Lijepa naše domovine“ (1910.), pratimo i progresivan razvoj domovinskog putopisa. U njegovu su tematsku središtu periferija i pejzaž pojavljuju kao slika autentičnog, narodnoga hrvatskog života. Potrebno je ovdje spomenuti da je i Dragutin Hirc svoju knjigu putopisa iz 1891. godine nazvao *Lijepa naša domovina*. U tom kontekstu kontinuirana trajanja domovinskog putopisa 19. stoljeća, Dean Duda zapaža stilska prepletanja romantičarskih i prosvjetiteljskih stilskih tendencija, držeći da se kao takav hrvatski putopis ozbiljnije počinje mijenjati tek s pojavom Matoševih modernističkih putopisnih tekstova.⁸

Kao primjer romantičarskih, prosvjetiteljskih, ali i realističkih osobitosti domovinskog putopisa 19. stoljeća razmotrit ćemo četiri posve različita putopisa Plitvičkim jezerima. Na njihovu ćemo primjeru uvidjeti ne samo razvoj putopisnog žanra, nego i utjecaj koji je domovinski putopis postigao u afirmaciji skrivenih pejzažnih ljepota kao budućih važnih identitetskih slika „lijepe naše domovine“.

⁷ Vidi o imaginariju nacionalne himne u tekstu Dubravke Oraić Tolić „Stvaranje nacionalnog identiteta kroz dva tipa imaginarija: „Glavni konstrukt kroatocentrične imagologije bila je, kao i u svim modernim nacijama, nacionalna himna. Tekst buduće himne napisao je Antun Mihanović u doba ilirskog preporoda (1835.). U tradiciji renesansne utopije ljupkog mjesta (*locus amoenus*) pjesnik zamišlja prekrasan lokalitet između rijeka Save, Drave, Dunava i Une, gdje živi snažan, zdrav i ponosan narod koji marljivo radi i ljubi svoju zemlju.“ (Oraić Tolić 2003: 292–293)

⁸ „Romantičarski putopisni diskurz u hrvatskoj književnosti uvelike prelazi vremensku granicu samoga razdoblja u kojem nastaje. Često, funkcionira u nekoj vrsti simbioze s prosvjetiteljskom putopisnom matricom, u skladu s glavnom namjerom romantičarskih putopisaca da književno upoznaju čitatelja s različitim dijelovima domovine, istaknu njezinu dostojnost kao putopisnog predmeta, izvijeste o inozemstvu, uz nužnu usporedbu stranog svijeta s domaćim. (...) Slične će se tendencije nastaviti i zadnjih dvadesetak godina 19. stoljeća, kao i na prijelazu u 20., iako zajedničko ideološko ishodište, karakteristično za romantičarske putopisice oko polovice stoljeća, nije u tolikoj mjeri značajka kasnijih vremena. Stvar se, uz Matoševo posredovanje, bitno mijenja pojavom modernoga putopisa.“ (Duda 1999: 13–14)

2. Plitvička jezera u putopisima 19. stoljeća

Prvi putopis o Plitvičkim jezerima kao knjigu 1860. godine objavljuje Adolf Veber Tkalčević. Njegova putopisna knjiga *Put na Plitvice* doživjela je dva izdanja te se ujedno smatra najuspjelijim književnim putopisom s Plitvičkih jezera. Veber Tkalčević putopis piše iz prosvjetiteljskih (domorodnih) pobuda u želji da svoj narod upozna s nepoznatim dijelovima domovine, ljepotom pejzaža, ali i životom ljudi. Tkalčević u romantičarskoj maniri Plitvička jezera opisuje zadivljen njihovom ljepotom, dok kao pravi prosvjetiteljski pisac vrlo kritički progovara o zapuštenosti Like želeći kod svojih čitatelja osvijestiti posljedice političke rascjepkanosti i tuđinskog nemara. Nakon Tkalčevićeva *Put na Plitvice* prirodoslovac Dragutin Hirc u Šenoinu *Vijencu* 1877. godine objavljuje putopis „Put na Plitvička jezera“ u tri nastavka. Osim što njegov putopis obiluje prirodoslovnim zapažanjima o flori i fauni na putu od Karlovca do Plitvica, Hirc svoj putopisni zapis obogaćuje zanimljivim i malo poznatim informacijama o povijesnim lokalitetima i događajima. Dakako, riječ je o onim povijesnim crticama koje ukazuju na važnost ovoga kraja kao nekadanjeg izrazito važnog središta hrvatske pismenosti, kulture i uljudbe. Putopis Milana Šenoa o Plitvičkim jezerima objavljen je u knjizi *Preko kršnih gora do sinjega mora*. Knjiga je objavljena 1944. godine, međutim Milan Šenoa svoje je putopise objavio u *Vijencu* 1892., 1893. i 1894. godine. Iz toga razloga uvrštavamo ih u razmatranje. Milan Šenoa čitateljstvu nudi književno zreo i informativno obuhvatan putopis. Njegov putopis odlikuje se očekivanjima žanra, on uspijeva vješto nijansirati feljtonističku i književno-umjetničku (lirsku!) razinu teksta. Franjo Bučar u časopisu *Prosvjeta* 1897. godine u dva nastavka objavljuje putopisno-feljtonistički zapis „Na plitvička jezera“. Riječ je o popularno-publicističkom zapisu o Plitvičkim jezerima iz kojih saznajemo da je tridesetak godina nakon Veberova pisanja o hrvatskoj *terri incogniti*, prostor Plitvičkih jezera postao prostor mondenog okupljališta koji još samo čeka željeznicu da ga što brže poveže sa Zagrebom, Dalmacijom i Primorjem.

U interpretaciji navedenih putopisa s Plitvičkih jezera nastojat ćemo se zadržati unutar odrednica koje je Dean Duda izdvojio kao dominantne unutar književnopovijesne retorike putopisnog teksta. To su „obrazloženje (okvir), itinerar, subjekt putopisnog diskurza, leksikon, dotematizacija, priča i naslovnik“⁹.

⁹ Usp. Duda, 1998: 265.

Zastupljenost i stilska metoda realizacije pojedine odrednice ujedno određuje i njegovu razliku između književnog i popularnog, odnosno publicističkog putopisa. U tom ćemo smislu među putopisima zajedničkog itinerara – put na Plitvička jezera – uvidjeti njihove razlike i sličnosti, procijeniti njihovu književnu i umjetničku razinu u odnosu na didaktično-prosvjetiteljsku, uvidjeti nadalje profil autora domovinskog putopisa Likom, kao i povod njihova putovanja, interese na putu i osobna zapažanja.

2.1. Put na Plitvice Adolfa Vebera Tkalčevića

Od svih izdvojenih autora putopisa s Plitvičkih jezera, Adolfu Veberu Tkalčeviću književna je povijest poklonila najviše pažnje, što nije nimalo iznenađujuće s obzirom na bogatstvo doprinosa ovog intelektualca u kulturnom i znanstvenom životu Hrvatske druge polovice 19. stoljeća. Uz *Put na Plitvice* Veber Tkalčević objavio je još putopise „Kratki opis duga puta“ (1847.), *Listovi o Italiji* (1861.), *Put u Carigrad* (1886.). Putopis „Put u Dalmaciju“ ostao je nezavršen i objavljen je u autorovim izabranim djelima. Uz književne putopise, Veber Tkalčević objavio je i nekoliko putopisnih zapisa – „Bakar“ (1845.), „Varaždinske Toplice“ (1876.), „Samobor“ (1884.). S obzirom na Veberovu ulogu u filološkim znanostima, književnosti, ali uopće u kulturnom i društvenom životu, o njegovim se doprinosima u hrvatskoj književnoj povijesti promišljalo i s ideoloških pozicija pa nailazimo na neujednačena tumačenja i to ne samo njegova djelovanja, nego i književnog, odnosno književno-putopisnog djela.¹⁰

¹⁰ Primjerice Nikola Andrić u studiji *Pod apsolutizmom: historija šestog decenija hrvatske književnosti* iz 1906. godine pišući o Adolfu Veberu Tkalčeviću piše s neskrivenim oduševljenjem i zadivljenošću njegovom posvećenosti, širini interesa, neumornom stvaranju: „Godine 1890. dovršio je prof. Rubetić izdanje Veberovih djela. Ogromnih devet svezaka, u kojima je izložen sav Veberov novelistički, pjesnički, putopisni, filološki, didaktički, filozofski, kritički, polemički, teološki i politički rad. Dakle sav osim gramatičkog i prijevodnog. Iz ovog je izdanja naime isključeno deset slovnica i čitanaka i – 129 ostalih prevedenih knjiga i članaka. (...) Bio je dakle osobnjak, ali ipak čovjek izrazite literarne fiziognomije i energije (...)“ (Andrić 1906: 76–77). Andrić od svih Veberovih putopisa spominje baš „Put na Plitvice“ „kao prvi opis divnih naših jezera, koji se više odlikuje topografskom vjernošću nego li umjetničkom slikovitošću“ (Andrić 1906: 83). Ivan Pederin u studiji „Putopis u hrvatskoj književnosti ilirizma i realizma“ Veber Tkalčeviću ne poklanja osobitu pažnju, kakvu bismo možda, s obzirom na Barčev rad iz 1950. godine, očekivali. Njegov „Put na Plitvice“ ne spominje, a kao primjer putopisa ilirizma izdvaja njegov rad „Kratki opis duga puta“. U kratkim crtama spominje njegove putopise iz Italije i Carigrada kao primjere putopisa protorealizma. S druge strane Pederin će putopise Mihovila Pavlinovića i Adolfa Vebera Tkalčevića istaknuti kao primjer putopisa koji nije potpuno ustuknuo od književno-umjetničkog očekivanja i otvorio se isključivo pouci (usp. Pederin, 1979). Vebera putopisca Ante Franić će okarakterizirati kao „domoljubnog narcisoida“ (Franić 1983: 84) te ga u svojoj monografiji *Hrvatski putopis romantizma* predstaviti dijelom i ideološki uvjetovanom ocjenom: „Adolf Veber Tkalčević (1825–

Najznačajniji prilog poznavanju Tkalčevićevih putopisa dao je Antun Barac u studiji „Putopisi Adolfa Vebera“, objavljenoj u Radu JAZU 1950. godine. U ovoj je studiji Barac Tkalčevića istaknuo kao najplodnijega hrvatskog putopisca 19. stoljeća, a putopis kao književnu vrstu kojoj se najčešće vraćao zahvaljujući svom znatiželjnom karakteru, nemirnom duhu, ali i društvenom položaju.¹¹

Put na Plitvice Veber Tkalčević otvara *obrazloženjem* odluke puta na Plitvice, ali ujedno piše i malu teoriju putovanja. Zašto putovati i gdje putovati? U prvom redu Veber ističe sve dobrobiti putovanja, od onih intelektualnih, emocionalnih do konačno zdravstvenih. Putovanje je za pisca i potreba koja „liječi“ društvene odnose. Otvarajući retoričko pitanje gdje putovati, Veber obrazlaže da treba putovati i domovinom i izvan nje. Upoznavanje vlastitoga kraja, ali isto tako i upoznavanje drugih kultura i zemalja, jamči intelektualnu slobodu i cjelovitu uljudbu pojedinca. Veber pritom drži da je našem čovjeku takvo cjelovito iskustvo potrebno.

1889), prvorazredan književni diletant, angažiran političar i reprezentativan filolog tzv. Zagrebačke filološke škole, najplodniji je putopisac u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća. Bio je najuporniji putnik-rodoljub među suvremenicima koji su propagirali putovanje kao sredstvo za patriotsko-prosvjetiteljsku inspiraciju i djelovanje na sunarodnjake. (...) Izgradivši svoje političke poglede i uvjerenja u doba ilirizma i vjerujući da je glavna svrha književnosti patriotsko-prosvjetno djelovanje na čitaoce, Veber je desetljećima ustrajno i dosljedno pisao sva svoja djela s tim ciljevima“ (Franić 1983: 81–82). U novije doba Dean Duda ocjenjuje Veber Tkalčevića kao važnog predstavnika hrvatskog romantičarskog putopisa. Pozivajući se dijelom na Barčeva opažanja, on će u zaključnoj usporedbi s Antunom Nemčićem, za Vebera kao Nemčićeva „nasljednika“, istaknuti: „Njegov je putopisni opus najopsežniji u XIX. stoljeću, i jedan od najobimnijih u hrvatskoj književnosti uopće. Veber zaslužuje pozornost ne samo zbog količine tekstova, već i zbog ustrajnosti pripovijedanja vlastitih putovanja tijekom pet desetljeća književne djelatnosti. U njegovom se pripovijedanom putničkom iskustvu – iako se s književnopovijesnoga stajališta, ponajprije zbog Veberova osobnog odnosa prema romantizmu, olako prelazi preko romantičarskih obilježja – nalazi prava mala enciklopedija najfrekventnijih itinerarija romantičarskoga razdoblja. Plitvice, primjerice, kao privilegirani prirodni prostor, potom Italija i naposljetku Carigrad kao vjerodostojan znak otkrivanja Orijenta“ (Duda 1998: 249–250).

¹¹ „Adolf Veber bio je najplodniji hrvatski putopisac 19. vijeka, a pripada i među najplodnije putopisce cijele hrvatske književnosti. (...) Ipak, upravo na području putopisa stvorio je Veber kvantitativno više negoli u ijednoj drugoj književnoj vrsti. (...) Veber je volio putovati, a volio je o tome i pisati. U desetljećima kad su među hrvatskim intelektualcima duža putovanja još bila rijetkost, Veber je prošao velik dio Evrope. (...) Vidio je velik dio Italije, Švajcarsku, Francusku, Njemačku, Austriju, Češku, Mađarsku, prošao je kroz Srbiju, Bugarsku, Tursku. Pohodio je mnoge velike evropske gradove (Pariz, München, Rim, Berlin), a naročito se zaustavljao u onima, koji su ga privlačili svojom ljepotom ili svojim značenjem za slavenstvo (Prag). Usto je nastojao što bolje upoznati vlastitu domovinu. (...) Dva su razloga nukala Vebera na putovanje. Jedan od njih spominjao je otvoreno, a drugi se dade naslutiti iz cijeloga njegovog životnog puta i karakteristika njegova književnog rada. (...) I sebe, kao i svakog intelektualnog radnika, držao je tjelesnim slabićem, krzljavcem, nervoznim i neotpornim. Vjerovao je pri tome, da će se na putovanjima oporaviti. (...) No pravi razlog, zašto je putovao, bit će drugi: njegov živi temperamenat, njegova nesmirena znatiželjnost i njegov društveni položaj.“ (Barac 1950: 57–59)

„Između ovih skrajnostih najbolje ćeš proći, udariv, po primjeru svih mudracah, srednjom stazom. (...) jer ako se nisi bar ponješto ogledao po svojem pragu, nećeš imati mjerila, da omjeriš tudje palače, te ili nećeš razumjeti tudjih izvrsnostih, ili ćeš jih netemeljito pretjerivati na štetu domaćih prednosti.“ (Tkalčević 1860: 4)

Nakon rasprave u *obrazloženju* puta objašnjava da je do ideje puta zagrebačkih intelektualca na Plitvice došlo iz poriva boljeg upoznavanja vlastite domovine. Iz njegova navoda primjećujemo da putnike na Plitvice ne navodi isključivo patriotska želja, nego pobuda za upoznavanjem nepoznatoga, odnosno kako će zapaziti, lokaliteta poznatog samo po imenu i studiji Lj. Vukotinića na njemačkom(!) jeziku:

„Ovako po prilici umovaše i otac *Fidelis*, kada se je u njemu začela misao i učvrstila nakana, putovati do *Plivicah*. Znajući dobro prava, odkroji on pravicu i domovini našoj, po kojoj se je prilično ogledao, i tudjemu svijetu, koji je skoro svake godine obhadjao, te proglasi Zagrebom da ljetos treba pohoditi domaća Plitvička Jezera, koja se kod nas ponajviše samo po imenu znaju, premda povrh drugih postoji i učeni spisic, pisan njemačkim jezikom od hrvatskoga pisca.“ (Tkalčević 1860: 5)

Motiv kojim Veber Tkalčević postiže dozu zanimljivosti, te kasnije kroz putopis ostvaruje dimenziju napetosti, gurmanske je prirode. Naime, oslabljeni i krhki građani na Plitvice kreću kako bi među ostalim i kušali pastrve. Ako je itko od sudionika puta posumnjao u njegovu svrhu, svjedoči Tkalčević, pomisao na pečenu pastrvu odagnala je svaku dvojbu. Međutim, Veberova se družba vratila s Plitvica ne kušajući pastrva, ali stalna potraga i očekivanja u samom su putopisu stvorila mjesta napetosti.¹² Zanimljivost putopisnog teksta Tkalčević postiže vješt看 opisivanjem avantura, pa primjerice nevolje s kočijašima koji su ih već prije puta prevarili, a to su nastavili i cijelim putem, on

¹² „Biti kod Plitvica, pa niti vidjeti pastrvah, stoput je gore, nego poći u Rim, a pape nevidjeti, jer nijedna živa duša nemože biti željnija papinskog lica, nego li što smo mi sami čeznuli bar za zalogajem koje pastrvice. Sada uvidjesmo, da našeg zlosretnog Petra nije bilo ni sinoć kod Jezerah, već da je u Preboju na naš račun pio, te nam se pripoviest ona o medjedih, u koju smo čvrsto vjerovali, razpraši i pretvori očevidnom lažju, da nam više srebriša izmami iz žepa. Zato nije vajde, van prazni opet utrobu punim torbam.“ (Tkalčević 1860: 37)

autoreferencijalno bilježi kao važnu dimenziju samoga putopisa svjestan da baš takvim situacijama postiže humor, a time i zanimljivost *priče*:

„Tako se naše putovanje poče golemom avantirom, s koje su se neki od društva jedili, drugi rozgotom smijali, a ja sam se upravo i radovao, što sam ako i za skuplje novce stekao meke za namijenjeni putopis, jer bez vratolomstva neima meke za putopisca.“ (Tkalčević 1860: 9)

Humor Tkalčević postiže i opisima iznenađujuće zapuštenosti mjesta kroz koja prolaze. Nakon Karlovca prošli su Rakovicu i zaustavili se u mjestu Krnjak koje je ih ostavilo u čudu svojom nekultiviranošću. No, Veber i takvu situaciju okreće na dobrodušnu šalu, očito da ne bi obeshrabrio buduće putnike, ali da bi dobronamjerno ukazao na stanje hrvatskih krajeva uz tzv. Granicu.¹³ Susret s ljepotom slapova i mlinica u Slunju, s druge je strane, primjer stvaranja putopisnog *kataloga*. Tkalčević, zadivljen ljepotom slapova, nastoji što vjernije opisati i posredovati osoban dojam te ga istodobno usporediti s poznatim i prepoznatljivim krajobraznim ljepotama izvan domovine. Kao što je hrvatski jezik u filološkim nastojanjima približavao latinskom i grčkom, tako sada hrvatski pejzaž uspoređuje s klasičnim ljepotama Vatikana i Rima. Opisom slapova on uspijeva postići dinamičnost izraza, a uvođenjem lika djevojčice pastirice, sam doživljaj pejzaža učiniti još romantičnijim:

„U pet sati stigismo nad Slunjčicu s vodopadi. Ljepšega prizora nisam jošte vidio! Slunj strši na obronku klisuraste kotline, kojom polagano teče Korana. Kotlina je ta savršeno slična ovakovim okolicam razvikane saksonske Švajce: iz vode se je s obje strane uzapela strahovita stiena, nastršena amo tamo kukovi, izmedju kojih proviruju stabla i grmovi; a kad još dalje segneš okom pameti, onda ti se čini, da su te vilinske čari prenieli u *Civita Castelanu* u Papinskoj Državi, samo što je ondje posve jednaka kotlina zatočila cijeli grad sve naokolo; a i glasovit zavičaj Horacijev, slavni Tibur, posve je nalik ovom predjelu. Sat hoda od Slunja izvire u pećini rieka Slunjčica, te ulazi s

¹³ „Oko devet sati smotrismo prvu oazu, *Krnjak*, gdje nas izložiše pred krčmom na gnjojštu. Putnik, koji nije vikao ovim krajem, čuv ime, misli, da je to trgoviše ili barem selo, a kad tamo, krčmica graničarska sa stolom pokraj gnoja za goste. Tražiš li od krčmara sjena i zobi, neima, zaisteš li vode, ni za liek; vadi dakle po narodnoj poslovcu: Tko nosi, taj neprosi (...).“ (Tkalčević 1860: 13)

obilnom vodom namah za gradom, između njega i podrtine grada Frankopanskoga, u ovo klisurasto zemljište, preko kojega vode dva lijepa mosta: jedan preko Korane, a drugi preko Slunjčice. Slunjčica se tu izvija između grebenah i tvori hiljadu predivnih prizorah. Ovdje je razširila svoje valovite svoje ruke i zagrlila otočić, na kojem se zeleni povrtje i voćnjaci, ondje se je dalje zamaknula izpod brda, da se na njoj namjesti vodenica ili žaga; sada se probija sred kukovah, spojenih uzkim brvnom, kojim smjelo koraca lakonoga koza, da zagrizne što zelenja u bližnjem vrtu; a sada je jarčić sakupio kano na dlanu sve četiri noge na kuku, te se smjelo prebacio na drugi greben preko šuma vodenoga; a i djevojčica se je otisnula, da u red tjera škodljivu gamzad ovu. (...) Vodopodi su različita lika, a dva mi osobito u oči udariše: onaj najveći, što se neprekinuto s jakim šumom strmoglavljuje deset po prilici hvatih duboko, razvaljujuć, što niže sve to više, ždrielo svoje; i drugi blaže čudi, što nevidivo pljuska po hridi, preko koje se prelieva na sve strane, tvoreć sliku ogromna criepa s bielim cvietjem. Eto ti, zaviknuh sav uzhitjen, ogromne rime Fontane *Trevi* po hrvatskom kroju! Divotu tih prizrah diže čvrsta nada, da je ovaj vodopad jedna od onih riedkih u svijetu stvarih, koje što dalje, to savršenije postaju.“ (Tkalčević 1860: 17–18)

Iz Slunja putnici su dalje krenuli prema Drežniku. Na odlasku iz Slunja pisac još spominje crkvu koja čuva grobnicu knezova Frankopana, kao i ostatke staroga grada koji su Turci uništili u 17. stoljeću. Nakon Drežnika, družina se preko Vaganca uputila prema Plitvicama. Tijekom putovanja pisac kritizira, rezigniran i ožalošćen, stanje krajolika posve posječenih šuma. Put od Vaganca do Plitvica obilježen je piščevim romantičarskim reminiscencijama o zdravom narodnom čovjeku, vrijednim ženama (npr. „...mogu reći, da neima marljivijih ženskih, nego što su Hrvatice“ [30]), i uopće životu u skladu s prirodom. Putujući među društvom se uz pjesmu, razvila i pokoja jezikoslovna rasprava, što prepoznajemo kao Veberov retorički postupak *dotematizacije*, s obzirom na to da je riječ o pravim malim jezikoslovno-onomastičkim etidama (usp. Tkalčević 1860: 13, 32–34).

Prvi susret s Plitvicama bio je susret s jezerom Kozjak. Tkalčević uspjeva vještim pripovjednim manevrom kod čitatelja postići gotovo dramatičan doživljaj ushita. Kao i u opisu slunjskih Rastoka i ovdje se Veber Tkalčević

pokazuje kao pripovjedač istančana osjećaja za stil i jezik. U tom se smislu, danas s gotovo dvostoljetnim vremenskim razmakom, može zaključiti da je putopis Vebera Tkalčevića pravi primjer književnog putopisa, te da su njegovi tekstovi umjetnički zreliji nego li je to književna povijest i kritika dosad priznavala, očito uvjetovana njegovim društvenim ulogama. Promotrimo opis pogleda na Kozjak:

„Šaleći se međusobno: stanite, zaori glas na obronku jedne strmine. Pred nami je puklo jezero Kozjak i druga jezercica nad njegovim logom s olnicom Galovca između guste šume, kojoj se na lijevom kraju bijeli vodopad, leteći niz liticu u niže jezero s dalekim šumom. Kano kada ti se iznenada ukaže koja čovječanska divota, duh nam zape, a krv se potiskivaše prama prsima i glavi onom blagoštju od koje se blažen uzhit radja. Za čas se pretvorismo u niemce. Poslije prve navale: krasno, divno! klikosmo svi kano u dogovoru. Ovo je jedan od najkrasnijih vidikah ove čarobne okolice, koji tim više uzhitjuje, što se prvi ukazuje.“ (Tkalčević 1860: 35)

Dojam ljepote Veber Tkalčević dodatno pojačava usporedbom jednog od vidikovaca s ateljeom na otvorenom, jer kako svjedoči, ljepota pejzaža toliko ga je dojmila da je zadivljeno, nagoni počeo crtati vizure krajolika. Pokušali su to i njegovi suputnici, i dionica opisa njihova slikanja, pripada onim dijelovima putopisnog teksta koji stvaraju *priču*.¹⁴ Ljepota prirodnog pejzaža, međutim, Tkalčevića nije zaslijepila da ne vidi zapuštenost života na Plitvicama. Primjerice u razgovoru s graničarom Antunom, saznaje da na Plitvicama gusari kradu čamce, što je njega samog ostavilo u nemilom čuđenju.

U književno tijelo putopisnog opisa Plitvica, Veber Tkalčević umeće i poučno-znanstvene informacije. O trinaest jezera donosi geografske podatke, opisuje osobitosti reljefa, vrste stijena, raznolikost flore i faune. Kao putopisac, ovu tzv. znanstvenu dimenziju putopisa¹⁵, on ipak uspijeva razigrati dionica-

¹⁴ Usp. „Budući slikari neka ne zaborave posjetiti onu točku, gdje smo svi mi, koliko nas je Bog dao i stvorio, kano na zapovjed povadili olovke, te riši: neki poput mačkah, a neki i nešto ljepše; tolika je sila one krasote, da i od prišeptlje gradi umjetnika!“ (Tkalčević 1860: 44)

¹⁵ U dijelu knjige gdje se nalaze opisi jezera, umetnuta je tablica s preciznim podacima o jezerima (dužina, širina, dubina, pad vode). Tablica je vjerojatno preuzeta iz Vukotinovićeve studije. (usp. Tkalčević 1860: 51)

ma šaljivih zgoda i nezgoda svoje družbe.¹⁶ Ukupan dojam Plitvica putopisac zaključuje kontrastnom slikom – ljepote pejzaža i ljudskog nemara. On je zadovoljan jer su „postigli svrhu svoga domorodnoga putovanja“, ali je istodobno duboko svjestan zanemarenosti i potpune zapuštenosti svoje zemlje, držeći da su Plitvice slika *pars pro toto* Hrvatske:

„Kada ovo svoje pozorište prispidabljam s drugimi mjesti, kojima se glas raznio svietom, onda tekar uvidjamo, da volja čovječanska može od tmine načiniti svjetlost, a svjetlost pritisnuti mrakom. (...) Ali ovako ostaju Plitvice krasne, nu teško pristupne, zato od ljudi zanemarene, te puste, sve do boljih vremenah, u kojih će bar domorodni slikar čutiti ugodnu dužnost, te će svojom umjetnošću i nam i svietu prenieti Plitvice u tišinu domaćih pragovah.“ (Tkalčević 1860: 49–50)

Na tom tragu Veber zapisuje svjedočenje kapetana Rukavine o gradu na jezeru Kozjak koje je, po legendi, pripadalo rimskom trijumviru Pompeju (usp. Tkalčević 1860: 50).

Itinerar puta s Plitvica u Zagreb, Veberovu je družinu odveo u tzv. Tursku Hrvatsku i Bihać. Dijelovi putopisa iz Bihaća i okolice obiluju s jedne strane ilirskim idejama, a s druge pogledom na Bihać i okolicu kao na potpunu egzotiku. Osobito tu Vebera zanimaju jezikoslovna pitanja, pa kroz raspravu donosi i mali pojmovnik turskih izraza. Iz Bihaća preko Vaganca uputili su se prema Kleku i Karlovcu. Putopis završava uputama i savjetima budućim putnicima na Plitvice. Ako za određeni dio Veberova putopisa možemo reći da obiluje didaktičnošću i poukom, onda je to zasigurno njegov kraj. Ujedno, on je i motivacijski i nadahnjujuć. U kolikoj je mjeri, Veber Tkalčević svojim *Putom na Plitvice* postigao uspjeh, govori i činjenica da je za života njegovo djelo doživjelo dva izdanja. Svi putopisci koji su kasnije putovali na Plitvice, služili su se njegovim putopisom. Tajna je očito bila u dopadljivosti njegova pristupa i stila, otvorenosti humoru, vjerodostojnim informaci-

¹⁶ Unošenje znanstvenih podataka u putopis, Barac Tkalčeviću zamjera i drži da su ga ti dijelovi učinili zamornim, međutim ne osporava njegovu literarnu vrijednost: „Put na Plitvice“ – najkraći Veberov putopis - (...) u njemu je pisac doduše nastojao zadržati isti ton od početka do kraja. Ali i tu kao da ge je u sredini napustila snaga, te je stao nizati podatke, pa i suhe brojeve. Da je cio spis mogao ostati na istoj visini, bio bi taj sastavak njegov najliterarniji putopis.“ (Barac 1950: 97)

jama, ali i potrebnoj društvenoj kritici koja je stremila obnovi hrvatskoga društva.¹⁷

2.2. Dragutin Hirc, „Put na Plitvička jezera“

Dragutin Hirc putopis „Put na Plitvička jezera“ objavljuje u tri nastavka u časopisu *Vijenac* 1877. godine¹⁸, a doradene verzije u putopisnim knjigama *Putopisi* (1878.) i *Lijepa naša domovina* (1891.). Hirc o Plitvičkim jezerima piše i u knjizi „putnih uspomena“ *Lika i Plitvička jezera* (1900.). Za ovu ćemo se priliku držati prve verzije njegova putopisa iz *Vijenca*. Putopisna djelatnost Dragutina Hirc gotovo je u potpunosti zanemarena, vjerojatno jer je po struci bio prirodoslovac, botaničar i zoolog, pa nije bio u području interesa hrvatskih književnih povjesničara. No, razlog tome je vjerojatno i ignorantsko stanje hrvatske kulture; odnosno kako je Danica Jerand zapazila: „Ima ljudi, koji se znatno izdignu nad razinu prosječnosti, pa ipak su zaboravljeni. Među takve spada i prof. Dragutin Hirc“ (Jerand 2008: 671). Hirc je za života objavio pet knjiga putopisa – *Lijepa naša domovina*, *Putopisi*, *Gorski kotar*, *Hrvatsko primorje* te *Lika i Plitvička jezera*. Putopisne zapise redovito je objavljivao u periodici.¹⁹

¹⁷ Usp. kod Barca: „Uza sav pišćev napor, da čitanje svoga djela učini što zabavnijim time, što će pričati o veselim i smiješnim događajima, iza lektire njegova spisa ostaje kao najglavniji dojam: slika jednoga našega izvanredno lijepoga, ali ujedno izvanredno zapuštenoga kraja, što ga razaraju zaostalost, praznovjerice i vjerske opreke.“ (Barac 1950: 84)

¹⁸ *Vijenac*, god. IX., broj 19, 12. svibnja 1877; broj 20, 19. svibnja 1877; broj 21, 19. svibnja 1877. Na posljednjem broju datum je vjerojatno greškom ostao isti. Kako je *Vijenac* izlazio kao tjednik, trebalo je stajati 26. svibnja 1877.

¹⁹ Čitajući Hirčeve putopise i imajući uvid u njegov živ, predan i zanesen rad, ocjene hrvatskih povjesničara putopisa, iz današnje se perspektive, čine površne. Kao ilustraciju usporedit ćemo informacije iz prigodnog teksta Danice Jerand, ugledne zagrebačke pedagoginje objavljenog o 90. godišnjici rođenja Dragutina Hirc a kasnijim ocjenama i kontekstualizacijama njegova putopisnog djela. Danica Jerand, kao svjedokinja vremena, retorički se pita: „Zar je itko do Hirca tako plameno i poletno opisao svoju domaju? Zar ima koga, koji nije čitao njegovih glasovitih putopisa: *Lijepa naša domovina*, *Hrvatsko Primorje*, *Gorski Kotar*, *Lika i Plitvička jezera*, itd.“ (Jerand 2008: 675). Njezina ocjena Hirčevih putopisa vrlo je pohvalna: „Prof. Dragutin Hirc bio je jedan od naših, u ono doba, najplodnijih i najpoznatijih kulturnih radnika, učenjaka, prirodoslovaca, prvaka florista, geografa i najpopularniji hrvatski putopisac. Lijep i privlačiv značaj pribavio mu je mnogo štovatelja i prijatelja, a protiv nedaća života kao da se ograđio štitom. Živo i slikovito, sažeto i snažno njegovo prikazivanje, koje se odlikuje svježinom duha i toplinom osjećaja pa snagom stvaralačkog genija, mora čitatelja oduševiti i privući“ (Jerand 2008 : 671). Pa ako viđenje Jerandove jest bilo obilježeno pedagoškom vizurom, kasnije ocjene, primjerice Ivana Pederina ili Ante Franića, po svoj su prilici paušalne. Ivan Pederin spominje Hircu kao planinara, pozivajući se tek na njegov putopis *Slike iz Gorskog Kotara* i koristi ga kao ilustraciju bijednog stanja hrvatskih zemalja pod Khuenom: „Putopis DRAGUTINA HIRCA *Slike iz Gorskog Kotara* u *Prosvjetu*

Putopis „Put na Plitvička jezera“ Hirc otvara *obrazloženjem* s retoričkim pitanjem – kamo putovati? Svoje putovanjem domovinom i Plitvicama obrazlaže ljepotom pejzaža, ali i osobnom potrebom putovanja zbog očuvanja zdravlja i širenja spoznaja:

„Pa je uistinu ugodnije putovati ubavim priedjeli domovine, kad ti je priroda dobrom znanicom; jer mu se tada ne namiću samo krasne okolice bujnih livada, pertilih pašnjaka i vinorodnih brežuljaka: već ga zanima svaka pojedina prirodina.

Da putovati treba, ne samo zdravlja, već i naobraženja radi, davno je priznana istina; ali kamo, da se putuje. Sabrav sve misli u jednu odgovorim sam sebi: ta putuj ove godine u rajske i čarobne predjele na Plitvice.“ (Hirc 1877a: 310)

Itinerar Hirčeva puta na Plitvice počinje u Ogulinu, preko Modruša i Brinja, dalje Žute Lokve, Gacke doline, Švice i Otočca do Plitvičkih jezera. Putopisnu šetnju od Ogulina preko Modruša do Brinja, Hirc opisuje varirajući povijesne zanimljivosti kulturnog pejzaža (povijest i legenda o gradu Modrušu, povijesne informacije o ruševinama pavlinskog samostana u Kapeli, grad Sokolac u Brinju i ostaci samostana augustinovaca), s poprilično stručnim zapažanjima o flori i fauni, pomno bilježeći za svaku zanimljivu vrstu latinsko nazivlje. Hirc napominje da povijesne informacije crpi iz Kuljevićeva izvora *Gradovi i gradine u Hrvatskoj*. Osim što na taj način u putopis unosi informativno-poučnu dimenziju, variranjem sadržaja *dotematizacije*, on uspijeva postići dinamičnost i zanimljivost. Osobito kada piše o povijesnim znamenitostima, Hirc upućuje oštru kritiku svome narodu, s obzirom na zapuštene dvorce i povijesne gradove. Njegova je kritika pritom

(8, 1900. 1, 5, 6) vrijedi, ali jedino kao podstrek planinarima da posjete planine i špilje Gorskog Kotara te čak oduševljene botanikom. Ovakvo stanje putopisne književnosti u vlastitoj domovini i s njima vezane putopisno-književne recepcije zasvjedočuje apatiju domaćeg građanskog čitateljstva koje je izgubilo bitku s Khuenom i s time inicijativu u vođenju vlastite nacionalne države“ (Pederin 1979: 661). Ante Franić Hirčeve putopise smješta u razdoblje realizma te ga ipak, uz Augusta Šenou i Mihovila Pavlinovića, drži značajnim imenom svoga doba. Međutim, i Franiću je on zanimljiviji kao planinar nego kao putopisac: „...Hirc, taj vrlo plodni diletant-amater i pasionirani planinar i ekskurzist, koji je od 1887. do 1907. objavio nebrojeno mnoštvo ‘prirodoslovnih’ putnih reportaža po časopisima i knjigama, koji je za života poduzeo više od 650 (registriranih) ekskurzija, spada među pisce realiste“ (Franić 1983: 147).

vjerodostojna jer je iskustvena i proživljena.²⁰ U šetnji mjestima uz Gacku, od Čovića do Prozora, Hirc zapaža ostatke antičke umjetnosti. Nadalje, opisuje srdačan susret sa župnikom, kako kaže „vriednom starinom“, koji čuva od zaborave kraljevske povelje i numizmatičke vrijednosti. Svoj putopisni zapis Hirc začinja *pričom* uvodeći lik prijatelja i kolege Slavojevića, kojega slučajno susreće u Otočcu i koji je baš kao i putopisac Hirc, namislio pješke iz Otočca poći na Plitvice. U opisima njihova zajedničkog spremanja nije nedostajalo i gastronomskih opisa kao i humorističnih sličica usporedbi s likom Robinsona Crusoea ili pustolovne vožnje u kolima po „zločestu putu“, što je sve zasigurno pridonijelo zanimljivosti samoga putopisa.²¹ Nadalje, kolikogod književni povjesničari Hircu zamjerali zasićenost znanstvenim elementima, ne može se ne primijetiti, da Hirc vrlo vješto stručno botaničko nazivlje prepleće s posve lirskim opisima pejzaža, dobro pazeći da ne zapadne u leksikonsku monotoniju. Promotrimo primjer opisa pejzaža na Maloj Kapeli:

„Hladno je – ali časak i sve ti se nebo žari poput dragog rubina i u tren prosu milijun titrajućih zraka. Rosne se kapljice preljevaju divnije od alema u kruni vladara. Cvjetići se bude od noćnoga sna. Mliečak, *Taraxacum officinale*, žuti se poljanom, poput žutaka, a medju njimi se iztiče svojimi velikimi i bielimi cvjetovi bodljivi kravljak, *Carlina simplex*, i ševa se razkrilila povisoko, milo cvrčuć, da ti se srdce od milja raztapa.“ (Hirc 1877b: 326)

²⁰ Npr. „Zazeblo me u srdcu, srhovi me prodjoše tielom, kad sam opazio porušene, a još rabive stube od crkvice. Kamo ćemo doći, ako se budu povjestni spomenici tako čuvali! Zar nije žalosno, da nam je Cetinj po neharu prošao, pa zar da nam i ta crkvice propade? Na to bi imali paziti ljudi u Brinju i okolici, koji tobože rodoljubi slove.“ (Hirc 1877b: 323)

²¹ „Moj Slavojević baš se ljudski spremio. Bilo je u njegovoj torbi biela hljeba poput sniega, suha sira, salame, a podsmiehivao se iz zakutka liepo zažaren kokot. I ja sam bio dovoljno opterećen. Na ledjih kišnik, a na njem kovčeg, obijen žutimi, al' ne daj bože zlatnimi čavličići, preko svakoga ramena jedna torba sa staklenkami i špirom za ribe, a o vratu tok s pištoljom. Da se uz put kojisvjetlopišac na nas naravno svoju cameru obscuru, smiešnu bi sliku bio shvatio – sliku pravcatih Robinsona. (...) Na put se spremimo baš kako treba. Uzesmo but pečene janjetine, čuturu sv. janskoga vina, pak velik hljeb domačega kruha. Već poskakasmo u kola, ali jao i pomagaj! Čim odmakosmo od Vrhovina put zločest, da ne može biti gori. Konj brza, a ja i Slavojević skokni sad u vis, sad napried, sad odzad. Jedva da sam si naravno desno rebro – već sam dobio po lievom, a uz svu nevolju sjedalo nam se sve više poodmicalo i u tren sjedjasmo na goloj daski. Mislio sam, drob će mi izskočiti. Moj se Slavojević podsmiehivao, pak mi prišaptnu; takova ti je vožnja dobra za kirijaše, ne mogu barma na kolima zaspati. Jedva da je to izrekao kola skoknu a on se za jezik ugriznuo. Nasmijah mu se od srca, kad si jezik opipavati poče, misleć valjda, da si ga je dram odgrizao.“ (Hirc 1877b: 326)

Hirčeva književna vještina dolazi do izražaja kada opisuje prvi susret s Prošćanskim jezerom. Koncipira ga u slojevima – sloj subjektivnog ushićenja, sloj prirodoslovne pouke i sloj razbibrige – da bi na kraju zaključio unošenjem radosne slike zajedničkog pjevanja na jezeru: „Neopisive uživismo slasti i pošto bijasmo trojica, složismo u tercet ‘Oj talasi’“ (Hirc 1877b: 327). Oduševljenim zanosom, dakle bez imalo znanstvene suzdržanosti, Hirc opisuje susret sa sedam „novih“ jezera na Plitvicama („Od ovdje uživismo sliku, koju si nisam divnijom predstaviti mogao. (...) Za malo vremena ukaza nam se Kozjak. ‘Predivno!’ zavika Slavojević i stajasmo časak kao okamenjeni.“ [Hirc 1877c: 338]). Nadalje, u opisivanju jezera putopisac uspijeva stvoriti ugođaj, atmosferu romantičarskog sanjara koji se prepušta glazbi vodenih slapova i davnih narodnih instrumenata:

„Naokolo bijaše svuda mir i tišina; ne ima tuj milog skladanja slavuljeva, sve je tiho, sve mirno. Ista je cvjetana od silne vrućine obumrla, a gdje ne ima miloduha cvjeta, koji bi svoj hladjahnini nektar otvorio, tuj ti ne lepeće ni šareni leptirić, nit ti zuji kukčić letimice. Tajnovitu tišinu jedino prekida šum i romon brzajućih slapova, svirka dvojaka – to milo sopilo krajišnika. – Kadšto čuješ cvrkut debeloglavoga cvrčka i dosadno čegrtanje butastih skakavaca.“ (Hirc 1877c: 338).

Hirc u putopis unosi legende o životu u Lici, ali i o nazivu pojedinih jezera (npr. Kozjak, Gradinsko jezero i sl.), i to izravnim pozivanjem na ondašnje stanovnika Plitvica. Legende on uspijeva utkati u dinamične dijaloge koje često uspijeva začiniti i s odmjerenom dozom šaljivosti. Zanimljivo je zapaziti da Hirc u svom putopisu opisuje putničku kuću, o kojoj primjerice nije bilo spomena u Tkalčevićevom putopisu.²² U kući su zapisana, po Hirčevu svjedočenju, imena slavni Hrvata koji su je posjetili (npr. „Našao sam obilježeno ime i našega neumrloga Frana Kurelca“ [Hirc 1877c: 339]). Svjedoči ta činjenica da je Tkalčević putopis potaknuo mnoge na put i upoznavanje s ljepotama vlastite domovine. U Hirčevo vrijeme, za razliku od Tkalčevićeva, posjetitelji Plitvičkih jezera imali su više sreće i u gastronomskom smislu. Tkalčević i njegova družina čeznuli su za plitvičkim pastrvama od početka do kraja puta, a

²² U knjizi *Lika i Plitvička jezera* donosi ilustraciju putničke kuće (usp. Hirc 1900: 123).

Hirc svojim čitateljima svjedoči iznimne gastro-užitke u kušanju pastrva. Uz mali ihtiološki poučak o pastrvama, iskustveno piše: „Za objeda si baš ljudski omastismo brkove oslastnim pastrvami; bilo ih je devetero na pladnju, jedna tečnija od druge“ (Hirc 1877c: 342).

U zaključku putopisa s Plitvica, Hirc ne skrivajući oduševljenje njihovom ljepotom, uspoređuje ih sa svjetskim fenomenom slapova Niagare u Kanadi. Da bi svoj dojam dodatno ovjerovio, jer očito je i sam svjestan da bi čitatelji njegovu usporedbu mogli doživjeti pretjeranom, on citira dr. J. Frischaufa, sa sveučilišta u Grazu, koji je Plitvice posjetio samo nekoliko dana prije njega i objavio svoje dojmove u zasebnoj studiji, tvrdeći da su to najljepša jezera koja je ikada vidio. Hirc pritom zaključuje:

„Tako govori Frischauf, koj je prošao svu Štajersku, Korušku, Kranjsku, Solnogradsku i Tirol, te mnogo toga vidio, što se svetom trubi, da je lepo; pak su ga naše Plitvice ne samo iznenadile, već upravo uznesle.

Putnici! na put, pak si razgledajte i proučavajte liepe priedjele svoje domovine; bliža nam je košulja od haljine.“ (Hirc 1877c: 342)

2.3. Milan Šenoa, *Preko kršnih gora do sinjega mora*

Milan Šenoa, vrstan hrvatski intelektualac s kraja 19. i prve polovice 20. stoljeća, jedan je od najplodnijih putopisaca svoga vremena. Sin velikoga Augusta Šenoa dobrim je dijelom ostao u sjeni veličine književnoga imena svoga oca. Njegovo putopisno djelo književni povjesničari svrstavaju u realističke stilove, što najvećim dijelom i stoji. Ivan Pederin njegov putopis *Preko kršnih gora do sinjega mora* istaknut će kao primjer realizma u razdoblju „dezintegracije realizma“:

„Devedesetih godina, dakle u doba poznato kao dezintegracija realizma, pa dalje kroz borbe Starih i Mladih žive realistički postupci u putopisu. Izletničke navike i planinarski šport postadoše motivacija putopisa. Jedan takav izlet preko Like do Dalmacije 1892. opisao je MILAN ŠENOVA pod naslovom *Preko kršnih gora do sinjega mora* (Zagreb, s. a.). Autor je krenuo na put sa kolegama, profesorima zemljopisa i geologije iz Zagreba i Sofije. Put ih je vodio često pješke.

Putopis je cjelovit i potpun prikaz tog puta u nizu zapažanja i crtica o stanju šuma, geologiji i rudarstvu. Tu se osjeća znanstvenik što vjeruje u prirodne znanosti i njihovu primjenu u životu nacije.“ (Pederin 1979: 660–661)

S Pederinovom ocjenom ne bismo se mogli složiti u potpunosti, osobito kada kaže da se M. Šenoa prepoznaje kao „znanstvenik što vjeruje u prirodne znanosti“. Točna je to tvrdnja, ali koja ne isključuje i Šenin književni talent. Njegov putopis obiluje zanimljivim i dinamičnim dijalozima, plastičnim opisima krajolika kao i čitateljima privlačnim postupcima *dotematizacije*. Primjere kada piše o Udbini, u taj dio putopisa unosi umetnutu priču naslova „Le debacle“, u kojoj vrlo živo piše povijesnu pripovijest o Krbavskoj bitci, oživljujući likove hrvatskih plemića.

Šenin putopis strukturiran je u formi dnevnčkih zapisa s putovanja. *Itinerar* putopisa raspoređen u sedam dana, od 1. do 7. lipnja 1892., zahvaća mjesta Zagreb – Ogulin – Oštarije – Otočac – Zaborsko – Plitvice – Korenica – Udbina – Donji Lapac – Zvonigrad – Pađene – Knin – Promina – Siverić – Split – Solin – Rijeka – Zagreb. Šenoa je sa svojom putničkom družinom put od Zagreba do Splita kroz Liku i Dalmatinsku zagoru najvećim dijelom prošao vlakom, što je bila i određena novost. Plitvičkim jezerima Šenoa posvećuje zasebno poglavlje „Intermezzo“ te cijeli drugi dan puta.

„Intermezzo“ je živahna i plastična slika Plitvica, sada na samom kraju 19. stoljeća, kao mondenog mjesta. Pisac opisuje pristajanje vlaka iz Zagreba, gužvu na željezničkoj postaji, gospodu u putnim odijelima i gospođe sa svom silom prtljage raspoređene u najrazličitije kovčežice. Spominje most na Korani i novoizgrađenu tvornicu papira, ali i kuće za odmor, šetališta (korzo), esplanade i terase – uspoređujući ih s mondenim europskim izletištim. Biti na Plitvicama na kraju stoljeća, postalo je društveno poželjno. To više nije egzotičan kraj kakvoga su zatekli i Veber Tkalčević i Hirc; Šenoa sada pripovijeda kako se jedno zagrebačko društvo pripravlja gledati vatromet na Ljeskovcu, a drugo posjetiti špilju Šupljaru osvjetljenu električnim svjetlom. Sve to pripovijeda kroz živahne dijaloge pa čitatelj stječe dojam da cijelu tu sliku Plitvica „užurbanih“ građanskim životom i navikama, gleda na pozornici poput kakvog vodvilja. Izdvajaju se među dijalozima i duhovitim Šeninim opaskama i lirsko-impresionistički opisi Kozjaka, uređenog po uzoru na slovenski Bled:

„Taj se otok zove Štefanijin, ali ga urediš baš onako, kako je otok na Bledu uređen.

Nasred Kozjaka pružio se nekoliko stotina metara dugi otok, a bit će dvadeset metara visok. Na vrhu se diže pod granatim stabljem crkva Svetoga Ivana Trogirskoga. Baš zvoni na večernju. Glas se zvo- na razlieže dragama i dolinama. Sa ceste se prevažna narod do crkve. Milota je vidjeti prekrasan kontrast na jezerima. Sve su žene u bijelo odjevene, a šarene pregače sapele na glavu, da ih brane od sunca.“ (Šenoa, s.a.: 22)

Dojmove o arkadičnoj ljepoti Plitvičkih jezera autor sažima u slici snovi-đenja.²³ Uvođenjem oniričkoga, Šenoa čitatelja pripravlja za drugu dimenziju putopisa – deskriptivnu. U kojoj je mjeri Milan Šenoa bio vješt pripovjedač, dokazuje poglavlje posvećeno danu na Plitvicama. U prvom redu on izravno komunicira s čitateljem, a o svim geografskim, botaničkim i uopće prirodno-znanstvenim osobitostima jezera pripovijeda kroz prispodobu. Dopadnost opisa postiže finim feljtoniziranjem. Primjerice kada govori o duljini Kozjaka, zapaziti će: „Kozjak je toliko dug, koliko Ilica od Pivovare do Jelačićeva spomenika, a širok koliko od Jelačića do Kačićeva spomenika“ (Šenoa, s.a.: 27). Da bi postigao dodatan dojam zanimljivosti, uvodi i pomalo groteskni lik vodiča Petra. Pa kada svoje čitateljstvo želi poučiti, umjesto *putopisnog subjekta* to čini – simpatičan Petar. Za razliku od dosadašnjih putopisaca, Šenoa opisuje i silazak u špilju Šupljaru. Prepričavajući raspravu svoje družbe, putopisac poučava o osobitostima krškoga reljefa i samom nastanku jezera. Kako informacije uspijeva prožeti dijalogom, i taj dio putopisnoga teksta koji bi se mogao činiti zamornim, uspijeva razigrati i učiniti ga svježim. Nakon Kozjaka, opisuje još Prošćansko jezero, Ciginovac, Okrugljak, Galovac. Osobito je dojmljiv doživljaj Galovca i idile spokoja koju izaziva njegova ljepota:

„Kad zakreneš obalom jezera Galovca, pa blizu sredine negdje sjedneš, onda ćeš sjediti zadovoljan zaboravivši sve brige drugoga svieta. Tu vlada toliki mir i gluhoća šumska, da se čovjek ni sam ne usuđuje oglasiti.
- To je stan šumskog boga Pana, oglasi se mirno kum.“ (Šenoa, s. a.: 33)

²³ „Onako snen podoh na prozor, - onda sam se, dragi čitatelju, do dna duše uvjerio, da su Plitvice tako liepe, da ih ni u snu ljepših zamisliti ne možeš.“ (Šenoa, s.a.: 24)

Doživljaj Plitvica Šenoa zaključuje uspomenom na živopisno druženje s domaćim stanovništvom. Milan Šenoa uspio je postići gotovo besprijekoran omjer književne zanimljivosti i informativne poučnosti, a impresionističkim umecima postigao je iznimni književnu razinu. Ostaje pritom otvoreno pitanje zašto je ga je hrvatska književna povijest kao putopisca najčešće doživljava kao znanstvenika. Odgovor (ili opravdanje) leži možda i u činjenici da je Milan Šenoa uz književne putopise objavljivao o istim temama i znanstvene studije. Naime, Šenoa objavljuje znanstvenu raspravu „Rijeka Kupa i njezino porječje“ u kojoj detaljno opisuje i Plitvička jezera. Zanimljivo je da u svom znanstvenom referatu, koji je pročitao na sjednici matematičko-prirodoslovnoga razreda JAZU 28. veljače 1895., citira i Tkalčević i Hirčev putopis.

2.4. Franjo Bučar, „Na Plitvička jezera“

Franjo Bučar, poznati hrvatski sportaš i sportski djelatnik, pokretač mnogih sportskih manifestacija, ali isto tako povjesničar i književnik, o Plitvičkim jezerima pisao je u dva nastavka u časopisu *Prosvjeta* 1897. godine. Njegovi se tekstovi doista ne bi mogli okarakterizirati putopisnima; žanrovsko gledano riječ je o feljtonima. Međutim, njegov je doprinos zanimljiv i važan jer na temelju njega pratimo koliko su prethodni putopisci zaslužni za potpunu promjenu odnosa o Plitvičkim jezerima, kao domaćem izletištu, ali i hrvatskom krajobraznom prostoru kojemu je potrebna stručna zaštita. Prvi dio svoga priloga Bučar posvećuje prezentaciji „Društva za uređenje i poljepšanje Plitvičkih jezera“. Bučar tako uz Plitvičku kuću, spominje hotel Devčićevac, kao i planove o izgradnji društvenoga hotela. Spominje koliko je Društvo unaprijedilo mogućnosti dolaska i boravka na Plitvicama, uspoređujući suvremeno stanje s nekadanjim uspomenama kada je to još uvijek bio u ljepoti netaknut divlji kraj.²⁴ Bučar dalje piše o poznatim uglednicima koji su posjetili Plitvice, kao što su primjerice nadvojvoda Albrecht, kraljevna Stefanija, nadvojvoda

²⁴ „Romantika oko Jezera tako je bajna i čarobna, a bila je i prije djelovanja društva, da se mnogoj sanjarskoj duši čini pravom usurpacijom i ironijom ‘poljepšavanje’ tih biser-jezera. A mi, koji smo se prije deset godina verali uz jezera po neutrim obalama i neiskičenim brjegovima, tražeći vidike, prikladna mjesta za otvoreno kupanje, vozeći se u najjednostavnijem priprostem korabu, i slušajući zategnuti ‘oj’ uz pjevanje ličkih pastira po brdinama i zvonca ovnova, kako smo bili zadovoljni i blaženi nakon nekoliko sati tumaranja našavši u priprosto putničkoj koljebi jednostavne ali dobre okrepe i slatki otpočinak.“ (Bučar 1895: 153)

Josip. Spominje i zanimljivost da Društvo u Zagrebu organizira Plitvički ples na kojemu se prikupljaju sredstva za uređenje izletišta, te da će uskoro početi izlaziti i *Plitvički Vjesnik* – „da se ljepota i interes za Plitvice još više raznese diljem naše domovine“ (Bučar 1895: 154). Na kraju prvoga dijela svoga feljtonističkoga priloga o Plitvicama, Bučar donosi i izbor bibliografije o Plitvičkim jezerima. Uz poznate hrvatske autore, on još spominje austrijske, češke i poljske priloge.²⁵ Drugi dio priloga više je informativno-poučnog karaktera. Bučar prepričava legende o nastanku jezera, nastojeći u svoj tekst unijeti i pokoju žanr-sličicu. U posredovanju informacija koristi se Šenoinom raspravom objavljenoj u Akademiji. Tako postiže i znanstvenu vjerodostojnost, ali i prosvjetiteljsku misiju upoznavanja šireg čitateljstva s Šenoinom znanstvenim prilogom. I sadržajno i stilski oba su Bučarova priloga u potpunom skladu s naslovom – „Na Plitvička jezera“.

3. Zaključak

Interpretacija četiri putopisa 19. stoljeća s Plitvičkih jezera osim što nam je proširila spoznaju o domovinskom putopisu, kao dominantnom žanru svoga doba, otkrila nam je i hrvatske putopisce koje je hrvatska književna povijest zanemarila. U književnoj povijesti češće su se razmatrali putopisi iz inozemnih krajeva pa je možda to razloga da su se autori domovinskih putopisa držali književno manje vrijednima jer oni tobože ispunjavaju patriotsku misiju. Putopisi s Plitvičkih jezera, od Veber Tkalčevića, preko Hirca i Šenoa, pa sve do feljtona Franje Bučara, pokazuju nam da su hrvatski intelektualci različitih profila svojim radom zastupali jedinstvenu ideju o obnovi domovine. Odlazak na skrivena i nepoznata Plitvička jezera za Vebera Tkalčevića bio je poziv na otkrivanje domovine u njezinoj identitetskoj ukupnosti, Hirc dotematizacijskom metodom prepletanja povijesti i prirodoslovlja stvara podlogu za doživljaj Like i Plitvica kao jedinstvenog kulturnog pejzaža, da bi Milan Šenoa i Franjo Bučar svojim zapisima osvjedočili plodove njihova truda. Naime, posljednja dvojica o Plitvičkim jezerima pišu kao mondenom hrvatskom izletištu, mjestu koje je postalo simbol pejzažne ljepote domovine. Nastajali u razdoblju prožetom ro-

²⁵ U bibliografiji Bučar spominje rad Strjepana Širole „Na plitvička jezera“, objavljen u Karlovcu 1894. Za ovu nam je priliku bio nedostupan.

mantičarskim idejama i realističkim tendencijama, za putopise Adolfa Vebera Taklčevića, Dragutina Hirca i Milana Šenoa, može se zaključiti da u većoj ili manjoj mjeri anticipiraju i idejne i stilske odrednice svoga doba, te da je riječ o umjetnički vrlo vrijednim književnim doprinosima. Ovi nam putopisci također dokazuju da se hrvatski književni putopis razvijao bez većih skokova te da su kasniji Matoševi modernistički putopisni tekstovi očekivana nadgradnja bogatih temelja hrvatske putopisne produkcije 19. stoljeća, i to osobito kada je riječ o domovinskom putopisu.

IZVORI I LITERATURA

- ANDRIĆ, Nikola. 1906. *Pod apsolutizmom. Historija šestog decenija hrvatske književnosti*. Matica hrvatska. Zagreb.
- BARAC, Antun. 1950. „Putopisi Adolfa Vebera“. *Rad JAZU*, knjiga 281. 57–99.
- BREŠIĆ, Vinko. 1997. „Hrvatski putopis“. *Hrvatski putopis*. Divič. Zagreb.
- BUČAR, Franjo. 1897. „Na Plitvička jezera“. *Prosvjeta*, 5–6/1897. 153–155; 179–184.
- DUDA, Dean. 1998. *Priča i putovanje*. Matica hrvatska. Zagreb.
- DUDA, Dean. 1998. „Književnopovijesna retorika putopisa“. *Kolo* 1/1998. 263–302.
- DUDA, Dean. 1999. „Predgovor“. *Putopisi*. Riječ. Vinkovci.
- FRANIĆ, Ante. 1983. *Hrvatski putopisi romantizma*. Narodni list. Zadar.
- HIRC, Dragutin. 1877. „Put na Plitvička jezera“. *Vi(j)enac*, IX/19, IX/20, IX/21. 310–311, 323–327, 338–342.
- HIRC, Dragutin. 1878. *Putopisi*. Tisak i naklada Stiglicia i Desselbrunnera. Bakar.
- HIRC, Dragutin. 1891. *Lijepa naša domovina*. Hrvatsko pedagoško-književni sabor. Zagreb.
- HIRC, Dragutin. 1996. *Lika i Plitvička jezera*. Tiskara Rijeka. Rijeka. (pretisak prvog izdanja Tisak i naklada Lav. Hartmana Zagreb 1900.).
- JERAND, Danica. 2008. „Dragutin Hirc. Prigodom 90. godišnjice rođenja“. Hirc, Dragutin. *Stari Zagreb*. Matica hrvatska. Zagreb. 671–677. (pretisak iz *Hrvatski narod*, br. 1034, 14. svibnja 1944., str. II.)

- JEŽIĆ, Slavko. 1955. *Hrvatski putopisci XIX. i XX. stoljeća*. Zora. Zagreb.
- ORAIĆ TOLIĆ, Dubravka. 2003. *Muška moderna i ženska postmoderna*. Naklada Ljevak. Zagreb.
- PEDERIN, Ivan. 1979. „Putopis u hrvatskoj književnosti ilirizma i realizma“. *Književna istorija*, Beograd, XI/44, 619–674.
- TKALČEVIĆ VEBER, Adolfo. 1860. *Put na Plitvice*. Tiskom dra. Ljudevita Gaja.
- ŠENOVA, Milan. 1895. „Rijeka Kupa i njezino porječje“. *Rad JAZU*, knjiga CXXII. Zagreb. 125–218.
- ŠENOVA, Milan. s. a. *Preko kršnih gora do sinjega mora*. Knjižara Radoslava Horvata. Zagreb.
- Keywords for Travel Writing Studies (A Critical Glossary)*, ed. Forsdick, Ch., Kinsley, Z., Walchester, K. 2019. Anthem Press. London – New York.

***ABOUT THE BEAUTY OF THE HOMELAND:
CROATIAN TRAVELOGUES FROM PLITVICE LAKES
IN THE 19TH CENTURY***

Abstract

The paper interprets a selection of travelogues with thematic focus on Plitvice Lakes. We highlight the travelogues of Adolfo Veber Tkalčević Put na Plitvice 1860, Dragutin Hirc's "Put na Plitvička jezera" (1877), Milan Šenoa's Preko kršnih gora do sinjeg mora, and Franjo Bučar's "Na Plitvička jezera" (1897). The travelogues are considered in the context of the homeland travelogue of the 19th century. In the interpretation, special attention is paid to the category of literary travel writing and the methods by which travel writers manage to achieve the artistic dimension of their works. On the basis of selected travelogues, the development of the homeland travelogue as a genre will be considered.

KEYWORDS: *Croatian travelogues, Plitvice Lakes, beauty of the homeland, Croatian cultural landscape*

O PREDGOVORU RUKOPISNOGA TEKSTA ŠIME STARČEVIĆA

Margerita KRANJČEVIĆ KORIČIĆ

Osnovna škola Silvija Strahimira Kranjčevića, Senj

margerita.kranjcevic@gmail.com

UDK: 811.163.42(0.032)“18“ Starčević, Š.

stručni članak

Sažetak

Šime Starčević hrvatski je jezikoslovac i vjerski pisac rođen u Žitniku u Lici. Djelovao je u 19. stoljeću, koje mnogi smatraju presudnim za formiranje moderne hrvatske nacije. Najveća Starčevićeva zasluga objavljivanje je Nove ric-soslovice iliriske, prve gramatike hrvatskoga jezika na hrvatskom jeziku. U radu se analizira predgovor jednoga sveska rukopisne građe koja je otkrivena 2009. godine i za koju se vjeruje da pripada Šimi Starčeviću. Glavna tema ovoga je rada uspoređivanje predgovora spomenutoga sveska s predgovorom Nove ric-solovice iliriske i jezikom Ričoslovja, gramatike koju Starčević objavljuje u dijelovima u časopisu Glasnik dalmatinski. Zaključak je da je rukopis vjerojatno kronološki napisan između dviju gramatika i da je autor svih najvjerojatnije Starčević. Ovaj smo zaključak donijeli zbog minimalne razlike u jeziku, stilu i idejama o kojima govorimo u radu. Jezik je uglavnom nešto sličniji Ričoslovju pa zaključujemo da je rukopis nastao bliže njegovu nastanku.

KLJUČNE RIJEČI: *Šime Starčević, Lika, jezikoslovlje, 19. stoljeće, novootkriveni rukopis*

Uvod

U radu se obrađuje predgovor iz novootkrivene rukopisne zbirke za koju se vjeruje da pripada Šimi Starčeviću.

„Novootkriveni rukopis čuva se u Arhivu Hrvatske provincije Družbe Isusove u Zagrebu. Pronađena je u ostavštini misionara Marina Davorina Krmpotića iz Like. O rukopisnoj ostavštini 2009. arhivar Hrvatske provincije Družbe Isusove Valentin Miklobušec obavijestio je ličko-senjskog biskupa dr. Milu Bogovića“. (Stolac; Grahovac-Pražić 2015: 149)

Rukopisna se zbirka sastoji od dviju tematskih cjelina. Prva se tematska cjelina (A) sastoji od devet svezaka i tematski obrađuje jezik i jezična pitanja. Druga se tematska cjelina (B) sastoji od sedam dijelova i obrađuje vjerske i moralne teme. U radu se obrađuju četiri stranice sveska A7 (002, 003, 004, 005). One čine cjelovit predgovor gramatike. Rad je koncipiran na način da ćemo u prvome dijelu smjestiti Starčevića u 19. stoljeću jer je tada stvarao i živio. Opisat ćemo predgovor *Nove ricsoslovice iliriske* (1812.) i, kako ono nema predgovor, istaknuti neka jezična rješenja iz *Ričoslovja* (1849.). Rezultate ćemo usporediti sa stranicama rukopisa koje ćemo zasebno detaljno opisati na jezičnoj i tematskoj razini u najdužem poglavlju ovoga rada.

1. Šime Starčević i 19. stoljeće

Devetnaesto je stoljeće uvelike obilježio hrvatski narodni preporod čiji je vođa i najistaknutiji član bio Ljudevit Gaj. U to su vrijeme jezikoslovci težili standardizaciji hrvatskoga jezika i njegove grafije. Vrlo je teško bilo standardizirati jezik koji je toliko razgranat na dijalekte i mjesne govore kao što je hrvatski. Pojavila se ideja panslavizma te se širila po slavenskom svijetu i na mladež iz Zagreba te hrvatske studente u Pragu, Bratislavi, Beču, Rimu i Budimu. U Hrvatskoj ideju o panslavenstvu zastupali su hrvatski ilirci. S druge strane bio Šime Starčević kojem je zbog položaja u Karlobagu bilo teško doprijeti do širih masa, a koji je sve vrijeme govorio protiv panslavenstva, koje je moralo rezultirati ujedinjavanjem naroda (Tafra 2006: 45). Iako je neosporno da se Starčević spominje i obrađuje u suvremenim jezikoslovnim raspravama te ga se cijeni zbog životnoga djela, istina je da ga je drukčiji put standardizacije hrvatskoga jezika od onoga koji je on zamislio dovelo do dugog povijesnoga zaborava. Naime, njegov opis jezika u suprotnosti je s onim kojeg nude hrvatski vukovci koji su odnijeli prevlast na kraju stolje-

ća (Stolac; Grahovac-Pražić 2015: 34). Starčevićeva su nastojanja gledana s prizvukom nazadovanja i prozvan je *fanatikom ikavštine* (Bacalja – Ivon – Vrsaljko 2013.). Stanko Vraz izjavio je da je Starčević *neka rđa* (Rados 2014: 216). George Thomas navodi da Starčevićev purizam vuče korijene iz ksenofobije (1996: 55). Da su se prihvatila Starčevićeva stajališta, standardizacija hrvatskog jezika odvijala bi se u drugom smjeru. On se borio za svoju vjeru, svoj narod, svoj kraj i svoj jezik, čija bi osnovica trebala biti novoštokavska ikavica jer je najrasprostranjenija. Doživio je niz razočaranja nakon što su mu djela koja je htio tiskati izdavana u drugačijim oblicima od onih koje je htio. Zbog svojega čvrstog stava da afirmira svoja jezična rješenja, gotovo stoljeće i pol bio je zanemaren i zaboravljen jezikoslovac hrvatske jezične tradicije (Bacalja; Ivon; Vrsaljko 2013: 142-143).

2. Nova ricsoslovica iliricska i Ričoslovje

U ovome će se poglavlju objasniti i povezati jezična obilježja dviju tiskanih gramatika autora Šime Starčevića.

Prva je od dviju *Nova ricsoslovica iliricska* izdana 1812. godine u Trstu. To je bila prva gramatika hrvatskoga jezika na hrvatskome jeziku. *Pridgovor* prve hrvatske gramatike na hrvatskom jeziku započinje Starčevićevom jasnom odlukom za koga piše gramatiku: „Nebuduch pisao Inostrancim, koji od Naroda Iliricskoga a josh manje njegova jezika poznaju (...)“ (Nri, 1812: 3). Dakle, autor govori da je ova gramatika namijenjena onima kojima je hrvatski materinski jezik („Narodu“). Ovdje zaključujemo da se autor referira na stanje u jezikoslovlju u kojem svi tumače hrvatski jezik kao strani, za učenje, a nitko ga ne pokušava strogo normirati (Stolac; Grahovac-Pražić 2015: 45).

Šime Starčević obraća se čitatelju kao ravnopravnom kolegi koji također ima zadatak čuvati i graditi jezik:

„Ne budi indi u procidjenju pisanih toliko oshtar sudac, koliko u zidjanju blagodaran pomochnik, ne bili i mi na izgled ostalih Narodah kojom srichom kuchu vlastitu uzidjali. (...) shto krivo najdesh, izpravi, shto pravo, zagarli,; i ako pomochi ne primaxesh, barem nemoj odmagati, s tim da si mi zdravo“ (Nri, 1812: 3).

Zadatak nam je normirati svoj jezik: Jezik slavni ocsistili, zakonom utemeljili, naucim od nas pisanim uresili i nakitili, da ga se ostali „(...) ucsiti uztarse“ (Nri, 1812: 3).

Autor se referira i na druge narode i govori: „Eto jucse Narodi ustadoshe koji se jurve krunam dicse, nauke svake varste u svojim jezicim prosto pishu, kadi mi u nika doba osamnaest krunah imajuchi josh ni temelje od jezika postavljene ne nahodimo“. Nakon potonje rečenice autor spominje ilirce: „i to vele csiso ne od ilirianacah, nego xalosti“ (Nri, 1812: 4). Zaključujemo da Starčević ne krivi ilirce zbog lošega stanja u hrvatskome jezikoslovlju jer su Hrvati imali stoljeća i stoljeća na raspolaganju da utvrde norme svojega jezika u njegovu duhu.

Stil pisanja predgovora *Nove ricsoslovice* blaži je i skromniji od predgovora rukopisa o kojem govorimo u sljedećem poglavlju. Poziva čitatelja na skromnost i ne krivi ilirce zbog unakazivanja jezika.

Druga je tiskana gramatika *Ričoslovje*, koje je Starčević u dijelovima objavljivao u Glasniku dalmatinskom 1849. i 1850. godine. Ono je tiskano zagrebačkom grafijom. Dok je objavljivao svoje članke u časopisima, Starčević je često bio cenzuriran. Kako su časopisi mijenjali uredništvo, Starčević se članci pojavljuju u različitim oblicima jezično i grafijski. Primjerice, čak i Ante Kuzmanić, član zadarske filološke škole u kojoj je bio i Starčević, jezično uređuje Starčevićeve članke protivno njegovoj volji. Šime Starčević mu 1846. piše pismo koje je objavljeno u *Zori dalmatinskoj* (*Dragi Priatelju!*, br. 44, 1846.) u kojem govori da je mijenjanje njegovih slova jednako heretizmu. U *Ričoslovju* se o grafiji ne govori (Stolac; Grahovac-Pražić 2015: 89). Zbog ovoga podatka mislimo da postoje dvije mogućnosti zašto je grafija zagrebačka. Prva je da je Starčević odustao od govora o grafiji i nadao se će jezikoslovlje prihvatiti barem ostala njegova jezična rješenja. Zato je prihvatio da se gramatika tiska zagrebačkom grafijom. Druga je mogućnost da je Starčević govorio o grafiji i u *Ričoslovju*, ali je taj dio cenzuriran. Ovo bi značilo i da je gramatika vjerojatno tiskana zagrebačkom grafijom protivno njegovoj volji.

U *Ričoslovju* ne možemo komentirati predgovor jer ga nema. Ono izlazi na posljednjim stranicama Glasnika dalmatinskog od broja 34. do broja 57. U ovoj gramatici Starčević zastupa naddijalektni idiom (Tafra 2002.) te ne nameće svoj zavičajni govor. Ono što je Starčević zaista htio u jeziku bilo je ujediniti Hrvate prema osnovici standarda koja je svima barem donekle bli-

ska, a najrasprostranjeniji je dijalekt u to vrijeme bio novoštokavski ikavski (Lisac 2014.).

Razlike u jezičnim rješenjima puno su rjeđe kada uspoređujemo novootkriveni rukopis i *Ričoslovje*. Najveća je razlika korištenje zagrebačke grafije, kojemu se protivio cijeli život i kojeg je pogrdno nazivao *rogatim* (Stolac; Grahovac-Pražić 2015: 89). Od ostalih jezičnih značajki gotovo je sve u suglasnosti s tekstom koji proučavamo. Česta značajka koja se razlikuje pisanje je prefiksa *naj-* spojeno s oblikom za komparativ kada se tvori superlativ (*najplemenitie*).

Sažet ćemo neka fonološka i morfološka rješenja u dvjema objavljenim gramatikama kako bismo prikazali Starčevićovu jezičnu koncepciju. Refleks jata, uz rijetke iznimke, gotovo uvijek je ikavski (*Siver* R¹, *dilu* Nri²). Sam autor kaže da je ikavski čisti ilirski, da *ie* koriste pravoslavci, a ijekavsko-jekavski *Idiotimusi* ili seljaci (*Od Sivera dojtiche dim*, Zora dalmatinska, br. 1, 1847.). Fonetske cjeline u nekim su primjerima spojene spojnicom: *koi-se-god* R, *ovo-bo* Nri, *kada-se-god* Nri, *je-li* Nri. Primjeri su znatno češći u *Novoj ricsoslovici ilirickoj*. Prijedlozi *s/sa*, *k/ka* poštuju pravilo da se pojavljuju u svome dužem obliku samo ako riječ koja slijedi počinje fonemom *s*, *š*, *z*, *ž* odnosno *k*, *g*: *s' pravom* R, *sa svom* R, *stim* Nri, *s' ostalim* Nri, *sa svojim* Nri; *k' stvarim* R, *ka konačnim* R, *k' ovima* Nri, *k' tome* Nri. Skupina /št/ češće se ostvaruje nego skupina /šč/: *baštinska* R, *popušta* R, *zapushta* Nri; *popušćati* R. U *Ričoslovju* slogotvorno *r* dolazi s popratnim vokalom *e*: *Iskuskerstova*, *tverdo*, *pervo*; a u *Novoj ricsoslovici* s *a*: *varste*, *zagarli*. Skupine /jt/ i /jd/ uvijek su nepredmetnute: *najti* R, *dojti* R, *izajde* R, *najti* Nri, *dojdi* Nri. U *Ričoslovju* se sibilizacija češće ne provodi: *knjigi*, *tugi*, *razliki*. Provodi se u primjerima: *znaci*, *nauci*. U *Novoj ricsoslovici ilirickoj* uglavnom se provodi: *Lici*, *Rici*. Jotacija se uglavnom ne provodi u pismu: *medju* R, *bitje* R, *uzidjali* Nri, *sagradjenje* Nri, *uzdignutje* Nri. Provodi se u primjerima: *cviće* R, *braću* R, *trechem* Nri.

Što se tiče morfologije, u obje gramatike muški, srednji i ženski rod genitiva množine imaju nastavak *-ah*: *putah* R, *slovah* R, *pisacah* Nri, *vikovah* Nri, *Ilirianacah* Nri, *knjigah* R, *divicah* R, *krunah* Nri, *nokatah* Nri. Nastavak *-ih* pojavljuje se u imenicama *ljudih*, *stvarih*. Dativ, lokativ i instrumental množine sinkretizirani su prema nastavku *-im*: D: *otcim* R, *Inostrancim* Nri, *naucim*

¹ *Ričoslovje*

² *Nova ricsoslovica iliricka*

Nri; L: *na grobovim* R, *u jezicim* Nri; I: *medju Narodim* Nri. Sam autor govori da dativ i instrumental trebaju biti sinkretizirani te u *Novoj ricsoslovcici* donosi primjere za muški rod: D *gostim*, I *gostim*; ženski rod: D: *ženam*, I: *ženam*; srednji rod: D: *selim*, I: *selim*. Međutim, kada govori o i-deklinaciji bilježi dva moguća rješenja: D: *milostim*, *ima*; I: *milostima*. Lokativ nema kao zaseban padež. Množine se ravnomjerno pojavljuju u kratkom i u dugom obliku: *dusi* R, *kralji* R, *znaci* R, *duzi* Nri, *knezi* Nri; *volovi* R, *kraljevi* R, *valovi* R, *dugovi* Nri, *knezovi* Nri.

Što se tiče pridjeva, istaknut ćemo stupnjevanje. Komparativi su: *uljudnii* R, *razboritii* R, *marljivii* R, *bolji* Nri, *vishe* Nri. U *Ričoslovju* prefiks *naj-* bilježi se spojeno s komparativnih oblikom leksema kada se tvori superlativ: *najstarii* R, *najmudrii* R. U *Novoj ricsoslovcici iliricskoj* prefiks *naj-* bilježi se odvojeno: *naj vishe* Nri, *naj nixe* Nri. Primjere ekscesiva pronašli smo samo u *Ričoslovju: preblagog, predobrog*.

Infinitivi su gotovo uvijek cjeloviti: *osvojiti* R, *vezati* R, *napomenuti* Nri, *ucsiti* Nri. Što se tiče prezenta, istaknut ćemo 3. lice množine koje ima 3 moguća nastavka: a) nastavak *-ju*: *slagaju* R, *sastavljaju* R, *imaju* Nri str. 3, *uxivaju* Nri; b) nastavak *-u*: *xivu* R, *štiiu* R, *mogu* Nri; c) nastavak *-du*: *zapoznadu* R, *znadu* Nri, *imadu* Nri. Prošlost se najčešće izražava perfektima: *bili su* R, *uskrsnuo je* R, *ucsinio je* Nri, *ucsio je* Nri. Futur I najčešći je oblik za izražavanje buduće radnje i dolazi u nekoliko oblika: a) cjeloviti infinitiv i neodređeni oblik pomoćnoga glagola htjeti koji se bilježe odvojeno: *morati će* R, *govoriti će* R, *najti chesh* Nri; b) dijelovi mogu biti zabilježeni spojeno: *bitiće* R; c) okrnjeni infinitivni oblik i neodređeni oblik pomoćnoga glagola htjeti koji se bilježe spojeno: *pristupićemo* R; d) infinitiv bez dočelnoga *-ti* i neodređeni oblik pomoćnoga glagola htjeti: *pisa chu* Nri. Autor bilježi glagolske priloge sadašnje na dva načina. Branka Tafra navodi da on na taj način razlikuje popridjevljene priloge i obične priloge (1995: 352). Nastavak *-ć* zabilježen je u primjerima: *razložec* R, *radeć* R, *mudrujuć* R, *nebuduch* Nri str. 3, *ostavljajuch* Nri. Nastavak *-ći* u primjerima je: *ispunjavajuć* R, *računajuć* R, *pridstojeći* R, *imajuchi* Nri. Primjeri imperativa su: 2. l. jd. *predaj* R, *budi*, R *ne budi* Nri, *nemoj* Nri, *boj se* Nri, *csini* Nri; 3. l. jd. *neka bude* R; 2. l. mn. *budite* R.

Što se tiče čuvanja korijena riječi, Starčević govori protiv morfonološkoga pi-sanja, ali se sam toga ne drži u potpunosti (Tafra 2002.a): *obćinskoga* R, *izpravi*, *izpushtiti* Nri, *uztarpljenje* Nri.

3. Analiza predgovora rukopisnoga teksta

Proučavali smo četiri stranice rukopisa. Stranice se nalaze u svesku A7 i označene su brojevima: 002, 003, 004 i 005. Ove stranice čine predgovor gramatike. Teme o kojima Starčević govori u tekstu su podrijetlo i važnost očuvanja jezika.

Starčević zastupa i koristi slavonska grafijska rješenja (*csovik*, *pokaxivati*). Slogotvorno *r* dolazi s popratnim vokalima *a* i *e* u pismu (*sarca* i *serca. derxe*). Primjeri s *e* znatno su češći.

Istaknut ćemo neka fonološka obilježja teksta: Starčević koristi ikavski re-fleks jata (*vira*, *dilo*). Konsonantska skupina /jd/ nepredmetnuta je: *dojdoshe*. Jotacija se ne provodi u pismu: *bratja*, *Magjarskoj*. Sibilizacija se uglavnom ne provodi: *Cehi*, *Lehi*, *Slovaki*. Izuzetak je primjer *Poljaci*. Jednačenje po zvučnosti u pismu se ne provodi (*odkrivanje*, *odkuda*, *ljudskoga*). Starčević ponovno čuva korijen riječi, iako se tome uglavnom protivio.

Što se tiče morfologije, ističe se da genitiv množine ima nastavak *-ih* (zamjenice)/-*ah* (imenice): *nashih*, *Roditeljah*. Lokativ i instrumental množine su sinkretizirani (*med Nimcim*, *med ljudim*, *u knjigam*). U tekstu ne nalazimo primjere dativa množine, međutim, na temelju drugih Starčevićevih tekstova, možemo pretpostaviti da je sinkretiziran³.

Za izražavanje prošloga vremena najčešće se koristi perfekt (*je csuo*, *je naucsio*). Treće lice jednine prezenta ima nastavak *-de*: *znade*, a treće lice množine ima nastavak *-u*: *mogu*.

Primjeri komparacije pridjeva su: *pametnie*, *bolje*, *vishe*. Prefiks *naj-* bilježi se odvojeno od riječi u komparativu kada se izražava superlativ: *naj prvi*.

U leksiku istaknut će se tvorbe dviju složenica. *Zajednopribivanje* ima značenje *društva* ili *zajedništva*. Spominjući Josefa Dobrowskoga, Starčević koristi riječ *mnogopisanoczarnidobrowsky*.

Jezične značajke koje se razlikuju u *Novoj ricsoslovici ilirskoj* i predgovoru rukopisnoga teksta su: 1. U *Novoj ricsoslovici* slogotvorno *r* ima popratni vokal *a*, a u rukopisu *e*, 2. U *Novoj ricsoslovici* koristi se prefiks *pri-*, a ne *pre-*, 3. U *Novoj ricsoslovici* puno su češće spojnice u istoj fonetskoj cjelini.

Jedina utvrđena jezična značajka koja se razlikuje u rukopisu i *Ričoslovici* pisanje je prefiksa *naj-* odvojeno od komparativa kada se tvori superlativ te grafija.

³ Većina jezikoslovaca toga vremena i dalje je imala nesinkretizirane padeže pa ovo Starčevića izdvaja ispred drugih (usp. Tafra, 1995.: 352).

U sljedećem će se dijelu poglavlja tematski opisati predgovor. Tekst je podijeljen rimskim brojevima. U odlomku koji započinje brojem jedan Starčević definira govorenje. Govorom izražavamo svoje zamišljaje: „Zamishljaje svoje pameti, i chutenja svoga serca glasom od ustah otkrivati, i pokaxivati, hoche rechi GOVORITI“ (R, 002).

U odlomku II piše o utjecaju obrazovanja na način govorenja. Kako je i sam bio vrlo obrazovan, Šime Starčević je veoma cijenio obrazovanje. U tekstu navodi da se obrazovani ljudi ljepše izražavaju: „oni koji su med ljudim veche prosvitljenim, i bolje podesenim u jednoj zedovitoj skupshтини odgojeni, govore lipshe, ugodnie, pametnie i mudrie, nego oni gorostani, koji od skupschine svoisanske, i od ljudskog zajednopribivanja nishta, ali posve malo znadu“ (R, 002). Na ovu se temu referira i u III dijelu kada kaže: „Mi znamo toliko izviersnie, i plemenitie govoriti koliko smo naucsili izviersnie, i plemenitie misliti i chutiti“ (R, 002).

U odlomku III piše o pojmu *materinski jezik*: „Govor koji smo kroz ustah nashih roditeljah naucsili, zove se nash MATERINSKI JEZIK, JEZIK NARODNI. Njega izražavamo pismom i govorom: Po redovitom Govorenju i po pravom Pisanju“ (R, 003).

U IV. odlomku podijelio je pojmove govorenja i slovljenja: „(...) razlikuju se u to, shto govor samo za jezik i usta, a slovstvo izvishe i na pero spada jer se drugda misto knjixestva pravo udimlje“ (R, 003). Starčević je već tada, dakle, govorio o dihotomiji jezika i govora.

U odlomku V piše da govor i *slovstvo* imaju *dva bivstvena dila*. Jedan je dio materijalna proizvodnja jezika, a drugo zamisao onoga što se treba izgovoriti: „Jedan ucsi, kako se imaju ricsi med sobom slagati i jedna za drugom postavljati (...). Drugi kaxe, kako se jurve u pameti sloxene ricsi imaju perom upisati“ (R, 003).

U odlomku VI piše da je važno znati pravo govoriti jer jedna djelatnost bez druge ne funkcionira: „koji nije (...) naucsio pravo govoriti oni ne moxe svoje misli u pismu pravo pokazati“ (R, 003).

U odlomku VII Starčević spominje Josefa Dobrowskoga, središnju osobu češkoga narodnoga preporoda, na koju se Ljudevit Gaj ugleda u stvaranju grafije:

„Glasoviti XIX vika Slavjenski mnogopisaniczarnimdobrowsky shaljje svoga Slavina na sve strane Slovinskoga svita da posvuda pokaxe Slovinski govor i pravopis (...) postavlja na jezik jedan istinom slovinski govor, da li takav kakov ni je iziskao iz ustah njegovih didah, ni sukundidah“ (R, 003).

Problem ove je ideologije nametanje pisanja i govorenja kakvo ljudi sigurno nisu naučili od svojih predaka: „I on mu postavlja na jezik jedan istinom slovinški govor dali takav kakov ni je iziskao iz ustah njegovih didah, ni sukundidah (...)“ (R, 003).

U VIII. odlomku piše kakav bi ispravan stav prema jeziku trebao biti. Zadatak je *Mladog Ilira* (Šime Starčevića) normirati njemu poznat jezik, a ne se ugledati na druge:

„Mladi Ilir, vidivshi upisani Slovinov govor i od stra na dohitivshi samo njegov razumak izlazi za Slovinom (...) s govorom na peru, koga je od matere s' mlikom primio, on se podixe da izvidi kako pravi Ilirci govore i kako koji Slovjanu pishu. (...) njihovi nacsini pisanja jesu razliciti, i od razlicsitoga postanja“ (R, 004).

U najdužem, IX., dijelu *Pridgovora*, piše o dvjema granama naroda i jezika koje se često miješaju. Autor navodi da su Slaveni izrazito mnogobrojni i različiti: „(...) vishe od osamdeset milijunah dushah“ (R, 004). Govori o povijesti Slavena i njihovu imenu:

„Oni se odavno zovu Slovini, Sloveni, Slovenci, Slovinci, Slovaki, Slavjani razdiljeni na dvi poglavite obiteli, koje od svoga postanka, kako govore na istom stablu, ostaju (...) U prvoj obiteli (...) Rusi, Chehi iliti Pemci, Lehi iliti Poljaci, Moravci, Slovaki, koji svoju Skitansku didovinu i danas u Magjanskoj posiduju, kako i njihova bratja Sorabi, koji na svojoj otasbini med Nimcim pribivaju.

U drugu obitel spadaju Ilirci (...) Bugari, poludnevi Sorabi (...) k ovima se pridrujuju Slavonci, iliti doljnji Savodravci, Bosnjaci, Albanasi, Dalmatinoj Horvati, Istriani, Kranjci, Kosushci, i Shtajarci s gornjim Slavoncim iliti Savodravcim i Boshnjacim koji u Magjarskoj stanuju“ (R, 004).

Govoreći o drugoj grani, navodi veći broj naroda koji su zaista u to vrijeme bili dio Mađarskoga Carstva. Razlika je, međutim, u pojmovima „imati djedovinu“ i „stanovati“. Šime Starčević možda sugerira da je prva grana u nekom periodu imala mađarsku domovinu, iako su obje obitelji s istoga stabla.

U X. dijelu govori da su svi ti narodi od davnih dana skitnice: „Ove dvi sta-

blene grane od istoga narodnoga stabla, koje još u naj odavnja vrimena pod imenom Skite od skitanja (...)“ (R, 004). Ipak, svi oni znaju da im jezik ima isti korijen: „Obadve obitelji derxe, da je gori spomenuti Slovinov govor, govor njihovih praotaca“ (R, 004). Jezici su se razvili iz istoga korijena, ali prajezik više nitko ne koristi. On se čuva samo kao crkveni: „onako udanas nijedan narod Slovinski ne govori, nego da se nikoji samo u crkovnim knjigan s njime sluxe , odkuda i crkovnoga jezika ime nosi“ (R, 004).

U XI. dijelu autor navodi da je govor koji on promiče za osnovicu standarda najrasprostranjeniji: „Govor, s kojim Mladi Ilir u slovinski svit izlazi, xive danas kod vechega dila Ilircah (...)“ (R, 004). Trebamo svoj stalni i stabilni pravopis: „slova i slovosloxja xeles poznati, i ono slovosloxje ugledati, koje bi se za stalni Pravopis s' zaslugom moglo uzeti“ (R, 005).

Starčević završava predgovor dvanaestim dijelom u kojem govori da je jedino u čemu se mi možemo ujediniti pravopis. Jezik je razgranat na dijalekte i mjesne govore te se moramo dogovoriti oko jedinstva pisma. Moramo odabrati osnovicu standardnoga jezika koju će narod prihvatiti: „Jedinstvo Slovosloxja pita jedinstvo govora“ (R, 005). Spas za naš jezik i kulturu bilo bi odbaciti sve što je tuđe: „(...) sve shto je Taliansko (...) sve shto je Nimacsko zazbilja odbacivali te kad bi istacsnoga obicsaja (...) stari jezik Slovinski u crkovnim knjigam tako brez promine uzderxali (...) ne bi u svoje knjige i u svoj materinski jezik brez osobite nuxde, nove Tucsinske i stare Slovinske ricis unosili“ (R, 005).

Autor sebe naziva *Mladi Ilir* te u odlomku koji je odvojen od ostatka predgovora piše kako je strukturirao gramatiku koja slijedi: „Mladi Ilir rastavlja svoja dila na dvi csasti. U pervoj (...) ucsi pravo govoriti. U drugoj csasti (...) ucsi pravo pisati“ (R, 005)

4. Zaključak

U ovome se radu proučavao predgovor sveska A7 iz novootkrivenih rukopisa čije se autorstvo pripisuje Šimi Starčeviću. Predgovor je jezično, tematski i stilski uspoređen s predgovorom i jezičnom koncepcijom *Nove ricislovice iliriske* te jezičnom koncepcijom *Ričoslovja*.

Predgovor *Nove ricislovice iliriske* i rukopisa tematski su slični: 1. Hrvatski je jezik za Hrvate i mora biti njima prilagođen. Višak je sve ono što Hrvat ne prepoznaje kao svoje, 2. Moramo stvoriti svoj pravopis jer tako štitimo svoj jezik

i kulturu, 3. Poziv čitateljima da nastave putem čuvanja i korištenja „pravoga“ hrvatskoga jezika. U radu je utvrđeno da je stil pisanja predgovora *Nove ricsoslovice* blaži. U predgovoru rukopisnoga teksta autor govori o dihotomiji jezika i govora (pisanja i govorenja) otprilike stoljeće prije strukturalizma u jezikoslovlju. Piše o povijesti i razgranatosti slavenskih jezika te sam sebe zove Mladim Ilirom čija je zadaća pisati na autentičnom hrvatskom jeziku. Predgovor je pisan slavonskom grafijom koju je Starčević unatoč cenzurama koristio cijeli život.

Vremensko određenje teksta teško je precizno utvrditi. Po jeziku ovih stranica rukopisa, zaključujemo da je nastao bliže vremenu nastanka *Ričoslovja*. Najveća je razlika između *Ričoslovja* i rukopisa grafija. *Ričoslovje* je objavljeno zagrebačkom grafijom. Jezično, svi su tekstovi relativno slični, ali *Nova ricsoslovica iliriska* sadrži neka od rješenja koja ne možemo pronaći u ostala dva teksta (slogotvorno r ima popratni vokal *a*, koristi se prefiks *pri-*, a ne *pre-* te su puno češće spojnice u istoj fonetskoj cjelini). Zbog svega toga zaključujemo da je ona nastala prije rukopisa.

Zbog izrazite sličnosti jezične koncepcije i obrađenih tema u *Novoj ricsoslovinci*, *Ričoslovju* i predgovoru rukopisa, potvrđujemo da je vjerojatni autor predgovora sveska A7 Šime Starčević.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

„Ričoslovje“ – Šime Starčević. Stare hrvatske novine. Portal digitaliziranih novina. Glasnik dalmatinski 1849. i 1850. <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=e3c3a99c-5dfb-49e6-a6eb-28c01dde2c74> , pristupano 3. travnja 2023.

Zora dalmatinska. Stare hrvatske novine. Portal digitaliziranih novina. <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/Search.aspx?text=zora+dalmatinska> , pristupljeno 7. siječnja 2024.

STARČEVIĆ, Šime – *Nova ricsoslovica iliriska*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. 2002. Zagreb

Rukopisi Šime Starčevića pronađeni 2009. Listovi: A7_002, A7_003, A7_004, A7_005. Arhiv Hrvatske provincije Družbe Isusove u Zagrebu.

Literatura

- Austro-Ugarska. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/austro-ugarska> (pristupljeno 3. listopada 2023.)
- BACALJA, Robert; IVOR, Katarina; VRSALJKO, Slavica. 2013. „Šime Starčević i Glasnik dalmatinski“. *Croatica Christiana Periodica* 37/ 71. 129 – 144.
- BINIČKI, Fran. 1918. „Autobiografija popa Šime Starčevića“. *Hrvatska prosvjeta* 5 /2.
- BOGOVIĆ, Mile. 2013. „Župnička djelatnost Šime Starčevića“. *Senjski zbornik* 40. 509-522.
- DEROSSO, Julije. 1995. „Pop Šime Starčević i Zora dalmatinska“. *Zadarska smotra* 3 – 4. 87 – 94.
- DEROSSO, Julije. 1997. „Hrvatski jezikoslovac pop Šime Starčević“. *Senjski zbornik* 24. 141 – 150.
- GRAHOVAC-PRAŽIĆ, Vesna. 2018. „Analiza predgovora u hrvatskih dopreporodnim gramatikama“. *Hum* 290 – 306.
- HORVAT, Josip. 1940. *Ante Starčević, kulturno-povijesna slika*. Matica hrvatska. Zagreb.
- JUNKOVIĆ, Zvonimir. 1978. „Šime Starčević i fonološki opis novoštokavskih naglasaka“. *Jezik* 25/3. 80 – 85.
- KATIČIĆ, Radoslav. 1987. *Vuk Stefanović Karadžić i književni jezik u Hrvata*. Sveučilište u Beču. Beč.
- KRANJČEVIĆ, Margerita. 2021. *Članci Šime Starčevića u časopisima Zora dalmatinska i Glasnik dalmatinski*. Diplomski rad. Sveučilište u Rijeci. Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku. Rijeka.
- LISAC, Josip. 2014. „Šime Starčević i novoštokavski ikavski dijalekt“. *Zbornik Šime Starčević i hrvatska kultura u XIX. Stoljeću*. Ur. Vrcić-Mataija Sanja; Grahovac-Pažić, Vesna. Sveučilište u Zadru, Odjel za nastavničke studije u Gospiću. Zadar-Gospić. 177-183.
- LISAC, Josip i dr. Ur. 2015. *Povijest hrvatskoga jezika*. 4. knjiga: 19. stoljeće. Croatica. Zagreb.
- MOGUŠ, Milan. 2009. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Nakladni zavod Globus. Zagreb.
- PEROCHE, Gregory. 2008. *Povijest Hrvatske i južnoslavenskih naroda od 395. do 1992*. Detecta. Zagreb.

- RADOS, Zvezdana. 2014. „Poslanice ličke pastirice’ Šime Starčevića“. *Zbornik Šime Starčević i hrvatska kultura u XIX. Stoljeću*. Ur. Vrcić-Mataija, Sanja; Grahovac-Pražić, Vesna. Sveučilište u Zadru. Odjel za nastavničke studije u Gospiću., Zadar-Gospić. 213-229.
- RAVLIĆ, Jakša. 1963. *Hrvatski narodni preporod*. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 28, Matica hrvatska i Zora. Zagreb.
- STOLAC, Diana; Grahovac-Pražić, Vesna. 2015. *Šime Starčević: od riči do Ričoslovja*. Državni arhiv u Gospiću. Gospić.
- TAFRA, Branka. 1991. „Slavonski gramatičari u 18. st.“ *Zbornik radova znanstvenog skupa Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića*. Ur. Tadijanović, Dragutin; Vončina Josip. HAZU. Osijek. 133 – 144.
- TAFRA, Branka. 1995. „Obilježja hrvatske gramatičke norme do kraja 19. stoljeća“. *Filologija* 24-25. 349-354.
- TAFRA, Branka. 2002a. „Jezikoslovac Šime Starčević“. Šime Starčević, *Novarisoslovica iliriska*. pretisak. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. 127-177.
- TAFRA, Branka. 2002b. „Starčevićeva ričoslovica – 150 godina poslije“. *Jezik* 5. 165–175.
- TAFRA, Branka. 2006. „Značenje narodnoga preporoda za hrvatski jezik“. *Croatia et Slavica Iadertina*. 43-55.
- THOMAS, George. 1996. „The Impact of Purism on the Development of the Croatian Standard Language in the Nineteenth Century“. *Fluminensia* 8/ 1-2. 49-62.
- VINCE, Zlatko. 1966. „Pregledi na jezična pitanja u Dalmaciji u vrijeme hrvatskoga narodnog preporoda“. *Kolo* 8 – 10. 243 – 248.
- VONČINA, Josip. 1999. „Imenički genitiv množine od iliraca do vukovaca“. *Filologija* 33. 179 – 221.

ABOUT THE PREFACE OF THE ŠIME STARČEVIĆ'S MANUSCRIPT TEXT

Abstract

Šime Starčević was a Croatian linguist and religious writer born in Žitnik in Lika. He operated in the 19th century, which many consider crucial for the formation of the modern Croatian nation. Starčević's greatest contribution is the publication of "Nova ricsoslovica iliricska," the first grammar of the Croatian language in Croatian. This paper analyzes the preface of a manuscript volume discovered in 2009, believed to belong to Šime Starčević. The main theme of this work is the comparison of the preface of the mentioned volume with the preface of "Nova ricsoslovica iliricske" and the language of "Ričoslovje," a grammar published by Starčević in parts in the journal "Glasnik dalmatinski." The conclusion is that the manuscript was likely chronologically written between the two grammars, and that the author of both is most likely Starčević. We reached this conclusion due to minimal differences in language, style, and ideas discussed in the paper. The language is generally somewhat closer to Ričoslovje, so we conclude that the manuscript was created closer to its creation.

KEYWORDS: *Šime Starčević, Lika, linguistics, 19th century, newly discovered manuscript*

PREDODŽBE DOMOVINE U PROZAMA JULIENN EDEN BUŠIĆ

Ana MARIN

Sveučilište u Zadru
Odjel za kroatistiku
avulelija@unizd.hr
UDK: 821.163.42.09 Bušić, J.E.
pregledni članak

Sažetak

U radu će se istraživati predodžbe domovine u autobiografskim romanima američko-hrvatske spisateljice Julienne Eden Bušić Ljubavnici i luđaci (1995.), Tvoja krv i moja (2008.) te biografskog romana Živa glava (2012.). Osnovna hipoteza rada jest da se predodžbe domovine u navedenim romanima razvijaju od heteropredodžbi u prvom romanu do autopredodžbi u zadnjem romanu ako gledamo na predodžbe Hrvatske, odnosno autopredodžbe iz prvog romana posve iščekavaju u zadnjem romanu ako gledamo na predodžbe Amerike – što će se provjeriti metodom interpretacije književnog teksta. Predodžbe domovine u prozama Eden Bušić usko su povezane s identitetom autora kao najbitnije intertekstualne instance u autobiografskom diskursu, odnosno otkrivaju njegove promjene i razvojne faze. Postavlja se pitanje je li identitet autora ona književna instanca koja je utjecala na predodžbe domovine koje autor ostvaruje u tekstu ili su pak predodžbe domovine koje autor u sebi nosi, a potom i prenosi u književni tekst utjecale u konačnici na identitet autora. Odgovor na to pitanje pokazat će tematske raznolikosti (povezivanje temata domovine i identiteta intertekstnog autora) na području suvremene hrvatske ženske autobiografske i biografske proze. Osim instrumentarija imagologije kao interdisciplinarnе grane komparativne književnosti, u radu će se koristiti i književno-povijesne spoznaje o hrvatskom suvremenom autobiografskom i biografskom (ženskom) pismu.

KLJUČNE RIJEČI: *heteropredodžbe, autopredodžbe, domovina, proza, identitet, Julienn Eden Bušić, autobiografija*

1. Smještanje proze Julienn Eden Bušić u kontekst suvremene hrvatske književnosti

Prva knjiga, autobiografski roman *Ljubavnici i luđaci*, Julienn Eden Bušić pojavila se sredinom devedesetih godina dvadesetog stoljeća, točnije 1995. godine, one godine kad se Julienn vratila u Hrvatsku. Na poleđini prvog izdanja knjige *Ljubavnici i luđaci* tadašnji urednik tiskare „Znanje“ Branko Jazbec piše: „Kada je 1995. stigla u Hrvatsku, Julienne je izjavila da se vratila u domovinu“ (Bušić 1995: 374). Devedesete godine u Hrvatskoj su godine velikih promjena, događaju se mnoga propitivanja, posebice ona vezana uz identitet, kako kolektivni tako i pojedinačni (usp. Sablić Tomić 2002: 12). Vrijeme je to dokumentarističke i autobiografske proze, vrijeme potrage za stvarnim „ja“ u svijetu koji okružuje pojedinca, svijetu još uvijek narušene stabilnosti, jednog novog početka, ali i vrijeme potrage za „intertekstnim“ ja unutar književnih tekstova, s obzirom da je „pisanje u prvome licu početkom devedesetih egzistencijalni imperativ s nakanom oblikovanja tekstualne stvarnosti koja osobni identitet štiti od kolektivne sadašnjosti, ali i budućnosti“ (Sablić Tomić 2002: 13). Prozu nastalu tih godina Helena Sablić Tomić naziva suvremenom hrvatskom književnošću koja je omeđena godinama 1967./8. i 1999., prema klasifikacijskom modelu Ante Stamaća koji to naziva četvrtim razdobljem suvremene hrvatske književnosti. Prva proza J. E. Bušić, tzv. autobiografija u užem smislu prema Sablić Tomić, odnosno *autobiografija izvana* prema Knežević (Knežević 2011: 135) pripada, dakle, u suvremenu hrvatsku književnost, dok druge dvije, autobiografski roman *Tvoja krv i moja* iz 2008., tzv. *autobiografija iznutra* prema Knežević (isto) i biografski roman *Živa glava* iz 2012., pripadaju, prema Jelčićevu modelu, u postmodernu hrvatsku književnost (usp. Sablić Tomić 2002: 10).

Zbilja, dakle, devedesetih godina dvadesetog stoljeća nameće potrebu za zaštitom „vlastita povijesnog, psihoanalitičkog i autobiografskog identiteta (isto: 12), što se ispostavlja kao očekivano s obzirom da se prema Hallu „koncepti analiziraju tek kad zapadnu u krizu“, odnosno prema Merceru „identitet postaje predmet samo kada je u krizi, kada nešto što je pretpostavljeno kao fiksirano, koherentno i stabilno, jest izmješteno iskustvima sumnje i neizvjesnosti“ (Krstić 2012: 4). Sažeto rečeno Baumanovim riječima „mislimo o identitetu kad god nismo sigurni gdje pripadamo“ (isto). Ispostavilo se da je pitanje identiteta istovremeno bilo ključno i u stvarnosti u kojoj je nastalo prvo djelo J. E.

Bušić i u osobnoj povijesti autorice knjige *Ljubavnici i luđaci*, koja prepričava događaje iz prošlosti, dakle puno prije 1995. godine, i pita se o tome gdje pripada¹. Odrediti nešto heteropredodžbom ili autopredodžbom u književnom tekstu Julienn Eden Bušić nije jednostavan zadatak i otvara važna pitanja na koja treba odgovoriti kako bi se došlo na pravi interpretativni put. Prvenstveno se postavlja pitanje kako književnica doživljava sebe u odnosu na stvarnost oko nje, kako sebe naziva u toj stvarnosti i kako se predstavlja unutar književnog teksta. U prvim prozama J. E. Bušić svakako je prisutan autobiografski sporazum koji prema Lejeunu pretpostavlja identičnost između autora, pripovjedača i lika nekog književnog djela (što su već utvrdile i Sablić Tomić i Knežević) i koji čitatelju daje za pravo da stvarnu osobu koja je napisala književni tekst identificira s narativnim identitetom autora teksta, odnosno pripovjednim subjektom koji iznosi priču svoga života. Ipak, u ovoj interpretaciji držat ćemo se intertekstnog autora, njegova tzv. *narativnog identiteta* (Ricœur 1999: 49) jer, prema Ricœuru, pojam autora je ipak „dvosmislen kad prelazimo s pisma u život“, odnosno „kad tumačim sebe u terminima životne priče“, postavljam pitanje „jesam li istodobno troje kao u autobiografskoj priči“ (Ricœur 1999: 71)? Ricœur tvrdi kako je odgovor na to pitanje negativan jer „za razliku od bića fikcije, nisam autor nego najviše, po Aristotelu suautor“ (isto: 71), s obzirom da autobiografski tekst ima svoj narativni početak i kraj koji se točno može utvrditi (isto: 72), a stvarni život ga nema: „Ništa u životu nema vrijednost narativnog početka; sjećanje se gubi u magli ranog djetinjstva... što se moje smrti tiče, ona će biti ispričana tek u priči onih poslije mene“ (isto: 72). Prema ovim teoretskim postavkama, nećemo razmatrati pitanje tko je uistinu Julienn Bušić izvan književnog teksta, već tko je ona koja se predstavlja unutar teksta kao autor, koji je njezin identitet unutar teksta, identitet autora, pripovjedača i lika kao intertekstnih instanci. Ipak, pri analizi teme predodžbi domovine u proznim tekstovima J. E. Bušić ispostavlja se zanimljivom činjenica da je Julienn E. Bušić, američka spisateljica, postala i hrvatskom spisateljicom upravo 1995. godine kad joj je predsjednik Republike Hrvatske dodijelio hrvatsko državljanstvo. Njezin identitet, njezina pripadnost nekom prostoru u stvarnosti je potvrđena i dovršena, ona je rođena Amerikanka koja je 1995. godine postala i Amerikanka i Hrvatica, ali postavlja se pitanje kako je tekao put one koja se

¹ „Vrati se kući, kamo pripadaš, rekla mi je. Ali ja tek sad počinjem shvaćati kamo pripadam, kamo doista pripadam, svakako ne u neki sanjivi grad galebova kao Gearhart, niti u Portland...“ (Bušić 1995: 120).

skriva unutar teksta, kako je u tekstu riješeno pitanje identiteta autora. Tko je ona koja se potpisuje kao Julie u književnom tekstu? Je li Julie iz književnog teksta Amerikanka koja je postala i Hrvatica, na koji način je došlo do takve preobrazbe književnog lika koji nam je i u stvarnosti poznat? Kako su heteropredodžbe postale autopredodžbama?

2. Heteropredodžbe u autobiografskim romanima

Ljubavnici i luđaci i Tvoja krv i moja

Prema Olneyju, a kako ističe Marina Velčić govoreći o autobiografskom diskursu, autobiografski pripovjedni oblici „predstavljaju pripovjedni izraz kroz koji subjekt dolazi do sebe“ i pri interpretaciji je potrebno slijediti „tragove“ pripovjednog subjekta koji „traga za vlastitom poviješću“ ne bi li došao do osobnog identiteta koji je „otvoren proces“ (Velčić 1991: 12). Pripovjedačica romana *Ljubavnici i luđaci* otkriva odmah na početku svoj nacionalni identitet riječima: „Jeste li iz Engleske? Ne, odgovorila sam mu. Ja sam Amerikanka“ (Bušić 1995: 9). Ovakvim iskazom pripovjedni subjekt odredio je interpretatorov put pri traženju odgovora na pitanje što su u književnom tekstu *Ljubavnici i luđaci* heteropredodžbe, a što autopredodžbe. Prema naučavanjima Aachenske imagološke škole, a što donosi Davor Dukić u „Predgovoru“ zbornika *Kako vidimo strane zemlje*, „imagologija je grana komparativne književnosti koja istražuje predodžbe o stranim narodima i prostorima (heteropredodžbe) te o vlastitom narodu i prostoru (autopredodžbe)“ (Dukić 2009: 6). Predodžbe domovine, a govorimo o domovini Hrvatskoj, na početku *Ljubavnika i luđaka*, gledano iz perspektive pripovjednog subjekta su dakle heteropredodžbe. Prvi susret s hrvatskim jezikom kod pripovjednog subjekta, kod Julie, rađa čuđenje, ali i zanimanje, znatizelju prema nečem nepoznatom, ne nužno negativnom: „Razgovarale su na nekom čudnom jeziku, piskavom i egzotičnom“ (Bušić 1995: 10). Također, prvi susret s pojmom „Hrvat“ i „hrvatsko zemljopisno područje“ otkriva kulturne stereotipe, točnije „predodžbe nacionalnih karaktera“ (Leerssen 2009: 84) koje je u tom trenutku, 70-ih godina – što se odnosi na pripovjedno vrijeme unutar teksta – zapad Europe imao prema Hrvatskoj, a koje prema Leerssenovom određenju nacionalne stereotipizacije uključuju „binarnu konstrukciju unutar opozicijskih parova poput sjever – jug, jak – slab i središnji – periferni“ (Leerssen 2009, 2: 99):

„Osim toga oni imaju svoj naziv za Hrvate. ... Kad spomenuh austrijskoj prijateljici da sam upoznala jednog Hrvata, ona reče: Oh, Čuše! Podrijetlo je tog izraza nepoznato, etimološka analiza ne pomaže, ali Bečanima Čuše znači otprilike nešto nisko, tamnoputo, masno, hirovito i lijeno, k tome još nepismeno, plodno i nepošteno.“ (Bušić 1995: 11).

Na samom početku teksta J. E. Bušić Hrvatska i hrvatsko se dakle označava kao nešto „Drugo“, različito, marginalizirano, izdvojeno, kako različitost definira Andrea Zlatar u knjizi *Tekst, tijelo, trauma* (Zlatar 2004: 17), ali samo iz perspektive drugih protagonista u tekstu. Iz perspektive glavne protagonistkinje Julie, Hrvat postaje nešto pozitivno, obojano ljubavlju i interesom: „Od jučer, znam što ta riječ znači, jer je Taik jedan od njih: Hrvat“ (Bušić 1995: 11). Kroz tekst se dalje postupno otvaraju heteropredodžbe o Hrvatskoj kao onoj koja pati, slika domovine patnice čijim stanovnicima nije lako: „Govorio je o selu koje propada, o sakaćenjima, o prijateljevu ocu koji je obješen pred kućnim vratima, o katoličkim svećenicima koje su pobili srpski vojnici... Čokolade su iz zraka bacali Amerikanci, toga se živo sjećao“ (isto: 18). Kako radnja teče, postupno se uviđa promjena identiteta kod pripovjednog subjekta, identitet više nije nužno vezan za nacionalnost, on se otkriva kao koncept koji „nije fiksna, čvrsta točka iz koje polazimo i kojoj se vraćamo, identitet je kontinuirani proces, proces stvaranja i razaranja, napuštanje staroga i uspostavljanje novoga“ (Zlatar 2004: 21). Julie i dalje snažno osjeća pripadnost američkoj naciji („Zbog toga što sam Amerikanka, uvijek mi opraštaju moje neobično ponašanje.“ Bušić 1995: 215), za nju je Amerika i dalje jedini dom, kuća kojoj se želi vratiti: „Želim ići kući, kažem Taiku“ (isto: 186). Ali u isto vrijeme njezin identitet se širi, on postaje „skup različitih identiteta koji su u prošlosti nastajali i nestajali, izgrađivali se i razgrađivali“ (Zlatar 2004: 21) ne bi li poprimio svoj sadržajni oblik nego dotad. Njezin identitet doživljava novo uspostavljanje, a s obzirom na „odnos sebe i drugih, jastva u odnosu na druga jastva“ (isto). Ljubav prema Taiku koja sve više raste širi dakle njezin identitet, preoblikuje ga, ona više ne pripada samo tamo gdje je pripadala, izgrađiva se, kako bi Zlatar prethodno rekla („Oh, Taik, uzviknem barem tri-četiri puta, to je sve što znam reći i zagrlim ga. ... Sigurno pamtim samo to da sam opet dobila svoje mjesto u svemiru“ (Bušić 1995: 128)). U prvom susretu s hrvatskom zemljom Julie, pripovjedačicu i glavnu junakinju u književnom tekstu, napokon obuzima osjećaj cjelovitosti, konačnosti, pripadanja, ljubav prema čovjeku prelijeva se na ljubav prema zemlji. Formalno,

ona ostaje Amerikanka udana za Hrvata, ali identitet pripovjednog subjekta se sad konačno nepovratno mijenja: „Osjećam da pripadam ovoj zemlji i da ona pripada meni. Osjećam da sam se rodila u ovoj zemlji i da bih umrla za nju.“ (isto: 261). Knežević piše kako je proza *Ljubavnici i luđaci* zapravo bila „potraga za vlastitim identitetom – zar sam to doista ja, i zar se sve to doista dogodilo meni?“ (Knežević 2011: 137). Početni stereotipi drugih protagonista, heteropredodžbe o Hrvatskoj kao Drugoj, različitoj, o hrvatskim ljudima kao lijenima, preobražavaju se sad u pozitivne, gotovo egzotične heteropredodžbe:

„To su hrvatski seljaci, koji ustaju prije nego što sunce grane nad njihovim nasadima duhana, njihovim vinogradima.“ (Bušić 1995: 263) / „Gorica je čarobno mjesto, sjajan komad zemlje kao nijedan drugi; unatoč njegovoj ogoljelosti, njegovim kamenitim brdima i suhim poljima, unatoč njegovu siromaštvu, snaga zajedničke osobnosti koju imaju njegovi stanovnici, koščati magarci i seoski psi, bande prašnjave dječurlije i starice obučene kao divlje vrane, privlači čovjeka protiv njegove volje. Uvlači ga. Čovjek bi želio tamo ostati zauvijek; barem bih ja to htjela.“ (isto: 275).

Kod protagonistkinje, a ujedno i pripovjednog subjekta dolazi do promjene pogleda na samu sebe, dolazi do procesa „samorazumijevanja“ koji je najjasniji u autobiografskim tekstovima, prema Zlatar (Zlatar 2004: 26). Za nju tekst u ovom trenutku pripovijedanja o stvarnom trenutku susreta s dotad „tuđom“ zemljom „postaje prostorom samooblikovanja identiteta“ (isto: 26), pripovjedni subjekt se nanovo „konstruira“, tj. „nastaje kao učinak procesa reprezentacije“ (isto):

„Moja zemlja. Znači da ovo pripada meni? Preneražena sam. Nikad prije nisam posjedovala komad zemlje. ... Nekakva neodređena čežnja spopada me duboko u utrobi, ona premašuje izgovorenu riječ, nadilazi sve oblike ljudskog sporazumijevanja. A kad bih doista pripadala ovoj zemlji, cijeloj ovoj zemlji, i kad bi ona pripadala meni, da sam rođena i odrasla na njoj, što bih bila spremna učiniti za nju? Da sam Hrvatica ovdje ili u emigraciji? Sad shvaćam, jednom zauvijek, čovjeka za kojeg sam se udala, shvaćam cijelu njegovu zemlju. Preobrazila me strast za koju sam dosad samo čula, sad je osjećam u svojoj duši. Otkrivena mi je velika i duboka tajna.“ (Bušić 1995: 265)

Predodžbe domovine Hrvatske nastavljaju se kao heteropredodžbe i u sljedećem autobiografskom romanu Julienne Eden Bušić, *Tvoja krv i moja*, objavljenom 2012. godine, iako granice između heteropredodžbi i autopredodžbi više nisu tako jasne i lako određive. Knežević u svom razmatranju o autobiografskom diskursu Julienne Eden Bušić govori kako je prva spisateljčina autobiografija „autobiografija izvana – opisuje izvanjske okolnosti i čimbenike koji su utjecali na njezin život“ (Knežević 2011: 135), što opravdava činjenicu da se u tekstu donosi mnogo realnih predodžaba domovine za koju se autorica vlastitim izborom žrtvovala, a druga je „autobiografija iznutra“ (isto), „polidiskurzivna autobiografija“ u obliku pisama „tematski raspoređena u poglavlja“ koja po „svojoj asocijativnoj strukturi, kao i zbog kršenja nekih temeljnih načela pisane korespondencije, žanrovski graniče s dnevničkim zapisima“ (isto: 142). Dok je u prozi *Ljubavnici i luđaci* stvarnost lako određiva kategorija, kategorija koju se može smjestiti u prostor i vrijeme, Knežević naglašava kako u prozi *Tvoja krv i moja* to nije slučaj jer dolazi do „negiranja stvarnoga civilizacijskoga vremena“, prošlost i sadašnjost te „snovi o budućnosti“ se isprepliću kroz pisanje o sebi, i jedino važno pitanje postaje pitanje identiteta, odnosno pitanje „kako sačuvati vlastiti identitet“ (prema isto: 145). Shodno navedenom, u novom tekstu J. E. Bušić nema ni jasnog određenja domovine ni stava prema njoj kao u prethodnom književnom tekstu. Nema više jasno uočljivih spisateljčinih stavova o zemlji zbog koje je završila u zatvoru, zemlji koja ju je očarala, promijenila njezin pogled na svijet i na sebe. Ipak, tamo gdje pripovjedni subjekt i donosi predodžbe domovine, a uzmemo li u obzir završna određenja zemlje kao moje zemlje u *Ljubavnicima i luđacima*, više nije jasno prikazuje li tu zemlju svojom ili tuđom, svojom ili njegovom. Kao da to više nije u fokusu pripovijedanja, odnosno dobiva se osjećaj da je protagonistkinji to vrlo jasno pa niti ne iznosi u svojim iskazima. Bavi se drugim stvarima, iznosi činjenice o ljepotama domovine strankinja-ma koje se zatiču u njoj:

„Naime, prošli sam tjedan imala gošće iz Kanade, dvije mlade djevojke. Nakon što sam ih provezla po turističkim odredištima... odlučila sam im pokazati i naličje prirodnih i kulturnih ljepota. Provezla sam ih kroz ratom razrušena područja poviše mjestašca u kojemu živim, pričala sam im o nekim dubljim spoznajama, o užasima nedavnog sukoba, o obijesnom razaranju duša i tijela.“ (Bušić 2008: 71)

I u ovoj prozi, kao u prethodnoj, Amerikance nije puno briga o stvarnim hrvatskim problemima: „Temu o ratu i egzistencijalnoj biti ljudskog postojanja vrlo su elegantno i brzo zamijenile problemom gumica za vezivanje kose“ (isto). Nadalje, pripovjedni subjekt donosi predodžbe o gostoljubivosti hrvatskog naroda: „Ušla sam bez oklijevanja. Kao što i sam dobro znaš, u hrvatskim je selima to dopušteno i stanovnici su uglavnom oduševljeni što te vide, čak i kad si im potpuni neznanac“ (isto: 72). I dalje nema riječi o osobnom doživljaju domovine glavne protagonistkinje, doživljava li je svojom ili tuđom, no nadograđuje se slika domovine patnice iz prve proze, koja će postati jedna od središnjih tema spisateljčine sljedeće i zasad zadnje proze:

„Ne sjećam se jesam li ti ikad pričala o tome, možda sam mislila da ti u svojoj situaciji ne bi baš mogao podnijeti izvješća iz Vukovara. Provela sam ondje nekoliko mjeseci i za razne vladine urede i međunarodne institucije pisala na engleskome jeziku izvješća o tijelima koja bi svakoga dana iskopavali.“ (Bušić 2008: 112)

Spisateljica još uvijek čitatelju nastoji osvijestiti postojanje heteropredodžbi, kulturnih stereotipa, o jednoj maloj domovini od strane drugih koji nisu ona: „Možda sada shvaćaš zašto ti nisam željela o tome govoriti, jer ti si već odslužio trideset godina zatvora zbog jedne nenamjerne smrti. (Zašto sam ja za isti zločin odležala samo trinaest godina? Djevojka, zgodna, Amerikanka, plavuša, modrooka?)“ (isto: 113).

Ponegdje u *Tvojoj krvi i mojoj*, prema kraju, pojavi se predodžba domovine koja se iz heteropredodžbe preobrazila u autopredodžbu, što je vidljivo u promjeni posvojne zamjenice koju protagonistkinja u iskazu koristi. Domovina više nije *tvoje* selo i *tvoj* zavičaj, nego *moj*: „Vjerojatno možete zamisliti, odgovore mi, i dublji smisao njihovih riječi hita kroz pucketace ćice, čitavim putem s istočne obale SAD preko sivog, olovnog Atlantika do mog seoceta na obali Jadranskoga mora“ (Bušić 2008: 123) I na drugom mjestu: „Haj, sunce, ne sjećam se jesam li ti ikad rekla, ali jedan par labudova svake godine doklizi iz susjednoga sela Modrića, vjerojatno kako bi saznao najnovija događanja iz životinjskog svijeta u mojem selu.“ (isto: 173)

3. Autopredodžbe u biografskoj romanesknoj prozi

Živa glava (2012.)

U zadnjoj prozi Julienn Eden Bušić dolazi do ključne i očekivane promjene za razmatranje predodžbi o domovini u njezinim prozama, dolazi do konstrukcije novog pripovjednog subjekta, kako bi heteropredodžbe najednom jasno postale autopredodžbe. Iskazno „Ja“ u književnom tekstu J. E. Bušić više nije Julie, ja je „ona“, Hrvatica, Vukovarka silovana u ratu i *Živa glava*, prema teoretskim postavkama Mirne Velčić o granicama između biografskog i autobiografskog žanra, nije nužno samo biografija, pripovijest o tuđem životu, nego se ona iz perspektive „S“, odnosno govornog subjekta razvija i kao njegova autobiografija (usp. Velčić 1991: 41). O tankoj granici između biografskog i autobiografskog govori i činjenica da se „priča o njoj“ stalno miješa s „pričom o meni“, zahvaljujući umetnutim zapisima u prvom licu. Više nema sumnje, *njezina* domovina postaje *moja* domovina, upravo kroz umetnute zapise, svjedocanstvo Vukovarke „S.“: „Oko 20. kolovoza 1991. morali smo pobjeći iz naše kuće...“ (Bušić 2012: 35) Slika domovine gradacijski se otkriva kroz metaforičku sliku žene², što govori o tome da pismo J. E. Bušić nastavlja biti žensko pismo, subverzivno, zauzeto, oslobađajuće, heterogeno, prema određenju Jasminke Lukić.³ Snažne slike žene koja pati u ratu zapravo su metaforičke slike domovine koja pati u ratu. Govoreći o patnjama „S.“, spisateljica usporedno govori o patnjama Hrvatske, što se može uočiti u usporednim slikama žene i domovine koje se prate. Prve upečatljive slike žene u *Živoj glavi* nisu slike o silovanju već slike prekrasne dvadesetogodišnje djevojke: „Naglo zasuzi kad naiđe na drugu fotografiju. Na njoj ima dvadesetdvije godine. Blistavi osmijeh, dojmljiv oblak crnih kovrča, puteno tijelo, energija.“ (Bušić 2012: 22) Također, prve upečatljive slike domovine nisu slike razrušene domovine, već domovine koja zadivljuje svojom ljepotom u noćnoj slici grada:

² O rodnoj metafori koju čine slike žene-domovine pisala je Dubravka Oraić-Tolić proučavajući Matoševu poeziju. Ona govori o Matoševoj rodnoj poetici u temelju koje stoji slika žene – ljubavnice, mlade žene ili starice koja predstavlja naciju (Oraić-Tolić 2013: 312) I u prozi *Živa glava* Julienn Eden Bušić, što je prikazano u tekstu, možemo govoriti o rodnoj metafori koju čini slika žene – silovane žene i domovine – oskrvrnjene ratnim događanjima.

³ „Žensko pismo je uvek subverzivno, ono narušava konvencionalnu logiku jezika, suprotstavlja se gramatici i sintaksi. Žene pišu ‘vulkanski’, poriču zakone, podsmevaju se ‘istinama’. One ne žele i ne treba da preuzmu pojmove i instrumente falocentričkog jezika - to je muški način. Žene ne žele da poseduju, da internalizuju, one prolaze kroz jezik, one lete i čine da jezik leti takođe. Letenje je tipičan ženski gest – gest transgresije. Žensko pismo je transgresija, narušavanje pravila, ono je antiinstitucionalno, oslobađajuće, heterogeno.“ (Lukić 2003)

„Ne postoji ništa ljepše od grada pod opsadom, pomislila je dok je slijepo hitala kroz noć na onom klimavom biciklu. Gotovo kao da se preobrazila u list ili komad papira, sposoban spretno proklizati kroz tuču topovske vatre... Spektakularno, kako se nebo najednom izložilo i zatim sramotno provuklo... Da ostaneš bez daha.“ (isto: 38)

Nadalje, prvi spomen krvi u kontekstu prolijevanja krvi za domovinu pojavljuje se usporedno sa slikom pojave ženske krvi, mjesečnice. Prolijevanjem ženske krvi najavljuje se proliće krvi domovine, u slici patnje muškaraca koji su život dali za nju: „S je osjećala mučninu od straha i stresa dok je najprije slušala njegove vriskove i jauke, a zatim gledala kako ga odvođe niz ulicu kao obogaljenog kukca. Najednom je osjetila nešto toplo među nogama. Bilo je to drugi puta tog mjeseca da je dobila mjesečnicu.“ (isto: 64) Na nekoliko stranica naprijed u knjizi slika muške krvi prolivene za domovinu: „Osjećaj strave, užasa. Lokvica krvi, i premda ju je netko pokušao prekriti, bilo je uzalud. Jednostavno se nastavila širiti, tu pred njezinim očima...“ (isto: 67). Od tog trenutka u knjizi počinje prolijevanje krvi, i ženske i domovinske. Nakon slike osakaćenog susjeda u krvi, dolazi do prvog silovanja žene od strane nasilnika, neprijatelja. Prve slike nasilja u knjizi popraćene su danima krvarenja Vukovarke „S.“, na što pripovjedni subjekt čitatelja podsjeća: „Pojavio se u srpskoj uniformi i ja sam ga zamolila za pomoć, rekla da krvarim... a nemam nikakve higijenske potrepštine sa sobom.“ (isto: 75). Iz navedenoga postaje razvidno kako spisateljica ima namjeru prisvajanje ženskog tijela kroz motiv silovanja prikazati kao prisvajanje domovine od strane neprijatelja, odnosno nasilje nad jednim zapravo je nasilje nad drugim. Belma Bećirbašić u svojoj studiji *Tijelo, ženskost i moć*, a apostrofirajući Brownmillerove ideje, govori kako je čin silovanja u ratu jedan od ustaljenih instrumenata upotrijebljenih u ratu gdje se „tijelo žene u tom smislu subjektivizira kao reprezentacijski element neprijateljskog i suparničkog, posjeda, simboličkog prostora koji označava pravo na zauzetu teritoriju.“ (Bećirbašić 2011: 94) I prije nego je silovana, Vukovarka „S.“ predosjeća da bi osveta njezinu neprijatelju kroz ubacivanje svojih izlučevina u njegovu hranu bilo usmjereno protiv nje same jer „To bi je učinilo suučesnicom na određeni način, to miješanje tvari, miješanje stanica i molekula kako bi nastala veća cjelina. Da dijelovi nje divljaju naokolo s dijelovima njih, u njihovim stravičnim prepadima, klanju, premlaćivanju, umorstvima...“ (Bušić 2012: 76). Time spisateljica angažirano progovara o

silovanom ženskom tijelu u ratu „kao prisvajanju prostora etnonacionalnog identiteta“, o čemu Bećirbašić govori (Bećirbašić 2011: 97). Baveći se seksualnim zlostavljanjem „kao oružjem nacional-šovinističke propagande“ Bećirbašić naznačava kako se ono odvijalo kroz nekoliko strateških ciljeva“ (isto: 99), od kojih su neki jasno vidljivi u seksualnim zlostavljanjima iz proze *Živa glava*. Primjerice, jedan od strateških ciljeva je emotivna dekonstrukcija u vidu odvajanja žena u posebne kuće gdje se „uništavanjem njihovog duhovnog i tjelesnog integriteta mogućnost očuvanja života cjelokupne zajednice svodi na minimum“ (isto): S. su zajedno s drugim ženama držali u kući u koju su svakodnevno dolazili i osim tjelesnog maltretiranja, duhovno su ih ubijali govoreći im „kako su na pogrešnoj strani, ne zaslužuju živjeti“ (Bušić 2012: 183.). Također, teritorijalno upisivanje kao jedan od strateških ciljeva u vidu nemogućnosti povratka žene na svoje staro mjesto gdje je pripadala jer je u nju upisana druga nacija (usp. Bećirbašić 2011: 99), što se vidi u činjenici da su u prozi *Živa glava* žene nakon zlostavljanja puštene na slobodu, ali više nisu bile poželjne u svom gradu, bile su na sramotu, pa čak i vlastitoj obitelji: „Tata me do dana današnjega nikad nije zagrlio, ničime utješio, nije mi ni ruku pružio... ne znam zašto.“ (Bušić 2012: 80). Silovane žene nakon rata ostavljene su kao „relikvija“, „trag u koji je upisana prezrenost“, zbog čega stalno osjećaju averziju, krivnju i stid (Bećirbašić 2011: 109): „S. je gotovo osjetila lagani žalac krivnje jer je tog sirotog čovjeka podvrgnula javnoj kritici“ (Bušić 2012: 211) „Zašto ona mora dokazivati svoju nevinost? Ona je žrtva, a ne zločinka“ (isto: 219).

Na samom kraju knjige suđenje, S. je prozvala svoje zlostavljače i dovela ih pred sud, ali čitatelju ostaje dojam kako se zapravo sudi njoj jer njezino je tijelo obilježeno, u njega je otisnut pečat neprijatelja: „Oni koji su to prošli kažu da je suđenje zbog silovanja za žrtvu poput novog silovanja. Novo, često još gore, emotivno i tjelesno oskrvnuće. Umjesto da se dovedu u pitanje iskazi pristranih ili zaplašanih svjedoka, sudi se žrtvi, i tako je bilo i sa S.“ (isto: 169). Suđenje koje je trebalo biti suđenje zločincima postaje suđenje žrtvi i čitatelja podsjeća, s obzirom na izneseni dijalog tužitelja i zločinca, na metaforičko suđenje samoj domovini. Na sva pitanja koja se tiču zločina protiv Hrvatske, zločinac odgovara negativno, da bi na kraju negativno odgovorio i na pitanje o zločinu silovanja. Pad Vukovara u ratu spisateljica je prikazala padom žene u ratu, za koji sama nije bila kriva. U prozi J. E. Bušić zločini su ostali nekažnjeni, i protiv žene, Vukovarke S., i protiv domovine.

4. Zaključak

Početno pitanje u ovome radu koje je služilo kao motivacija interpretaciji proznih tekstova J. E. Bušić, a koje se tiče uzročno-posljedične veze identiteta autora i predodžbi domovine u tekstovima, nesumnjivo svoj odgovor ima u davanju prvenstva tematu domovine koji je odredio putanju razvoja instance autora. Odnos prema „tuđoj“, odnosno „mojoj“ domovini pripovjednog „ja“ unutar autobiografskog teksta J. E. Bušić odredio je putanju razvoja identiteta istog tog pripovjednog „ja“, odnosno pripovjedača. Pripovjedačica Julie (a ovdje nismo utvrđivali sličnosti ili identičnost pripovjedačice i spisateljice) u prvoj prozi J. E. Bušić strankinja je u zemlji u koju dolazi, za koju se žrtvuje i koju prisvaja u trenutku udaje. Čitatelj opise domovine dobiva iz točke gledišta one koja toj zemlji ne pripada i koja svojim doživljajima iste stvara heteropredodžbe unutar teksta. Postupna preobrazba odnosa prema domovini (Hrvatskoj), razvijanje osjećaja prema istoj dovest će do toga da Julie više nije strankinja, već ona koja toj zemlji pripada i koja ju naziva svojom. Uvelike je toj preobrazbi pridonio i odnos prema drugim instancama unutar teksta, pripadnicima domovine koja je u središtu interesa J. E. Bušić, u vidu da se identitet proširio nadograđujući se drugim identitetima (ako se pri ovom zaključku poslužimo teoretskim razmatranjima o identitetu Andree Zlatar). U isto vrijeme u tekstu predodžbe Amerike su autopredodžbe jer se Julie u potpunosti osjeća Amerikankom, i te su predodžbe prema kraju teksta sve manje uočljive kako raste osjećaj pripadnosti Hrvatskoj, odnosno poistovjećivanje s Hrvatima i jačanje veza s Hrvatima.

U drugoj prozi J. E. Bušić, vrlo intimistički obojenoj i u potpunosti drugačijoj od prve proze, ali i dalje autobiografskoj, strankinja Julie više nije strankinja, već ona koja se namjerno ne želi svrstati. U ovoj prozi heteropredodžbe (predodžbe Hrvatske) postupno prerastaju u autopredodžbe koje će prevladati u posljednjoj prozi iz 2012., dok se predodžbe Amerike u trećoj prozi više neće pojavljivati. Pripovjedno „ja“ više nije Julie, već (doduše u umetnutim, ali kontinuirano kroz tekst donesenim zapisima u prvom licu) Vukovarka „S.“ koja postaje nositelj priče o vlastitoj patnji i patnji vlastite domovine. Domovina se sad promatra iz nikad bliže točke, iz života one koja je stradavala usporedno s domovinom. Zamjenice „njegova“, „njihova“, „vaša“ iz prvih proza preobražavaju se u „moja“ i „naša“. U pripovjednom smislu, pripovjedno „ja“ doživjelo je svoju puninu preobrazbe ako gledamo odnos prema domovini, a autobiograf-

ski diskurs spisateljice pokazao je tijekom svojega razvoja od prve do zadnje proze. Poigravanje intertekstnim instancama protagonista i pripovjedača spisateljica je ostvarila „poigravajući“ se tematom domovine kao vodećim tematom svojih proza, u sve na kraju uplićući i temat ženske patnje, što joj je donijelo i zavidno mjesto u hrvatskom suvremenom autobiografskom ženskom pismu.

LITERATURA

- BEĆIRBAŠIĆ, Belma. 2011. *Tijelo, ženskost i moć*. Synopsis. Sarajevo.
- BUŠIĆ, Julienne Eden. 2012. *Živa glava*. Interpublic. Zagreb.
- BUŠIĆ, Julienne Eden. 2008. *Tvoja krv i moja*. Mozaik knjiga. Zagreb.
- BUŠIĆ, Julienne Eden. 1995. *Ljubavnici i luđaci*. Znanje. Zagreb
- DUKIĆ, Davor. 2009. „Predgovor: O imagologiji“. *Kako vidimo strane zemlje*. Prir. Dukić Davor; Blažević Zrinka; Plejić Poje Lahorka; Brković Ivana. Srednja Europa. Zagreb. 5-23.
- KNEŽEVIĆ, Sanja. 2011. „Autobiografski diskurs Julienne Eden Bušić“. *Croatica Slavica Iadertina*. VII/I. 135-161.
- KRSTIĆ, Predrag. 2012. „Zajedničko polje identiteta i razlike: spekulativna i socijalna teorija“. *Filozofska istraživanja*. 32/1. 3-18.
- LEERSSEN, Joep. 2009. „Odjeci i slike. Refleksije o stranom prostoru“. *Kako vidimo strane zemlje*. Ur. Dukić Davor; Blažević Zrinka; Plejić Poje Lahorka; Brković Ivana. Srednja Europa. Zagreb. 83-99.
- LUKIĆ, Jasmina. 2003. „Žensko pisanje; žensko pismo u devedesetim godinama“. Sarajevo. <https://sveske.ba/en/content/zensko-pisanje-i-zensko-pismo-u-devedesetim-godinama> (pristupljeno 1. lipnja 2023.).
- ORAIĆ-TOLIĆ, Dubravka. 2012. *Čitanja Matoša*. Naklada Ljevak. Zagreb.
- RICŒUR, Paul. 1999. „Ja i narativni identitet“. *Autor, pripovjedač, lik*. Ur. Cvjetko Milanja. Svjetla grada. Osijek.
- SABLIĆ-TOMIĆ, Helena. 2002. *Intimno i javno - ogledi o suvremenoj autobiografskoj prozi*. Naklada Ljevak. Zagreb.
- ZLATAR, Andrea. 2004. *Tekst, tijelo, trauma*. Naklada Ljevak. Zagreb.
- VELČIĆ, Marina. 1991. *Otisak priče: intertekstualno proučavanje autobiografije*. August Cesarec: Institut za etnologiju i folkloristiku. Zagreb.

PERCEPTIONS OF THE HOMELAND IN THE PROSE OF JULIENNE EDEN BUŠIĆ

Abstract

*The paper will explore the perceptions of the homeland in the autobiographical novels of the American-Croatian writer Julienne Eden Bušić *Lovers and Madmen* (1995), *Your Blood and Mine* (2008) and the biographical novel *Living Cells* (2012). The basic hypothesis of the work is that the perceptions of the homeland in the mentioned novels develop from hetero-perceptions in the first novel to self-perceptions in the last novel, which will be verified by the method of interpretation of the literary text. The perceptions of the homeland in Eden Bušić's prose are closely related to the identity of the author as the most important intertextual instance in the autobiographical discourse, that is, they reveal its changes and developmental stages. The question arises whether the identity of the author is the literary instance that influenced the perceptions of the homeland that the author carries out in the text, or whether the ideas of the homeland that the author carries within and then transfers into the literary text ultimately influenced the author's identity. The answer to that question will show the thematic diversity (connecting the themes of the homeland and the identity of the intertextual author) in the field of contemporary Croatian female autobiographical and biographical prose. In addition to the tools of imagology as an interdisciplinary branch of comparative literature, the paper will also use literary-historical knowledge about contemporary Croatian autobiographical and biographical (female) writing.*

KEYWORDS: *hetero-perceptions, self-perceptions, homeland, prose, identity, Julienne Eden Bušić, autobiography*

ANALIZA RADIĆEVA JEZIČNOGA IDENTITETA U SVJETLU JEZIČNIH I STILSKIH ZNAČAJKA MEMOARSKIH ZAPISA *UZNIČKE USPOMENE*

Jadranka MLIKOTA

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet u Osijeku
jmlikota@ffos.hr

Rene ČIPANJ BANJA

Mađarska
ELTE BTK, Budimpešta
ripanjbanja35@gmail.com
UDK:811.163.42-94.09“18/19“ Radić,S.
izvorni znanstveni članak

Sažetak

U hrvatskoj historiografiji i publicistici postoji velik broj radova o političkom djelovanju Stjepana Radića i pojedinim segmentima djelovanja H(P-R)SS-a. Ostali su odsječci Radićeve publicističke djelatnosti ostali u sjeni atribucije najvećega hrvatskoga političara prve polovice 20. stoljeća premda je iza sebe osim političkih rasprava i brošura ostavio i vrijedne radove iz gospodarstva, povijesti i kulture. Ta ista sudbina zaborava djelom je zadesila i Uzničke uspomene, Radićeve memoarske zapise u kojima evocira mladenačke progone, suđenja i zatvaranja. I dok ih je hrvatska historiografija već prepoznala kao (primaran) povijesni izvor, hrvatska se filologija dosada na njih prigodničarski osvrtnala ustvrdivši tek da je u njima vidljiv odraz kulturno-historijske slike Hrvatske iz prijelaza 19. u 20. stoljeća, a gotovo u potpunosti ispustivši iz vida jezična i stilska obilježja Radićevih zapisa. Stoga se u ovom radu polazi od jezične i stilske analize prvoga izdanja Uzničkih uspomena (1903.), jedinoga objavljenoga za njegova života, čime se nastoji dati odgovor na pitanje u kojoj je mjeri Radić svojim jezičnim identitetom afirmirao hrvatstvo, što je pak nedvojbeno činio svojim političkim djelovanjem. Spomenutom je jezičnom analizom u manjem obimu obuhvaćena i usporedba s drugim, posmrtno objavljenim, izdanjem (1929.), a cilj joj je ustvrditi (ne)zadiranje u Radićev jezični iden-

titet, i to netom nakon njegove smrti (1928.), tj. na koncu trećega desetljeća 20. stoljeća.

KLJUČNE RIJEČI: Uzničke uspomene, *Stjepan Radić*, *memoarski zapisi*, *hrvatski jezik na prijelazu 19. u 20. stoljeće*

„U vrtlogu dnevnih političkih borba nikoja ideja ne zadrži svoju apsolutnu neoskvrnjenost. Danas, poslije tragedije od 20. lipnja, ne bi bilo na mjestu kritički proučavati sve taktične faze, kojima je Stjepan Radić, stupivši na poprište svagdašnjih natega politike, provodio misao ‘doma’. Jednodušni osjećaj, kojim je narod spoznao, što gubi u njem, neka svjedoči, da je kraj svih peripetija hrvatske politike u posljednjem deceniju, Stjepan Radić svojim radom i životom obilježio opet jednu epohu historijskih otpora hrvatskih.“ (M. Nehajev. „Stjepan Radić“. *Hrvatsko kolo*, 1928.)

1. Uvodno o korpusu, metodologiji i ciljevima istraživanja

Atribucija je prvoga hrvatskoga diplomiranoga politologa u hrvatskoj historiografiji dodana Stjepanu Radiću¹ (Leček i Grgić 2020: 3) u čijem je cjelokupnom javnom djelovanju vidjela početke provođenja političkoga, gospodarskoga i kulturnoga programa te nacionalnoga osvješćivanja hrvatskoga seljaštva (Leček i Grgić isto) što mu je u konačnici priskrbilo i još jednu važnu atribuciju, onu najvećega hrvatskoga političara prve polovice 20. stoljeća (Petrić 215: 540). Stoga ne čudi da je u našoj historiografiji, kao i u publicistici, Radićevo ponajprije političko djelo(vanje) tematizirano u nizu monografskih i periodičnih publikacija,² poglavito usmjerenima pojedinim segmentima djelovanja H(P-R)SS-a.³ Ostali su odsječci Radićeve djelatnosti ostali u sjeni premda je iza sebe osim političkih

¹ Životopis Stjepana Radića vidi u Matković 1999: 19.

² Od novijih monografija o Radićevu političkom djelovanju vidi osobito popis dan u: Zvonar 2015: 139, Petrić 2015a: 540.

³ Petrić (2015b: 607) unatoč tomu ističe da je pomalo neobično da unatoč navedenom postoji samo jedna knjiga koja je dala pregled povijesti H(P-R)SS-a. Riječ je o knjizi Hrvoja Matkovića *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, objavljenj 1999. godine, koja obrađuje HSS od 1904. do 1991. godine.

rasprava i brošura ostavio i vrijedne radove iz gospodarstva, povijesti i kulture.⁴ Uzimajući ih sve u obzir, Branka ih Boban (1989: 148–149) po temama, pristupu, uporabljenim metodama i ciljevima koje je htio postići ugrubo dijeli u šest skupina: 1. filozofsko-etički i pedagoški radovi; 2. studije i knjige s određenim stručnim i znanstvenim pretenzijama; 3. programski i ideološki radovi; 4. politički članci, govori i bilješke koji tretiraju tekuća društvena i politička događanja; 5. literarni radovi; 6. korespondencija s različitim poznatim ličnostima i njegove bilješke – najčešće iz zatvora. Od svih su navedenih odsječaka Radićeve publicističke djelatnosti literarni radovi ponajviše osta(ja)li u sjeni Radića političara premda se i proznim zapisima autobiografskoga karaktera kao i u pjesmama „odražava ne samo njegova ličnost, njegove intimne preokupacije i motivi, nego i njegova duboka preokupiranost politikom, povezanost njegovih intimnih preokupacija i motiva za političko djelovanje, kao i njegovi osobni politički stavovi“ (Boban 1989: 149).

Ista je sudbina zaborava dijelom zadesila i *Uzničke uspomene*, Radićeve memoarske zapise⁵ u kojima evocira mladenačke progone, suđenja i zatvaranja, čemu je uzroke moguće tražiti u činjenici da se književnim radom u užem smislu bavio uglavnom u mladosti,⁶ na početku svojega političkoga djelovanja. I dok ih je hrvatska historiografija već prepoznala kao povijesni izvor (usp. Janjatović 1996: 93–135), hrvatska se književna filologija dosada na njih prigodničarski osvrtna ustvrdivši ponajprije da je u njima vidljiv odraz kulturno-historijske slike Hrvatske iz prijelaza 19. u 20. stoljeće (Bublić 1929: 48–49), a gotovo u potpunosti ispustivši iz vida njihova jezična i stilska obilježja u kojima je i slika prijeloma jezične norme kakav se na hrvatskom (etničkom i jezičnom) prostoru događa upravo u to vrijeme, na prijelomu stoljeća. Sto-

⁴ Branka Boban (1989: 148) u Radićevu opusu broji „(...) trinaest knjiga obimom većih od sto stranica (plus naknadno izašli već spomenuti 'Praški zapisi') te četiri knjige prijevoda s francuskoga na češki i hrvatski, odnosno sa češkoga na hrvatski, i oko šezdeset brošura, od kojih neke imaju samo nekoliko stranica manje od sto. Objavio je i jednu raspravu koja je po obimu veća od sto stranica, a predstavlja jedan od njegovih najznačajnijih radova obzirom na njen stručni nivo kao i zbog toga što je u njoj iznio neka temeljna teorijska shvaćanja o društvu, državi i narodu. Prvi njegov veliki rad bila je diplomatska radnja na Slobodnoj školi političkih znanosti u Parisu.“

⁵ Memoarske je prinose Radić objavljivao i u stranačkim glasilima. *Moj politički životopis* (u *Božićnici* za 1926. godinu) otisnut je i kao zasebna knjižica (Buenos Aires, 1928.), a stariji su mu, dijelom i neobjavljeni češki tekstovi prevedeni na hrvatski (*Praški zapisi*, 1985.) (vidi: Radić, Stjepan. *Hrvatski biografski leksikon* <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11947>). Gaži (1971: 347) navodi da je u *Novom vijencu*, književnom prilogu *Hrvatske misli* za 1904. godinu, objavio „crtrice: 'Iz uzničkog života' i 'Iz uzničkog dnevnika'“; sve te crtrice objavljene su u trećoj knjizi 'Uzničkih uspomena' objavljenoj 1929.“

⁶ Rečeno potkrepljuje i podatak koji navodi Marija Radić (1929: 1) u predgovoru drugoga izdanja *Uzničkih uspomena* kako je to bila „jedna od prvih knjiga, koju je napisao i izdao Stjepan Radić.“

ga se u ovom radu polazi od jezične i stilske analize prvoga izdanja *Uzničkih uspomena* (1903.), jedinoga objavljenoga za Radićeva života, čime se nastoji dati odgovor na pitanje u kojoj je mjeri svojim jezičnim identitetom afirmirao hrvatstvo, što je pak nedvojbeno činio svojim političkim djelovanjem. Spomenutom će jezičnom analizom u manjem obimu biti obuhvaćena i usporedba s drugim, posmrtno objavljenim, izdanjem (1929.)⁷, a cilj joj je ustvrditi (ne) zadiranje u Radićev jezični identitet, i to netom nakon njegove smrti (1928.), tj. na koncu trećega desetljeća 20. stoljeća.⁸ No s obzirom na to da se Radićevi memoarski zapisi pridružuju tzv. samoopisujućim tekstovima u kojima se iznose sjećanja o prošlosti (Grgić 2016: 189), valja ih sagledati kao izvor kojim su se dvije znanosti – ona o književnosti i historiografska – dosada koristile, a u svrhu boljega razumijevanja upravo te prošlosti.⁹

2. *Uzničke uspomena* Stjepana Radića u književnoj znanosti, publicistici i historiografiji

Među prvim je zapisima o *Uzničkim uspomenama* u hrvatskoj publicistici nedvojbeno onaj Marije Stjepana Radića u *Crvenoj Hrvatskoj*, a potaknut

⁷ Osim navedenih dvaju izdanja Radićeve su *Uzničke uspomena* objavljene još samo jednom, i to u izdanju Matice hrvatske (1971.). To se, treće, izdanje ne uzima za analizu u ovom radu s obzirom na posve izmijenjene sociopolitičke okolnosti u kojima je priređeno, a što se odrazilo i na značajnije (jezične, pravopisne i stilske) prilagodbe Radićeva teksta, a u odnosu na prvo, odnosno drugo izdanje.

⁸ Uzme li se u obzir upravo činjenica da je na prijelomu stoljeća, filološki i jezikoslovno gledano, serbokroatizam na hrvatskoj strani potpomognut djelovanjem hrvatskih vukovaca s Tomom Maretićem i Ivanom Brozom na čelu (usp. Auburger 2009: 119–124) usmjeren stvaranju zajedničkoga jezika Hrvata i Srba (usp. Ham 2006: 125–128), odnosno afirmaciji tzv. unifikacijskog pristupa u kodifikaciji jezika (Samardžija 2012: 58) koji ostaje politički poželjnim i dominantnim pristupom sve do marseilleskog atentata (Samardžija isto: 68), razložno je propitati koliko su oba izdanja Radićevih *Uzničkih uspomena* svojim jezičnim obilježjima osta(ja)la na braniku hrvatskoga jezika i hrvatstva čuvajući tradicijska (zagrebačka) jezična obilježja. Tomu u prilog ide i činjenica da je dosadašnja jezikoslovna kroatistika ustvrdila tek očuvanje tradicionalnoga („etimološkoga“) hrvatskog pravopisa u svim izdanjima Radićeve HPSS-a (od 1920. HRSS, od 1925. HSS) (Samardžija isto: 143), ali ne ulazeći podrobnije i u njihova jezična (tradicijska) obilježja.

⁹ Premda memoari kao jedan od tzv. nefikcionalnih žanrova (usp. Duda 1998: 7–10, Hameršak 2013: 106) u kojima su pohranjena autobiografska sjećanja (usp. Draaisma 2008) ulaze u prizmu različitih znanosti, primjerice spoznajne psihologije, sociologije, etnologije i antropologije (usp. Grgić 2016: 198–199), pristup znanosti o književnosti i historiografije memoarima ipak je presudan (i) za ovo istraživanje, i to ponajprije iz dvaju razloga: prvi je taj što su se autobiografskim diskursom općenito dosada najviše bavili književni teoretičari (usp. Zlatar 1998, Sablić-Tomić 2002, Sablić-Tomić 2008), zbog čega i polazišta razumijevanja memoaristike ne mogu bez toga kako joj pristupa upravo ta znanost, a drugi je taj što su ista polazišta poslužila i historiografiji da ih prihvati kao relevantan povijesni izvor (usp. Grgić 2016, Hameršak 2013).

objavljivanjem druge knjige Radićevih memoarskih zapisa.¹⁰ Tekst otkriva važnu pojedinost, a tiče se percepcije koju su netom nakon objavljivanja memoari imali u političkom i širem društvenom životu; Marija Radić, naime, navodi kako je „Prvi dio (...) u Banovini zaplienjen, ali istom dva mjeseca i pô nakon toga, što je izašao“, ali i to da je unatoč tomu „gotovo posvema raspačana naklada od 2000 primjeraka“ (*Crvena Hrvatska* 1913: 3) što smatra najboljom preporukom za čitanje drugoga dijela.¹¹ *Uzničke uspomene* žanrovski određuje kao „crtrice, pisane u lijepoj i vanredno lakoj, te književno dobro dotjeranoj formi. Naravno pripovjedanje, dobro karakterisovanje, duhovite primjetbe, zanimivi tipovi, značajni razgovori i važne misli sve se to prepliće u skladnoj cjelini i nosi na sebi pečat Radićeve naravi i njegove cijele osobnosti.“ (*Crvena Hrvatska* isto). U istom tonu, također o drugoj knjizi *Uzničkih uspomena*, u godini njezina objavljivanja piše i Riječki *Novi list* najavljujući „novo djelo poznatog i prokušanog hrvatskog publiciste Stjepana Radića (...) sa ovom popratnicom: ‘Danas se narodna sloboda tamnicom izkupljuje, a pravicom čuva!’“ (*Novi list* 1903: 2). List domeće na kraju i to kako se u njima „Svuda (...) odražuje plemenita svrha njegova pera, toplina otačbeničke ljubavi.“ (*Novi list* isto). O potražnji za Radićevim memoarima svjedoči podatak koji navodi i Gaži (1971: 347), a razvidan iz *Božićnice* za 1914. godinu u kojoj se u pregledu hrvatskih književnih djela Stjepana Radića spominju navedene dvije knjige s napomenom da su obje do toga vremena (1914.) rasprodane. Treću knjigu *Uzničkih uspomena* Radić je, doduše, najavio još 1902. godine, a isto čini i u *Božićnici* za 1913. godinu u kojoj zapisuje:

„Ovo je samo jedan dio ‘novih uzničkih uspomena’, koje ću doskora, ako Bog dade, u cijelosti izdati. Izaći će u svescima po kojih 60 do 80 stranica, a već se po ovome vidi, kako su to zanimljive, zabavne i poučne stvari, koje je nužno i potrebno, da ih svatko pročita. Kao što su

¹⁰ Gaži (1971: 346–347) navodi kako je Radić u svojoj knjizi *Češko-hrvatska slovnica s čitankom*, objavljenoj 1902. u Zagrebu, na posljednjoj stranici najavio izlazak *Uzničkih uspomena* u tri dijela, no ipak su unatoč najavi objavljene dvije knjige: *Uzničke uspomene I dio* i *Uzničke uspomene II dio*. Također navodi da je prva knjiga tiskana u Novom Sadu 1902., a druga u istom mjestu sljedeće godine. Naslovnice pak objiju knjiga ipak imaju 1903. godinu kao godinu objavljivanja.

¹¹ Janjatović (1996: 123) navodi uz 1903. godinu Radićevih progona, suđenja i zatvaranja i to da je bio kažnjen „zabranom drugog dijela svoje knjige ‘Uzničke uspomene’. Na prijedlog državnog odvjetnika u Varaždinu br. R 171/1-903 Sudbeni stol u istom gradu donio je 30. srpnja 1903. presudu o pljenidbi te knjige s obrazloženjem da je svojim tekstom učinio zločin ‘smetanja javnog mira’ (...)“.

prve dvije knjige 'Uzničke uspomene' gotovo na jagmu razgrabljene nema dvojbe da će i za ovima posegnuti svatko tko želi, da se ugodno pozabavi, a dušu i srce oplemeni.“ (navedeno prema Gaži 1971: 347).

Drugo izdanje dopunjenih *Uzničkih uspomena* (1929.) koje najavljuje Radić posmrtno uređuje i objavljuje Milica Vandlekar, kći Stjepana Radića, upravo u trima knjigama u kojima je, kako navodi Gaži (1971: 346), „objavljeno sve što je Stjepan Radić za svog života objavio o svojim boravcima u zatvoru u bivšoj Austrougarskoj.“

Svoja sjećanja na uzničke dane provedene s Radićem 1912. godine uobličava i Dragan Bubić u opširnom eseju koji je kao posebna knjižica pod naslovom *Tamnice Stjepana Radića* objavljena upravo u godini objave drugoga izdanja *Uzničkih uspomena*, a kojoj je povod bila godišnjica autorove smrti (usp. Bubić 1929: 53). Žanrovski ih određujući kao pripovijetke (Bubić 129: 9), autor retorički pita: „Ako je [njihovo pisanje, istaknuti autori] samo plod mašte, nije svjedočanstvo, nije dokument.“ (Bubić 1929: 21). Međutim, odmah potom opovrgava takvu mogućnost ističući kako je Radić u njima ostavio „potomstvu vjernu sliku ondašnjih prilika (...) u jednoj skupnoj slici, vjernoj, ali opet umjetnički tako majstorskoj, da zadivljuje.“ (Bubić isto). Osobitim se čini istaknuti dvije glavne značajke Radićevih memoara koje uočava Bubić (1929: 23): hrvatstvo i sveslavenstvo koje prepoznaje i uopće kao „glavni motiv sviju napora mladoga Stjepana Radića u ono mutno, kljaštravo doba.“, a što se očituje i u jeziku i stilu *Uzničkih uspomena* o čemu više u nastavku rada. Knjiga je plijenila pozornost i desetljećima poslije, o čemu svjedoči zapis u *Hrvatskom glasniku* (1940.) koji objavljuje članak naslovljen *Jedno zaboravljeno štivo*, a koje, prema autorovu mišljenju, „ni kod drugog izdanja (...) nije u hrvatskoj političkoj književnosti zauzelo ono mjesto, koje ga po književnom i općesocijalnom zamašaju i pripada.“ (*Hrvatski glasnik* 1940: 10). Vrijednost joj autor vidi i u tome što je čitava „knjiga kao cjelina (...) potresan prosvjed protiv moralno niskog čovjeka“ (*Hrvatski list* isto) što, zapravo, sublimira Radićevo cjelokupno (i) političko, ne samo publicističko, djelo(vanje).

Radićevi su memoarski zapisi prepoznati i kao važan i pouzdan historiografski izvor pa su i *Uzničke uspomene* (1903.) i njegov nešto kasnije objavljen *Moj politički životopis* u *Božićnici* za 1926. godinu pridonijeli stvaranju cjelovit(ij)e slike Radićeva političkoga djelovanja od rane mladosti (usp. Janjatović 1996). I Matković u *Povijest Hrvatske seljačke stranke* Radićeve *Uzničke uspomene*

stavlja u kontekst početaka njegova javnoga i političkoga djelovanja premda su godinom objavljivanja prethodile osnivanju same stranke koju monografija i tematizira. S duge pak strane, za istim je izvorom hrvatska historiografija posezala poglavito kada je nastojala rekonstruirati Radićeve progone, sudske procese i izdržane kazne što je obilježilo njegovo političko djelovanje do kraja postojanja Austro-Ugarske Monarhije.¹²

Ono što je izostalo u dosadašnjim prosudbama Radićevih memoarskih zapisa upravo je jezik kojim su pisani; uzme li se u obzir da je prvo izdanje *Uzničkih uspomena* objavljeno na prijelomu stoljeća kada se događa i prijelom jezične norme, a drugo, posmrtno, opet u novim i za status i položaj hrvatskoga jezika bremenitim sociopolitičkim prilikama, razložno je propitati koliko su se i kako one odrazile i na Radićev jezični identitet.

3. Jezična i stilska obilježja *Uzničkih uspomena* Stjepana Radića (1903. i 1929.)

U skladu s istraživačkim ciljevima najavljenima na početku rada u nastavku će biti govora o jezičnim obilježjima Radićevih *Uzničkih uspomena*, a s izrazitim obzirom na onima koja su mogućim nositeljima onih tradicijskih, odnosno svojstvenih normi zagrebačke filološke škole. Analizom su, dakle, u prvome redu obuhvaćena najizrazitija obilježja jezične norme zagrebačke filološke škole, a potom su iznesena i rastumačena i druga utvrđena obilježja Radićeva jezika sadržanoga u djelu koje je predmet analize. Pritom se osim tradicijskih jezičnih obilježja pri analizi u obzir uzimaju i Radićevi stavovi, težnje i misli.¹³ U sklopu je toga nadalje, kao što je također najavljeno, u manjem obimu obuhvaćena i usporedba prvoga i drugoga izdanja *Uzničkih uspomena*, kojoj je cilj utvrditi i rastumačiti njihove eventualne jezične razlike, odnosno (ne)zadiranje u Radićev jezik u drugome izdanju u odnosu na prvo. Poticaj za takvu usporedbu pronalazimo u činjenici da je riječ o izdanjima objavljenima u značajnom vremenskom raskoraku: prvo je objavljeno 1903. za Radićeva života, a drugo (tek) 1929. godine, odnosno godinu dana nakon njegove smrti.

¹² O sudskom procesu koji se protiv Radića vodio i nakon sloma Austro-Ugarske Monarhije, u Kraljevini Jugoslaviji, vidi osobito: Janjatović 1997: 97–127, Janjatović 2000: 241–249.

¹³ Poglavitno je riječ o sklonosti panslavističkoj ideji te veličanju češke kulture i tradicije.

Taj je poticaj nadalje pojačan činjenicom da i sâm vremenski raskorak između dviju godina izdavanja zapravo označava razdoblje prepuno jezično-političkih promjena: prvo je izdanje objavljeno nekoliko godina nakon Maretićeva jezičnog prijeloma, tj. prevage vukovske književnojezične koncepcije, dok je drugo objavljeno kada se ona uvriježila.

Jezična obilježja koja se uzimaju kao okosnica analize (i usporedbe) pripadna su gotovo svim jezičnim razinama (morfološkoj, sintaktičkoj i slovo-pisno-pravopisnoj) te se u nastavku rada opisuju u zasebnim potpoglavljima. Morfološka će se razina svesti na promjenjive vrste riječi,¹⁴ a iz analize će se izuzeti fonološka i tvorbena razina.¹⁵ Ključno je napomenuti i da će se u okviru usporedbe istaknuti samo utvrđene razlike, a iz čega, dakako, proizlazi da se sličnosti same po sebi razumiju.

3.1. Pravopisna obilježja

U obama se analiziranim izdanjima *Uzničkih uspomena* primjenjuje morfološki pravopis, koji je pak bitna značajka tradicijske, odnosno zagrebačke norme. Radić morfonološki pravopis primjenjuje dosljedno, zbog čega je takvim primjerima prožet čitav korpus, a kao primjeri donose se sljedeći: *izkusiti* (¹I, I., 10)¹⁶, *bolestnike* (¹I, I., 34), *izvrstne* (¹I, I., 51), *družtvu* (²I, I., 75), *odtuda* (²I, I., 94), *izticaše* (²I, II., 11) itd. Odstupanja od morfonološkoga pravopisa u korpusu nisu utvrđena, stoga se može ustvrditi da je Radić služenjem morfonološkim pravopisom u potpunosti vjeran tradicijskoj normi.

S druge strane, pravopisno pravilo za koje se u djelu nailazi na većinom sustavna rješenja jest sastavljeno i rastavljeno pisanje. Tako su prilozima, većinom tvoreni od prijedloga i kakve druge riječi, u korpusu uglavnom bilježeni rastavljeno: *u kratko* (¹I, I., 5), *ni malo* (¹I, I., 6), *u večer* (¹I, I., 15), *u istinu* (¹I, II., 119), *za to* (¹I, II., 10), *od kad* (¹I, I., 23), *na ime* (¹I, I., 32), *malo prije* (¹I, I., 89), *do duše* (¹I, I., 40), *poslije podne* (²I, II., 79), *pri tom* (²I, III., 16), *po malo*

¹⁴ Glavni razlog tomu jest što su gotovo sva relevantna razlikovna obilježja između zagrebačke i vukovske norme povezana s promjenjivim vrstama riječi (vidi Ham 2006: 70, 127). Nezavisno od toga u radu će se određena zapažanja iznijeti i o nepromjenjivim vrstama riječi, ali u sklopu opisa drugih kategorija. Primjerice, u sintaktičkome će poglavljju biti govora o razlikovnim prijedlozima i sl.

¹⁵ Iako će, primjerice, određeni tvorbena nastavci uzgred, i prigodno, biti spomenuti u okviru tumačenja drugih obilježja.

¹⁶ Pri navođenju primjera iz korpusa u zagradi se nadslavnim znakom bilježi broj izdanja, rimskim brojem broj knjige, a arapskim stranica iz koje je primjer preuzet.

(66), *od prilike* (¹I, I., 75), *u to* (¹I, I., 30), *ni malo* (²I, II., 54) itd. Kudikamo se rjeđe potvrđuju i primjeri u kojima su bilježeni sastavljeno, primjerice *naime* (u rečenici *Jednom naime bijaše i on kod „sjednice“, pa odmah zapita...*) (²I, II., 110), *najedanput* (²I, II., 86), *zato* (u rečenici *Ta vidio sam ju tako dobro, kako sad Vas vidim, pa sam je zato i htio pograbiti...*) (¹I, II., 89) i slično.

Glagoli se u korpusu bilježe sastavljeno s niječnicom: *nedaj* (¹I, I., 11), *neznate* (¹I, I., 12), *neće* (¹I, I., 26), *nehtjeli* (¹I, I., 35) *nesmije* (¹I, I., 73) i drugi. Razmjerno se često zapaža i rastavljeno bilježenje, i to ponajviše niječnih oblika glagola *biti*, npr. *ne ću* (¹I, I., 15, 17, 23) *ne ćete* (¹I, I., 35), *ne mojte* (¹I, I., 80), *ni je* (¹I, II., 75), ali i drugih glagola kao što su *ne dobih* (¹I, II., 111), *ne ostane* (¹I, II., 111), *ne može* (¹I, I., 78), *ne znam* (¹I, II., 100), *ne zaškripaše* (²I, I., 112), *ne rekoh* (²I, II., 112). Glagolski su prilozi mahom bilježeni nesastavljeno (*ne gledajući* (¹I, I., 104), *ne hoteći* (¹I, II., 12) *ne govoreći* (¹I, II., 17)), dok su primjeri sastavljenoga bilježenja veoma rijetki (*neznajući* (¹I, I., 105), *nemareći* (¹I, I., 74)). Prema onodobnoj pravopisnoj normi, tj. Brozovu *Hrvatskom pravopisu*, niječnica se piše nesastavljeno od glagola (Broz 1893: 43). Prouče li se navedeni primjeri, dade se zaključiti kako je Radićeva pravopisna praksa glede sastavljenoga i nesastavljenoga bilježenja navedenih vrsta riječi neujednačena.

Veliko i malo slovo treće je pravopisno pitanje o kojemu se mogu izlučiti određeni zaključci Radićeva odnosa prema tradiciji, kulturi i jeziku općenito. Naime Radić osim vlastitih imena velikim slovom bilježi i poneke opće imenice tvorene završetkom *-stvo*, primjerice *Hrvatstvo*, *Slavenstvo* (¹I, I., 59), *Srbstvo* (¹I, I., 90, 93). To se pak protivi onodobnoj pravopisnoj normi, prema kojoj se imenice tvorene tim završetkom pišu malim početnim slovom (Broz 1893: 39, 51), a malim su početnim slovom bilježene i u Veberovoj (1876: 40) *Slovnici hrvatskoj za srednja učilišta*. Može se stoga pretpostaviti da Radić kršeći pravila obiju norma samo pokazuje koliko panslavističku ideju smatra važnom, a čijim su vjernim dokazom upravo izdvojene apstraktne imenice.¹⁷

Pretežito su velikim početnim slovom u korpusu bilježeni i osobna (iz poštovanja) zamjenica *Vi* (¹I, I./II., 81, 87, 94), zamjenica *Ti* (¹I, I./II., 61, 74, 76, 80), ponegdje posvojni pridjevi *Vaš* i *Tvoj* (¹I, I., 56, 73, 81) te imenice što se odnose

¹⁷ O Radićevoj zanesenosti panslavističkom idejom jasno progovara i ova njegova misao iz samoga izvora: „Bila mi je kod te molitve došla misao na Hrvatsku i na celo Slavenstvo, ali u taj čas nekako mi se obje te misle pričinše maljušnima ili bolje da kažem, suvišnima, jer gdje se sva svjetska i duhovna vlast daje u službu zlatnomu teletu, tu valja ustati samo s vjerom u živoga Boga a u toj vjeri je i Hrvatstvo i Slavenstvo i čovječanstvo i svemir, jer u njoj je – vječnost...“ (1903: 49).

na boga, na primjer *Bog, Gospod* (¹I, I./II., 49, 64, 66, 68). Takva je pravopisna praksa, dakle kada su u pitanju osobne zamjenice *vi* i *ti* te posvojni pridjevi *vaš* i *tvoj*, u raskoraku s Brozovim (1893: 39–40) pravopisnim pravilom jer „u razgovoru (u pripovijetkama i dramama) pišu se s malim početnim slovom“.

Ako je reći ponešto o uporabi zarezova u analiziranome korpusu, nužno je istaknuti kako je svaka zavisna surečenica dosljedno odvojena zarezom, primjerice: *A ja bih tada nastojao, da govorim što razumljivije* (¹I, I., 31), *U to primih jednu češku knjigu, da čitam...* (²I, II., 35), *Sad sam bio uvjeren, da im pred sobom...* (²I, II., 32), *U našoj je sobici hladno, jer još ne počеше ložiti* (¹I, II., 87), *Pošto se oko mene skupilo nekoliko drugova, da bolje čuju...* (¹I, I., 107) itd. Radi se pritom o bilježenju usklađenim s onodobnom pravopisnom normom (usp. Broz 1893: 57).

3.2. Slovopisna obilježja

Dvoglasnik je dosljedno bilježen propisno tradicijskim pravilima, čijim su nepobitnim dokazom i sljedeći primjeri: *svieta, cieli* (¹I, I., 76), *rieči* (¹I, I., 82), *pripoviedali* (¹I, I., 87), *liepo* (¹I, II., 8), *lievoj* (¹I, II., 51), *vrieme* (¹I, II., 92) i mnogi drugi. Korpus s druge strane sadrži i (malobrojne) primjere u kojima se dugi slogovi bilježe kao *je*, a takvi su, recimo, leksemi *povjest* (¹I, I., 89), *upotrebio* (¹I, I., 69), *siekli* (¹I, I., 29). Uočavaju se pak i – i to posve izolirani – oprečni slučajevi, tj. kada su kratki slogovi bilježeni kao *ie/ije*, a primjera radi dajemo lekseme *krieposti* (¹I, I., 66), *sviestno* (¹I, I., 110), *osvietljuju* (¹I, I., 103) i *tijedan* (¹I, I., 103);¹⁸ u posljednjem je primjeru dugi odraz staroga jata, zapravo, bilježen protivno hrvatskoj tradicijskoj normi, a shodno vukovskoj. Upravo na tragu toga valja istaknuti da je u djelu razvidan i oskudan broj drugih takvih primjera, a pri čemu je zanimljiva činjenica da je poglavito riječ o istim oblicima. Tako je, primjerice, dvoglasnik u prilogu (*naj*)*prije* dosljedno bilježen kao *ije*. Radić, dakle, priloge *prije* i *poslije* bilježi kao *prije* (¹I, I., 44) i *poslie* (¹I, I., 58), a glede čega je zanimljivo napomenuti da ih tako bilježi i Veber (1876: 2), kao *ije* bilježen i u oblicima glagola *razumjeti*, primjerice *sporazumijemo* (¹I, I., 100), *razumije* (¹I, II., 193) itd. Međutim, u glagolskoj je imenici izvedenoj od toga glagola, zanimljivo, dvoglasnik bilježen tradicijski – *razumievanja* (¹I, I., 55). Ostali su takvi primjeri prilično izolirani, primjerice *lijepa* (¹I, I., 72), *stije-*

¹⁸ Uz to je riječ o ijekaviziranim oblicima tih imenica.

ni (¹I, I., 10), *dospijete* (¹I, I., 101). U usporedbi prvoga i drugoga izdanja djela razvidna je bitna razlika: dugi je odraz jata bilježen isključivo kao *ije*: *dvije* (²I, I., 22), *svijetu* (²I, I., 27), *riječi* (²I, II., 33), *pripovijest* (²I, II., 59), *neosviještenoga* (²I, II., 68), *uvijek* (²I, III., 81), *tijelom* (²I, III., 85).

O bilježenju je dvoglasnika nadalje vrijedno istaknuti da se iza pokrivenoga /r/ što se u korpusu pojavljuje bilježi njegov kratki (ekavski) odraz, čemu su dokaz i primjeri *pogreška* (¹I, I., 25), *uvreda* (¹I, I./II., 47, 48, 119), *krepost* (¹I, I., 15). No razvidni su i primjeri u kojima se iza pokrivenoga /r/ bilježi *j*, primjerice *pogrješku* (¹I, I., 98), *uvrjedu* (¹I, II., 15), *krjepost* (¹I, II., 6). U drugom su pak izdanju leksemi *uvrjeda* i *krjepost* bilježeni drukčije, odnosno *uvrjeda* je zamijenjena *uvredom* (²I, II., 19), a *krjepost* *krijepošću* (²I, II., 10) iako se takav (ijekaviziran) primjer – *kriepost* (¹I, I., 66) – pronalazi i u prvome izdanju. Iz navedenog je razvidno da se imenica *kr(j)epost* u prvome izdanju pojavljuje u trima oblicima – *krepost*, *krjepost*, *kriepost* – što navodi na zaključak da je Radićeva slovopisna praksa glede ovoga pitanja prilično raznolika.

Fonem je /ž/ u korpusu u potpunosti bilježen u skladu s tradicijskom normom, što potvrđuju i ovi primjeri: *ludjak* (¹I, I., 11), *dodje* (¹I, I., 22), *izadjoše* (¹I, I., 51), *podjem* (¹I, II., 51), *medjutim* (¹I, II., 98), *medjusobno* (¹I, II., 197) itd. Kao što je to razvidno iz danih primjera, navedeni je fonem u korpusu dosljedno bilježen kao *dj*, no postoje i primjeri u kojima je bilježen kao *gj*. Pri tomu je riječ o obilježju koje se također može povezati s tradicijskom normom, a u kojoj se spomenuti fonem tako bilježio u tuđicama (usp. Veber 1876: 21), što zrcale primjeri *Magjar*¹⁹ (¹I, I., 105), *Magjarsku*, *magjarsku (zastavu)* (¹I, I., 86). Zanimljivo je, međutim, da je u drugim izvedenicama te riječi bilježeno *dj*, primjerice *madjaron* (¹I, I., 86) i *madjaronske* (¹I, I., 117), a i navedeni je odnorni pridjev *magjarski* ponegdje bilježen s *dj* – *madjarski* (¹I, I., 86). Potvrđeni su i drugi, sasvim izolirani, primjeri u kojima je ovaj fonem bilježen kao *gj*, npr. *angjeoskim* (¹I, I., 111), ali *andjela* (¹I, I., 112). Za razliku od prvoga navedeni je fonem u drugome izdanju bilježen samo kao *đ*, primjerice: *luđake* (²I, I., 17), *dođe* (²I, I., 29), *izadoše* (²I, I., 58), *snađem* (²I, I., 85), *Mađar* (²I, I., 99, 113), što je u skladu s Brozovim (1893: 13) slovnim rješenjem.

Iako je slovopisnu praksu bilježenja fonema /ž/ dvoslovom *dž* u korpusu zbog maloga broja primjera otegotno jasno odrediti, ipak se zamjećuju primjeri *madžarski* (¹I, I., 88), *Madžarskoj* (¹I, I., 89), *pomadžarenoj* (¹I,

¹⁹ Veber (1876: 21) pri davanju toga obrazloženja navodi upravo primjer *Magjar*.

I., 89), *Madžar* (¹I, I., 90), *pomadžariti* (¹I, I., 91), *madžarština* (¹I, I., 92), *madžaronsku* (¹I, I., 94). Stoga unatoč tomu što se ustvari radi o leksemima s istim korijenom, već i sama primjena ovoga slovopisnog rješenja znači odmak od tradicijske norme (usp. Veber 1876: 3).

S obzirom na izneseno može se donijeti zaključak da je Radićeva slovopisna praksa u korpusu neujednačena, odnosno daje se uočiti poraba tradicijskih, ali i jednoga netradicijskog (vukovskog) rješenja. Radić je naime kao jedino vukovsko slovopisno rješenje uporabio dvoslov *dž*, ali njega sadrži vrlo mali broj primjera, i to istovjetnih. Dvoglasnik i fonem /ž/ bilježeni su pak tradicijski – slovima *dj/gj* – stoga se na koncu može ustvrditi kako je Radić u pogledu slovopisne prakse ipak ostao privržen(iji) tradicijskoj normi. U drugome su izdanju u odnosu na prvo pak uočene dvije bitne razlike: dugi je odraz jata bilježen kao *ije*, a fonem /ž/ slovom *đ*, što predočavaju i ovi primjeri: *dođite* (²I, I., 26), *luđaka* (²I, I., 58), *mađarski* (²I, II., 46), *mlađega* (²I, III., 44); *unaprijed* (²I, I., 66), *pripovijedala* (²I, II., 34), *zapovijedao* (²I, III., 88).

3.3. Morfološka obilježja

3.3.1. Imenice

Radićev je imenični sklonidbeni sustav već u prvom izdanju *Uzničkih uspomena* dosljedno novoštokavski, što se pak nedvosmisleno može okarakterizirati kao odmak od tradicijske norme, primjerice: *o svojim putovanjima po slavenskim zemljama* (¹I, I., 113); *i bez sporazuma s Rumunjima* (¹I, I., 100); *kako se čini i tolikim mojim znancima* (¹I, I., 118) itd.

Ipak, obilježje koje se nesumnjivo može protumačiti kao tradicijsko uočljivo je u instrumentalu imenica *i*-vrste. Točnije, u korpusu su isključivo potvrđene imenice s instrumentalnim nastavkom *-ju*, što je također odlikom tradicijske norme (usp. Veber 1876: 37, Ham 1998: 23). Rečeno potkrepljuju sljedeći primjeri: *književnošću* (¹I, I., 24), *tvrdoglavošću* (¹I, I., 50), *ljubavlju* (¹I, I., 53), *pokvarenošću* (¹I, I., 55), *pameću* (¹I, I., 19, 62, 67), *nevinošću* (¹I, I., 70), *krvlju* (¹I, II., 78), *sviešču* (¹I, I., 90, 95), *rječitošću* (¹I, I., 96), *znanošću, stvarju* (²I, II., 105), *milošću* (¹I, II., 108), *zahvalnošću, savješću, strašču* (¹I, I., 118), *strpljivošću* (¹I, II., 159).

Imenica se *doba* u *Uzničkim uspomenama*, iako izolirano, pojavljuje i kao sklonjiva imenica: *...kad sam još na razmedju medju dječaćkom i mladenač-*

kom dobom (¹I, I., 25). Time se Radić odmiče od zagrebačke norme, koja propisuje nesklonjivost navedene imenice, što je razvidno iz Veberove (1876: 39) *Slovnice hrvatske za srednja učilišta*.

3.3.2. Zamjenice

U zamjenica se u korpusu primjećuje razmjerno mnogo značajki svojstvenih tradicijskoj normi. Prije svega valja spomenuti kako Radić uporabom zana-glasnoga akuzativa osobne zamjenice *ona* (*ju/je*) gotovo potpuno potvrđuje slijeđenje tradicijskih jezičnih načela jer znatno češće rabi oblik *ju* nego *je*. Korpus obiluje takvim primjerima, a donose se sljedeći: *...ako mu je duša za-spala, pa ju ni ovakova vika, kakvu sam tu danas čuo, ne može probuditi...* (¹I, I., 13); *Očito to bijaše susjeda, grlo ju izdavaše...* (¹I, I., 65); *...da se oprostiš sa ženom, makar si ju brzojavom pozvao.* (¹I, I., 134). Uporaba je vukovskoga zanaglasnoga oblika pak razvidna u ovim, znatno malobrojnijim, primjerima: *...vidi se, da ste nešto čuli o toj stvari, ali je niste dobro shvatili.* (¹I, II., 29); *... bez sporazuma s Rumunjima ne biste je dočekali nikada.* (¹I, I., 100). Izoliranim je rečeničnim primjerima potvrđena istovremena uporaba obaju zanaglasnih oblika: *I pomislih: bit će najbolje, da ju ostavim u misi, da spavam, jer kod svega toga i jest najljepše, što ona misli, da je ne čujem...* (¹I, I., 67); *Ta vidio sam ju tako dobro, kako sad Vas vidim, pa sam je zato i htio pograbiti...* (¹I, II., 89); *Ali ja mu je sam neću dati; neka si ju uzme junačkim oružjem* (¹I, II., 77).

Osim toga, i ostale su zamjenice u korpusu u velikoj mjeri bilježene u skladu s tradicijskom normom. Drugim riječima u zamjениčkoj se sklonidbi uočava ujednačen raspored navezaka,²⁰ i to prema zagrebačkoj normi (usp. Veber 1876: 40–46). Iz toga pak proizlazi brojnost genitivnih zamjениčkih oblika s nastavkom *-oga* (npr. *prije toga* (¹I, I., 52), *od svoga* (¹I, I., 122), *radi čega* (¹I, I., 123), *radi kojega* (¹I, I., 120), *da ja svega toga ne znam* (¹I, I., 102), *mjesto toga* (¹I, I., 80)), dativnih s nastavkom *-omu/-emu* (npr. *Svakomu, tko me pita* (¹I, I., 14), *u sobicu nekome* (¹I, I., 18), *tomu uzrok* (¹I, I., 43), *proti komu* (¹I, I., 125), *k njemu...* (¹I, I., 60)) te lokativnih s nastavkom *-om/-em* (o *čem* (¹I, I., 130), *u samom* (¹I, II., 57), *u kom* (¹I, I., 37), *o zagonetnom ovom* (¹I, I., 38), *po svom* (¹I, I., 86)).

²⁰ Iako je u okviru zagrebačke norme, a u jedini muškoga roda zamjениčko-pridjevne deklinacije, zapravo riječ o otvornicima koji su bili obvezni dio padežnoga nastavka (Ham 1998: 22).

Prisutni su pak, iako u skromnome broju, i zamjenički oblici čijom se uporabom Radić odmiče od iznesenoga. U takvim se – i to prije svega u dativnim – oblicima između ostaloga zamjećuje otvornik *-e*, koji tradicijska norma ne poznaje (usp. Ham 1998: 22), recimo: *Ta i meni samom* (¹I, I., 30), *da svom stričeku* (¹I, I., 31), *savjet dao svome drugu* (¹I, I., 46), *k tome još pravnik* (¹I, I., 110), *ne bih više nikome* (¹I, I., 139). Dakle Radić je hrvatskoj tradicijskoj normi uglavnom (ostao) vjeran i porabom onih zamjeničkih oblika što su joj svojstveni.

3.3.3. Pridjevi

Glavnom se značajkom pridjeva u analiziranome korpusu može smatrati ista ona kao i u zamjenica, tj. dosljedna uporaba zagrebačkih nastavaka zamjeničko-pridjevne sklonidbe u genitivu, dativu i lokativu jednine muškoga roda. Iz toga pak slijedi da u korpusu prevladavaju pridjevi s genitivnim nastavkom *-oga*, pridjevi s dativnim nastavkom *-omu/-emu* te pridjevi s lokativnim nastavkom *-om/-em*. Ta se praksa jednako potvrđuje u atributnim sintagmama tvorenima od jednoga pridjeva i kakve druge imenske riječi kao i u onima u čijemu se sklopu nalazi veći broj atributa. Takvih je pridjeva u korpusu mnoštvo, a kao dokaz rečenomu navode se ovi primjeri (genitivni, dativni pa lokativni): *poput divljega mačka* (¹I, I., 5), *sobe toga posebnoga kućnoga krila* (¹I, I., 61), *narod mongolskoga jezika* (¹I, I., 95), *poslie dosadnoga i nemiloga...* (¹I, I., 122); *k svezanomu kapetanu* (¹I, I., 10), *nekomu krupnomu i rumenomu svećeniku* (¹I, I., 18), *cielomu onomu kraju* (¹I, I., 19), *izpripovedih svomu nenadanomu posjetniku* (¹I, I., 54), *za žrtvu Bielomu (Svietlomu) Bogu* (¹I, I., 66), *dobromu svomu drugu...* (¹I, I., 122); *u mom rodnom selu* (¹I, I., 18), *u nekom ovećem* (¹I, I., 23), *o zagonetnom ovom* (¹I, I., 38), *na turskom kolcu* (¹I, I., 96), *u češkom djačkom životu...* (¹I, I., 105).

Primjeri su kojima Radić od toga odstupa – kao što je to slučaj i u zamjenica – rijetki, recimo: *ni najvećem svomu neprijatelju* (¹I, I., 40), *prema*²¹ *kućnome redu* (¹I, I., 134), *k redarstvenom povjereniku* (¹I, I., 107), *prema mlakom rodoljubu* (¹I, I., 118). Valja još dodati da su u korpusu potvrđene i izolirane sintagme u kojima su (dativni) pridjevi nositeljima različitih nastavaka, a takav je primjer ovaj: *i prema njihovomu slabašnome uzničkomu svjetlu...* (¹I, II.,

²¹ Prijedlog će *prema* zagrebačka norma držati dativnim, a vukovska lokativnim prijedlogom (Ham 2006: 156).

48). Daljnje je pak isticanja vrijedno to što su u drugome izdanju nastavci izmijenjeni/usklađeni, i to u prilog navesku *-u*, tj. na mjesto oblika *slabašnome* dospio je oblik *slabašnomu: i prema njihovomu slabašnomu uzničkomu svjetlu...* (¹I, II., 51).

Pogledom na primjere – i zamjeničke i pridjevne – može se zaključiti da su genitivni i lokativni oblici u prvome izdanju djela bilježeni po načelima tradicijske norme, a takvi su, netaknuti, ostali i u drugome izdanju. U dativnih se oblika pak katkad zapaža uporaba naveska *-e*, nepoznatoga tradicijskoj normi, ili je on ispušten.

3.3.4. Brojevi

Brojevi se *dva*, *tri* i *četiri* u analiziranome korpusu potvrđuju u dvojakim oblicima: sklonjivi, što je u skladu s tradicijskom normom (usp. Veber 1876: 53): *Vrata obiju soba bijahu redovno otvorena* (¹I, I., 3), *sve između dvaju redova* (¹I, I., 7), *Moj se Slovenac uhvati objema rukama* (¹I, I., 8), *ležeći u dvjema skupinama* (¹I, I., 12), *uhvati me objema rukama* (¹I, I., 39), *Evo, oba dvaju svezaka* (¹I, I., 101), *I tako ostadoh pod dojmom dviju pripoviesti* (¹I, II., 104), *strogoga zaptvora pooštrenog dvama postima* (¹I, I., 108), ali i nesklonjivi prema vukovskom propisu (Ham 2006: 156): *još prije tri stotine godina* (¹I, I., 32), *izkapiju u dva maha* (¹I, I., 44), *prije dvie i pol godine* (¹I, I., 57, 59), *soba s tri ili četiri kreveta* (¹I, I., 108), *prije dva sata* (¹I, I., 109). Zadržavajući sklonjivost brojeva u svojim memoarima, premda nedosljedno kako su potvrdili primjeri, Radić ipak ne iznevjerava u potpunosti hrvatsku jezičnu tradiciju.²²

3.3.5. Glagoli

Od značajki glagola što ih korpus sadrži može se ustvrditi da su u glagola *imati*, *znati* i *dati* potvrđene osnove *imad-*, *znad-* i *dad-*. Potvrdom su toga sljedeći primjeri: *imadjaše* (¹I, I., 42), *imade* (¹I, I., 54), *imademo* (¹I, I., 113), *dadsmo* (¹I, I., 99), *dadem* (¹I, I., 115), *znadete* (¹I, I., 117), *znadjaše* (¹I, I., 127) itd. Takvi oblici pripadaju i zreloj tradicijskoj normi (usp. Veber 1876: 65).

²² I to posebice zato što je sklonjivost brojeva *dva*, *oba*, *tri* i *četiri* prema vukovskoj normi u svim rodovima izjednačena prema obliku za ženski rod: *dvjema*, *objema* (Ham 2006: 127).

3.4. Sintaktička obilježja

Sintaktičke su značajke u analiziranome korpusu pozornosti vrijedne ponajprije u vidu padežne sintakse, tj. određenih prijedloga čije je slaganje s određenim padežom svojstveno ili tradicijskoj ili vukovskoj normi.

Tako je u korpusu potvrđena isključiva uporaba prijedloga *proti* s dativom, što je karakteristično obilježje norme zagrebačke filološke škole (Veber 1876: 80), a kao potvrdu rečenomu donose se sljedeći primjeri: *Demonstrirali ste u kazalištu proti Njegovoj Preuzvišenosti* (¹I, I., 5), *i od toga dana proti naredbi* (¹I, I., 75), *brane i nas proti njemačkoj bujici* (¹I, I., 95), *ne samo konservativan (premiran) nego natražnjački (proti slobodi)* (¹I, I., 107), *prosvjedovah i proti tomu veleći* (¹I, I., 107). Vrijednost uporabe ovoga prijedloga u korist tradicijskoj normi osnažuje i to što ga Maretić (1899: 530, 542) uopće ne navodi, već kao najpravičniji njegov oblik ističe *protiv*, a koji, kako to nalaže vukovska norma, povezuje s genitivom. Veber (1876: 80) pak navodi samo oblik *proti*.

I drugi se razlikovni prijedlog – *prema* – u korpusu pojavljuje po načelima tradicijske norme, odnosno također se slaže s dativom: *pa prema tomu i politika* (¹I, I., 26), *te sam u njoj prema ostalim uzničkim sobama* (¹I, I., 42), *gdje spava, reče prema meni* (¹I, I., 52), *pa će prema tomu* (¹I, I., 115), *odlučan prema mlakom rodoljubu* (¹I, I., 118) i mnogi drugi. Prijedlog se *prema* po vukovskoj normi slaže s lokativom (usp. Maretić 1899: 575).

Uporabu prijedloga *mimo* tradicijska norma propisuje kao genitivnu, a vukovska kao akuzativnu. U korpusu se, zanimljivo, za razliku od opisanih prijedloga *proti* i *prema*, koji su uporabljeni u skladu s tradicijskom normom, prijedlog *mimo* potvrđuje u jednom izoliranom primjeru, i to s akuzativom: *da to mogu svima kazati i svakog uvjeriti, da mimo to, što čovjek popije i pojede* (¹I, II., 104), što je odrazom vukovskoga propisa u analiziranom korpusu.

3.5. Leksička i stilska obilježja

Kada je riječ o leksičkim i stilskim obilježjima Radićevih *Uzničkih uspomena*, na temelju se određenih primjera iz djela može uočiti Radić razgraničavanje standardnoga jezika od drugih jezičnih idioma. Tomu u prilog, recimo, govori činjenica da je na više mjesta uz dijalekatske oblike u zagradi dao njihove standardne istoznačnice – ili je opisao njihovo značenje – pri čemu ih je katkad bilježio pod navodnicima, a sve je to činio i za tuđice. Potvrdom su rečenoga –

i za dijalektizme i za tuđice – i sljedeći primjeri: „švelere“ (*grede pod željezničke tračnice*), „*planke*“ (*piljenice*) (¹I, I., 29), *eksaltiran* (*pretjeran*) (¹I, I., 36), *idiot* (*blesasti čovjek*) (¹I, I., 46), *žreca* (*svećenika*) (¹I, I., 66), *rubaća* („*suknja*“), *cajt* (*vrieme*), *prez* (*bez*), *isprvine* (*izprvice*) (²I, I., 78), *najte* (*nemojte*) (²I, I., 79), *lektora* (*štioca*) (²I, I., 84), *patriotizam* (*rodobljublje*) (²I, I., 93), *plutokracijom* (*bogatašima*) (²I, I., 105), *parije* (*izrode*) (²I, I., 100), *historik* (*povjestničar*) (²I, I., 110), *senat* (*profesorski sbor*) (²I, I., 115), *kej* (*što*) (²I, III., 10). Kako se pogledom na određene primjere zamjećuje da im je Radić pridružio slavenske istoznačnice, u tome se, možda, također može prepoznati sklonost hrvatstvu i slavenstvu.²³

Kao svojevrsan se korak u smjeru tradicijske norme, koja „ne robuje štokavskom purizmu (...)“ (usp. Ham 2006: 156), može razmatrati i uporaba imenica u korpusu tvorenih dometkom *-ština*, primjerice *niemština*, *madžarština*, *čeština*: *Istina, i tamo se još niemština koči, a madžarština nameće* (¹I, I., 92); *Moja čeština nije mi nigdje dala mira* (¹I, I., 106). To podupire činjenica da je riječ o imenicama koje vrlo oštro osuđuje i sâm Maretić tvrdeći kako ne pripadaju narodnom jeziku, a koji, dakako, smatra glavnim mjerilom ispravnosti. Posebno je zanimljivo što Maretić (1899: 683) imenice tvorene tim nastavkom zapravo osuđuje jer su češkoga podrijetla, a Radić je, s druge strane, tomu izrazito privržen.²⁴

Hrvatska se jezična tradicija očituje i u uporabi određenih priloga. Takav je, recimo, prilog *posvema* (¹I, I./II., 9, 26, 85; ²I, I., 15, 32, 93), za koji uvriježena vukovska (maretićevska) norma smatra da ga je bolje zamijeniti s *posve* (Maretić 1899: 693), u korpusu potvrđen više puta. Prilozi su s dometkom *-ice* također predmetom osude vukovske norme jer su to, po njihovu sudu, neologizmi što su ih književnici načinili bez potrebe (Maretić 1924: 12). U korpusu je pak potvrđen određen broj takvih priloga, recimo: *časimice* (¹I, I., 43), *izprvice* (¹I, I., 70, 126), *nehotice* (¹I, II., 109), *nemilice* (¹I, I., 75), *zaredice* (²I, I., 86), *neopazice* (¹I, I., 113). Nadalje, prilog *koli* vukovska norma smatra zastarjelim te da ga treba zamijeniti prilogom *koliko* (Maretić 1899: 690), dok ga Radić u djelu rabi, i to u svezi *koli-toli*: *dobro upotrebio koli za nauk, toli za zdravlje* (¹I, I., 69), *pa sam se sam branio i satjerav koli javnoga tužitelja, toli povjerenika* (²I, I.,

²³ Može se, dakako, pretpostaviti i to da je mislio kako bez pojašnjenja (leksema) u zagradama čitatelju neće biti jasno značenje danih dijalektizama i/ili tuđica.

²⁴ Da je uporaba takvih imenica potaknuta češkim utjecajem na Radića, potvrđuje, pretpostaviti je, i činjenica da taj imenički tvorbeni dometak ne navodi ni Veber (1876: 82–87).

108), *živci su Vam slabi, i to koli od prevelikoga duševnoga napora, toli od Vaše umišljenosti* (¹I, I., 36). Tek je pojedinačno uporabljena i sveza *koliko-toliko*, što, pretpostaviti je, upućuje da je Radić ipak skloniji tradicijskom leksičkom izboru: *I što sam se više svemu tomu priučavao, to sam jače želim, da udjem u trag tim pojavima i da si ih koliko toliko protumačim* (¹I, II., 99).

Može se između ostaloga ustvrditi da se Radić tradicijskoj normi približava i porabom određenih leksema koje vukovska (maretićevska) norma ne smatra prihvatljivima. Tako, primjerice, rabi i imenice kao što su *velemožni* (¹I, I., 76, 77) i *veleizdaja* (¹I, I., 82), a takve složenice Maretić (1899: 698) smatra neprikladnima „jer se prilog *vele* u narodnom jeziku ne slaže nikad s imenicama u jednu riječ.“ Vukovska norma (Maretić 1899: 681–699) znatan broj drugih leksema ocjenjuje kao provincijalizme, barbarizme ili nepotrebne tuđice. Od njih se u korpusu, primjerice, potvrđuju *gombati* (¹I, I., 75), *djelokrug* (¹I, I., 107), *tjedan* (²I, I., 103), *prosvjed* (²I, I., 107).

4. Zaključno

Bublić (1929: 21) ističe kako pisati „uzničke uspomene nije lako: nije to roman, koji dopušta najveće slobode mašti; nije to lirski poezija; nije essay; nije studija. Pisanje uzničkih uspomena mora biti svjedočanstvo za ličnost pisca, epohu i ljude.“ Doista možemo reći kako su Radićeve *Uzničke uspomene* posve opravdale navedeni Bubljev sud: ostale su svjedočanstvo hrvatske jezične povijesti, njezine tradicije i hrvatskoga jezičnoga identiteta njihova autora kojega se nikada nije odrekao.

Radić je u obranu hrvatstva stao rabeći one jezične značajke koje su odlikom hrvatske tradicijske (zagrebačke) jezične norme. To prije svega vrijedi za prvo izdanje *Uzničkih uspomena*, objelodanjeno 1903., netom nakon prijeloma jezične norme (zagrebačke vukovskom), u kojemu se Radićeva privrženost tradicijskoj normi dade zapaziti na svim opisanim jezičnim razinama. Znatno se dio tradicijskih osobitosti osim na slovopisnoj i pravopisnoj sačuvao na morfološkoj i sintaktičkoj razini, dok se za Radićev leksik i stil s priličnom sigurnošću može ustvrditi da je vodio računa o razgraničavanju standardnoga jezika od drugih jezičnih idioma, poglavito u uporabi dijalektizama, što također govori u prilog slijeđenju tradicijske norme, a samim tim (i) o odmaku od vukovske. Spomena su vrijedne još i one (pravopisne, jezične, pa i tvorbene) osobitosti kojima je

Radić – najvjerojatnije svjesno – (pre)kršio onodobne normativne propise te za koje je moguće pretpostaviti da su povezane s dvama bitnim obilježjima njegove misli i djela – s panslavizmom te veličanjem češke kulture i tradicije – a što samo pojačava individualnost i posebnost njegova jezičnoga identiteta.

Nadalje, usporedba je dvaju izdanja što su činila predmet analize potvrdila da su se tradicijske osobitosti Radićeva jezika većinom sačuvale i u drugome izdanju (1929.), to jest utvrđene su svega poneke slovopisne i morfološke razlike. Radićev jezični identitet većim dijelom i u tom izdanju ostaje sačuvan unatoč desetljeću snažnoga jezičnoga unitarizma i potiranja hrvatskih jezičnih posebnosti.

Naposlijetku se – imajući u vidu provedenu jezičnu analizu te Radićevu misao, težnje i stavove – može donijeti pouzdan zaključak kako Radić svoje hrvatstvo (i sveslavenstvo) nije gorljivo branio tek (vlastitim) društvenim i političkim djelovanjem nego i (vlastitim) hrvatskim jezikom kojim je ovjekovječio svoje *uzničke* dane.

LITERATURA

- AUBURGER, Leopold. 2009. *Hrvatski jezik i serbokroatizam*. Preveli Palašić, Nikoilina; Auburger, Leopold. Maveda. Rijeka.
- BAŠIĆ, Anamarija. 2018. „Hrvatski studenti u Pragu krajem 19. i početkom 20. stoljeća”. *Pleter: Časopis udruge studenata povijesti*. 2/2. 99 – 143.
- BOBAN, Branka. 1989. „Stjepan Radić – opus, utjecaji i dodiri”. *Radovi: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta* 22. 147 – 210.
- BROZ, Ivan. 1893. *Hrvatski pravopis*. Troškom i nakladom Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade. Zagreb.
- BUBLIĆ, Dragan. 1929. *Tamnice Stjepana Radića*. Naklada slavenske knjižare St. i M. Radić. Zagreb.
- Crvena Hrvatska*. 1913. 13/32. 3. [https://zdur.dkd.hr/?pr=iiif.v.a&id=32766&tfy={%22pages%22:\[3\],%22panX%22:0.268,%22panY%22:0.187,%22view%22:%22info%22,%22zoom%22:0.958}](https://zdur.dkd.hr/?pr=iiif.v.a&id=32766&tfy={%22pages%22:[3],%22panX%22:0.268,%22panY%22:0.187,%22view%22:%22info%22,%22zoom%22:0.958}) (pristupljeno 8. svibnja 2023.).
- DRAAISMA, Douwe. 2008. *Zašto se život ubrzava što smo stariji: o autobiografskom pamćenju*. Preveli Bračun Anita; Hendrik Verschoor Johannse. Naklada Ljevak. Zagreb.

- DUDA, Dean. 1998. *Priča i putovanje: hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr*. Matica hrvatska, Zagreb.
- GAŽI, Franjo. 1971. „Uzničke uspomene. Pogovor III. izdanju“. *Stjepan Radić. Uzničke uspomene*. Matica hrvatska, Zora, Zagreb. 345 – 353.
- GRGIĆ, Stipica. 2016. „Autobiografije i memoari u hrvatskoj povijesnoj znatnosti“. *Historijski zbornik LXIX/1*. 189 – 212.
- HAM, Sanda. 1998. *Jezik zagrebačke filološke škole*. Knjižnica „Neotradicija“. Osijek.
- HAM, Sanda. 2006. *Povijest hrvatskih gramatika*. Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- HAMERŠAK, Filip. 2013. *Tamna strana Marsa: hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*. Naklada Ljevak, Zagreb.
- Hrvatski glasnik*. 9. studenog 1940. III. Split.
- JANJATOVIĆ, Bosiljka. 1996. „Stjepan Radić: Progona, zatvori, suđenja 1888. – 1912. godine“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 29/1. 93 – 135.
- JANJATOVIĆ, Bosiljka. 1997. „Državne uze, post i samica: suđenje Stjepanu Radiću 1920. godine“. *Časopis za suvremenu povijest* 29/1. 97 – 127.
- JANJATOVIĆ, Bosiljka. 2000. „Radićevi sukobi s režimima Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Jugoslavije“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 32-33/1. 241 – 249.
- LEČEK, Suzana; Grgić, Stipica. 2020. *Hrvatski velikan: Stjepan Radić*. Privlačica. Vinkovci.
- MARETIĆ, Tomo. 1899. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Štampa i naklada knjižare L. Hartmana (Kugli i Deutsch). Zagreb.
- MARETIĆ, Tomo. 1924. *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik: za sve one, koji žele dobro govoriti i pisati književnim našim jezikom*. JAZU, Zagreb.
- MATKOVIĆ, Hrvoje. 1999. *Povijest Hrvatske seljačke stranke*. Naklada Pavičić. Zagreb.
- NEHAJEV, Milutin. 1929. „Stjepan Radić“. *Hrvatsko kolo. Književno-naučni zbornik. Redovno izdanje Matice hrvatske za god. 1927 i 1928*. Knjiga IX. Matica hrvatska, Zagreb.
- Novi list*. 29. srpnja 1903. 6/168. 2.
- PETRIĆ, Hrvoje. 2015a. „O braći Radić i počecima Hrvatske pučke seljačke stranke“. *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem „110 godina Hrvatske seljačke stranke“ održanoga u Križevcima 11. – 12. travnja 2014*. Ur. Lukić, Zorislav; Petrić, Hrvoje. Matica Hrvatska, Zaklada

- Braće Radić, Povijesno društvo Križevci. Zagreb, Križevci. 539 – 606.
- PETRIĆ, Hrvoje. 2015b. „Pogovor“. *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem „110 godina Hrvatske seljačke stranke“ održanoga u Križevcima 11. – 12. travnja 2014.* Ur. Lukić, Zorislav; Petrić, Hrvoje. Matica Hrvatska, Zaklada Braće Radić, Povijesno društvo Križevci. Zagreb, Križevci. 607 – 608.
- RADIĆ, Marija. 1929. „Predgovor k drugomu izdanju ‘Uzničkih Uspomena’“. *Radić, Stjepan. Uzničke uspomene. I dio.* Naklada slavenske knjižare St. i M. Radić. Zagreb. 1 – 3.
- RADIĆ, Stjepan. 1903. *Uzničke uspomene I – II.* Iz tiskare braće M. Popovića u Novom Sadu. Novi Sad.
- RADIĆ, Stjepan. 1929. *Uzničke uspomene I – III.* Radićeva knjižnica. Zagreb.
- RADIĆ, Stjepan. 2023. Hrvatski biografski leksikon. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11947> (pristupljeno 9. svibnja 2023.).
- SABLIĆ-TOMIĆ, Helena. *Intimno i javno. Suvremena hrvatska autobiografska proza.* Naklada Ljevak. Zagreb.
- SABLIĆ-TOMIĆ, Helena. *Hrvatska autobiografska proza. Rasprave, predavanja, interpretacije.* Naklada Ljevak. Zagreb.
- SAMARDŽIJA, Marko. 2012. *Hrvatski jezik i pravopis od ujedinjenja do Banovine Hrvatske (1918. – 1941.).* Školska knjiga. Zagreb.
- VEBER, Adolfo. 1876. *Slovnica hrvatska za srednja učilišta.* Troškom spisateljevima. Zagreb.
- VELČIĆ, Mirna. 1991. *Otisak priče: intertekstualno proučavanje autobiografije.* „August Cesarec“, Institut za etnologiju i folkloristiku. Zagreb.
- VULIĆ, Sanja; LACO, Gordana. 2015. „Jezik hrvatskih književnih djela u 19. stoljeću“. *Povijest hrvatskoga jezika, knjiga 4.: 19. stoljeće.* Ur. Bičanić Ante. Croatica. Zagreb. 179 – 243.
- ZLATAR, Andrea. 1998. *Autobiografija u Hrvatskoj. Nacrt povijesti žanra i tipologija narativnih oblika.* Matica hrvatska. Zagreb.
- ZVONAR, Ivica. 2015. „Bilješka o Stjepanu Radiću: dokument iz rukopisne ostavštine mons. Dr. Frana Barca“, *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem „110 godina Hrvatske seljačke stranke“ održanoga u Križevcima 11. – 12. travnja 2014.* Ur. Lukić, Zorislav; Petrić, Hrvoje. Matica Hrvatska, Zaklada Braće Radić, Povijesno društvo Križevci. Zagreb, Križevci. 139 – 148.

***THE ANALYSIS OF RADIĆ'S LANGUAGE IDENTITY
IN THE LIGHT OF LANGUAGE AND STYLISTIC FEATURES
OF THE UZNIČKE USPOMENE MEMOIRS***

Abstract

In Croatian historiography and opinion journalism there is a large number of papers about Stjepan Radić's work, including the specific segments of power of the Croatian Peasant Party (H(P-R)SS). The other parts of Radić's work in the field of opinion journalism remain shadowed by his political activity in the first half of the 20th century, although he did not write only political debates, but also valuable economic, historical and cultural works. That very same destiny partly applies to the book called Uzničke uspomene, which contains Radić's memoirs with a dominant literal component, and in which he evokes the banishments, trials and imprisonments from his youthhood. While the Croatian historiography considers the book a (primary) historical source, the Croatian philology reflected on them only by appropriate occasion(s); concluding that they faithfully represent the cultural and historical image of Croatia at the turn of the 20th century, but leaving almost completely out of sight the analysis of their language and style. Therefore the main topic of this paper is the analysis of the language and style of the first edition of Uzničke uspomene (Novi Sad, 1903) by Radić, the only edition published during his lifetime, which aims to conclude in what extent did he affirm the Croatian traditional values, what he, on the other hand, clearly did with his political activity. The above mentioned language analysis to a smaller extent includes the comparison with the second edition of the mentioned book (1929), published right after Radić's death; the comparison aims to confirm and describe the possible changes made to Radić's language identity in the period following his death (1928), more precisely at the end of the third decade of the 20th century.

KEYWORDS: *Stjepan Radić, Uzničke uspomene, memoirs, the Croatian language at the turn of the 20th century*

KONCEPT DOMOLJUBLJA U LEKTIRI OD 1. DO 4. RAZREDA OSNOVNE ŠKOLE

Ivana ODŽA

Sveučilište u Splitu
Filozofski fakultet
Odsjek za učiteljski studij
iodza@ffst.hr
UDK: 373.3.091.32:82.09-93
prethodno priopćenje

Sažetak

U radu će se analizirati dio književnih djela s popisa lektire od 1. do 4. razreda osnovne škole s obzirom na koncept domoljublja. Iako etimološki jasan, domoljublje je višeznačan koncept, neizostavno određen društvenim i(li) ideološkim kontekstom. U analiziranome književnome korpusu za djecu razmatraju se načini iskazivanja domoljublja koji se dovode u vezu sa „suvremenom domoljubnom paradigmom“, koju autorica članka određuje u odnosu na smjernice kurikulskih dokumenata, a koja podrazumijeva (1) afirmativan odnos prema nacionalnim (hrvatskim) kulturno-identitetskim posebnostima te (2) afirmativan odnos prema europskim vrijednostima. Teorijska polazišta temelje se na teorijskim razmatranjima o imagologiji i kulturnome identitetu. U skladu s time, domoljublje će se promatrati kroz odnos književnoga subjekta prema nizu eksplicitno i implicitno određenih parametara koji oblikuju odnos prema domovini (koncept doma, zavičaja, simbolički prostor domovine, prostor fizičke i emocionalne udaljenosti od doma/domovine, domovina kao odraz svijeta i sl.). Analiza pokazuje da u književnim djelima s popisa lektire od 1. do 4. razreda domoljublje prevladava više kao opći, apstraktni koncept, negoli kao odnos prema konkretnoj domovini i njezinim nacionalnim simbolima. Neka od kanonskih književnih djela jasnije se određuju prema hrvatskim kulturno-identitetskim odrednicama te jasnije izražavaju domoljublje, dok je tendencija suvremene dječje književnosti njihovo uopćavanje unutar koncepta zajedničkih europskih vrijednosti.

KLJUČNE RIJEČI: *domoljublje, imagologija, kanonska dječja književnost, kulturni identitet, kurikulum, suvremena dječja književnost*

Uvod

Domoljublje je višeznačan koncept, često društveno i(li) ideološki uvjetovan te ga je teško jednoznačno odrediti, iako su pokušaji nekih teoretičara naznačeni u narednome poglavlju, uspjeli dati donekle jasno određenje pojma. Poimanje domoljublja podrazumijeva gotovo uvijek afirmativan odnos prema vlastitom povijesnom, kulturnom, etničkom ili nacionalnom prostoru, a on je pak uvijek postavljen u odnosu na neku širu zajednicu. Književnost se posredno ili izravno referira na užu ili širi prostor pojedinca te na njegov odnos prema tome prostoru, a obrazovne politike još promišljenije kreiraju ideje u skladu s kojima žele oblikovati dominantne društvene, što uključuje i domoljubne, obrasce. Stoga, promatranjem suvremenih obrazovnih dokumenta, autorica određuje „suvremenu domoljubnu paradigmu“ koja uključuje (1) afirmativan odnos prema hrvatskim kulturno-identitetskim posebnostima te (2) afirmativan odnos prema europskim vrijednostima. Ono što se čini nedorečenim jest uopćavanje, odnosno izostanak preciziranja hrvatskih kulturno-identitetskih posebnosti. Stječe se dojam da su one skup samorazumljivih općih nacionalnih vrednota unutar kojih se može prepoznati bilo koja suvremena nacija. U želji da ih se jasnije odredi, u ovome će se radu analizirati pojedina književna djela s popisa lektire od 1. do 4. razreda s ciljem uočavanja načina na koji se iskazuje domoljublje.

Temeljna je metoda analiza sadržaja. Zaključci analize razmatraju se u okviru teorijskih razmatranja o imagologiji i kulturnome identitetu. Cilj je rada utvrditi na koji se način u književnim djelima s popisa lektire izražava domoljublje te u kakvom je ono odnosu prema „suvremenoj domoljubnoj paradigmi“, koja proizlazi iz temeljnih obrazovnih dokumenata.

1. Određenje domoljublja unutar teorijskih razmatranja o imagologiji i suvremenih obrazovnih politika

Domoljublje je višeznačan koncept koji je, na prvi pogled, svediv na jednoznačne, štoviše, vrlo konkretne pojmove koji proizlaze iz etimologije riječi: dom i ljubav. U skladu s time, domoljublje je ljubav prema domu. Dom je, međutim, značenjski rastezljiv pojam koji se kreće od koncepta doma kao kuće, fizičkoga prostora u kojemu je pojedinac rođen i(li) odrasta, preko zavičaja,

grada, domovine određene nacionalnim granicama, sve do izvandomovinske čežnje prema imaginarnoj domovini. Enciklopedijska natuknica, govoreći o domoljublju, odnosno o patriotizmu, ističe upravo fluidnost koncepta, upućujući i na problem „nektitičkoga domoljublja“ koje vodi prema značenjskoj suprotnosti:

„Pojam patriotizma mijenjao se tijekom vremena, od osjećaja pripadnosti i vezanosti za svoj grad državu u antičkoj Grčkoj, sve do modernog značenja patriotizma koji se vezuje uz etničku pripadnost i ljubav prema etničkoj domovini i rodu. Također i odanost vlastitoj zemlji koja može biti emotivna, iracionalna, nekritična i obrnuto, racionalna i kritična. Stoga pojam patriotizma krije u sebi ambivalenciju, koja ide u rasponu od nekritičnog domoljublja do šovinizma s jedne strane, do značenja etičke vrjednote i poželjnog osjećanja pripadnosti vlastitoj etničkoj ili građ. zajednici s druge strane.“¹

Usporedbe radi, devetnaestoljetni domoljubni koncept koji je podrazumijevao južnoslavensko zajedništvo može biti prilično zbunjujuć suvremenome mladom čovjeku čija je predodžba domoljublja upravo suprotna i podrazumijeva potrebu za odmakom od bilo kojega oblika zajedničke države. Kako je koncept domoljublja diskurzivno obilježen, teško ga je jasno teorijski omeđiti. Kada bismo domoljublje pokušali najopćenitije definirati kao rad na dobrobit domovine, ne bismo napravili značajniji iskorak jer dobrobit ne znači isto u različitim društveno-povijesnim trenutcima². Domoljublje je, dakle, neodvojivo od konteksta, „značenje pojma uvelike je ovisno o situaciji u kojoj se fenomen spominje“ (Brezovec, Ježovita, Perkov 2023: 586). Upravo je u tome poteškoća ovoga razmatranja za čiju je jasnoću potrebno jasno definirati koncept domoljublja koji će u svrhu ovoga rada poslužiti kao polazište. Brezovec, Ježovita i Perkov (2023: 585) smatraju kako je domoljublje „pojam koji ne karakterizira terminološko već živopisno određenje. To znači da se u razmatranju pojma domoljublje ne valja zadovoljiti definicijom već načinima na koje ljudi percipiraju domoljublje u okvirima svakodnevnog života“, no možda je najprimjerenije određenje domoljublja „pozitivan osjećaj ponosa i pripadnosti

¹ <https://proleksis.lzmk.hr/40858/> (pristupljeno: 17.5.2023.)

² O nekim teorijskim prijemcima o domoljublju vidjeti Brezovec, Ježovita, Perkov (2023: 588 – 591).

nekoj naciji“ (Isto: 589). Dodatan je problem kontekstualiziranje domoljublja u političke svrhe:

„Domoljublje se najčešće spominje u dnevno-političkoj sferi. Upravo je zato pitanje percepcije domoljublja od strane pojedinaca prvenstveno sociološki problem koji treba objasniti otkrivajući društvene mehanizme stvaranja pozitivnih ili negativnih značenja koja se domoljublju pripisuju. To dakako, nije jednostavan posao te zahtijeva stvaranje složenog epistemološkog, teorijskog i empirijskog sustava.“ (Isto: 586)

Skoko (2016: 41) pravo domoljublje prepoznaje u kritičkom odnosu prema domovini u skladu s kojim

„domoljublje podrazumijeva ljubav prema domovini, ma kakva ona bila, bez potrebe da je se glorificira i izdiže iznad drugih. Zapravo domoljublje nas ne bi smjelo zaslijepiti da ne vidimo njezine mane i na njih ne upozoravamo. Ljubav prema zemlji i narodu ne smije biti iznad istine o njoj, kakva god ona jest. Što više volimo svoju zemlju više ćemo tragati za istinom i pravednosti, kako bi se u njoj svi bolje osjećali.“

Pomalo je romantičan, ali prilično istinit Skokin (2016: 42) podsjetnik kako se domoljublje poznaje na djelu.

Ono što prilično olakšava razumijevanje domoljubne ideje vremena jest književnost. Dječja je književnost, ponajviše ona kanonska, u tom smislu osobito podatna jer ima potencijal snažnoga utjecaja na vrijednosni sustav mladoga čitatelja - iz toga proizlazi njezina graditeljska i rušiteljska snaga. Suvremena istraživanja povijesti dječje književnosti (usp. Majhut 2022) često razmatraju ideološku ulogu književnoga kanona. Majhut (2022: 22) tako zamjećuje da je odnos sustava prema dječjoj književnosti uvijek reguliran cenzurom koja se ogledala, primjerice, u nakladničkoj djelatnosti: „Preventivna cenzura je primoravala nakladnička poduzeća da donose godišnje nakladničke planove pa se već tu, unaprijed, obavljala kontrola onoga što može biti objavljeno“. Autori poput Kušana, koji su odbijali slijediti utabane staze, samom su svojom odlukom bili ideološki obilježeni (usp. Isto: 81 - 113). No, usprkos tome, smatra nadalje Majhut, ono što nije išlo ukorak s ideologijom, imalo je druge putove svoga

prodora, a često su se najčvršćima pokazali oni neformalni, koji su se odvijali unutar obiteljske svakodnevice i koje je bilo teško sankcionirati: „Djedovi i bake su se sjećali svog života prije komunizma i iz njih nitko nije mogao istisnuti ono što je bilo upisano u samim njihovim kostima“ (Isto: 21). Hrvatska (dječja) književnost 19. stoljeća svjesno se deklarirala kao programska, no književnost zapravo uvijek podliježe nekom programu pa i kada je toga želimo rasteretiti:

„Ako kažemo da je svako književno djelo niklo u određenom vremenu, to nije samo konstatacija sama po sebi razumljiva nego je ona presudna činjenica u interpretacijskom procesu, to jest u sudbini toga djela (...) Dvoje je pri tom bitno: vezanost djela za kulturne, materijalne, gospodarske i ine činjenice i postojanje određena moralnog kodeksa, čiji pak su pojedini elementi danas znatno relativizirani.“ (Hranjec 2009: 48)

Ivan Filipović tako dječju poeziju 19. stoljeća, mahom domoljubnu, ne smatra osobito prilagođenom djeci, o čemu svjedoči njegova kritika onodobne književnosti dječjih časopisa (prema Hamrešak i Zima 2015: 19). Ta je kritika, međutim, opravdana domoljubnim konceptom vremena unutar kojega se takva književnost oblikovala pa Filipović, uz kritiku pjesničkoga stila, istovremeno kaže kako je temeljna svrha književnosti probuditi i razviti „sviest duševnu i ćudorednu“ (prema Hamrešak i Zima 2015: 26). Izučavajući pojavu kolegija o dječjoj književnosti, Majhut (2012: 14) izdvaja iskaz Milana Kobalija koji među krepostima koje je učitelj dužan prenijeti učenicima 1897. godine navodi i domoljublje. U vrijeme institucionaliziranog oblikovanja obrazovnog sustava i dječje književnosti kao njegova posrednika, u dječjoj se književnosti snažno promiče domoljubna ideja, promatrajući domoljublje uvijek u odnosu na neku drugu vrstu državne i vrijednosno oblikovane zajednice. Slijedom navedenoga, domoljublje se može odrediti kao djelovanje za dobro zajednice koja se doživljava domovinom, unutar određenog društvenog diskursa. U 19. stoljeću to je značilo pozicionirati se u odnosu na Austro-Ugarsku Monarhiju, a danas u odnosu na Europsku uniju. Pri tome, nadnacionalna zajednica u odnosu na koju se pozicionira, s jedne se strane doživljava kao težnja, a s druge kao prijetnja.

Suvremena zaokupljenost različitim oblicima identifikacije pojedinca i zajednice, mogućnost izražavanja domoljublja vidi i u pozitivnom predstavljanju/brendiranju zemlje svijetu. Presentacija se, baš kao i književnost (koja može biti

jedan segment prezentacije domovine), može promatrati kao refleksija zbilje ili pak kao njezin kreator. Na pitanja kako se vidimo i kako se želimo vidjeti te kako vidimo druge, pokušava odgovoriti imagologija, koja od 80-ih i 90-ih godina prošloga stoljeća doživljava svoj procvat, posebice u polju problematiziranja nacionalnog i drugosti (identiteta i alteriteta) u književnoj praksi, a te su predodžbe često subjektivne (usp. Ivon 2018: 30). Iako subjektivne, često i iskrivljene, „kolektivne predodžbe o drugoj zemlji ne nastaju preko noći. Štoviše, one nerijetko imaju višestoljetnu povijest. U (...) kratko skiciranom primjeru europske slike Amerike pokazuje se povratak antičkim mitovima (...)“ (Fischer 2009: 43).

Neposredno pred ulazak Hrvatske u Europsku uniju, Skoko je vrlo pesimističan po pitanju načina na koji Hrvatska izgrađuje svoju domoljubnu paradigmu pa svoj članak u *Vijencu* (2013) započinje kritikom negativnoga odnosa Hrvata prema nacionalnim simbolima. U obrazloženju svoga stava poziva se na medijsko i uopće javno ignoriranje važnih nacionalnih praznika kao što je Dan državnosti, nacionalnih simbola i sl. Govoreći o donosu prema nacionalnim simbolima, Skoko kritizira njihovo banaliziranje koje se medijski prikazuje „kao proces napretka i demokratizacije, a ustrajavanje na njima natražnjačko, ognjištarsko i nacionalističko.“ Nadalje, smatra da je upravo takva vrsta osviještenosti, pa makar bila i neiskrena, nužna za pozicioniranje u globaliziranome svijetu. Odnos prema nacionalnim simbolima, povijesti i tradiciji trebala bi biti samorazumljiva građanska odgovornost i nije tek nebitan protokol, nego slika svijesti o samima sebi. Prema tome, domoljublje samorazumljivo uključuje odnos prema nacionalnim simbolima:

„Ne možete biti domoljub, a ignorantski se odnositi prema očekivanjima i težnjama svoga naroda. Neki nemaju ništa protiv patriotizma, ali im je malo seljački razviti hrvatski barjak na nacionalne praznike, kao da se poštovanje države ne ogleda i u uvažavanju nacionalnih simbola. A ima i onih kojima je domoljublje stvar prošlosti i folklor, jer ne znaju da u ovom vremenu kad svi govore o globalizaciji, kozmopolitizmu i brisanju granica, domoljublje igra još uvijek snažnu ulogu, a najviše ga potiču i promoviraju upravo najmoćnije države svijeta.“ (Skoko 2016: 43)

Iako nacije jesu konstrukt (relativno) suvremene povijesti, teško je opovrgnuti činjenicu o održivosti povezanosti pojedinca s nekom vrstom zajednice i njezinih vrijednosti, bilo da je riječ o obiteljskoj, seoskoj, zavičajnoj, nacio-

nalnoj, etničkoj ili nadnacionalnoj - svaki od oblika podrazumijeva potrebu za određenim modelom identifikacije, simbolike i u konačnici neizostavno uključuje osjećaj privrženosti. Kada se pojedinac nađe unutar jedne takve skupine, kreće pozitivna identifikacija s njome, što se može nazvati domoljubljem. On jest promjenjiv, ali uvijek podrazumijeva skup afirmativnih vrijednosti prema određenoj zajednici, u ovom slučaju državi. Takav je koncept zastupljen u temeljnim kurikulskim dokumentima, općim i onim usmjerenim na predmet Hrvatski jezik³. Sve naznačene smjernice načelno promiču afirmativan odnos prema nacionalnim kulturnim i identitetskim odrednicama. Dok su nadnacionalne relativno jasno oblikovane (uključivost, tolerancija, demokracija), nacionalne su prilično uopćene, objedinjene sintagmom nacionalnoga i kulturnoga identiteta bez jasnoga preciziranja što on jest ili bi mogao biti, a što podupire Skokin stav kako Hrvati nemaju jasnu viziju o onome što jest njihov identitet ili pak o onome što bi se svijetu moglo predstaviti kao identitet. Neki od ishoda vezanih za afirmativan odnos prema hrvatskim kulturno-identitetskim posebnostima podrazumijevaju sljedeće: učenici uče o važnosti poštivanja i očuvanja hrvatskoga jezika te materijalne i nematerijalne kulturno-povijesne baštine Republike Hrvatske, aktivno i odgovorno sudjeluju u životu zajednice radi ostvarivanja zajedništva, suradnje i društvenoga napretka, razvijaju aktivni pristup rješavanju problema i predlažu promjene u neposrednoj zajednici.⁴ Unutar jezično-komunikacijskoga područja istaknuto je razvijanje jezično-kulturnog identiteta i međukulturne kompetencije, osjećaja pripadnosti i poštovanje prema vlastitome jezičnom identitetu, kulturi i tradiciji te uvažavanje i poštovanje druge jezične i kulturne zajednice i njihove vrijednosti.⁵

U nastavku je kurikula jasnije iskazan odnos hrvatske i svjetske književnosti te se u skladu s tim od učenika očekuje „razvoj svijesti o pripadanju hrvatskom i europskom kulturnom krugu te njegovanje temeljnih vrijednosti suvremenoga demokratskoga društva“⁶. U predmetnome kurikulu svrha je čitanja više osobni razvoj, negoli upoznavanje s nacionalnom i svjetskom književnom baštinom. Učenici tako biraju tekstove s ciljem čitanja iz užitka, a brojni knji-

³ Usp. <https://mzo.gov.hr/istaknute-teme/odgoj-i-obrazovanje/nacionalni-kurikulum/predmetni-kurikulumi/hrvatski-jezik/741> i <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Obrazovanje/NacionalniKurikulum/Nacionalni-Kurikulumi/Nacionalni%20kurikulum%20za%20osnovno%20C5%A1kolski%20odgoj%20i%20obrazovanje.pdf>.

⁴ *Nacionalni kurikulum za osnovnoškolski odgoj i obrazovanje* (2017: 6 – 7).

⁵ Isto: 39.

⁶ Isto: 49.

ževni tekstovi nužni za shvaćanje nacionalnog kulturnog identiteta, učenicima često ne podrazumijevaju užitek:

„Književni se tekst čita i uspoređuje s drugim tekstovima radi osobnih i obrazovnih razloga, sinkronijski i dijakronijski. Čitanjem književnog teksta potiče se osobni razvoj, razvoj estetskih kriterija, promišljanje o svijetu i sebi te razmjena stavova i mišljenja o pročitanom. Čitanjem se književni tekst stavlja u suodnos s drugim tekstovima, uspoređuje se te tako ostvaruje smisao i svrhu da poučava, zabavlja te potiče različite refleksije učenika. Osobito se naglašava poticanje čitanja iz užitka i potrebe, stjecanje čitateljskih navika i čitateljske kulture, stoga su vrlo važni sadržaji koji omogućuju učeniku slobodan izbor tekstova za čitanje. Učenike se potiče da se stvaralački izraze prema vlastitome interesu potaknuti različitim iskustvima i doživljajima književnoga teksta“.⁷

Nadalje, uz „osobni i nacionalni identitet te razumijevanje općekulturnoga nasljeđa“, kao temeljna svrha čitanja strane i nacionalne književnosti istaknut je osobni razvoj:

„stjecanje književnoteorijskih i književnopovijesnih znanja te uvida u reprezentativne tekstove hrvatske i svjetske književnosti radi razvoja stvaralačkoga i kritičkog mišljenja o književnome tekstu te proširivanja vlastitoga iskustva čitanja“.⁸

Temeljem navedenoga i temeljem detaljnijeg uvida u temeljne obrazovne dokumente, bilo bi nepravedno reći da se nacionalni i kulturni identitet ne uvažavaju kao jedan od temeljnih ciljeva suvremene obrazovne reforme. Ono što se, čini se, ipak može zaključiti jest nejasno oblikovanje pojedinosti kojima se taj cilj postiže. U suvremenome svijetu domoljublje se ponajviše odnosi upravo na brendiranje, odnosno afirmativnu promidžbu domovine. Tu činjenicu naglašavaju suvremena teorijska razmatranja o kulturnome identitetu. Iva Hraste-Sočo (2013) ističe važnost promoviranja za male zemlje, pri čemu je značajna mogućnost kulturno

⁷ *Kurikulum nastavnoga predmeta Hrvatski jezik* (2019: 9).

⁸ Isto: 11.

brendiranje kojim se oblikuje kulturni identitet, a njegov je važni čimbenik nacionalna pripadnost (Isto: 21). Imagološka predodžba neke zemlje u svijetu reflektira se i na državno pozicioniranje, stoga je „ugled neke zemlje vrlo važan u svakoj interakciji i procesu s drugim državama jer svaki klišej može stvoriti predrasudu kod druge strane, što nadalje može rezultirati donošenjem pogrešnih odluka u razvojnim procesima odnosa dotičnih država.“ (Isto: 52). Brendiranje podrazumijeva jasan odnos prema nacionalnim simbolima i drugim pojedinostima koje se želi predstaviti drugima kao nacionalno prepoznatljive, stoga bi i u obrazovnim dokumentima, osobito u predmetnome kurikulumu, te pojedinosti trebale biti jasnije oblikovanje. U protivnome, postoji opasnost relativiziranja i proizvoljnih tumačenja, a posljedica je toga nejasna predodžba o onome što poimamo važnim za oblikovanje nacionalnoga i kulturnoga identiteta.

Analizi književnih tekstova s popisa lektire od 1. do 4. razreda pristupit će iz perspektive utemeljene na naznačenim smjernicama suvremenoga pogleda na domoljublje. Promatrat će se, dakle, kakvo mjesto u analiziranim književnim djelima zauzima domovina i na koji je način predstavljena mladome čitatelju. Takva „domoljubna paradigma“ promatrat će se kroz odnos književnoga djela prema sljedećim parametrima: konceptu doma, domoljubnoj simbolici, kulturno-identitetskim odrednicama te idejnom konceptu domoljublja. Pokušat će se razmotriti kakvu „domoljubnu paradigmu“ podržavaju tekstovi s popisa lektire u prvim godinama čitateljske pismenosti (od 1. do 4. razreda) te koliko je ona usklađena sa smjernicama temeljnih obrazovnih dokumenata.

2. Analiza odabranoga književnoga korpusa

Koncept domoljublja će se, za potrebe ovoga rada, promatrati u kontekstu suvremene društveno-političke pozicije Hrvatske i temeljnih obrazovnih dokumenata, te će se analizirati kao: (1) odnos prema hrvatskim kulturno-identitetskim posebnostima te (2) odnos prema nadnacionalnim (europskim) vrijednostima. Promatraju li se ishodi nastavnoga predmeta Hrvatski jezik, u okviru razredne nastave (a i šire), stječe se dojam da su nadnacionalne vrijednosti jasnije određene u odnosu na nacionalne. Iako se one značajnim dijelom prepliću, ta činjenica nikako ne znači da one nacionalne nije potrebno jasno odrediti. Kada je ishod definiran kao „jačanje nacionalnog identiteta“, nije jasno što taj identitet jest: je li to kršćanski identitet, mediteranski, panonski ili neki koji objedinjava sve identitetske kompo-

nente. Opasnost tako labavog identitetskog određenja u tome je da identitet može biti sve i ništa, odnosno može ga se proizvoljno odrediti, a proizvoljno određenje identiteta može rezultirati njegovim nepostojanjem. Temeljem analiziranoga pokušat će se uspostaviti odrednice „suvremene domoljubne paradigme“.

U velikom broju naslova s popisa lektire u 1. razredu zastupljena je tema doma. Koncept doma predstavljen je najčešće kao fizička kategorija (kuća, zatvoreni prostor u kojemu dijete živi sa svojom obitelji). U prvome razredu obitelj koja izgrađuje dom čvrsto je strukturirana, s jasnim rodnim ulogama. Iznimka su narodne bajke koje nerijetko tematiziraju povratak domu kao sigurnome utočištu dobra i pobjede nad zlom, iako obiteljski odnosi nisu uvijek skladni. Kao mentalni i duhovni koncept, dom podrazumijeva snažnu vezu s prostorom, najčešće užim zavičajem, koja se ogleda u nesputanome boravku djeteta u poznatom, prirodnom ambijentu, seoskome ili urbanome. Česta je tema putovanje koje uvijek završava povratkom domu. Pale iz antologijske priče Jensa Sigsgaarda *Pale sam na svijetu*, na imaginarnom je zabavnom putovanju, no ono uvijek podrazumijeva povratak obitelji kao jedinom trajnom utočištu pojedinca. U priči Svjetlana Junakovića *Dome, slatki dome* tema je također putovanje. Avanturu putovanja simbolizira prostor šume kroz koji je nužno proći, ali od čije se neizvjesnosti moguće skloniti jedino unutar vlastitoga doma koji je predodžba sigurnosti. Željka Horvat-Vukelja u svoje slikopriče uključuje i tradicijske simbole doma kakav je, primjerice, motiv božićnoga okupljanja, dunje na ormaru, Majčina dana, što se preklapa i s nacionalnim blagdanima i praznicima. Obiteljski poklon majci na njezin dan skladan je dom koji počiva na obiteljskom zajedništvu temeljenom na jasnim ulogama. Ovaj primjer ilustrira kulturno-identitetske odrednice koje je Skoko (2016: 16) prepoznao kao hrvatski specifikum: domoljublje, žrtvovanje, ljubav prema majci, ispomoć, pravednost. Idejni svijet brojnih naslova s popisa lektire odnosi se na sazrijevanje pojedinca u odgovornu osobu (*Nemaš pojma Grizlijane*) koja često podrazumijeva odnos prema užoj ili široj obitelji kroz međugeneracijsku solidarnost kako je to u knjizi Ewe Janikovszky *Baš se veselim* ili u Bauerovoj *Tri medvjeda i gitara*. Osjećaj prema zajednici izgrađuje se na primjeru mikrozajednice, a moguće ga je interpretirati kao proces usmjeren poštivanju šire zajednice, domovine.

U 2. razredu motiv putovanja na sličan se način koristi kao metafora sazrijevanja koja uvijek završava povratkom ishodištu, kako je to u priči *General Kiro miš*, Hrvoja Kovačevića. *Poštarska bajka* dobar je primjer svjesne autorske namjene da se na temu ljubavi, romantične i općeljudske, nasloni domoljublje. Čapekov

poštar Kolbaba mogao je putovati imaginarnim prostorima, neimenovanim gradovima, morima, planinama, no književni subjekt smješten je u konkretni, češki geografski prostor prema kojemu osjeća nedvosmisleno divljenje. Djed i ognjište pojavljuju se kao tradicionalni kulturno-identitetski simboli obitelji u *Božićnoj bajci* Nade Iveljić. Odabir takve simbolike upućuje na obitelj kao temelj širega društvenog djelovanja. U *Božićnoj bajci* niz je konkretnih domoljubnih simbola: domovina se imenuje „lijepa zemlja Hrvatska“, a slavljenje Božića nije neutralno okupljanje oko blagdansokoga stola popraćeno darivanjem i zajedništvom, već je iznesen niz tradicijskih simbola: crkva, sveti Josip, Božić, tradicijske božićne pjesme (*Narodil nam se kralj nebeski, Svim na zemlji mir veselje*). *Šestinski kišobran* kao drugi mogući ponuđeni naslov Nade Iveljić, tematizira tradicijski obrt izrade šestinskih kišobrana. Domoljublje je pokretač i u njezinim *Čuvaricama novih krovova*: aluzije na Domovinski rat i niz kulturno-identitetskih odrednica koje se odnose na Vukovar kao simbola ratnih stradanja, objedinjene su općeljudskom zakonitosti o konačnoj pobjedi dobra nad zlom. Idejni koncept zajedništva i zajedničkoga djelovanja na opću dobrobit, prvenstveno užega zavičaja, prepoznatljiva je u tekstu *Pisma iz zelengaja* Nevenke Videk, ali i u kanonskim djelima Mate Lovraka (*Vlak u snijegu, Družba Pere Kvržice*). Iako je djelovanje na dobrobit zajednice poželjan temelj za domoljubno djelovanje, Majhut (2012: 19) u njemu prepoznaje i ideološki obrazac dominantan nakon Drugoga svjetskoga rata koji je u osnovi gušio stvarno domoljublje, svodeći ga na ideološku paradigmu vremena unutar koje „djecu ne treba poučavati nasljeđu povijesti, vrijednostima tradicije već, upravo suprotno, treba ih osloboditi tog mučnog tereta povijesti“.

Eksplicitna kulturno-identitetska simbolika doma, a uz nju i ona kršćanske provenijencije opće je mjesto u *Pričama iz davnine* Ivane Brlić-Mažuranić kao i u njezinu romana *Čudnovate zgođe šegrta Hlapića*. Slično je i u Jagode Truhelke; afirmativan odnos prema kulturno-identitetskim odrednicama snažan je i emocionalno obojen. S druge strane, slavljenje Božića u suvremenim književnim djelima, poput naslova Sanje Pilić *E, baš mi nije žao* s popisa za 3. razred, odražava indiferentan odnos prema kulturno-identitetskim odrednicama. Božić nema više kulturno-identitetsku nacionalnu simboliku, on je utopljen u nove, potrošačke društvene odnose, čije korijene Nikčević (prema Potnar Mijić 2022), govoreći o Jagodi Truhelki, vidi u svjesnom oblikovanju sekularističkog kanona koje započinje nakon Drugog svjetskog rata. Uz Brlić-Mažuranić i neznatan broj suvremenih pisaca (jedan je od takvih Dubravko Horvatić), Jagoda Truhelka gotovo je jedina autorica kod koje prepoznajemo eksplicitno, jasno naglašeno

domoljublje koje je često kritizirano kao „didaktizam“ (usp. Pontar Mijić 2022 :80). S hrvatskom poviješću i književnošću Truhelkini junaci odrastaju, one su tema obiteljskih razgovora, dio svakodnevice. Sličan pristup ima i Zlata Kolarić-Kišur, osobito u odnosu na intelektualce vremena u kojemu se događa radnja, a s kojima je njezina obitelj bila u izravnome doticaju. Dubravko Horvatić hrvatske predaje, legende, povijesna mjesta uobličuje u djeci blisko štivo. U knjizi *Snijeg u Splitu* Matka Marušića, s popisa lektire za 4. razred, mediteranski prostor užeg zavičaja snažno je emocionalno obilježen te poput djela pisanih u sličnom, autobiografskome ključu, odiše hrvatskom zavičajnom tradicijom, bilo da je prepoznatljiva u motivu narodnih junaka iz priča koje otac pripovijeda djeci ili pak u dječaćkim skitnjama ulicama rodnoga grada.

Lektire u 4. razredu, tematski su raznolike, u skladu s mogućnostima kognitivno-emocionalnoga poimanja djeteta te dobi. U romanu *Mama je kriva za sve* Zorana Pongrašića spomenut je motiv zajedničkoga nedjeljnoga objeda kojemu prethodi molitva. Fantastični roman Istvána Békeffyja *Pas zvan gospodin Bozzi*, suptilno provlači elemente kršćanskog kulturnoga identiteta: obraćanje Gospi, odnos prema čovjeku i Bogu. Čovjek se bez Boga pretvara u životinju: „Vi ste postali pas jer nikada niste pokušali biti čovjek. Biti čovjekom zahtijeva prilične obveze prema ljudima i prema Svevišnjem.“ (Békeffyja 1997: 47). Česte su biblijske reminiscencije te vjerovanje u providnost iskazanu motivom čuda kao metafizičkoga fenomena, ali i kao sredstva stvaranja priče. Autorski subjekt domovinu percipira kao počelo, kao ishodište, što je iskazano motivom čežnju američkih migranata prema rodnom Napulju. Anto Gardaš u *Bakrenome Petru* zagovara poštovanje prema kulturnoj baštini implementirajući ga u dinamičnu, pustolovna fabulu. U *Igračkama gospođe Nadine* slavljenje Božića predstavljeno je nizom prepoznatljivih tradicijskih motiva (polnoćka, jaslice, štalica s malim Isusom, misa, prikladno odijevanje, umjerenost u jelu i piću, Silvestrovo). U *Kaktus bajkama* Sinčane Škrinjarić, u priči *Čovječuljak od plamena*, špiljski stanovnik o svome domu govori sljedeće: „Ovo je moja domovina i ja sam posve zadovoljan. Ali maštam i drago mi je da vas moje slike podsjećaju na nešto stvarno!“ (Škrinjarić 1990: 49). Čovječuljak se ne pomiče iz fizičkoga prostora, ali svojom maštom putuje po cijelom svijetu. Fizičko putovanje, zamjenjuje zadovoljstvo fizičke ukorijenjenosti koju je moguće nadopuniti snagom mašte. Antologijskom romanu *Heidi* vraćen je kršćanski karakter koji je u brojnim izdanjima bio izbačen i smatran preprekom u oblikovanju mladih čitatelja.

3. Zaključak

Analizom književnih djela s popisa lektire od 1. do 4. razreda može se zaključiti da je domoljublje prikazano više kao opći, apstraktni koncept odnosa prema zajednici kojoj se pripada, negoli kao odnos prema konkretnoj domovini. Neka kanonska književna djela jasnije se određuju prema hrvatskim kulturno-identitetskim odrednicama, dok je tendencija suvremene dječje književnosti, koja na popisu lektire prevladava, njihovo uopćavanje unutar koncepta zajedničkih, općih europskih (općeljudskih) vrijednosti koje, iako načelno pozitivne, na neki način prešućuju posebnost pojedinačnih (nacionalnih, kulturnih) identiteta, utapajući ih u zajedničkim vrijednostima.

Moglo bi se zaključno reći da je popis lektire raznolik te da je usklađen s kurikulskim smjernicama koje nastoje objediniti afirmativan odnos prema (1) nadnacionalnim (europskim) vrijednostima i (2) odnos prema nacionalnim (hrvatskim) kulturno-identitetskim posebnostima te da je u tome odnosu zastupljeniji prvi pristup. Nova „domoljubna paradigma“, sudeći prema književnim djelima s popisa lektire, podrazumijeva isticanje pozitivnoga emocionalnog odnosa prema domu, a idejni koncept domoljublja uglavnom se odnosi na užu zavičaj i koncentrira na općeljudske vrijednosti, dok je konkretna nacionalna zajednica, osobito njezina simbolika, na margini.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

- BAUER, Ludwig. 1990. *Tri medvjeda i gitara*. Školska knjiga. Zagreb.
- BÉKEFFI, István. 1997. *Pas zvan gospodin Bozzi*. Biblioteka Stribor, Znanje. Zagreb.
- BRLIĆ-MAŽURANIĆ, Ivana. 2007. *Priče iz davnine*. Školska knjiga. Zagreb.
- BRLIĆ-MAŽURANIĆ, Ivana. 2021. *Čudnovate zgode šegrta Hlapića*. Znanje. Zagreb.
- ČAPEK, Karel. 2021. *Poštarska bajka*. Katarina Zrinska. Varaždin.
- ĐOKIĆ-PONGRAŠIĆ, Ana. 2016. *Nemaš pojma, Grizlijane*. Knjiga u centru. Zagreb.

- GARDAŠ, Anto. 1994. *Bakreni Petar*. Alfa. Zagreb.
- GARDAŠ, Anto. 2003. *Igračke gospođe Nadine*. Mozaik knjiga. Zagreb.
- GRIMM, braća. 2006. *Bajke*. Školska knjiga. Zagreb.
- JUNAKOVIĆ, Svjetlan. 2000. *Dome, slatki dome*. ABC Naklada. Zagreb.
- HORVAT-VUKELJA, Željka. 2009. *Slikopriče*. Školska knjiga. Zagreb.
- HORVATIĆ, Dubravko. 1977. *Grički top*. Školska knjiga. Zagreb.
- IVELJIĆ, Nada. 2001. *Čuvarice novih krovova*. Divič. Zagreb.
- IVELJIĆ, Nada. 2010. *Božićna bajka*. Tipex. Zagreb.
- IVELJIĆ, Nada. 2018. *Šestinski kišobran*. Katarina Zrinska. Varaždin.
- JANIKOVŠKY, Ewa. 2001. *Baš se veselim*. Hena com. Zagreb.
- KOLARIĆ-KIŠUR, Zlata. 1995. *Moja Zlatna dolina*. Školska knjiga. Zagreb.
- KOVAČEVIĆ, Hrvoje. 2004. *General Kiro miš*. Naklada Haid. Zagreb.
- MARUŠIĆ, Matko. 2017. *Snijeg u Splitu*. Školska knjiga. Zagreb.
- PILIĆ, Sanja. 2014. *E, baš mi nije žao*. Mozaik knjiga. Zagreb.
- SIGSGAARD, Jens. 2015. *Pale sam na svijetu*. Katarina Zrinska. Varaždin.
- SPYRI, Johanna. *Heidi*. Školska knjiga. Zagreb.
- ŠKRINJARIĆ, Sunčana. 1990. *Kaktus bajke*. Mladost, Biblioteka Vjeverica. Zagreb.
- VIDEK, Nevenka. 2005. *Pismo iz Zelengrada*. ABC naklada. Zagreb.

Literatura

- BREZOVEC, Erik; JEŽOVITA, Josip; PERKOV, Ivan. 2023. „Strukturalno-interakcijske odrednice domoljublja u hrvatskom društvu: povezanost pozitivne i/ ili negativne slike domoljublja i povjerenja u institucije“. *Nova prisutnost* 21/3. 585 – 606.
- FISCHER, Manfred S. 2009. „Komparatistička imagologija: za interdisciplinarno istraživanje nacionalno-imagotipskih sustava“. *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Ur. Dukić, Davor; Blažević, Zrinka; Plejić Poje, Lahorka; Brković, Ivana. Srednja Europa. Zagreb. 37 -56.
- HAMERŠAK, Marijana; ZIMA, Dubravka. 2015. *Uvod u dječju književnost*. Leykam International. Zagreb.
- HRANJEC, Stjepan. 2009. „Napomene u interpretaciji dječje književnosti u školi“. Hranjec, Stjepan. *Ogledi o dječjoj književnosti*. Alfa. Zagreb. 41 - 50.
- HRASTE-SOČO, Iva. 2013. *Hrvatska - nacija kulture*. Leykam international d.o.o. Zagreb.

- IVON, Katarina. 2018. *Od Kačića do Svačića. Imagologija i ideologija zadarskih koledara*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.
- MAJHUT, Berislav. 2012. „50 godina u studentskim indeksima: prvi hrvatski kolegij o dječjoj književnosti“. *Libri&Liberi*. 1/1. 11 – 28.
- MAJHUT, Berislav. 2022. *Na Titonicu. Hrvatska dječja književnost u razdoblju socijalističke Jugoslavije*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske. 2019. *Kurikulum nastavnoga predmeta Hrvatski jezik*. Zagreb. <https://mzo.gov.hr/istaknute teme/odgoj-i-obrazovanje/nacionalni-kurikulum/predmetni-kurikulumi/hrvatski-jezik/741> (pristupljeno 16. prosinca 2023.).
- Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske. 2017. *Nacionalni kurikulum za osnovnoškolski odgoj i obrazovanje*. Zagreb. <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Obrazovanje/NacionalniKurikulum/NacionalniKurikulumi/Nacionalni%20kurikulum%20za%20osnovno%C5%A1kolski%20odgoj%20i%20obrazovanje.pdf> (pristupljeno: 24. siječnja 2024.).
- POTNAR MIJIĆ, Izabela. 2022. „Domoljublje, čovjekoljublje i vjera u romanu Zlatni danci Jagode Truhelke kao temelj nove perspektive proučavanja njezina djela“. *Kroatologija: časopis za hrvatsku kulturu, društvo i povijest*. 13/1-2. 75 – 87.
- SKOKO, Božo. 2016. *Kakvi su Hrvati?, Ogledi o hrvatskom identitetu, imidžu i neiskorištenim potencijalima*. Fokus komunikacije d.o.o. Zagreb.
- SKOKO, Božo. 2013: Hrvatske muke s domoljubljem. <https://www.matica.hr/vijenac/505/Hrvatske%20muke%20s%20domoljubljem%20/> (pristupljeno 17. svibnja 2023.).

PATRIOTISM IN READING FROM 1ST TO 4TH GRADE OF ELEMENTARY SCHOOL

Abstract

The paper will analyse literary works from the compulsory reading list from 1st to 4th grade of elementary school with regard to the concept of patriotism. Although etymologically clear, patriotism is an ambiguous concept, inevitably determined by the social and/or ideological context. In the analysed children's literary corpus, will be considered way of expression of patriotism, with an emphasis on the "modern patriotic paradigm" defined by curricular documents, which implies (1) an affirmative attitude towards European values, and (2) an affirmative attitude towards Croatian cultural and identity peculiarities. The theoretical tenets are based on contemporary concepts of imagology and cultural identity. Accordingly, patriotism will be observed through the attitude of the literary subject towards a series of explicitly and implicitly determined parameters (homeland domain, physical and emotional domain of home and homeland, family life domain, symbolic domain of homeland, domain of physical and emotional distance from home/homeland, homeland as a reflection of the world, etc.). The analysis shows that patriotism prevails in the literary works on the compulsory reading list from 1st to 4th grade more as a general, abstract concept than as an attitude towards a specific homeland. Canonical literary works are more clearly defined according to Croatian cultural and identity determinants, while the tendency of contemporary children's literature is to generalise them within the concept of common European values.

KEYWORDS: *canonical children's literature, cultural identity, curriculum imagology, patriotism, recent children's literature*

DOMOVINA I EMOCIJE U CESARIĆEVOJ PJESMI „TRUBAČ SA SEINE (MATOŠ U PARIZU)“ U METODIČKOM KONTEKSTU¹

Mirela ŠUŠIĆ

Sveučilište u Zadru
Odjel za kroatistiku
msusic@unizd.hr
UDK: 821.163.41-1:37.02
izvorni znanstveni članak

Sažetak

Svijest o domovini jedan je od temeljaca izgradnje vlastitog identiteta i pozitivne afirmacije pripadnosti i zajedništva. Hrvatski jezik kao nastavni predmet ima važnost i ulogu od nacionalnog značaja. Funkcija književnih sadržaja koji potiču domoljubne emocije u nastavi Hrvatskog jezika, ima višeznačnu ulogu, kako u izgrađivanju učeničke osobnosti, tako i u bogaćenju spoznajnog, estetskog, moralnog i svjetonazorskog bića učenika. Uspješnost književne komunikacije između učenika i književnih sadržaja odnosno recepcija, uvjetovana je odnosom emocija, motivacije i interpretacije. Estetska vrijednost književnog ostvaraja uvjetovana je nizom vrijednosnih interakcija, dok se snaga književne riječi ogleda u jačini emocija koje izaziva. U nastavi književnosti jačina upravo tih emocija uvjetuje učeničku motivaciju i interakciju s nastavnim sadržajem. Kompleksnost i univerzalnost reprezentacije domovine i emocija u Cesarićevoj pjesmi „Trubač sa Seine (Matoš u Parizu)“ u nastavi književnosti pružaju mogućnosti buđenja, poticanja i razvoja domoljubne svijesti i pozitivnih emocija kod učenika. Estetska vrijednost i interpretativne mogućnosti ove pjesme proučavane i korištene u metodičkom kontekstu u bitnome utječu na razvoj emocionalne inteligencije kod učenika koji postaju trajni recipijenti.

KLJUČNE RIJEČI: *domovina, emocije, „Trubač sa Seine (Matoš u Parizu)“, nastava književnosti, metodika književnosti*

¹ Ovaj je rad financiralo Sveučilište u Zadru institucionalnim projektom broj IP.01.2021.09.

Uvod

Zadaća i ciljevi nastave književnosti mijenjali su se i razvijali s društvenim promjenama. Zadaća suvremene nastave književnosti, zbog funkcionalne (Škola za život) i estetske (estetski fenomen unutar tradicije kojoj pripada) svrhe, vrlo je kompleksna, ali jasna – od učenika stvoriti trajnog recipijenta. Estetska vrijednost književnog djela nadređena je funkcionalnoj ulozi književnosti, ali se u praksi nastave književnosti tradicija poštuje u mjeri koja ovisi o propisima koji reguliraju hrvatski odgojno-obrazovni sustav odnosno sadržaje i načine njihova prenošenja u nastavnom predmetu Hrvatski jezik na svim stupnjevima obrazovanja. Ti su propisi, podložni društveno-političkim promjenama, u stalnoj mijeni i bezrazložno napuštaju etabliranu metodičku tradiciju, ne nudeći bolje i uspješnije alate što je u nastavi Hrvatskog jezika dovelo do djelomičnog napuštanja dosadašnje nastavne prakse te istovremeno djelomičnu integraciju „novog“ načina realizacije. Stoga danas, želi li se realizirati suvremena nastava književnosti, a zadržati tradicionalne vrijednosti, otvara se veliko metodičko, ali i istraživačko pitanje kako zbog stanja stvari koje kroz regulativu direktno mijenjaju nastavu, tako i zbog socioloških promjena i fenomena suvremenog trenutka. Tko je danas, uz pomoć kojih kompetencija i na koje načine, u stanju motivirati suvremenog učenika da aktivno i suživljeno participira u nastavi književnosti s obzirom na činjenicu da su današnji učenici u najvećoj mjeri stanovnici virtualnog svijeta čije je „normalno“ još uvijek sociološki fenomen?. Koje načine i metode primijeniti kako bi se tradicionalne vrijednosti kao što je npr. domoljublje, koje je nekad bilo primarni temelj identiteta, danas konstruktivno implementiralo u nastavu književnosti, a da se pri tom glavni ciljevi nastave, između ostalog razvijanje učeničke spoznaje o estetskoj vrijednosti književnog djela i stvaranje trajnih recipijenata – ostvare?. Kako u nastavi književnosti „regulirati“ učeničke emocije – a one su promjenjive, konstruktivne i destruktivne, „dobre i loše“ – kao relevantan instrument za buđenje motivacije?. Vizualni instant podražaji kojima su učenici svakodnevno izloženi putem raznih aplikaciji postali su presedan koji konkurrira pisanoj riječi više nego ikad. Tko uopće čita?. Svi gledaju i slušaju želeći brze instant doživljaje – dakle žele osjećati, ne i djelovati pa se može reći da je u sociološkom i filozofskom smislu stanje zamijenilo zbivanje.

Društvena mijena reflektirala se u nastavu književnosti čija uspješnost ovisi o motiviranosti učenika odnosno o nastavnikovoj umješnosti da motivira učenike. Kako bi se pridonijelo ovoj problematici, a posebno motiviranosti učenika, u radu se u tradicionalni metodički sustav školske interpretacije koji je

i dalje temelj suvremene nastave književnosti, integriraju vještine potrebne za povećanje emocionalne inteligencije, a te vještine su: samosvijest, upravljanje emocijama, empatija, motivacija i socijalne vještine.

Cilj je rada integrirati vještine za razvoj emocionalne inteligencije u nastavu književnosti kroz Rosandićev metodički sustav školske interpretacije metodičkom kontekstualizacijom Cesarićeve pjesme „Trubač sa Seine (Matoš u Parizu)“ kroz prizmu domovine i emocija. Komplementarnost vještina i nastavnih etapa strukturno će se prikazati na način da će se svaka od osam nastavnih etapa sata nastave književnosti iskoristi i za poticanje i razvoj jedne ili više vještina koje potiču razvoj emocionalne inteligencije.

Aktualizacija upravo ove pjesme kroz znanstvenu i školsku interpretaciju, nametnula se zbog svoje estetske vrijednosti, književnopovijesnog konteksta koji afirmira tradiciju, a posebice zbog svoje kompleksnosti i univerzalnosti reprezentacije domovine i emocija koji bude svijest o važnosti očuvanja i promicanja nacionalnog identiteta kroz jezik i književnost.

Pjesma „Trubač sa Seine (Matoš u Parizu)“ prvi put je objavljena 1936. godine u „Savremeniku“ XXV, br. 1, str. 1 (prema: Brešić 1984: 125), a u radu je preuzeta iz Vereševe antologije *Hrvatski Pariz*, donosi se kao paradigmatički pjesnički tekst za metodičku kontekstualizaciju domoljublja i emocija, što se pokazuje istovremeno primjenjivo za znanstvenu interpretaciju kojoj se teži u visokoškolskoj nastavi književnosti, kao i za školsku interpretaciju nastave književnosti pa navodi u ovome radu koji se odnose na učenike odnose se istovremeno i na studente.

1. Emocionalna inteligencija u školskoj interpretaciji²

Emocionalnu inteligenciju popularizirao je Daniel Goleman u svojoj knjizi *Emocionalna inteligencija* iz 1995. godine iako se ona prvi put pojavila 1989. godine u članku psihologa s Yalea Petera Saloveya i njegova kolege Johna Mayera, „Emotional Intelligence“ u časopisu *Imagination, Cognition and Per-*

² „Školska interpretacija treba na jednostavan i jasan način, služeći se terminima i teorijama koje učenici poznaju, prikazati bitne elemente književnog djela i na taj način u učeničkoj svijesti potaknuti procese koji će učeniku omogućiti estetski doživljaj, izoštravanje književno-promatračke sposobnosti i razvoj kritičkog duha te oblikovanje književnog ukusa. Za razliku od znanstvene interpretacije koja pretpostavlja novost i koja se u svom pristupu može baviti samo manjim odnosno pojedinačnim elementom, školska interpretacija ne mora pružati novost i mora se baviti svim bitnim elementima književnog djela.” (Musa i sur. 2015: 114)

sonality. Riječ je o „vrsti“ inteligencije koju dosad poznati pokušaji definiranja nisu obuhvatili u svoj njezinoj kompleksnosti jer je riječ o „mudroj pameti“ koja izrasta iz osjećaja, a nastaje u simbiozi objektivnog i subjektivnog pojedinceva doživljaja vlastitog iskustva i svijeta.

Daniel Goleman u knjizi *Emocionalna inteligencija: zašto može biti važnija od kvocijenta inteligencije* (2007) navodi pet vještina koje treba usvojiti kako bi se povećala emocionalna inteligencija, a to su: samosvijest, upravljanje emocijama, empatija, motivacija i socijalne vještine.

Školsku interpretaciju, uz sve svoje prinose metodici hrvatske književnosti, ali i općenito metodici književnosti, afirmira Dragutin Rosandić i razvija do razine metodičkog sustava. Međutim, važno je naglasiti da su temelji školskoj interpretaciji postavljeni uvođenjem učitelja i učenika u interpretacijski proces čime je istaknuta posebnost školske interpretacije u odnosu na znanstvenu interpretaciju o čemu se izravno govori u priručniku za nastavnike *Pristup književnom djelu*:

„Međutim, kad je riječ o interpretiranju koje ima posebnu zadaću, to jest kad ono ima metodičko-pedagoški karakter, što drugim riječima znači da mu je osnovna svrha uvođenje u bit umjetničkoga djela, onda treba posebno voditi računa o specifičnosti postupaka u interpretiranju. U takvom slučaju treba biti svjestan da se pred nama nalazi čitatelj koji se tek upoznaje s umjetničkim djelom i koga treba tek uvesti u doživljavanje i razumijevanje književnog ostvarenja.“ (Frangš i sur. 1962: 6)

Interpretacija, u ovom slučaju ne kao postupak kojim se tumači književno djelo, već kao metodički sustav odnosno sat nastave književnosti³ u sustavu, ima poseban značaj jer je primjenjiv na svim književnim sadržajima i na svim stupnjevima obrazovanja od prvog razreda osnovne škole do doktorskog studija. Stoga je poseban i u suvremenoj nastavi književnosti najzastupljeniji. Školska interpretacija razvila se iz znanstvene interpretacije. Zauzimanjem visokog položaja u književnoj znanosti znanstvena interpretacija uzrokovala je temeljne promjene u nastavi književnosti:

³ „Takvo poimanje i takav oblik organizacije nastavnog sata imao je izuzetno pozitivnu ulogu unutar hrvatskoga školskog sustava. I kada je djelotvorno primijenjen u svim svojim nijansama, daje jedan niz ugodnih prijelaza s fantazijskog na afektivno-doživljajni te misaono-racionalni svijet učenika držeći ih u stalnoj napetosti i u neprestanom traganju za umjetničkom čarolijom. Temeljni naglasak kod onih koji poučavaju je na umješnosti vođenja učenika kroz nastavne situacije u dobro osmišljenom dijalogu sukladno nužnoj prilagodbi na objektivne mogućnosti učenika. Stalno pomicanje granica upravo razvojem njihovih mogućnosti neprestano je zadaća i objektivno radno polje odgojno-obrazovnog djelovanja.“ (Musa i sur. 2015: 114)

„(...) interpretacija može imati i pedagoški cilj, da učeniku mlađemu ili starijemu, otvori oči za osobnu strukturu književnog djela. Takva, rekli bismo, pokusna interpretacija neće moći operirati znanstvenim pojmovima, odnosno podacima iz povijesti književnosti i poetika, pa će se morati ograničiti na interpretaciju Staigerova tipa: da učenik nauči pojmovno izraziti svoje prvotno nejasno čuvstvo, prvi dojam cjeline književnoga djela. Nastavnik, naročito na sveučilištu, nastojat će učenike, koliko to njihovo znanje dopušta, postupno dovesti do prakse znanstvene interpretacije.“ (Škreb 1998: 216)

Budući da školska interpretacija polazi od doživljajno-spoznajnih mogućnosti učenika i uključuje njegove emocionalne, intelektualne i fantazijske potencijale te njegovo književno i životno iskustvo (usp. Musa i sur. 2015: 114), emocionalna inteligencija⁴ učenika dolazi do posebnog izražaja. Stoga integracija vještina za njezin razvoj u nastavne etape sata školske interpretacije, odnosno povezivanjem ovih pet Golemanovih vještina sa osam nastavnih etapa sata nastave književnosti u sustavu školske interpretacije⁵, uz to što pridonosi razvoju emocionalne inteligencije kod učenika, dodatno motivira učenika i pospješuje i učeničku sposobnost interpretacije.

Integracija vještina i nastavnih etapa i njihova interakcija kroz interpretaciju književnog djela mora slijediti logiku estetske recepcije:

„polazeći najprije od percepcije djela, preko reakcije na djelo, do razumijevanja te reakcije i njegove racionalne obrade. Sve je usklađeno

⁴ Prema Lawrence Shapiro, dječjem psihologu, osobine koje posjeduje emocionalno inteligentna osoba su: empatija, istraživanje i shvaćanje vlastitih osjećaja, samosvladavanje, neovisnost, prilagodljivost, omiljenost, sposobnost rješavanja problema u suradnji s drugima, upornost, prijateljsko ponašanje, ljubaznost i poštovanje (1997: 14). Emocionalno inteligentna osoba sposobna je prepoznati i pratiti emocije, vlastite i tuđe te kroz njih dobivene informacije koristi u svojim djelovanjima i mišljenjima. Sposobnost uočavanja, procjene i izražavanja emocija, a poglavito sposobnost upravljanja emocijama, najznačajnija su obilježja emocionalne inteligencije.

⁵ Strukturni model sata književnosti u sustavu školske interpretacije:

Redoslijed faza

1. doživljajno-spoznajna motivacija
2. najava teksta i njegova lokalizacija
3. interpretativno čitanje teksta
4. emocionalno-intelektualna stanka (pauza)
5. objavlivanje doživljaja i njegove korekcije
6. interpretacija
7. sinteza
8. zadatci za samostalan rad učenika. (Rosandić 2005: 83)

i osmišljeno u jednom logičkom slijedu mijena nastavnih situacija u njihovu kontinuiranom primicanju potpunom ovladavanju predmetnim sadržajem u skladu sa znanstvenim spoznajama i po načelima znanstvene spoznaje. Učenik postaje punopravnim subjektom nastave, štoviše njezinim središtem. Čitav niz nastavnih situacija je usmjeren na njegovu pripremu za recepciju književnog djela, na poticanje njegove estetske doživljajnosti koja uključuje njegove emocionalne i fantazijske mogućnosti kako bi se iz pokušaja razumijevanja i racionalne spoznaje dojmova estetske recepcije došlo do racionalnih spoznaja književnog djela kao estetskog objekta i književnosti kao tradicije koja omogućava upravo takav način sagledavanja, ali koja, iako samosvrhovita, nije sama sebi svrha, nego omogućava i poseban uvid u promatranje i razumijevanje svijeta kao takvoga i ljudske sudbine u njemu.“ (Musa i sur. 2015: 115)

Ciljanja i usmjerena integracija ovih pet vještina za razvoj emocionalne inteligencije u nastavi književnosti, pruža brojne metodičke mogućnosti posebice s toga što metodički pristup svakom pojedinom književnom djelu pretpostavlja uočavanje i otkrivanje njegovih bitnih estetskih svojstava što izmiče isključivo racionalnom istraživanju.

U odgojno-obrazovnom procesu pa tako i u nastavi književnosti ponekad su nužne kritike koje su izvršna prilika nastavniku da na vlastitom primjeru pokaže svojim učenicima (često je dojmljivije ono što nastavnik (ne)čini i na koji način, nego što govori) da kritike nemaju smisla ukoliko učenik u njihovom načinu iznošenja ne osjeti empatiju koja će ga motivirati na promjenu stanja i ponašanja. Kritika neće imati nikakvog smisla sama po sebi ukoliko se ne ponudi konkretno rješenje:

„Sve drugo kod kritiziranog učenika izaziva frustraciju, demoralizaciju i demotivaciju. Dakle, kritiziranom učeniku istodobno s kritikom treba predložiti način ponašanja, odnosno rješenje nastalog problema, što mu otvara mogućnost za koju nije znao. Možda se samo zato ponaša na određeni, nastavnom procesu neprihvatljiv, način, jer drugačije ne zna. Nikad ne treba kritizirati omalovažavanjem ili uvrjedom jer se na taj način postiže distanciranje, ljutnja, ogorčenje, povlačenje.“ (Musa i sur. 2015: 117)

Neki su: „roditelji nadareni emocionalni učitelji, drugi su u tome upravo očajni.“ (Goleman, 1997: 196), tako su i neki nastavnici prirodno nadareni, međutim važno je i jednim i drugima ukazati na ulogu i značaj emocionalne inteligencije u privatnom i društvenom životu.

Emocionalna inteligencija kao i poticanje vještina za njezin razvoj te njihova integracija u nastavu književnosti imaju veliki značaj za učenike i studente te odgojno-obrazovni sustav i društvo u cjelini jer su rezultati brojnih istraživanja pokazali da uspjeh i afirmacija pojedinca u društvu u većoj mjeri ovisi o emocionalnim, nego li o tehničkim i kognitivnim kompetencijama.

2. Doživljajno-spoznajna motivacija

Probuđeno učeničko vjerovanje da je ono o čemu će biti riječ na satu vrijedno slušanja i sudjelovanja, ključni je preduvjet da učenik postane estetski subjekt sata nastave književnosti odnosno da u njoj aktivno sudjeluje. Pridobivanje učeničke pažnje i buđenje interesa na početku sata nastave književnosti, glavni je preduvjet za uspješnu realizaciju sata književnosti:

„Stoga je praksa pokazala da je u toj nastavnoj situaciji korisno pobuditi fantazijski potencijal učenika: potaknuti putovanje u mašti, izazvati oluju ideja, probuditi razne asocijacije s obzirom na buduće dominantne pojmove unutar književnoga djela koje će se taj sat obrađivati.

Poželjno je stvoriti pozitivno radno ozračje što je moguće postići, u početku, kroz ležeran razgovor o motivima, o prizorima, o načinu oblikovanja neke pjesničke slike, a svakako u kontekstu za obradu predviđenog književno-umjetničkog teksta. Nakon stvaranja poticajnog radnog ozračja u motivacijskom tonu, otvara se sljedeća nastavna situacija.“

(Musa i sur. 2015: 117)

Jednostavno, a poticajno pitanje: „Što je za vas domoljublje?“ prilikom obrade Cesarićeve pjesme „Trubač sa Seine (Matoš u Parizu)“, kod učenika će evocirati emocionalnu sferu. Nastavnikovo aktualiziranje društveno-političkog stanja kao i trenutnih kulturnih zbivanja može poslužiti za promišljanje domoljublja danas u odnosu na prošlost, kao i na poticanje razgovora i rasprave o važnosti domoljublja.

U ovom početnom dijelu sata, u nastavnoj etapi doživljajno-spoznajna motivacija do posebnog izražaja dolazi mogućnost razvoja vještina upravljanja učeničkim emocijama s obzirom da se one pitanjima nastoje „provocirati“ i inicirati učeničku reakciju od koje kreće učenički angažman i rasprava.

Važno je učeničke podučiti kako upravljati emocijama, a ne da emocije upravljaju njima te kako se nositi s emocijama. Naime, emocije nisu objektivna stvarnost. One su proces koji se na temelju prethodnih iskustava odvija u pojedincu, a na što se može utjecati. Prema Glasserovoj novoj psihologiji osobne slobode, Teoriji izbora⁶ može se izabrati kako se osjećati. Upravljanje emocijama i mislima odnosno stjecanje vještina i sposobnosti da se „promijeni program u glavi“ i da se „izabere“ emocija koja stvara ugodan osjećaj i dobro raspoloženje, direktno je povezano s učeničkim i životnim (ne)uspjehom i ostvarenjem ciljeva. Buđenje svijesti da se može „izabrati“ drugačije osjećati i da se mogu steći kompetencije kojima će se moći promijeniti motrište na stvarnost, može biti dodatan i vrlo ozbiljan motivator koji će potaknuti učeničku suradnju i njihovu osobnu izgradnju.

Doživljajno-spoznajna motivacija kao uvodni dio sata nastave književnosti i kao prva nastavna etapa pretpostavlja više uzročno-posljedičnih pitanja o čijoj uspjelosti ovisi učenička zainteresiranost i motivacija, a posljedično i recepcija predviđenog nastavnog sadržaja.

„Trubač sa Seine (Matoš u Parizu)“ smatra se i jednom od emigrantskih himni što dodatno otvara prostor za motivaciju i promišljanje domoljublja s tog motrišta koje samo po sebi nosi cijelu paletu domoljubnih emocija. Također, Jusićeva impresivna glazbena interpretacija ove pjesme gotovo se nadredila književnom predlošku. Budući da se ovom izvedbom ostavlja dubok dojam na slušatelje, učenike se može i slušanjem ove skladbe „uvući“ u svijet pjesme. Jedan od dojmljivih načina motivacije prepoznaje se i u snazi stihova:

*Ja, skoro prosjak, duh slobode širim,
Pa ma i nemô na svom grobu svijecu,
Ja neću, neću, neću da se smirim.
Ko svježi vjetar u sparinu pirim,*

⁶ William Glasser (1925.-2013.) bio je američki psihijatar, praktičar i teoretičar na polju mentalnog zdravlja koji je autor velikog broja knjiga o mentalnom zdravlju, međuljudskim odnosima, obrazovanju i učinkovitosti na radnom mjestu. Idejni je začetnik „teorije izbora“, psihoterapijskog pravca „realitetne terapije“ i alternativnog pristupa obrazovanju zvanog „kvalitetna škola“. Teorija izbora i Glasserov rad prepoznati su u cijelom svijetu.

*A kada umor svlada duše lijene,
Na otpor trubim ja trubač sa Seine!*

koji omogućuju nastavnicima da sat započnu njihovim recitalom i to bez ikakve najave, neposredno, prije bilo kakvog obraćanja učenicima, radi efekta i kao „zagonetku“ koju tek treba zajednički riješiti, a što će potaknuti afektivnu sferu učenika zbog efekta „neočekivanog“, ali i zbog dojmljivih stihova, punih prkosa i ponosa koje pokreće ljubav prema domovini.

3. Najava teksta i njegova lokalizacija

Najavom teksta upućuje se učenike koje će se književno djelo na satu književnosti obrađivati i gdje je njegovo mjesto u nacionalnoj i svjetskoj književnosti te na koje će se načine obrađivati kao i što se od učenika očekuje, a što je relevantno za stvaranje kvalitetne radne sredine te poticajnog i odgovornog ozračja. U ovom smislu važno je nakon doživljajno- spoznaje motivacije najaviti da će se interpretirati Cesarićeva pjesma „Trubač sa Seine (Matoš u Parizu)“, a da bi se zadržala učenička motivacija potaknuta u prethodnoj nastavnoj etapi, reći će se zašto je važno upoznati baš ovu pjesmu. Objasniti će se podnaslov pjesme, književnopovijesni kontekst i zašto je pjesma posvećena Antunu Gustavu Matošu. Učenicima za suradnju nije dovoljno da su činjenice koje im se iznose u najavi teksta i njegovoj lokalizaciji književnoznanstveno relevantne, oni moraju shvatiti zašto su njima bitne. Socijalne vještine, u ovom slučaju nastavnikove, imaju ključnu ulogu da „uvjere“ učenike zašto je „njima bitno“ ono što je književnoj znanosti relevantno: „Ovaj dio nastavnog sata treba biti naglašeno motivacijski usmjeren u pravcu nagovještaja književnog djela kao središta duhovne pozornosti učenika, jer može biti posebno riskantan za gubljenje učeničke pažnje ukoliko ga oni dožive isključivo pozitivistički.“ (Musa i sur. 2015: 118)

Najava teksta i njegova lokalizacija podrazumijevaju da se prije neposrednog rada na književnom djelu iznose činjenice iz života autora, njegova opusa te uloga i mjesto autora u hrvatskoj (ili nekoj drugoj) književnosti i njegov smještaj u književno-povijesnu tradiciju. U tom će se smislu učenike upoznati da je riječ o Dobriši Cesariću, jednom od najvećih hrvatskih pjesnika 20. stoljeća, začetniku suvremene hrvatske poezije koji je rođen na samom

početku 20. stoljeća. Uređivao je i pokretao mnoge časopise te da je stvorio veliki opus u svojoj književnoj karijeri. Između ostalo je upravo za pjesmu "Trubač sa Seine (Matoš u Parizu)" 1936. godine dobio posebno priznanje. Pjesmu je uglazbio i otpjevao hrvatski pjevač Ibrica Jusić. Cesarić je rijetko davao intervju te je govorio da sve što koga o njemu zanima da se nalazi u njegovim pjesmama.

Pjesništvo Dobriše Cesarića zaštitni je znak hrvatske književnosti, ali i nastave hrvatske književnosti. I najnezainteresiraniji učenik ponese u svom školskom sjećanju „Voćku poslije kiše“ i „Slap“. Mnogo je mogućih metodičkih pristupa Cesarićeve opusu upravo zbog umjetničke podatnosti i dječje nevinosti koje između ostalog, donosi. Upravo je Cesarićevo pjesništvo u osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj nastavi književnosti supstrat književne znanosti koji metodici književnosti pruža različite mogućnosti motivacije. Preko nje ga se upoznaje s karakteristikama lirike, a poglavito s lirskom pjesmom kao umjetničkom pojavnošću koja je specifikum zbog svojih mogućnosti različitog načina pojavljivanja i iskazivanja emocije, doživljaja, paradoksa odnosno književne riječi koja zbog svog oblika i sadržaja baš takva postaje književnom umjetnošću.

„Izazove“ li nastavnik učenike da argumentirano dokažu važnost teme domoljublja u nastavi književnosti, ali i životu, potaknut će se razvoj učeničkih socijalnih vještina, ali i probuditi samosvijest o nacionalnom identitetu.

4. Interpretativno čitanje

Za interpretativno čitanje potrebne su sve vještine koje treba usvojiti kako bi se povećala emocionalna inteligencija: a) samosvijest – za misaono i duhovno unošenje u književnoumjetnički tekst i refleksiju vlastitih doživljaja, b) upravljanje emocijama – za ovladavanje vlastitom tremom i upravljanje strahovima od nastup pred publikom, c) empatija – za suosjećanje s lirskim subjektom, pjesnikom ili u konkretnoj pjesmi, pjesnicima Cesarićem i Matošem, d) motivacija – za što suživljenije interpretativno čitanje i da se samim čitanjem motivira učenike-slušatelje, e) socijalne vještine – za verbalnu i neverbalnu komunikaciju s publikom.

S jednu stranu za interpretativno čitanje potrebne su sve nabrojene vještine, a s drugu stranu interpretativno čitanje potiče razvoj svih tih vještina.

5. Emocionalno intelektualna pauza

Ova nastavna etapa sata nastave književnosti u sustavu školske interpretacije nužna je za „sređivanje“ učeničkih dojmova nakon slušanja ili čitanja pjesme. Vremenski kratka, ali iznimno važna odvija se u isključivoj razrednoj tišini i obično traje tek nekoliko trenutaka, a prestaje prvim učeničkim (re)akcijama. Svrha joj je sređivanje dojmova i trenutna učenička refleksija. Iz nje se spontano, nakon prvih narušavanja razredne tišine, prelazi u nastavu etapu iznošenja doživljaja i njihova korekcija.

Ova nastavna etapa potiče i razvija empatiju kod učenička, kako zbog osobne suživljenosti s upravo pročitanim ili odslušanom tekstom, tako i zbog razumijevanja emocija drugih učenika koji „žele“ ili pak „moraju“ biti u tišini kako bi razlučili dojmove. Učenici „vježbaju“ primjereno reagiranje i poštovanje tuđih emocija koje se bude u susreta s pjesmom.

6. Iznošenje doživljaja i njihova korekcija

Metodika književnosti kao i književna znanost iz psihologije preuzimaju pojam doživljaj. Doživljaj književno-umjetničkog djela vrlo je složen doživljaj jer pretpostavlja učenikovo i životno i čitateljsko iskustvo. Doživljaj je jedno od polazišta za interpretaciju književnog djela, a preko vođenje interpretacije učenika se dovodi do recepcije. Dakle, učenički dojmovi o književnom djelu samo su polazište za interpretaciju:

„Ukoliko se okrenemo prema učenicima i pokušamo kod njih istražiti prve dojmove o književnom djelu i lagano ih uvoditi da ih, obrađujući vlastite dojmove, pokušaju racionalizirati u doživljaj umjetničkoga djela koji se oslanja na osjećajna i misaona stanja što je djelo potaknulo u njima kao proces doživljavanja njegova svijeta i poruka, imat ćemo perspektivu otvaranja potpuno racionalne spoznaje svijeta umjetničkog djela u mogućem postupku njegove interpretacije.“
(Musa i sur. 2015: 120)

Dio naziva ove nastave etape koji glasi „korekcija doživljaja“ prema mišljenju autorice ovog rada u metodičku literatu posve je nes(p)retno integriran.

Primjereniji bi naslov ove nastavne etape bio „Iznošenje doživljaja i njihovo usmjeravanje“. Naime, doživljaj je psihološka kategorija i svojstven je samo osobi čiji je. Privatan je i ne može bit „pogrešan“. Temelji se na ukupnom čitalačkom, ali prvenstveno životnom iskustvu učenika. Nastavnikova je zadaća biti krajnje obazriv u vlastitim intervencijama u učenički doživljaj. Potpuno pogrešno bi bilo učeniku reći da njegov doživljaj „nije dobar“. Štoviše, doživljaj svakog učenika višestruko je važno razmotriti kao moguće polazište za interpretaciju posebice uzme li se da je pjesma svojevrsna „zagonetka“ koja ima više rješenja, a da svaki učenik treba krenuti na put prema tom rješenju s vlastitog motrišta. Eventualna „korekcija“ odnosno usmjeravanje može biti tek u traženju obrazloženja doživljaja kako se njegovo iznošenje ne bi pretvorilo u olako iznošenje ispraznih stajališta:

„Umjetnički doživljaj, dakle, ili dojam koji dobivamo u susretu s umjetničkim djelom, ako ga ne shvatimo preusko, znači naprosto da književno djelo razumijevamo kao smislenu cjelinu na određeni način i prije no što smo počeli razumijevati njegove pojedine dijelove ili elemente kao upravo umjetničke dijelove odnosno elemente. O tome treba voditi računa i književnoteorijska analiza; analiza dijelova odnosno elemenata treba biti analiza onih dijelova ili elemenata koji su proizašli iz uvida u smisao cjeline i koji su upravo smislom cjeline određeni kao njeni dijelovi. Stoga analiza i sinteza ovdje uvijek na neki način idu ruku pod ruku. Smisao svakog elementa djela ujedno je smisao cjeline djela, kao što je smisao cjeline djela upravo smisao svih pojedinih elemenata i njihova posebnog rasporeda u dinamičnom odnosu prema čitatelju koji uvijek uspijeva, na temelju vlastita životnog iskustva, ostvariti tek dio onog što je u djelu sadržano.“ (Solar 2005: 64-65)

7. Interpretacija

Interpretaciju je uvijek potrebno pripremiti, osmisliti strukturu i pretpostaviti učeničke mogućnosti sudjelovanja. Iako će se učenike u susretu s književnim djelom potaknuti na iznošenje vlastitih doživljaja i poticanje spoznaja, nastavnikova je zadaća odgovarajuća priprava, odnosno učenicima ponuditi

konkretne metode i načine analize, tumačenje i vrijednosni sud s odgovarajućim obrazloženjima.

Pjesma „Trubač sa Seine (Matoš u Parizu)“ „priča“ o Matošu u Parizu, o njegovoj strastvenoj čežnji za dalekom mu domovinom, koja je tako blizu jer je „tu“ u njegovim mislima, žudnjama, u srcu. Domovina je njegovo priviđenje, san i smisao. Od prve do zadnje strofe donosi se svojevrsna ispovijest pjesnika u prvom licu koji bezuvjetno ljubi svoj dom, a pjesmi u cjelini imanentna je emocija domoljublja.

Iako se može činiti da je pjesnički iskaz jednostavan i jasan, Cesarić u pjesmu vješto ugrađuje bogato nasljeđe simbolističko-impresionističke poezije tako da se ostvaruje jaka vizualna i akustička impresija: *Sa Quiaia mjesto Seine čujem Savu, / I Tuškanac mi šumi iz aleja. / Šumori, diše more, teče Drava.*

Antiteze i simboli namiču se kao polazišta za interpretaciju. Važno je ukazati učenicima zašto je Cesarić i po ovoj pjesmi urbani pjesnik, pjesnik grada, pjesnik ljubavi, pjesnik odan životu: *Pod vedrim nebom slobodnog Pariza / U vrevi Étoilea, Saint-Michelea!*

Krene li se s učenicima u interpretaciju od prostornog odnosa, Cesarićeve sobe koja je *tako jadno mala*, ali na kojoj je lirski subjekt zahvalan, učenicima se može ukazati na paradoks koji je redovito svojstven emocijama u njihovoj kompleksnosti. Uočavanje antiteze u osjećaju neizdržljivosti, patnje i istovremeno svijesti o smislu prihvaćanja takvog stanja, učenici se izlažu stjecanju vještine za upravljanje emocijama što utječe na povećanje njihove emocionalne inteligencije. Pjesnikova mašta koja se konotira stihom *Da mi oči ne sanjaju budne*. potaknut će učeničku imaginaciju, posebice dodatnim pitanjima „Je li vi ikad sanjate budni?, Što to znači sanjati budan?, Kakav je osjećaj sanjati budan?“. Sanjati budan uz maštu, konotira i čežnju. Čeznuti i nadati se pretpostavlja strpljivost što je također vještina upravljanja emocijama.

Početak pjesme, cijela prva strofa obilježena je kontrastom negativnih i pozitivnih emocija koje stanje lirski subjekt „prihvaća“, on ima samosvijest i upravlja emocijama:

*Moja je soba tako jadno mala,
Ja ne bih u njoj izdržati mogo
Da mi oči ne sanjaju budne.
Al ne ropćem. Sudbini velim: Hvala;
Jer mojoj bijedi čudan sjaj je dala,
I moje patnje nisu uzaludne.*

Njegova je „bijeda koja sjaji“. Pjesnik gotovo rezolutno donosi stih: *I moje patnje nisu uzaludne*. On vjeruje. On zna. Metodička potentnost ove strofe pruža nastavniku mogućnost povezivanja „sobe tako jadno male“ i „patnji koje nisu uzaludne“ s učionicom i „učeničkim patnjama“ što je učenicima blisko i svojstveno. Buđenje učeničke svijesti o dobrobiti koju će jednog dana imati kad završe školu odnosno steknu obrazovanje pa stoga ni njihove patnje nisu uzaludne, potiče motivaciju za ostvarenje tog cilja, koja se također kao vještina reflektira pri razvoju emocionalne inteligencije.

Zbog geografskih lokaliteta (Pariz, Pešta, Beč) i povijesnih konotacija: *Na domovini dvostruka je sjena: / Baca je Pešta, i baca je Beč*. pjesma je plodonosan metodički predložak za alternaciju učitelja. S obzirom da su socijalne vještine verbalna i neverbalna ponašanja koja se koriste s ciljem učinkovitog komuniciranja s drugim osobama i da su određene vjerovanjem, kulturom i stavovima, usvajanje i dodatnih povijesnih, geografskih i ostalih sadržaja, uz književne, svakako pridonosi razvoju socijalnih vještina učenika, a one razvoju emocionalne inteligencije.

Stihovi *Ja opet mislim na svoj rodni kraj. / I čežnja preobražava mi javu*: immanentni su cijeloj pjesmi. Lirski subjekt obuzet je čežnjom za domovinom, dok cjelina pjesme budi osjećaj domoljublja, a snagom pjesničke riječi stvara specifično raspoloženje vlastitog nepostojanja u odsutnosti domovine.

Na primjeru ovog specifičnog raspoloženja učenicima se može pokazati i pojasniti konkretna razlika između emocije, osjećaja i raspoloženja. Iako ne postoji konsenzus oko pojma emocija, ipak postoje određene zajedničke točke u smislu da pojam emocije treba razlikovati od pojmova kao što su osjećaj i raspoloženje. Distinkcija između emocija, osjećaja i raspoloženja može se objasniti tako da su emocije reakcija na trenutnu stvarnost i to „neobrađena“ dok su osjećaji „prerađeni“ našim naučenim obrascima prihvaćanja onog što nesvjesno mislimo da moramo prihvatiti ili pak svjesnim izborom da se osjećamo kako se želimo osjećati, a raspoloženje je stanje u kojem se nalazimo neko vrijeme nakon doživljenih emocija i „izabranih“ osjećaja.

U ovom se radu polazi od toga da su emocije proces potaknut subjektivnim iskustvom koji integrira psihološku reakciju i reakciju ponašanjem. Učenička empatija prema stanju duha „ne postojim bez domovine“ lako može biti probuđena jer je ovo čovjeku blisko stanje čime se potiče empatija i budi kod učenika samosvijesti odnosno razvija emocionalna inteligencija. Prepoznavanje ovog raspoloženja u pjesmi omogućuje njegovo prepoznavanje u životu, kod

sebe i kod drugih pojedinaca, s jednu stranu, dok s drugu stranu u književno-metodičkom kontekstu ova potaknuta učeničku samosvijest „koristi se“ za pretvorbu učenika u estetski subjekt:

„Potrebno je samo dvoje: da učenici „iza“ svakog teksta osjete čovjeka, osjete bitku za čovjeka koja se vodi u svakoj pravoj umjetnici; i da se osposobe da na umjetničko djelo ne gledaju statički, nego kao na trajno živ proces koji djeluje na nas upravo zato što je živ i što se, gotovo rukom, može dodirnuti taj kucaj života.” (Frangeš i sur. 1962: 6)

Pjesma se interpretira kao književnopovijesna i estetska danost, povezna s osobinama stvaralaštva njezina autora kao i s vremenom nastanka te društvenim i drugim okolnostima tog vremena i prostora u kom smislu do izražaja posebno dolazi motiv pera:

*Pero ... ta mala, ta obična stvar,
A kako živa, kako puna snage!
Kad iz njeg teče novih riječi čar,
Omamljuju me kao govor drage.
Sva utjeha je u tom malom peru:
Što pod njim niče, smije se i plače,
I sja, i grije, i vraća mi vjeru.*

Pero simbolizira civilizaciju, književnost i pjesmu. U rukama pjesnika, nastavnika, sudaca, plemenito je i moćno, ali i zastrašujuće oružje. Poveznica je to koja se tumači u svim kontekstima kao afirmacija riječi, a riječju, između ostalog, izražava se emocija.

Vrhunac pjesme, njezina gotovo dramska kulminacija donosi poseban emocionalni kolorit:

*O Hrvatska, o moja domovino,
Ti moja bajko, ti moja davnino!
Ti porobljeni, oteti mi kraju!
Gle, jadni dezterter ti daje dar,
Bogatiji no kraljevi ga daju,
I sav je ljubav, pobuna i žar.*

Emocije su „strukture koje upravljaju našim životima, osobito našim odnosima s drugima” (Oatley & Jenkins 2003: 124). Pjesnik se na vrhuncu svoje ispovijesti prepušta emocijama, ispušta krik, bolni vapaj, pun jada, čežnje, pobune, nemira i ljubavi.

Stihovi koji slijede, stihovi su koji u jednoj strofi pružaju mogućnost interakcije svih pet vještina za razvoj emocionalne inteligencije:

*Ja, skoro prosjak, duh slobode širim,
Pa ma i nemô na svom grobu svijeću,
Ja neću, neću, neću da se smirim.
Ko svježi vjetar u sparinu pirim,
A kada umor svlada duše lijene,
Na otpor trubim ja trubač sa Seine!*

Iako donose prkos i inat, strast i ljubav za domovinu i domoljublje kao vjeru, pjesnik jasno i odrješito preuzima kontrolu nad svojim emocijama, izabire kako će se osjećati i stvara rezolutno raspoloženje.

Lirski je subjekt duboko svjestan da nema nikakve osobne koristi od svog domoljublja, ali ona mu ni ne treba: *Što mi je plaća? Mržnja gmizavaca, / Što svoje blato lijepe o moj glas. / Al ja pred licem roda stojim vedar.* Ova konačna rezignacija i svojevrstan stoicizam donose mir i spokoj, nepokolebljivost usprkos (bez)smislu. Pjesnik čini to što čini jer domovina mu je iznad svega. I iznad njega samoga. To je njegova esencija, smisao i svrha postojanja, te je usmjeren samo na ljepotu davanja i onoga što daje: *Za hljeb slobode prilažem svoj klas: / Zar nije zlatan, i bogat, i jedar?*

Empatija kroz prizmu domoljublja u najširem smislu (po)ostaje konačna poruka pjesme. Neovisno o vanjskim događajima, koristi i smislu, domoljublje u svakodnevnom životu preduvjet je opće i pojedinčeve krjeposti, znanja i sreće.

Prema Culleru (2001: 132) književnost utječe na razvoj sposobnosti za odgovarajuće načine osjećanja i ponašanja jer se čitatelji identificiraju s akterima u književnim djelima, a kroz identifikaciju se gradi identitet pojedinca. „Trubač sa Seine (Matoš u Parizu)“ donosi duboka osobna osjećanja prema domovini koja zasjenjuju i žive slike Pariza, simbola svjetla i ljepote. Cesarić sebi svojstvenim jednostavnim, sasvim običnim, gotovo skromnim riječima, prenosi iskrene misli i doživljaje. Te riječi u međusobnoj simbiozi i strukturnom cesarićevskom skladu, stvaraju osebujan umjetnički iskaz koji evocira poštovanje prema domovini

Hrvatskoj. Kroz uzvišenost i neobičnu ljepotu izraza te himnično ozračje ove pjesme, stvara se savršena umjetnička cjelina koja potiče na poštovanje prema svakoj i svačijoj domovini, a što je i jedno od obilježja Cesarićeve poetike: „Pjesnik, polazeći od sebe i svojih seizmografski osjetljivih emocionalnih uzbuđenja, govoreći o svom ličnom intimnom svijetu – diže zapravo svoje vlastite doživljaje na visinu općeljudskih simbola, i tako na jedan poseban refleksivno-poetski način razmatra sudbinu čovjeka uopće.“ (Šicel 1971: 206)

„Trubač sa Seine (Matoš u Parizu)“ u tom se smislu otima pjesniku, i onome koji ju stvara (Cesariću) i onome o kome pjesma pjeva (Matošu), i postaje dio svijeta i svijesti samog čitatelja. Ova pjesma postaje prinos ukupnosti životnog i čitateljskog iskustva učenika i tradicije kojoj učenik pripada, a vrednuje se i interpretira upravo s obzirom na tu tradiciju jer je književno djelo, neovisno o načinu na koji se tumači i postupcima koji se koriste za to tumačenje, neizostavno povezano s činom stvaranja konkretne povijesne osobnosti koja svoj prostor, vrijeme i shvaćanje književnosti uobličava u određenom odnosu prema tradiciji. Upravo stoga pjesmom „Trubač sa Seine (Matoš u Parizu)“ u kojoj i kojom pjesnik ljubi Hrvatsku, bilo koji recipijent ljubi svoju domovinu.

8. Sinteza

Interpretirano književno djelo uvijek se na satu književnosti zaključuje sintezom raščlanjenih elemenata pa u užem smislu sinteza čini završni dio interpretacije kroz nekoliko rečenica sažetog prikaza književnog djela kao cjeline čija artikulacija treba biti što jezgrovitija, koncizna i jasna. U širem smislu, sintetizira se nastavni sat u cjelini te se također kroz nekoliko rečenica istaknu ključne odrednice održanog sata književnosti s naglaskom na racionalno-spoznajni uvid u svijet književnoumjetničkog djela.

Sinteza kao nastavna situacija istog imena na konkretnom metodičkom predlošku Cesarićev pjesme naglasit će ulogu i važnost domoljublja i emocija kako u interpretiranoj pjesmi tako i u književnosti i u životu. Cesarićevo pjesništvo stalno iznova potiče na nova čitanja i nova tumačenja, a ovaj se rad bavi Cesarićevom „himnom domoljublju“ jer je tema domoljublja danas postala gotovo diskutabilna i umjesto da udružuje, ona dijeli. Stoga je posebno važno da se Hrvatski jezik kao nastavni predmet naglašeno skrbi o domoljublju i promicanju nacionalne svijesti kroz jezik, književnost i medijsku kulturu.

9. Zadatci za samostalan rad učenika

Poučavanje je samo udio u procesu učenja koji omogućuje stjecanje određenih znanja i spoznaja. Da bi proces učenja bio učinkovitiji učenicima se srazmjerno njihovim mogućnostima daju zadatci za samostalan rad bilo u sklopu nastave u školi, bilo u obliku domaće zadaće.

Optimalnost zadaće za samostalni rad predstavlja izazov jer ne bi smjela biti preteška, a istovremeno joj je svrha da se pred učenika stave zadatci čije će rješavanje omogućiti razvoj. Zadaćama se stječe kontinuitet rada, ali one da bi imale smisla moraju imati nastavnikovu vrijednosnu prosudbu, biti pregledane i ocijenjene kako bi učenici imali povratnu informaciju, a samim time i motivaciju za obavljanje zadaća.

U ovoj metodičkoj konstelaciji učenicima se može zadati da sami izaberu jednu domoljubnu pjesmu i da u njoj pronađu elemente samosvijesti, upravljanje emocijama, empatiju, motivaciju i socijalne vještine.

10. Zaključak

Istraživanje metodičkih mogućnosti i stvaranje metoda koje integriraju znanja iz različitih područja znanosti i potiču suradnju među nastavnicima različitih nastavnih predmeta u bitnome se pozitivno reflektira na interakciju učenika i nastavnog sadržaja te nastavnika i učenika. Korespondencija metodike književnosti i psihologije, bilo kroz istraživanje novih načina prenošenja znanja, bilo kroz kategoriju emocija, motivacije i doživljaja s jednu stranu stvara u metodičkom kontekstu novu vrijednost istražujući nove načine i metode prenošenja književnog znanja i otvaranja vitrina umjetničkoj spoznaji, dok s drugu stranu isti ti procesi pridonose razvoju psiholoških spoznaja učenika. Doživljaju kao jednom od polazišta za interpretaciju književnog djela, nužno mora prethoditi motivacija čije ishodište počiva na emocijama. Metodička umješnost u bitnome ovisi o poznavanju i ovladavanju ovih triju psiholoških kategorija od kojih su doživljaj i motivacija dugo i duboko ukorijenjeni u metodiku književnosti dok ulogu i važnost emocija u književnosti, etabliraju tek novija književnoznanstvena istraživanja. U nastavi književnosti emocija tek traži objektivno mjesto svojoj funkcionalnosti.

Emocije u službi nastave književnosti za krajnji cilj imaju učeničku spoznaju o estetskoj vrijednosti književnog djela. Popratne koristi kao što su poticanje

i poučavanje učenika da upravljaju vlastitim emocijama te poticanje vještina za razvoj emocionalne inteligencije samo su dodana vrijednosti koje proizvodi nastava književnosti koja uključuje emociju.

LITERATURA

- BREŠIĆ, Vinko. 1984. *Dobriša Cesarić*. Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta. Zagreb – Liber. Zagreb.
- CULLER, Jonathan. 2001. *Književna teorija – vrlo kratak uvod*. AGM d.o.o. za izdavaštvo i usluge. Zagreb.
- FRANGESŠ, Ivo; ŠICEL, Miroslav; ROSANDIĆ, Dragutin. 1962. *Pristup književnom djelu*. Školska knjiga. Zagreb.
- GLASSER, William. 2000. *Teorija izbora: nova psihologija osobne slobode*. Alinea. Zagreb.
- GOLEMAN, Daniel. 1997. *Emocionalna inteligencija: zašto je važnija od kvocijenta inteligencije*. Mozaik knjiga. Zagreb.
- GOLEMAN, Daniel. 2007. *Emocionalna inteligencija: zašto može biti važnija od kvocijenta inteligencije*. Mozaik knjiga. Zagreb.
- MUSA, Šimun; ŠUŠIĆ, Mirela; TOKIĆ, Marko. 2015. *Uvod u metodiku, interpretaciju i recepciju književnosti*. Sveučilište u Zadru. Zadar.
- OATLEY, Keith; JENKINS, Jennifer M. 2007. *Razumijevanje emocija*. Naklada Slap. Jastrebarsko.
- ROSANDIĆ, Dragutin. 2005. *Metodika književnog odgoja (Temeljni metodičko-književne enciklopedije)*. Školska knjiga. Zagreb.
- SALOVEY Peter; SLUYTER J. David. 1999. *Emocionalni razvoj i emocionalna inteligencija, pedagoške implikacije*. Educa. Zagreb.
- SHAPIRO, Lawrence E. 1997. *Kako razviti emocionalnu inteligenciju djeteta*. Mozaik knjiga. Zagreb.
- SOLAR, Milivoj. 2005. *Teorija književnosti*. Školska knjiga. Zagreb.
- ŠICEL, Miroslav. 1971. *Pregled novije hrvatske književnosti*. Matica hrvatska. Zagreb.
- ŠKREB, Zdenko. 1998. *Književne studije i rasprave*. Alfa. Zagreb.
- VEREŠ, Saša. 1989. *Hrvatski Pariz*. Nakladni zavod Znanje. Zagreb.

***HOMELAND AND EMOTIONS IN CESARIĆ'S POEM
"THE TRUMPETER FROM THE SEINE (MATOŠ IN PARIS)"
IN A METHODOLOGICAL CONTEXT***

Abstract

Awareness of the homeland is one of the foundations of building one's own identity and positive affirmation of belonging and togetherness. The Croatian language as a school subject has importance and a role of national significance. The function of literary content that encourages patriotic emotions in the teaching of the Croatian language has a multifaceted role, both in building the student's personality and in enriching the student's cognitive, aesthetic, moral and worldview being. The success of literary communication between students and literary content, respectively reception, is conditioned by the relationship between emotions, motivation and interpretation. The aesthetic value of a literary creation is determined by a series of value interactions, while the power of a literary word is reflected in the strength of emotions it evokes. In the teaching of literature, the strength of these emotions determines student motivation and interaction with the teaching content. The complexity and universality of the representation of the homeland and emotions in Cesarić's poem „Trumpeter from the Seine (Matoš in Paris)“ provide opportunities for awakening, encouraging and developing patriotic awareness and positive emotions in students in teaching of literature. The aesthetic value and interpretative possibilities of this poem, studied and used in a methodical context, significantly affect the development of emotional intelligence in students who become permanent recipients.

KEYWORDS: *homeland, emotions, „Trumpeter from the Seine (Matoš in Paris)“, teaching of literature, methodology of literature*

ORAL STORIES OF CENTRAL CROATIA IN ZDENKO BAŠIĆ'S AUTHORIAL PICTURE BOOK

Maja VERDONIK

University of Rijeka
Faculty of Teacher Education
mverdonik@ufri.uniri.hr

Kristina POLIĆ

kristina.polic19@gmail.com
UDK: 398.21/22 Bašić, Z.
review article

Abstract

Zdenko Bašić's authorial picture books, Northwest Wind (2011)¹, Moon Shadows (2013)², and Moguti (2020)³ focus on the themes of oral stories from Central Croatia, which the author interprets through a distinctive artistic literary and visual approach. Bašić's aim with these picture books is to preserve the memory of folk traditions that have been orally passed down through generations, encouraging younger generations to cherish the customs and culture of their grandparents. Starting from the theoretical determinants of the story as a type of oral literature, the research analyses Zdenko Bašić's authorial picture books with regard to the presence of characters from Croatian oral stories and with regard to the narrative levels and extent of the storyteller's participation in their verbal and visual discourses. By employing elements from Croatian folklore and Slavic mythology, Zdenko Bašić has crafted an imagined world within his stories, serving as a guide for younger generations in their efforts to preserve nature and the folk heritage of their homeland. Simultaneously, by incorporating motifs from nature, natural phenomena, and fairytale creatures from Croatian oral tradition, Bašić's analysed picture books serve as a medium through which he communicates with both children and adult audiences.

KEYWORDS: *Croatian oral story, Slavic mythology, characters of oral stories, Zdenko Bašić, picture book*

¹ Original title: 'Sjeverozapadni vjetar'.

² Original title: 'Mjesečeve sjene'.

³ Original title also: 'Moguti', which is the name of mythical beings from Turropolje.

Introduction

Contemporary Croatian artist Zdenko Bašić commenced his artistic journey by illustrating books for both domestic and foreign authors. In 2011, he published an authorial picture book titled *Northwest Wind: About Elves and Elemental Beings from the Northwestern Part of Medvednica to the Samobor Hills*⁴. Following this, Bašić released two more authorial picture books with related themes: *Moon Shadows: About Witches and Tales of Nightly Hours from the Northwestern Part of Medvednica and the Samobor Region*⁵ in 2013 and *Moguti: The Forgotten Tale of the Guardians of the Turropolje Meadows*⁶ in 2020.

As evident from the subtitle, these picture books delve into the stories from the northwestern part of Medvednica and the Samobor region, as well as Turropolje, preserved through oral tradition within the author's family. According to Koraljka Jurčec Kos (2011), the illustrations in these picture books are thoughtfully crafted and contain numerous personal experiences intertwined with elements of oral tradition and Slavic mythology. In her words:

“Bašić's branchy characters, with their windswept long hair and blazing eyes, lurk like elves, bogeymen, intoxicatingly beautiful fairies from water wheels, water folk, water spirits... The simplicity of recognizing unique beings, illustrating tradition from spoken words and the silence of dear people, Zdenko Bašić managed to draw this for all of us here.” (Jurčec Kos 2011: 7).

The aim of the paper is to determine the presence of characters from Croatian oral stories of Central Croatia in the verbal and visual discourses of Zdenko Bašić's authorial picture books, with regard to the narrative levels and the extent of the storyteller's participation in them.

⁴ Original title: 'Sjeverozapadni vjetar: O vilenjacima i elementarnim bićima sjeverozapadnog dijela Medvednice pa do Samoborskog gorja.'

⁵ Original title: 'Mjesečeve sjene: O vješticama i pričama noćnih sati sjeverozapadnog dijela Medvednice i Samoborskog kraja.'

⁶ Original title: 'Moguti: Zaboravljena priča čuvara turopoljskih lugova.'

1. Story as a Form of Oral Literature

The Croatian Encyclopaedia defines oral stories in the following way:

“In Croatian oral stories (...), historical and local peculiarities appear within internationally known narrative plots. Real historical figures emerge, intertwining the narrator’s real experiences with fiction drawn from the story. Real historical events are seen and interpreted through the lens of the folk storyteller, thereby creating a form of oral history. By fictionalizing local traditions, they imbue well-known places with spirituality and preserve the memory of the oldest history. The themes and motifs of Croatian mythical (demonological, mythological) traditions are partly international but also regionally diverse.” (CE 2024)

Stipe Botica interprets: “Croatian oral literature and folk tradition offer numerous examples of ancient Croatian pagan life. Even when merged with the Christian worldview, deeply present in Croatian life and customs, remnants from the old beliefs signify an important part of Croatian ethno-spirituality” (Botica 1993: 69). Within oral stories, remnants of various customs and rituals, enchantments, incantations, dark forces, traces of beliefs in the Moon, stars, the Sun, as well as in curses, fairies, fairy children, etc. are contained. There is no nation in the world without customs or beliefs, or some form of superstition based on imagined beings (Botica 1993; Đurić 2001; Zvonar 2014).

Aside from mythical beings, Croatian folk tradition holds significant themes concerning life and death, which can relate to both humans and nature, as both humans and nature are born, develop, grow, and ultimately perish. The connection between humans and nature is evident in the natural change of the seasons, whose sequence and the transformations they bring have greatly shaped the way of life and beliefs of people. Modern lifestyles jeopardize many folk tales and myths due to declining interest and a diminishing number of living narrators and interpreters of customs. This situation threatens to result in the disappearance and forgetting of these traditions due to new social circumstances (Botica 1993; Zvonar 2014).

1.1. Oral history and children's literature

Maja Bošković-Stulli wrote about folk tales⁷ in contemporary culture and their position in relation to children as a readership: “Folk tales in their heyday were an exuberant form of oral creativity with an important artistic function in life, which is now gradually becoming a thing of the past; their characters and motifs inspired and still inspire literary creators in diverse and distinctive ways, and through them the stories live on in contemporary culture; for children, stories have preserved their original charm until today (...)” (Bošković-Stulli 1963: 26). About the beginnings of the publication of oral stories in Croatia, Marijana Hameršak wrote: “A small part of these stories⁸ were fairy tales [which were almost all] marked as folk in the peritext (subtitle, notes, etc.)” (2011: 98). In 1879, Stojanović's *Folk Tales* were published, which did not deviate significantly from the dominant production for children of that time, and whose primary goal was to educate young readers in the folk spirit. In 1888, Stjepan Basariček published *Folk tales* - a book that Štefka Batinić and Berislav Majhut point out as “one of the oldest examples of collaboration with a local author on the illustration of Croatian children's literature” (Hameršak 2011: 147). Zdenko Bašić builds on this tradition with his picture books *Northwest Wind: About Elves and Elemental Beings from the Northwestern part of Medvednica and to the Samobor Hills* (2011), *Moon Shadows: About Witches and Tales of the Nightly hours from the Northwestern Part of Medvednica and the Samobor Region* (2013), and *Moguti: The Forgotten Tale of the Guardians of the Turopolje Meadows* (2020), intended for children but also for adult readers⁹.

⁷ The term folk tale is used according to the terminology of Maja Bošković-Stulli, which the author applies in the book *Folk Tales* (1963), and the term story is used according to the terminology used in the book *Introduction to Children's Literature* by the authors Marijana Hameršak and Dubravka Zime, who use the term story alongside the term fairy tale and fantasy (2015: 234-263).

⁸ The author refers to the stories published in the Croatian children's magazine *Bosiljak* from 1864 to 1868 (Crnković 1978: 102).

⁹ More recently, collections of stories based on the motifs of folk tales have been published by writer Sanja Lovrenčić: *Croatian Fairy Tales* (2009) with illustrations by Ivana Guljašević, and *Croatian Folk Fairy Tales* (2024) with illustrations by Branka Hollingsworth Nara.

2. *Northwest Wind: About Elves and Elemental Beings from the Northwestern Part of Medvednica to the Samobor Hills (2011)*

In the introductory part of the picture book *Northwest Wind: About Elves and Elemental Beings from the Northwestern Part of Medvednica to the Samobor Hills* (2011),

the extradiegetic-homodiegetic narrator of verbal discourse introduces the reader to the story of the wind, which can be considered the central character as it narrates hypodiegetic tales about other characters appearing in the picture book (Bašić 2011: 5). These are mysterious beings from folk tradition, depicted in the visual discourse of the picture book¹⁰, living in darkness, hidden among the branches of trees and blades of grass, or in the light among flowers and people. These beings include fairies, elves, invisible little ones, fortune-tellers, bogeymen, sleep demons, dark ones, death riders, frost, little hunters, doom hounds, witches, water folk, demons, dwarves, and imps. In addition to characters from folk tradition, plants play a significant role in the concept of the picture book, specifically flowers growing in fields and meadows, such as snowdrops, saffron, spring snowflakes, flower bulbs, hellebores, primroses, hyacinths, lily of the valley, and four-leaf clover. These plants, besides being habitats for many mysterious beings, also possess special powers that can be a reward or punishment to humans (Bašić 2011; Marković 2017).

The stories found in the picture book have been passed down through generations, serving as a kind of guidance in people's lives. Whether connected to specific characters or related to particular days of the year when certain tasks in the fields needed to be done, or as expressions of gratitude towards mysterious beings and forces that help people feed their families during challenging times (Bašić 2011).

Nature and everything it brings with it is reflected in the illustrations. In addition to losing contact with our ancestors, the author believes that, faced with the hectic pace of modern life, we have lost contact with nature and the

¹⁰ Cf.: "Double discourse is an essential feature of a picture book insofar as both its verbal (linguistic) and visual (pictorial) text participate in mediating the content. Understanding the picture book as a complete work necessarily depends not only on the individual contributions of the two communication channels, but also on the manner of their joint and mutual cooperation, and on the ways in which they involve the reader in the process of the construction of meaning" (Narančić Kovač 2015: 8).

Earth itself (Jurčec Kos 2011).

The first motifs that appear in the verbal and visual discourse of this picture book are the characters of the grandmother and the branchy little man. As the author notes, the little man represents a combination of the living and the non-living; due to its branches, it is very fragile, like a twig, just like nature. The motif of the grandmother symbolizes all those forgotten stories that have been orally passed down through generations (Mauro 2016).

In creating illustrations for the picture book *Northwest Wind*, Bašić employed computer graphics (Jurčec Kos 2011), and for some of the illustrations, he also used photographs, adding a dimension of authenticity. Bašić incorporates anthropomorphized flowers and other plants mentioned in the picture book into his illustrations, giving them characteristics of the extraordinary, unusual, and supernatural. Through these combinations of living and non-living motifs, as well as the real and the unreal, Bašić brings to readers the enchantment of nature that surrounds us. He encourages them to pay attention and listen carefully to find the little remaining magic of untouched nature in a world that humanity tends to forget and hurt (Bašić 2011).

In addition to the effort to preserve the stories told to him by his grandmothers through this picture book, Bašić employs the illustrations in the final part of *Northwest Wind* to alert the reader to the need to preserve oral traditions and nature. In visual discourse, the penultimate double page of the picture book depicts a peculiar being alongside a bellflower at the landfill. Opposite this scene is an illustration with machines and telephone poles, accompanied by the text in verbal discourse:

“And the forest hyacinths sing in the early dawn and invite the fairy folk and their song. That song is not somewhere far away in fairy tales, but right here beside you, perhaps just beyond this parking lot, there in the grove by the highway or behind that concrete building. And it hides beauty and secrets that anyone willing can still hear and see.” (Bašić 2011: 79).

The extradiegetic-homodiegetic narrator concludes the picture book with a story about the arrival of a new, different world that has disturbed the fairy realm. Fairies began leaving their habitats, and with the departure of the last

fairy, all blessings to the land and the people living in those areas vanished. Along with the fairies, rewards for people's merits, kindness, and respect also disappeared (Bašić 2011). The story contains a kind of warning to the reader: in the courtyards of fairies and forests, silence and stillness have taken over, brought on by the northwest wind in its new onslaught:

“Loud noise spread across the world, fairy springs dried up, and abandoned waste is now in the forests. Here and there, some solitary being still sings softly about the days gone by, waiting for a new morning. It still sings about the beauty now hidden in the noise, about fragrant fields and vast oak forests that stood here, perhaps right here beneath this concrete, beneath this floor, beneath this shop, this shopping centre, this parking lot, this road... The last thing the wind said to me: Don't leave children only with memories.” (Bašić 2011: 79-80).

However, nothing man builds is eternal, and nature will remain in the same place even after man ceases to walk the Earth and dream until the moment it can come alive again. Bašić reminds us of this with the last words and illustrations in this picture book (2011).

3. Moon Shadows: About Witches and Tales of Nightly Hours from the Northwestern Part of Medvednica and the Samobor Region (2013)

The picture book *Moon Shadows: About Witches and Tales of Nightly Hours from the Northwestern Part of Medvednica and the Samobor Region* (2013) represents a continuation of Zdenko Bašić's efforts to preserve the oral stories of the northwest part of Medvednica and the Samobor region from being forgotten. Extradiegetic-heterodiegetic narrators of verbal and visual discourse address readers in the introduction, warning them of the seriousness with which they should devote themselves to the stories that follow. The narration is continued by an intradiegetic-homodiegetic narrator who introduces the character of the Wind into the narration, who on the hypodiegetic level continues to narrate tales about the places which the moonlight does not reach at night, inhabited by many mysterious creatures that the reader could meet in the picture book *Northwest Wind*, such as

witches, demons, invisible little ones, and other beings that enjoy dwelling in darkness.

In the peritext, Lidija Bajuk introduces the reader to the motifs of the picture book¹¹:

“Like a St. George’s gardener on animated headless pages, sow a magical seed that will bloom with yellow-lilac flowers and unlock the fairy doors for passage into a world where no one takes what is not given to them. Where a hurled apple drives away scavengers, buried treasure finds its sharer, a splashed ember dispels the curse, swirling laundry mounts the day, a pollen cloud rejuvenates the spirit. And finally, establish a blessed order in the fairy, fourth age of silence.” (2013).

The characters in the tales of the picture book *Moon Shadows* are mysterious beings that dwell in the night and darkness, hidden from the rest of the world. Among the central characters are witches or sorceresses, which remind the narrator of his childhood spent in nature, simultaneously recalling family stories – legends about an unusual ancestor whom Zdenko Bašić referred to as an “aunt” and who, according to family tradition, was a witch¹².

Other beings, according to tradition, also appear in the dead of night and prey on unsuspecting passersby who are unfamiliar with the legends or have not yet encountered beings such as doom hounds, death riders, demons, little spirits, dragons, and others (Bašić 2013).

In addition to witches, a recurring motif in the picture book is the motif of the Moon. All the beings in this picture book live under the cover of night, beneath the Moon and its shadows that hide them from curious or frightened gazes. Although the Moon motif is not present in every illustration of the picture book, the combination of colours and shades used by Bašić suggests to the reader the prevailing nocturnal atmosphere of the stories

¹¹ The term peritext refers to elements present in the work such as the title of the book, chapter title, author’s name, preface, dedication, epigraph, and notes (Grdešić, 2015: 111, according to Genette, 1997).

¹² According to popular belief, a witch is a woman, rarely a man, with supernatural powers that she uses exclusively to harm people, animals, and plants. (Hrvatska enciklopedija, online edition. Lexicographic Institute Miroslav Krleža, 2013 – 2024. Accessed on 7/4/2024 <https://www.enciklopedija.hr/clanak/vjestica>).

(Bašić 2013).

In the visual layer, Bašić has depicted the world of witches – sorceresses who, according to tradition, could be encountered in small towns and villages, by including illustrations of signs indicating their presence in the region, their relationship with other mysterious beings in the long cold nights, and ultimately, by illustrating the appearance of witches, who are often hidden behind black scarves. The illustrations also include walnut trees under whose canopies witches used to hide and perform their rituals (Bašić 2013).

The visual layer of this picture book also contains visually stylized pages from old books as a kind of hypodiegetic stories, such as excerpts from old Kajkavian dictionaries and other valuable ethnographic material, enriching the illustrations with a dimension of patina and archaism. In illustrations, the passage of time is depicted with clock motifs, as well as the motifs of everyday calendars and lunar phase calendars, associated with the activities of witches, but also by referring to those days in the year that celebrate Christian holidays, such as St. George's Day and others (Bašić 2013).

The extradiegetic-heterodiegetic narrator concludes the nocturnal tale of Moon Shadows by offering an answer to the question:

“How to recognize a witch – the evil one from the good one – the wise sorceress? (...) Those who are wise will have only what they can create themselves, what is naturally given to them. And although it may be invisible and inconspicuous to everyone when such a witch leaves the world, she departs in peace because her treasure is rooted in a spirit and wisdom that do not perish with the body.” (Bašić 2013: 105).

4. Moguti: The Forgotten Tale of the Guardians of the Turopolje Meadows (2020)

The picture book *Moguti: The Forgotten Tale of the Guardians of the Turopolje Meadows* was published in 2020 as a result of the author's collaboration with the Turopolje Museum and the Perunfest event.

According to scientific research, alongside the centuries-old tradition of Christianity in Croatia, many beliefs in the supernatural and the forces of nature, which are observed and worshipped, have persisted in the folk culture (Novak 2007; Matijašić 2020). To maintain a certain balance in nature,

humans must appease them, as was believed to be the case with the moguti. According to folk traditions in the Turopolje region, the moguti are protectors of villages and places, not known to everyone but acknowledged to exist, watching over the village. The duality of the moguti's nature is reflected in their relationship with the villagers, as the moguti "give but also take, reward, and punish," depending on people's attitudes towards them (Vrkić 1995; Matijašić 2020: 4).

In folk tales, the moguti are also mentioned as the children of the god Perun, the supreme deity in Slavic mythology. Perun was the god of thunder, who brought light and fire to humans, followed by thunderstorms. Due to his benevolence, he was considered the god of the earth and people, always wishing well to humanity as a great benefactor. Since Perun was the god of thunder, and the moguti were considered his children, it can be inferred that the moguti, in the course of their internal struggles, brought thunderstorms to showcase their strength (Balog 2011; Sučić 2013; Bašić 2020).

The story of the moguti is narrated by extradiegetic-heterodiegetic narrators of verbal and visual discourse. In addition to the moguti, the central motif of the picture book is the oak tree, specifically the pedunculate oak, which has been considered the sacred tree of the ancient Slavic god Perun and the home of his children, the moguti. Oak wood has been historically and is still used for constructing various buildings such as houses and churches, as well as crafting tools, weapons, and furniture. Therefore, on the initial pages of the picture book, its author Zdenko Bašić combines knowledge about the forgotten churches and estate homes in Turopolje that had been constructed from oak wood. For travellers wishing to follow the paths of the moguti, a map of the remains of these properties is provided, still surviving despite unfavourable conditions (Matijašić 2020).

The illustrations include motifs from Slavic mythology, such as modernized depictions of the Slavic gods, the brothers Perun and Veles (Jurčec Kos 2020).

Bašić used a combined technique that involves photography, models, and costumed dolls, digital drawing, as well as acrylic and watercolour for the finishing touches (Car 2020).

Included in the picture book are hypodiegetic verbal-visual parts of documentary texts framed with painted antique picture frames or printed on backgrounds of different colours, etc. According to the author, the theme

of the picture book *Moguti* is also close to his heart because of the memory of his grandmothers and his grandfather, who was a carpenter and through whom he forged a childhood bond with oak. Therefore, Bašić added a father figure as an element of self-portrait to the visual layer of the picture book, and the figure of a boy who represents his son, thereby exploring his own roots (Car 2020).

Extradiegetic-heterodiegetic narrators of verbal and visual discourse on the last pages of the picture book invite the reader to return to nature and live in unity with it, just as the moguti did from ancient times – as the guardians of people and the forests in which they lived and breathed as one being:

“Whatever we may think about the forgotten tales of old times, we must still wonder if we will see another centuries-old oak in the time remaining when we grow up, or if it will become a memory (...). Will the children who come after us still know the oaks our grandmothers loyally guarded, with the moguti planting acorns to renew ancient forests every year? Perhaps the games played under the trees were livelier when the moguti watched over the children from the trunks than the games played now, when forests stand empty and distant. Coloured only by digital reality and explanations that arrive through wires and impulses which shape and count the time standing before us.” (Bašić 2020: 33-35).

5. Conclusion

Zdenko Bašić’s authorial picture books, *Northwest Wind*, *Moon Shadows* and *Moguti* rely on the oral stories and folk tradition of the northwest part of Medvednica, Samobor, and Turopolje, including motifs from Slavic mythology, which were narrated to the author by his grandmothers during his childhood (Bajuk 2011). The tales alternate between extradiegetic and intradiegetic levels of narration in verbal and visual discourses, which also include some hypodiegetic tales about characters from folklore, such as fairies, elves, witches, and the moguti. The peritexts of these picture books include prefaces with critical reviews and texts by Lidija Bajuk, Koraljka Jurčec Kos, and Josipa Matijašić, as

well as glossaries explaining words and symbols in the final part of the picture books.

The purpose of Bašić's picture books is not only to bring cultural heritage and ancestral culture closer to contemporary readers but also to encourage them to preserve the natural environment. Faced with a hectic way of life and technological progress, humans present a great danger to the little remaining untouched nature hidden from human sight. Zdenko Bašić calls on the reader to become aware and take control of their actions, to return to the nature from which they originated, and ultimately, to try to leave future generations with not only memories but also something worth preserving. The goal of these picture books is to preserve folk traditions and heritage and encourage younger generations to cherish the customs and culture of their grandparents, as Zdenko Bašić does with his picture books.

LITERATURE AND SOURCES

- BAJUK, Lidija. 2011. „Sjeverozapadni vjetar: Dugovječne vjetrove priče s obronaka Medvednice i Samoborskog gorja”. [“Northwest wind: Long-lived wind stories from the slopes of Medvednica and the Samobor Mountains”]. Bašić, Zdenko. *Sjeverozapadni vjetar: O vilenjacima i elementarnim bićima sjeverozapadnog dijela Medvednice pa do Samoborskog gorja*. Ur. Ozmec, Nataša. Planetopija. Zagreb. 6.
- BALOG, Vid. 2011. *Hrvatska bajoslovlja. [Croatian mythology]*. Zagreb: Agram.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja. 1963. *Narodne pripovijetke. [Folk tales]* Zagreb: Matica hrvatska.
- BOTICA, Stipe. 1993. „Mitološki slojevi hrvatske usmene književnosti”. [“Mythological layers of Croatian oral literature”]. *Croatica*, 23/24 (37-38-39), 69 – 76. <https://hrcak.srce.hr/214524> (Accessed on 12 April 2021)
- CAR, Maja. 2020. *Znate li tko su mogli? [Do you know who the mogli are?]*. Zagreb. <https://www.vecernji.hr/kultura/iz-turopolja-su-mogu-letjeti-upravljati-munjama-pretvoriti-se-u-prasca-i-nastaju-iz-zira-1394568> (Ac-

- cessed on 27 March 2021)
- CRNKOVIĆ, Milan. 1978. *Hrvatska dječja književnost do kraja XIX stoljeća*. [Croatian Children's Literature by the End of the 19th Century]. Zagreb: Školska knjiga.
- ĐURIĆ, Tomislav. 2001. „Etnološko-folkloristički zapisi Ivana Kukuljevića-Sakcinskog u Danici Ilirskoj (1842.–1846.)”. [“Ethnological-folkloristic records of Ivan Kukuljević-Sakcinski in Danica Ilirska (1842–1846)”]. *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, (12-13), 287 – 292. <https://hrcak.srce.hr/135125> (Accessed on 10 April 2021)
- GRDEŠIĆ, Maša. 2015. *Uvod u naratologiju*. [Introduction to narratology]. Zagreb: Leykam international d.o.o.
- HAMERŠAK, Marijana. 2011. *Pričalice: O povijesti djetinjstva i bajke*. [Tales: About the history of childhood and fairy tales]. Zagreb: Algoritam.
- HAMERŠAK, Marijana; ZIMA, Dubravka. 2015. *Uvod u dječju književnost*. [Introduction to children's literature] Zagreb: Leykam international d.o.o.
- JURČEC KOS, Koraljka. 2011. „Sjeverozapadni vjetar: Za sve one koji se pitaju...”. [“Northwest wind: For all those who wonder...”]. Bašić, Zdenko. *Sjeverozapadni vjetar: O vilenjacima i elementarnim bićima sjeverozapadnog dijela Medvednice pa do Samoborskog gorja*. Ur. Ozmec, Nataša. Planetopija. Zagreb. 7.
- JURČEC KOS, Koraljka. 2020. „Moguti i zaboravljena priča”. [“Moguti and the forgotten story”]. Bašić, Zdenko. *Moguti: Zaboravljena priča čuvara turopoljskih lugova*. Muzej Turopolja. Velika Gorica. 5.
- MARKOVIĆ, Danijela. 2017. „Zdenko Bašić – dobitnik Velike nagrade Šestog hrvatskog biennala ilustracije”. [“Zdenko Bašić – winner of the Grand Prix of the Sixth Croatian Illustration Biennale”]. *ZDENKO BAŠIĆ: Vjetrove sjene/Shadows of the Wind*. Ur. Jurčec Kos, Koraljka; Marković, Danijela. Galerija Klovićevi dvori. Zagreb. 11 – 15.
- MATIJAŠIĆ, Josipa. 2020. „Moguti: Hrast je krov, hrana, lijek i hram”. [“Moguti: Oak is a roof, food, medicine and a temple”]. *Moguti: Zaboravljena priča čuvara turopoljskih lugova*. Muzej Turopolja. Velika Gorica, 4.
- MAURO, Isabella. 2016. *Zdenko Bašić: Priča je moj medij* [The Story Is My Medium]. <https://gkr.hr/magazin/razgovori/zdenko-basic-prica-je-moj-medij--a-1230> (Accessed on 1 January 2024)
- NARANČIĆ-KOVAČ, Smiljana. (2015). *Jedna priča – dva pripovjedača: Slikovnica kao pripovijed*. [One Story and Two Narrators: The Picturebook

- as a Narrative*] Zagreb: Artresor naklada.
- NOVAK, Marija. 2007. *Tragovi hrvatske mitologije*. [Traces of Croatian mythology]. Institut za etnologiju i folkloristiku. Zagreb.
- SUČIĆ, Nikola. 2013. *Hrvatska narodna mitologija. Biserje priča čarobnog carstva drevnih vremena*. [Croatian folk mythology. Pearls of stories of the magical realm of ancient times]. Edicije Božičević. Zagreb.
- VRKIĆ, Jozo. 1995. *Hrvatske predaje o vilama, vješticama, vrazima i drugim nadnaravnim bićima*. [Croatian legends about fairies, witches, devils, and other supernatural beings]. Glagol. Zagreb.
- ZVONAR, Ivan. 2014. *Pregled povijesti kajkavske usmene književnosti*. I. dio. [An overview of the history of Kajkavian oral literature. Part I.]. Hrvatska udruga Muži zagorskoga srca. Zabok.
- Usmena književnost. [Oral literature]. 2024. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. [Croatian Encyclopedia, online edition]. The Miroslav Krleža Institute of Lexicography. Zagreb.

ZDENKO BAŠIĆ'S AUTHORIAL PICTURE BOOKS

- BAŠIĆ, Zdenko. 2011. *Sjeverozapadni vjetar: O vilenjacima i elementarnim bićima sjeverozapadnog dijela Medvednice pa do Samoborskog gorja*. [North-west Wind: About Elves and Elemental Beings from the Northwestern Part of Medvednica to the Samobor Hills]. Planetopija. Zagreb.
- BAŠIĆ, Zdenko. 2013. *Mjesečeve sjene: O vješticama i pričama noćnih sati sjeverozapadnog dijela Medvednice i Samoborskog kraja*. [Moon Shadows: About Witches and Tales of Nightly Hours from the Northwestern Part of Medvednica and the Samobor Region]. Planetopija. Zagreb.
- BAŠIĆ, Zdenko. 2020. *Moguti: Zaboravljena priča čuvara turopoljskih luga*. [Moguti: The Forgotten Tale of the Guardians of the Turopolje Meadows]. Muzej Turopolja. Velika Gorica.

USMENE PRIČE SREDIŠNJE HRVATSKE U AUTORSKIM SLIKOVNICAMA ZDENKA BAŠIĆA

Sažetak

Autorske slikovnice Zdenka Bašića Sjeverozapadni vjetar (2011), Mjesečeve sjene (2013) i Moguti (2020) tematiziraju motive usmenih priča Središnje Hrvatske, koje autor interpretira osebujnim umjetničkim književno-likovnim pristupom. Bašićev je cilj ovim slikovnicama sačuvati sjećanje na narodne predaje prenošene generacijama usmenim putem te potaknuti mlađe naraštaje da njeguju običaje i kulturu svojim baka i djedova. Polazeći od teorijskih odrednica priče kao vrste usmene književnosti, istraživanjem se analiziraju autorske slikovnice Zdenka Bašića s obzirom na prisutnost likova hrvatskih usmenih priča u navedenim slikovnicama, te s obzirom na pripovjedne razine i opseg sudjelovanja pripovjedača u njihovim verbalnim i vizualnim diskursima. Koristeći elemente hrvatskih narodnih predaja i slavenske mitologije, Zdenko Bašić je u svojim pričama kreirao zamišljeni svijet koji mlađim generacijama može biti putokaz u težnji za očuvanjem prirode i narodne baštine svoje domovine. Ujedno, uključivanjem motiva prirode i prirodnih pojava, te bajkovitih bića hrvatske usmene predaje, analizirane slikovnice poslužile su Zdenku Bašiću kao medij pomoću kojeg se istovremeno obraća dječjoj čitateljskoj publici kao i odraslim čitateljima.

KLJUČNE RIJEČI: *hrvatska usmena priča, slavenska mitologija, likovi usmenih priča, Zdenko Bašić, slikovnica*

KONCEPCIJA DOMOLJUBLJA U PARATEKSTUALNIM SASTAVNICAMA DJEČJE PROZE O DOMOVINSKOM RATU

Sanja VRCIĆ-MATAIJA

Sveučilište u Zadru
Odjel za nastavničke studije u Gospiću
smataija@unizd.hr
UDK: 821.163.42-3.09-93
izvorni znanstveni članak

Sažetak

U skladu sa suvremenom kontekstualnom naratologijom, u čijem je fokusu odnos konteksta i povijesnosti, u radu se na odabranom korpusu dječje proze o Domovinskom ratu analiziraju paratekstualne sastavnice (Genette 1997) koje okružuju književni pripovjedni tekst. Analizom su obuhvaćeni prostorne, vremenske, supstancijalne i funkcionalne osobitosti naslova, posveta, epigrafa, predgovora/pogovora i bilježaka s ciljem utvrđivanja domoljubnih koncepata koji se u njima prezentiraju. Smješteni na jakim pozicijama, napisani kao tekstovi prvim izdanjima, analizirani paratekstovi svojevrsni su komentari onodobne hrvatske ratne stvarnosti, usmjereni dječjoj, ali i odrasloj čitateljskoj publici. Imenovani slikovitim, tipološki raznolikim naslovima, s posvetama djeci ratnim stradalnicima, obilježeni religioznim citatima, domoljubnim i dokumentarističkim tekstovima predgovora i/ili pogovora i bilješki, djelujući između književnog teksta i konteksta, interpretirani paratekstovi unutar opusa dječje proze o Domovinskom ratu skreću pozornost na referentnu stvarnost, komentiraju je i prezentiraju različite koncepcije domoljublja koje se i pripovjedno oblikuju.

KLJUČNE RIJEČI: *dječja proza o Domovinskom ratu, koncepcija domoljublja, naratologija, paratekstovi*

Uvod

Pitanja odnosa književnosti i stvarnosti, aktualna od početaka znanstvenog bavljenja književnošću, posebno su zanimljiva kad je riječ o književnim tekstovima koji su svoju motivaciju pronašli u neposrednoj društvenoj stvarnosti, napose ratom narušenoj zbilji, tim više ako su nastajala za vrijeme ratnih događanja, bez većeg vremenskog odmaka, otvarajući pitanja društvene uloge književnosti. Kad je riječ o dječjoj književnosti, vrlo se često, uz estetsku i zabavnu, spominje i njezina edukativna, sve češći i terapijska uloga. Izostanak razmatranja paratekstualnih sastavnica koja ulaze u cjelovitost knjige, napose onih koje su motivirane temom Domovinskog rata u Hrvatskoj, poslužilo je kao poticaj primjeni postklasičnog naratološkog metodološkog modela u interpretaciji paratekstualnih sastavnica dječje proze o Domovinskom ratu kako bi se pokušao naći odgovor na pitanje reprezentiranja domoljublja u sastavnicama knjiga koje okružuju književni narativ, bez kojih je klasična interpretacija nepotpuna. Udaljivši se od interesa za formalna obilježja pripovjednih tekstova, prebacujući u fokus svoga znanstvenog interesa proučavanje teksta i njegova konteksta, slijedom pripovjednog obrata, „poststrukturalistička kritika naratologije razotkriva paradoksalnu logiku pripovjednoga teksta – ako događaj prethodi pripovijedanju, onda je priča o događajima naknadan učinak pripovjednoga diskursa“.¹ Zato postklasična naratologija od 1980-ih premješta naglasak istraživanja s priče na samo pripovijedanje kao komunikaciju u društvenom i ideološkom okružju, fokusirajući se na kontekst, povijest, ideologiju kao nužne sastavnice za razumijevanje pripovjednoga teksta. Genette u svojoj studiji *Paratexts: Thresholds of Interpretation* (1997.) naziva takve sastavnice *pragovima, predvorjem, predsobljem ili graničnom zonom*, međuprostorom „između književnoga teksta i vanjskoga svijeta.“ (Lovrić i Jeleč 2021), svojevrsnim komentarima koji mogu biti autorski i/ili urednički, a u koje ubraja: naslove (podnaslove), naslovnice, posvete, epigrafe, predgovore/pogovore i bilješke. U svakom slučaju, takva privilegirana mjesta, bez kojih književni tekst ne postoji, imaju veliki utjecaj na publiku, skrećući pažnju od teksta k autoru, njegovu kulturom i ideološkom imaginariju.

¹ Naratologija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 3.9.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/naratologija>

Društveno-politički i kulturološki kontekst devedesetih godina prošloga stoljeća u globalnom i nacionalnom smislu bitno se razlikuju. S jedne je strane moguće uočiti pojavu globalizacijske integracije, a s druge, unutar nacionalnog okvira, svjedočimo razaranju i ratu. „Riječ je o desetljeću u kojemu je Hrvatska postala nezavisna država, ali u teškom i iscrpljujućem ratu.“ (Bagić 2016: 96) Godinu 1991. većina književnih teoretičara i povjesničara uzima kao prekretnicu u povijesti hrvatske književnosti obrazlažući je napuštanjem jednog i prihvaćanjem drugog vrijednosnog sustava.

„Stoga književnu produkciju u Hrvatskoj u proteklih dvadesetak godina možemo uvjetno podijeliti na predratnu i na onu ratnu i poratnu. Rat, treba to naglasiti, nije prekinuo sve tendencije iz osamdesetih: razigrani pluralitet stilova i modela i dalje je ostao glavnim obilježjem produkcije. No, rat je ipak inicirao važno strukturno i tematsko prestrukturiranje hrvatskog romana i zato ga, u književnopovijesnom smislu, vidimo kao određenu cezuru, kakvu se u mnogih pisaca prepoznaje kao radikalni tematski zaokret prema stvarnim problemima i egzistencijalnoj drami hrvatskoga naroda.“ (Nemec 2003: 412)

Traumatično ratno iskustvo na poseban se način odrazilo i u književnosti. U tom je smislu odnos prema domovini, njezinoj ugroženosti i stradavanju oblikovao pojačan domoljubni osjećaj koji se u različitim područjima društvenog i kulturnog života manifestirao na različite načine. Ratna je zbilja iz devedesetih godina afirmirala različite oblike dokumentarističkih književnih tekstova (dnevnika, autobiografija, priče s bojišta i sl.), a u hrvatskoj se dječjoj književnosti realizirala u fantastičnom i realističkom modusu, s manjim ili većim dokumentarističkim obilježjima koja su svoju potvrdu našla i u paratekstualnim sastavnicama.

„Devedesete su donijele radikalne promjene: prelazak iz komunističkog sustava u demokratski, stvaranje hrvatske države te Domovinski rat. Svaki je od ovih čimbenika temeljito potresao hrvatsku dječju književnost.“ (Majhut 2008: 208-209)

Većina autora unutar hrvatske umjetnosti, bez obzira na estetsko umijeće i umjetničku praksu, u svoje tekstove ugradila *antiratnu semiologiju* (Bagić

2016). To su posebno činili autori hrvatske dječje književnosti smatrajući to svojom dužnošću. Hranjec (2005.) ističe kako su brojni afirmirani dječji književnici (Mladen Kušec, Stjepan Tomaš, Maja Gluščević, Nada Iveljić i dr.), čim je započeo Domovinski rat, vrlo brzo reagirali pisanjem književnih djela svjedočeći „o snažnom emotivnom odnosu prema temi, a žanrovski su bliski nefikcijskom tekstu jer žele ponajprije svjedočiti snagom činjenica.“ (Hranjec 2005: 136) U tom je smislu, na odabranom opusu hrvatske dječje proze o Domovinskom ratu, objavljujane od devedesetih godina, zanimljivo istražiti način na koji se, u vremenu izrazite ugroženosti domovine, oblikovao emocionalni odnos prema domovini, ali kroz vanjske reprezentacije knjiga, verbalne i neverbalne kôdove koji okružuju pripovjedni tekst čineći s njime cjelinu knjige, te kako se društvena stvarnost odrazila na *pragove* književnih tekstova namijenjenih djeci.

Na istraživačkom korpusu od devetnaest prvih izdanja prozih djela (pripovijesti i romani) dječje književnosti (uključujući i adolescentka književna djela) s temom Domovinskog rata, napisanih i/ili objavljenih tijekom devedesetih godina (za vrijeme ili neposredno nakon Domovinskog rata), slijedom Genettove teorije paratekstualnosti (1997.) te tumačenja pojma parateksta u okviru suvremene naratologije (Buljubašić 2017; Grdešić 2015; Lovrić i Jeleč, 2021), postavljeni su sljedeći interpretacijski ciljevi: koje sastavnice izvan književnog pripovjednog teksta ulaze u cjelinu knjige (djelo); gdje su locirani paratekstovi, kad su nastali, tko im je autor, koja im je uloga; što književni pripovjedni tekst dobiva produktima koji ga okružuju te na koncu kakav se domovinski koncept iščitava iz sastavnica djela koje nazivamo paratekstualnima.

Uzimajući u obzir činjenicu da je domoljublje povijesno uvjetovana kategorija, u naratološkoj se interpretaciji paratekstualnih sastavnica hrvatske dječje proze o Domovinskom ratu polazi od teze da je domoljublje izrazito poželjna etička vrijednost koja podrazumijeva ljubav prema domovini, zavičaju, domu i ljudima koji ih čine, posebno intenzivirana u trenutku domovinske ugroze. Kao izrazita vrijednost nacionalnog identiteta, koja pretpostavlja ljubav prema domovini te privrženost zajednici i njenim idealima, „domoljublje podrazumijeva pozitivan osjećaj pripadnosti“ (Brezovec; Ježovita; Perkov, 2023: 589), etički ideal i kolektivnu vrijednost, neovisno o različitim pitanjima koja se otvaraju u raspravama o kritičkom i nekritičkom domoljublju.

1. Paratekstualne sastavnice hrvatske dječje proze o Domovinskom ratu

S obzirom na to da su prozna djela o hrvatskoj dječjoj književnosti o Domovinskom ratu bila predmetom niza znanstvenih radova i studija, u kojima je izostala analiza njihovih paratekstualnih sastavnica, pozornost će ovoga istraživanja biti usmjerena upravo na *pragove*, okružja locirana prije i/ili poslije književnog teksta smještajući ga time u određeni kontekst svijeta, doprinoseći cjelini knjige/djela. Genette je podijelio paratekst na peritekst i epitekst. Peritekstom smatra onaj dio parateksta koji je uključen u knjigu, ono što se nalazi unutar korica knjige, ali nije dio književnog teksta. Epitekstovi su tekstovi koji se pojavljuju izvan knjige (npr. intervjui, kritike i sl.) i koji u našem slučaju nisu predmet istraživanja (s iznimkom djela *Moj tata spava s anđelima*). Slijedom Genettova određenja parateksta², koje pretpostavlja pet temeljnih sastavnica (prostornu - *gdje se nalazi paratekst?*, vremensku - *kad se paratekst pojavio?*, supstancijalnu - *na koji je način paratekst prisutan?*, pragmatičnu - *tko je autor parateksta i komu je namijenjen?* te funkcionalnu - *koji je cilj, svrha parateksta?*), radom se istražuju paratekstualne sastavnice prvih izdanja: naslovi, naslovnice, posvete, epigrafi, predgovori/pogovori i bilješke. Kad je riječ o autorstvu paratekstualnih sastavnica, vrlo se često ističe njihova dvostruka pripadnost, o čemu piše i Grdešić u svojoj studiji o naratologiji:

„Čini se, stoga, da će odgovori na ova pitanja uvelike ovisiti o našoj interpretaciji pojedinog pripovjednog teksta, no pritom ne treba izgubiti iz vida Genetteovu prvotnu definiciju parateksta. Naslov romana, naslovi poglavlja i epigraf nalaze se na granici, oni su istovremeno i unutar i izvan teksta, te se stoga mogu istodobno pripisati i pripovjedaču i autoru. Treba im pristupati imajući na umu da je ta dvostruka pripadnost njihovo ključno obilježje.“ (Grdešić 2015: 112)

² U radu se koristi pojam parateksta za oznaku konvencionalnih peritekstualnih sastavnica koji uglavnom služe kao nadopune pripovjedinim tekstovima koje okružuju, „(...)ostaju na rubu pripovjednog diskursa, nemaju konstitutivnu narav te priča i dijegetički univerzum funkcionira neovisno o njima(...)“ (Buljubašić 2024: 6).

Uvažavajući činjenicu o slobodi književne interpretacije, u analizi autorstva paratekstualnih sastavnica, gdje je god moguće, uzeli su se u obzir činjenični podatci, a dvojbeni mjesta ostavljaju se interpretativno otvorena.

2. Kako je sve počelo?

U kontekstu utjecaja društvene zbilje na književnu produkciju, 1991. godine pokrenuta je nova edicija dječje biblioteke - *Ratna vjeverica* u sklopu zagrebačke *Mladosti*. Urednička koncepcija bila je usmjerena na oblikovanje ratnom stvarnosti inspiriranih književnih tekstova prikladnih dječjim recipijentima. U navedenoj su biblioteci objavljena 4 književna djela s temom Domovinskog rata: Mladen Kušec, *Ubili su mi kuću*; Maja Gluščević, *Bijeg u košari*; Nikola Pulić, *Strah me, mama* i Stjepan Tomaš, *Moj tata spava s anđelima*, s ujednačenim nakladničkim materijalnim, prije svega vizualnim identitetom, najupečatljivijim po simbolu Vjeverice koja je u novoj nakladi dobila ruho iz sfere vojne i vojničke semantike te postala zaštitni znak serijala u četiri naslova³. U ediciji *Ratne vjeverice* u gornjemu lijevom kutu nalazi se „trokutasti dio s natpisom i crtežom vjeverice u bojama maskirne uniforme, što je također dizajnirao Krešimir Haluga. Te knjige izgledom uopće ne podsjećaju na Vjevericu, tanke su, drugačijega formata, mekih korica, tiskane na žućkasto-smeđemu papiru i na kraju ne donose popis prethodnih izdanja u istoj biblioteci.“ (Radošević 2016: 108). Ilustratori navedenih naslovnica: Joško Marušić, Antun Babić i nakladnik ratnoj su temi prišli raznoliko: od isticanja nacionalne zastave i naoružanih ratnika, preko motiva zastrašujućih čudovišta i razorenih kuća, funkcionalno usmjerenih podcrtavanju ratnih strahota i domovinske simbolike. Nakon *Mladosti*, i druge su nakladničke kuće počele objavljivati dječja književna djela s temom Domovinskog rata; devedesetih godina u *Alfi* je objavljeno najviše dječjih knjiga s ratnom tematikom, potom u *Mosti*, *Marijan knjizi*, *Znanju (Hit junior)*, *AGM-u*, *Lori*, *TIPEX-u*, *Zagrebačkoj stvarnosti*, *Mojoj knjizi*, *Biblioteci Rast* te u *Medicinskoj nakladi*. Sve je, zapravo, započelo Kušecovom uredničkom knjigom *Ubili su mi kuću*, sabranom od autorovih književnih opservacija

³ O skretanju pozornosti čitateljima s obzirom na vizualnu oznaku nakladnika piše i Genette navodeći kako serijska izdavačeva oznaka ukazuje potencijalnom čitatelju na vrstu djela: „The series emblem, even in this mute form, therefore amplifies the publisher's emblem, immediately indicating to the potential reader the type of work(...)“ (Genette 1997: 22).

ratnih događanja, primjerenijih odraslom čitatelju, dokumentiranih dječjim, medijskim i medicinskim dokumentima. Riječ je o postmodernističkom kolažu⁴ sastavljenom od autorovih reporterskih zapisa, dječjih sastavaka od kojih mnogi figuriraju kao molitve za domovinu⁵, dječjih likovnih radova, bolničkih izvješća o djeci žrtvama rata, novinskih naslova i članaka inspiriranih ratom. Zbirka u cijelosti, svojom dokumentarnošću i autentičnošću, funkcionira kao primjer faktografske, uvjetno nazvane paratekstualne proze koja se referira na onodobnu hrvatsku stvarnost; svojevrsni je odgovor društvenoj, političkoj i kulturnoj hrvatskoj zbilji oblikovan kao autentični dječji iskaz i autorov komentar; to je proza u kojoj se gube granice između teksta i parateksta, teksta i konteksta, izvana i iznutra, svjedočeći dvostruku vizuru ranjene domovine – one sagledane očima djeteta i one viđene očima odrasle osobe, prije svega autora, ali i urednika, nakladnika.⁶ Sve sastavnice knjige, tekstualne i vizualne (vojno-maskirna vizualna obilježja *Ratne vjeverice* i dječje ilustracije), dokument su i komentar jednog vremena svedenog na kratak vremenski raspon iz 1991. godine u kojemu su djeca Dalmatinske zagore izgubila svoj dom. „U ovoj knjizi užas rata protiv Hrvatske zabilježen je tek kroz pet dana stradanja djece iz Dubravica, Lišana Ostrovičkih, Dobre Vode, Lukšića i Prisole.“ (Kušec 1991: 6). Metonimijski naslov knjige – *Ubili su mi kuću*, proizišao iz dječje percepcije ratne zbilje (riječ je izreci šestogodišnje Ruže), figurira kao dječje priznanje smrti doma, domovine svedene na kuću, zavičaj, obitelj, jer - kuća je dom, dom je zavičaj, a zavičaj je „domovina u malom, osobna domovina“ (Rosandić, 1975: 9). Nakladnikov paratekst u obliku uvodne bilješke (*note*) urednice Vere Barić (prisutan i u ostalim izdanjima), kao svojevrsni posrednik između knjige i dječjih čitatelja, funkcionira kao objašnjenje novog izdavačkog ruha prilagođenog potrebama vremena, kao poticaj njegovanja čitalačkih aktivnosti djece u ratnim okolnostima, kao optimistično prizivanje mirnodopskog ozračja i ambijenta normalnog djetinjstva, kao utjeha prognanima.

⁴ Kolaž kao postupak ili žanr građen od faktocitata Dubravka Oraić Tolić tumači kao „oblik transsemiotičke citatnosti u kojemu se u umjetnosti citira zbilja, sam predmetni materijalni svijet“ (Oraić Tolić 2019: 177), pri čemu u književnom kolažu autorica verbalne aдекватne vidi u citatima iz novinskih tekstova, dokumentarne kronike i sl., što navedeno djelo potvrđuje.

⁵ „Ja molim svim svojim srcem Gospu da nam sve ljude hrvatske sačuva smrti i pakla./Molim te da sva Hrvatska sja u zlatu/Molim te da sva djeca budu sretna/Molim te./Gospo, daj mom tati u selu da ne bude ranjen ili mrtav./Molim te umiri srpski narod od prokletosti./Molim te. Gospo, pomoz mi“ (Neven iz Lišana Ostrovičkih; u: Kušec, 1991).

⁶ Ovaj tip proze jednim svojim dijelom blizak je oređenju multimedijalne proze o čemu piše i Ivana Buljubašić u svojoj disertaciji (2024.).

„Draga djeco, godinama ste odrastali uz knjige iz biblioteke Vjeverica. Mali princ, Petar Pan, šegrt Hlapić, Koko bili su nerazdruživi prijatelji vašeg djetinjstva. Danas, u teškim i dramatičnim trenucima naše domovine Hrvatske, u kojoj se vodi bezumni rat, vaša je igra naglo i okrutno prekinuta. Želja nam je da knjiga i nadalje bude vaš najdraži prijatelj, ma gdje se nalazili, u skloništima, u zbjegovima, izvan domovine. Zbog toga smo započeli objavljivanjem knjige pod zajedničkim nazivom RATNA VJEVERICA. Ona će vas hrabriti, pomagati vam da ne zaboravite na leptire i vjeverice i pripremite se za vrijeme kad ćete opet moći nastaviti sa svojim bezbrižnim igrama (...)“ (Barić 1991: 5)

Emocionalno markiran autorski autentični paratekst Mladena Kušeca stilistikom jezičnog izraza nadilazi dječju čitateljsku publiku donoseći poetizirani revolt uvrijeđenog i žalosnog autora, gorčinu i sarkazam zbog ravnodušnosti onodobne Europe te snažno istaknut domoljubni naboj metonimijskim iskazom vjere u domovinsku pobjedu.

„(...)Po zagrebačkim ulicama počinje padati kiša, neobična, crna. Čini mi se, to iz nas suze na najžalosniji način odlaze. Ljubav i tuga rastu uokolo i u crnoj kiši pretvaraju se u neizmjernu bol hrvatsku koja, jer nema više suza, ostaje u ruševinama djetinjstva, ljubavi, obitelji, svakom Dalju i Vukovaru hrvatskome. Žalostan sam, i sve sam nelijepo i nedobro u sebi i izvan sebe. To sam i za sve i prema svima koji gledaju, čekaju, i na tržnici Europe i svijeta važu naše patnje, naše užase, smrti djece i muževa naših majki, prema svima koji određuju i broj i težinu i cijenu koju ćemo mi Hrvati platiti divljaštvu ali i ponosan jer moja domovina ima snage, srca da se bori i pobijedi.“ (Kušec 1991: 11)

3. Naslovi

Kao jedni od osnovnih paratekstualnih sastavnica, svojevrsna stilistička čvorišta, naslovi se smatraju jakim pozicijama teksta (Katnić-Bakaršić, 2001: 268). Naslov je obvezna sastavnica književnog djela koji „djeluje kao signal izvan teksta i priče, on jest njegovo ime, prvi označitelj s kojim se čitatelj susreće te

prvi dojam koji stvara o tekstu.“ (Buljubašić 2017: 31) Osim stilističke, naslovi imaju svoju referencijalnu funkciju - odabirući naslov, autori⁷ nastoje što sažetije pružiti informaciju o književnom tekstu; imaju konotativnu ulogu – privući pažnju čitatelja; kao i ekspresivnu (izraziti vlastitu osobnost). „Naslov je svojevrstni tekst o tekstu, sažetak teksta, njegov graničnik, mjesto uvrtnja teksta.“ (Katnić-Bakaršić 2021: 270) Mogu biti jednostavni ili složeni, nadopunjeni podnaslovom, denotativni, konotativni, stilistički markirani. Genette (1997.) funkcionalnost naslova promatra u kontekstu identifikacije djela, najave teme i privlačenja ciljne publike. Na odabranom je opusu dječje proze o Domovinskom ratu moguće zapaziti različite tipove naslova, raznolik stupanj njihove jezične složenosti i stilističke funkcionalnosti, ali i premreženosti s obzirom na semantička polja na koja se referira kao i na dob ciljne publike. S naslovom je usko povezana i naslovnica kao oblik vizualnog kôda koja svojim motivima nadopunjava tekstualni. Većina naslova odabranog korpusa složeni su, metajezični naslovi⁸ s prevladavajućim negativnim konotacijama naslovnih pojmova (rat, bijeg, opasne igre, smrt) kao i složenog, turobnog svijeta emocija koji se njima priziva (strah, plač, krik). Dio ih je oblikovan kao izraz dječjeg gledišta (*Strah me, mama; Moj tata spava s anđelima, Ubili su mi kuću*) čije se autorstvo može pripisati liku kao narativnoj figuri, što svakako pridonosi neposrednosti iskaza. U dijelu naslova javljaju se motivi preuzeti iz obiteljskog, religioznog i metafizičkog diskurzivnog spektra (mama, tata, anđeli, zvjezdana košulja), semantike dječjeg svijeta emocionalno kontekstualiziranog u pripadajući prostorno-vremenski okvir egzistencijalne ugroženosti i povećane brige za bližnje. Tomašev roman, poznatiji pod nazivom *Mali ratni dnevnik*, u prvome je izdanju 1992. godine bio objavljen pod poetskim eufemističkim naslovom *Moj tata spava s anđelima*⁹, sugerirajući dječji do-

⁷ Kad je riječ o autorstvu naslova, polazi se od pretpostavke da svi naslovi nisu nužno autorski; izvjesno je da ih je dio proizašao iz unutarnjeg dijela pripovjednog teksta što upućuje na to da njihovo autorstvo pripada pripovjedaču, odnosno liku, a ostavljena je mogućnost i nakladnikova interveniranja u imenovanja djela.

⁸ Metajezičnu funkciju naslova, o kojoj piše i Katnić-Bakaršić (2001), promatramo kao jezično obilježje iskaza „kojima se opisuje određeni sadržaj, pri čemu se očekuje da jezični kôd kojim se što opisuje bude zajednički i pošiljatelju i primatelju.“ (<http://struna.ihjj.hr/en/naziv/metajezična-funkcija-jezika/54087/>, Pristupljeno 15. srpnja 2024.). Pojedini naslovi odabranog korpusa funkcioniraju upravo na taj način; kao da ih dijete upućuje djetetu ili bliskoj osobi.

⁹ Kao oblik prijetećeg, alarmantnog epitektsta, medijski prisutnog na nekoliko internetskih portala, pojavila se 2016. prijava upućena Agenciji za odgoj i obrazovanja protiv Tomaševa romana *Moj tata spava s anđelima*, koji je bio dio obvezne lektire za šesti razred. Tom je prilikom Centar za građansku hrabrost pozvao roditelje da izvrše pritisak na institucije s ciljem uklanjanja djela s lektirnog popisa, navodeći pritom osam razloga, teme-

življaj smrti (djevojčica Mirtica, čiji je tata poginuo u ratu, jezičnim činom iskazuje dječji odnos prema smrti¹⁰) koju roman-dnevnik u narativnom dijelu obrađuje na nekoliko razina. *Decamerom za golobrade pustolove* Želimira Ciglara naslovno sugerira intertekstualni dijalog s bokačovskom novelističkom tradicijom. Ipak, konotativno značenje naslova priziva starozavjetni tekst referirajući se na 10 Božjih zapovijedi (*Dekalog*) razvidnih u narativnom sloju romana koji obiteljsku svakodnevicu razrađuje biblijskim *citatnim signalima* (Oraić Tolić, 2019: 66). Pojmovima iz životinjskog svijeta naslovljeni su romani *Kormoran*, *Želiš li vidjeti bijele labudove?* i *Ivin Vučko*, a u postupku njihova imenovanja uočljive su višestruke razine simbolike (zaštićene vrste: sloboda, ljepota, bjelina) i intermedijalnog premreženog odnosa, vidljivog i u naslovu *Crobinhoodovih* čiji su nositelji pripovjednog teksta životinje. Višestruka figurativnost popkulturnog naslova romana *Crobinhoodovi*, koji je preuzeo interdiskurzivnu¹¹ praksu kroatizirajući robinhudovsku misiju pomaganja nemoćnima, iščitava se referiranjem na legendarnog srednjovjekovnog junaka anglosaksonske kulture (Robin Hood), sinonima za socijalnu pravdu. Navedena je tema locirana na hrvatski prostor, čime je autorica Dunja Kalilić iskazala svoj emotivni stav prema uvjetima života u ratnim okolnostima, podcrtavajući naslovno istaknut domovinski koncept zaokružen naslovnicom s istaknutim nacionalnim imaginarijem: motivom crkve, povorkom ljudi sa zastavama u slavljeničkom ozračju.

Upitno intonirani, naslovno istaknuti labudovi u romanu Nade Iveljić, *Želiš li vidjeti bijele labudove?*, određeni dvostrukom pripadnošću (autoru i pripovjedaču), dio su iskaza bolesne junakinje koji funkcionira terapijski prema ratnom invalidu s kojim uspostavlja prijateljski odnos. Stoga je poziv prema

ljenih na kontekstualno izdvojenim citatima iz djela, pozivajući se na UN-ovu konvenciju o pravima djeteta. Upravo su paratekstualne sastavnice prvoga izdanja ovoga romana usmjerene prostorno-vremenskoj, a potom i ideološkoj kontekstualizaciji djela što se ne može zanemariti pri književnoj interpretaciji. U aktualnom školskom programu, roman je dio izbornih književnih tekstova preporučenih učenicima šestih razreda.

¹⁰ Petogodišnja dob djevojčice Mirtice u tom je smislu uklopiva u očekivano razumijevanje smrti. „Kastenbaum, Hall, Naggy, Anthony i drugi psiholozi proučavali su razumijevanje smrti kod djece, uspostavljajući tri skupine djece prema njihovom uzrastu: 1. djeca od 3 do 5 godina (Mrtvi su manje živi – ne vide i ne čuju dobro, manje su gladni...Smrt je kao drugi san. Smrt je često vezana za druge oblike odvojenosti...)...” (Haramija 2002: 33).

¹¹ Činjenica je da brojni književni tekstovi, pa i dio istraživačkog korpusa, uspostavlja odnos s drugim društvenim diskurzima (različitim oblicima intertekstualnih i intermedijalnih odnosa), a da pritom „fiktionalni okvir unutar kojeg se ta razmjena odvija dopušta da taj odnos podjednako bude odnos preuzimanja i citiranja kao i odnos oblikovanja prema nekom diskurznom obrascu (stilizacija) ili pak 'lažiranja' podrijetla preuzetog diskurza, a da književni tekst pritom ne snosi nikakve etičke i estetičke posljedice.“ (Ryznar 2014: 62)

naslovom istaknutim labudovima, simbolima neokaljanosti, bjeline i svjetlosti (Chevalier i Gheerbrant 1994: 338), ujedno poziv na život, usprkos ratom izazvanoj mladićevoj invalidnosti. Naslovi romana Nade Iveljić *Marijina tajna*, *Čuvarice novih krovova* i Nikole Pulića *Čuvari amfora* sugeriraju određenu vrijednost i svojevrsnu zagonetnost – duhovnu i materijalnu, svojstvenu imaginariju djetinjstva i adolescencije, najavljujući tekstualno obrađene teme s junacima čuvarima nacionalnog, ali i osobnog blaga kao dijela zavičajnog i domovinskog identiteta. U dvama se naslovima istraživačkog korpusa, pri čemu oba pripadaju fantastičnom pripovjednom modelu (jedan adolescentski, u kojemu su junaci ratno angažirani; drugi je dječji u kojemu junaci bježe od rata), izravno javlja riječ *rat* (*Smogovci u ratu* i *Od rata do zvijezda*); jedan je dio Hitrečeva humorističnog romanesknog serijala stavljenog u novi kontekst – ratni, pri čemu naslov funkcionira kao svojevrsna prostorno-vremenska konkretizacija. Naslov humorističnog ratnog romana Predraga Raosa *Od rata do zvijezda* parafrazirana je latinska poslovice *Per aspera ad astra* – riječ je o jezičnoj duhovitoj dosjetci, *nepotpunom citatu* (Oraić-Tolić, 2019: 69), djelomičnom prenošenju jednog segmenta prototeksta u drugi, uz čuvanje značenjske razine parafrazirane poslovice. Jezična dosjetka, vidljiva u postupku djelomične demetaforizacije koji se uspostavlja fantastičnim prebacivanjem junaka iz ratom zahvaćenog prostora u svemir, zadržava i denotativno i konotativno značenje parafrazirane poslovice – *put do cilja nije lagan*. Osim Hitrečeva nastavka serijala o *Smogovcima*, kontekstualiziranog u vrijeme Domovinskog rata, načelo romaneskne serijalne intertekstualnosti i autoreferencijalnosti javlja se u Kušanovu romanu *Koko u Kninu* i to kao jedinom romanu istraživačkog korpusa u čijem je naslovu konkretiziran domovinski prostor. Knin je u pripovjednom tekstu podcrtan kao stoljetna prijestolnica hrvatske državnosti, čija je suvremena simbolika slobode hrvatskog naroda pojačana autorskim datiranjem završetka pisanja nadnevkom oslobodilačke *Oluje* - 5. kolovoza 1995., potom autorovom likovnom opremom knjige, od naslovnice s motivom kninske tvrđave, preko crno-bijelih ilustracija do završno istaknute kolorirane hrvatske zastave na tvrđavi. Naslov koji podržavaju koncept interdiskurzivnosti¹², u kojemu su „komponente diskursnih tipova pretopljene do neprepoznatljivosti.“ (Kovačević i Badurina 20021: 191), a konceptu domovine prilazi univerzalni

¹² Na primjeru Krilićeva *Krika* riječ je o višestrukom – tekstualnom i vizualnom, a nadalje estetsko-etičkom parafraziranju *Krika* kao izraza egzistencijalnog straha i tjeskobe.

način, Krilićev je naslov romana *Krik*¹³, koji figurira kao *potpuni intersemiotički citat* (Oraić-Tolić, 2019), u cijelosti podudaran s prototekstom - naslovom i ilustracijom korespondira s istoimenom slikom norveškog slikara ekspresionizma Eduarda Muncha, najavljujući temu egzistencijalnog straha i tjeskobe koju i naslovnica donosi, a tekst, prateći dječakovo ratno iskustvo, narativno oblikuje. Pretapanjem različitih semantičkih polja, književnost je uspostavila odnos s likovnom umjetnošću – drugim diskurzivnim žanrom podcrtavajući temu straha i tjeskobe kao univerzalnu. Sa svim navedenim značajkama, ovaj je naslov ispunio referencijalnu, konotativnu i ekspresivnu ulogu.

4. Posvete

Kao što navodi Genette (1997.), posveta, u smislu tehničkoga pripadanja knjizi, prethodi tekstu; njome se označuje, najčešće imenom, komu je tekst posvećen, ali ne i za koga je pisan. Jednako kao i naslovi, i posvete se smatraju jakim pozicijama teksta, predstavljajući svojevrstan autoreferencijalni okvir za razumijevanje cjelovite knjige. Posvete na koje nailazimo u dječjoj prozi o Domovinskom ratu tipološki se razlikuju (po dužini, stilu, intonaciji), ali im je zajedničko da su autorske i da su pisane za stvarnu djecu. Dio objavljenih posveta pripadaju sferi privatnosti autorova stvarnog života – pisane su najčešće djeci i/ili unucima razotkrivajući i ciljanu dječju publiku kao implicitnog čitatelja: „Ovu knjigu posvećujem unuci Maji i unuku Igoru“ (Pulić 1992). Takva je i posveta sinovima, Anti i Braci - Dunje Kalilić u romanu *Crobinhoodovi*, svjedočeći potrebi autora/ice da nacionalni imaginarij povežu s osobnim, obiteljskim. S druge strane stoje posvete za koje se može pretpostaviti pripadnost privatnoj, obiteljskoj sferi života, zbog naslućene razine osobnog međusobnog poznavanja: „Dragoj Mihaeli koja je već s osam godina bila velika jer je naučila davati.“ (Raos, 1996). Jedna je stilski markirana posveta dječaku, napisana ratničkom terminologijom: „Stjepanu Ljudevitu, zapovjedniku koji nije zaplakao.“ (Marušić 1997). U svojoj biti, posvete su izraz sućuti, „znak poštovanja prema osobi, stvarnoj ili idealnoj

¹³ Krilićev *Krik* jedini je roman iz istraživačkog korpusa koji izlazi iz okvira devedesetih. Objavljen prvi put 2001. godine, roman je uzet u razmatranje zbog činjenice da ga je autor završio ujesen 1992. što je i navedeno nakon posljednjeg biblijskog citata kao zaključnog epigrafa.

skupini ili nekom drugom tipu entiteta“ (Genette 1997: 117), što ponajbolje iskazuju empatijske posvete Maje Gluščević u romanu *Bijeg u košari* i Stjepana Tomaša, *Moj tata spava s anđelima*, usmjerene djeci – žrtvama rata, kojom autori dokumentaristički podcrtavaju hrvatsku ratnu stvarnost, svjedočeci i osobno domoljublje:

„Ovu knjigu posvećujem djevojčicama i dječacima koji su zbog okrutne nemani rata morali napustiti svoje domove, svoje ulice, svoja sela i gradove.“ (Gluščević 1991).

„Ove dnevničke zapise, iz opkoljenoga grada Osijeka, posvećujem svim djevojčicama i dječacima kojima je rat utisnuo svoj surovi pečat na nevinu dječju dušu, i nepovratno im osiromašio najveće bogatstvo u životu – danje djetinjstva.“ (Tomaš 1992)

5. Epigrafi

Osim posveta i naslova koji ispunjavaju svoju poetsku i/ili metajezičnu funkciju, jedan je dio dječje proze o Domovinskom ratu obilježen i epigrafima – odabranim citatima koji djela dodatno smještaju u pripadajući ratni prostorno-vremenski kontekst, olakšavajući razumijevanje pripovjedne naracije koja slijedi. Smješteni „na rubu djela“ (Genette 1997: 144), najbliži svojom pozicijom tekstu, odabrani citati funkcioniraju kao autorov poticaj za pisanje. S obzirom na to da su epigrafi posebno izdvojeni, smješteni na samom početku knjige, skreću pozornost na sebe anticipirajući „razumijevanje i cijelog teksta (ili dijela teksta) koji njime počinje.“ (Katnić-Bakaršić 2001: 270). Bez obzira na činjenicu problematiziranja autorstva epigrafa¹⁴, na odabranom korpusu moguće je prepoznati i definirati nekoliko vrsta epigrafa, s obzirom na autorstvo i funkcionalnost:

- a) *Epigrafi čiji su autori djeca – žrtve rata*. Riječ je o emocionalno markiranim tekstovima koje su napisala djeca, tematizirajući svoju prognaničku

¹⁴ Tumačeći Genettovu studiju o pratektstu, Grdešić navodi: „Isto se pitanje može postaviti i za pripovjedne situacije s pripovjedačem u trećem licu jer ni ovdje ne možemo znati je li za epigraf odgovoran ekstradijegetički heterodijegetički pripovjedač ili pak sam autor djela.“ (Grdešić 2015: 112).

sudbinu. U citatima koji slijede razvidan je koncept *rata kao sazrijevanja*¹⁵, vidljiv u proznom i u pjesničkom obliku:

„Rat me uvelike izmijenio(...) Kad mi netko kaže: ‘Uozbilji se, odrasla si!’ - onda mu odgovorim: ‘Ne, još sam dijete.’ I tada mi je lakše. Tko zna što će biti sutra. Ne znam kamo ću krenuti.“ (Ana Kovačić, 7. razred, IV. osn. škole Bjelovar, u: Iveljić, *Marijina tajna*, 1995.)

Smješteni između uredničke riječi i autorskog predgovora, stihovi dvanaestogodišnje djevojčice Nine iz Petrinje, kao oblik intrasemiotičkog citata, dodatno potvrđuju koncept ubrzanog sazrijevanja djece u ratu, ali i univerzalnost poetski oblikovanog ranjenog prostora i djetinjstva.

„Svijet.
Velika je crna kugla
Puna rupa.
Tama prodire duboko u srca ljudi.
Leptir duginih boja leti iznad crnog svijeta.
U svijetu leptira – moje srce.
U svijetu zla – ja.“
(Nina iz Petrinje, u: Kušec, *Ubili su mi kuću*, 1991.)

- b) *Urednički epigraf* – koji funkcionira kao nakladnički moto, po izrazu blizak reklamnom medijskom diskursu, s kojim roman Predraga Raosa *Od rata do zvijezda* na pripovjednoj razini višestruko korespondira, što ukazuje na suradnički uredničko-autorski odnos. Smješten prije posvete, usklađen s autorskom humorističnom poetikom, kojom se ublažava ozbiljnost ratne teme, epigraf duhovito komentira dobnu granicu čitatelja.

¹⁵ Analizirajući hrvatsku dječju književnost o Domovinskom ratu, Zima izvodi zaključak o ranom sazrijevanju dječjih likova ratne proze, što je svakako rezultat ratne referentne stvarnosti zbog čega je navedenu tezu moguće primijeniti i na stvarnosti kontekst. „Rat kao sazrijevanje onaj je način pripovijedanja koji za svoju temu odabire užas i nesigurnost koju rat stvara u dječjim životima, izmještenost djeteta iz svakodnevice, njegovu nesposobnost i nemoć da rekonstruira utješnu dokonost predratnog života, i pritom su ratne okolnosti ključne u sazrijevanju dječjih likova bilo u suočavanju s depresijom i očajem zbog patnje, stradanja i smrti, bilo zbog drukčijih životnih okolnosti te prisilnog odrastanja i preuzimanja odgovornosti za sebe ili čak i za druge.“ (Zima 2001: 85).

„Dobre dječje knjige
Nisu samo za djecu,
Nego i za djecu.
Zbog toga je na svakoj
Našoj knjizi oznaka donje
Dobne granice, a gornju
Određuju vaše godine.“

Usklađenost s humorističnom intonacijom romana potvrđuje i duhovitom ratničkom terminologijom napisana urednička bilješka kao paratekstualna sastavnica u vidu teksta objavljenog na stražnjoj strani naslovnice figurirajući kao svojevrsni mamac za čitalačku avanturu:

„Tata odlazi u noć, braniti domovinu. Marko je ostao kod kuće, čuvati Miru. No, ono što se događa iza bojišnice ponekad je mnogo važnije. Zbog tajni koje samo djeca smiju znati...Marko i Mira, Tomo i Neno i, dakako, maštoviti Bimbo u avanturi u koju bi svatko želio krenuti – ako baš nije već sasvim star i dosadan.“

- c) *Teološko-biblijski citati kao izraz religiozne duhovnosti* – intrasemiotički citati funkcionalno usmjereni podcrtavanju vjere i duhovnosti, pojačane u vremenu egzistencijalne ugroženosti (osobne i domovinske) koje je na odabranom korpusu moguće podijeliti na dvije skupine:

Autocitatni poetsko-teološki epigraf u koji spada tekst autorica Anice Gjerek i Maje Gjerek-Lovreković koje su svoju zbirku ratnih pripovijedaka, posvećenih Mariji (majci/Majci?), otvorile vlastitom religioznom pjesmom novozavjetne inspiracije, istovjetnog naslova kao i zbirka - *Zvezdana košulja*, koja figurira kao izraz vjere u svemoć Spasitelja, toliko potrebne u vremenu nastanka zbirke.

„Noćas oblačim svoju zvezdanu košulju:
U polju, vjetar joj skutove poravnava,
A mjesec zakopčava rub oko vrata.
Noćas stavljam svoj til zlatan
Isus sam, dijete. Na slami
U njoj sam ležao umotan,

Na nju preslikao ružu svojoj rani(...)
 (...)Noćas oblačim svoju zvjezdanu snagu
 Na ljudsko srce skrivenoga Boga
 I staviš li sve zvijezde na vagu,
 Uteg moje ljubavi uvijek je veći
 U zvjezdanoj košulji Nevidljivoga.“

Biblijski citati kao epigrafi javljaju se u dvama romanima odabranog korpusa podcrtavajući hrvatsku kršćansku tradiciju. Biblijski citat iz *Mudrosne knjige o Jobu*, smješten na *pragu* Krilićeva *Krika*, inicijalno najavljuje teofilozofsku temu romana: odnos Dobra i Zla, Svjetlosti i Tame, kao što i navodi Hranjec (2005.), ali prije svega put kušnje dječaka Antona. Interferencijom književnog s biblijskim tekstom podcrtana je iscjeliteljska uloga vjere, ne samo u okvirima paratekstualne sastavnice romana, već u cjelini djela. Naslovno iskazan krik protiv rata, s ostalim paratekstualnim sastavnicama koje prizivaju biblijski diskurs, koncept domoljublja usmjerava iznad nacionalnih okvira pretvarajući ga koncept Dobra. Uvođenjem Joba na početku djela nije slučajno, kao što je zapazio i Hranjec (2005.): „tom vjerniku Jahve je – da dokaže Sotoni kako Job vjeruje – namijenio patnju stavivši ga na kušnju, uništavajući mu najdraže i poslavši mu bolest. Job se lomio ali je – izdržao u vjeri, priznavši Božju svemoć (...) Zašto, dakle, Job? Zato što je to i dječakova sudbina, zajednička im je kušnja.“ (Hranjec 2005: 138)

„Iz svjetlosti njega u tminu tjeraju, izagnat ga hoće iz kruga zemaljskog. U rodu mu nema roda ni poroda, nit preživjela na njegovu ognjištu. Sudba je njegova Zapad osupnula, i čitav je Istok obuzela strepnja.“ (Biblija, *Mudrosne knjige*, Job, 18, u: Krilić 2001)

Biblijskim citatom iz *Mudrosne knjige o Jobu*, smještenim na kraju Krilićeve knjige, ostvaren je paratekstualni prsten ontološki usmjeren pobjedi vjere u Dobro, *svjetla u čovjekovu svjetlu* (Hranjec, 2005: 139). „Odjeven veličanstvom i ljepotom, svjetlošću ogrnut kao plaštem“ (Biblija, *Mudrosne knjige*, Job, 18).

Prvom poslanicom Korinćanima svetoga Pavla, započinje roman *Dekameron za golobrade pustolove* Želimira Ciglara koji tematizira očinstvo i potragu sina za ocem. Ako se i naslovi poglavlja promatraju kao paratekstualni elementi, biblijski je intertekst višestruko prisutan u ovom romanu, na kom-

pozicijskoj, sadržajnoj i ontenskoj razini.¹⁶

„Kad sam bio dijete,
govorio sam kao dijete,
mislio kao dijete,
sudilo kao dijete.
Kad sam postao zreo čovjek,
odbacio sam što je djetinje.
Sad vidimo u ogledalu, nejasno,
a onda ćemo licem u lice.
Sad nesavršeno poznajem,
a onda ću savršeno spoznati
kao što sam spoznat.
Sada ostaje vjera, ufanje i ljubav
– to troje, ali je najveća među njima ljubav.“

Premda u prvom planu romana nije rat, nego potraga za ocem, bivšim ratnikom, nestalim u želji za zadobivanjem prava na očinstvo, paratekstualni signali usmjeravaju čitatelja na svjetonazorske vrijednosti – vjeru, ufanje i ljubav, izgubljene u bespućima rata i obiteljske svakodnevice. Upravo je izgubljenost inicirala i dodatni paratekstualni segment ove knjige u vidu *novinskog epigrafa* naslovljenog kao *Zanimljivosti iz svijeta*, preuzetog iz *Večernjeg lista*, od 13. svibnja 1962.¹⁷ godine ukazujući na kontinuitet nestanka muškaraca na globalnoj razini, kao i na nemogućnost stručnjaka da otkriju tomu uzroke. S obzirom na to da roman otvara pitanje braka, očinstva, dominacije žena u odgoju djece i uskraćenosti prava muškarcima da u njemu više sudjeluju, novinski epigraf svakako je znakovit.

„(...) Liječnici ne znaju objasniti ovaj fenomen. Psiholozi tvrde kako je riječ o prijevari. Naime, pod pritiskom obiteljskih obveza, muškarci požele sve započeti iznova i odglume zaborav. Drugi, pak, tvrde kako je riječ o ozbiljnom psihičkom poremećaju (...)“ (Večernji list, 13. svibnja 1962. godine, u: Ciglar, *Decameron za golobrade pustolove*, 1999.)

¹⁶ Romaneska struktura, temeljena na trima pripovjednim razinama, organizirana je tako da svako poglavlje, u skladu sa sadržajem, započinje jednom od Božjih zapovijedi.

¹⁷ Nije slučajna podatak da se upravo 13. svibnja 1962. godine rodio Želimir Ciglar.

6. Predgovor/Pogovor

Imajući u vidu činjenicu da su predmetom istraživanja dječja prozna djela koja su nastajala tijekom ili neposredno nakon Domovinskog rata, očekivan je izostanak stručnih predgovora i/ili pogovora, u korist autorskih i nakladničkih. Riječ je o izjavama u knjizi u kojima autor/nakladnik/urednik prezentira ili komentira, svoje djelo (Genette, 1997). Ponukani ratnom stvarnošću, autori dječje proze dodatno su u predgovorima i/ili pogovorima obrazlagali razloge svoga pisanja, referirajući se na izvanknjiževnu ratnu stvarnost, aludiranjem na njenu besmislenost te posebno ugroženi položaj djece. Proizlazeći iz stvarnosti, takvi tekstovi služe kao „pojašnjenja o nastanku teksta, završetku pisanja, njegovoj svrsi te ciljanoj publici“ (Buljubašić 2017: 32), ukazujući na dokumentaristički, biografski i autobiografski kontekst – bilo autora ili konkretne djece kojima se, kao čin iskupljenja za naneseo zlo, autori pokušavaju iskupiti. Na istraživačkom korpusu dječje proze o Domovinskom ratu moguće je uočiti pojavnost predgovora/proslova i/ili pogovora u šest knjiga, od čega četiri u formi predgovora i dva pogovora. Kao pragmatski paratekstovi, moguće ih je promatrati kroz prizmu autorstva: pošiljatelja (adresanta) i primatelja (adresata) parateksta. Smješteni su na dvjema pozicijama: prije književnog teksta i poslije književnog teksta. Riječ je uglavnom o autorskim autentičnim predgovorima (autorski paratekst/*authorial paratext*), što je i očekivano¹⁸, ali i o alografskim paratekstovima (*allographic paratext*) u formi recenzentskog osvrta, kojima književnici iskazuju ogorčenost i tugu zbog rata u Hrvatskoj kao i osjećaj domoljublja i vjeru u pobjedu. U autorski paratekst, funkcionalno određen kao empatijski, terapijski paratekst, kojim autori nastoje vratiti dug djece – ratnim stradalnicima (prognanicima, izbjeglicama, ranjenicima) spada Proslov Anice Gjerek i Maje Gjerek-Lovreković, u knjizi *Zvezdana košulja*, koji je ujedno i javni paratekst (*public paratext*) jer se obraća onima koji nisu nužno čitatelji teksta; obraća se odraslima, ne samo kao posrednicima knjige dječjim čitateljima, već i kao dionicima svijeta odraslih, odgovornih za zlo u svijetu. Emocionalno markirana, funkcionalnost proslova usmjeren je: skretanju pozornosti na hladnoću ratom narušene referentne zbilje,

¹⁸ S obzirom na to da ne postoji vremenski odmak koji bi kritičarima omogućavao cjelovitost sagledavanja poetike dječje proze o Domovinskom ratu, razumljiv je njihov izostanak u vidu recenzentskog osvrta.

potrebi obrazlaganja terapijskog učinka pripovjednih tekstova namijenjenih djeci te ukazivanju na vrijednost duhovnosti nematerijalnog svijeta i utjehe koju u sebi nosi.

„Ovo je zbirka pripovijedaka za djecu načinjena po mjeri srca u obliku ZVJEZDANE KOŠULJE, kao što naslov kaže. U vrijeme emotivne hladnoće i stradanja, ona želi ogrliti dječji svijet toplinom, uviti ga u umirujući dah nevidljivoga. Svaka je priča zamišljena poput jedne od zvijezda tog neobičnog zviježđa ZVJEZDANE KOŠULJE, te želi obasjati djelić hladne stvarnosti novim i ohrabrujućim pogledom. Sve zajedno povezuje ista nit neumrle nade da život može biti osmišljen i cjelovit, unatoč patnji i sumnji, usprkos svemu. Ove priče govore o doživljaju strašnoga kaosa koji zovemo rat, a koji izvire iz svijeta odraslih. One također govore i o nevidljivom, duhovnom svijetu u kom vladaju drukčiji zakoni – oni ljubavi i pravednosti u kom nevini traže utjehu, ili ih on sam, poput milosti, pohodi. Ovaj svijet nije svijet bajki – više no ikad djeca u ratu postaju ubrzano svjesna tužne zbilje – ali da je bolji svijet moguć i da postoji kao ideal, dokažu oduvijek i dječje čežnje, kao i za njih pisane priče.“ (Autorice, u Koprivnici, ožujak 1993. godine).

Navedeni paratekst, datiran kao izvorni (*original paratext*) napisan u vrijeme objave knjige (1993.), u kojemu je podcrtana religiozna duhovnost, premda ne imenuje hrvatsku ratnu stvarnost, evidentno je potvrđuje, ali i nadilazi figurirajući i kao univerzalni vapaj za mirom i željom da se, pričama koje slijede, namijenjenima djeci, ostvari njihova terapijska uloga. Za razliku od njega, faktični paratekst Nade Iveljić u knjizi *Marijina tajna* (1995.), kao podvrsta autentičnog autorskog nenaslovljenog predgovora, u kojemu autorica komentira onodobnu hrvatsku ratnu stvarnost u rasponu od nekoliko godina, podcrtava konkretna stradanja Hrvatske, iskazujući nadu da će i zavičaj romaneskne junakinje, izmještene iz Slavonije u Makarsku, biti oslobođen¹⁹, što i jest njegova funkcionalna usmjerenost. Zabrinutost za domovinu i vjera u slobodu njezina cjelovitog prostora izraz su autoričina domoljublja.

¹⁹ Mirna reintegracija Slavonije završena 1998.

„U vrijeme kad je pisan ovaj prvi roman o prognanicima, četvrtina Hrvatske bila je okupirana, a stotine tisuća Hrvata prognano iz svojih domova. U trenutku izlaska knjige iz tiska, nakon uspješnih oslobodilačkih operacija Hrvatske vojske i policije, ostao je pod okupacijom još samo dio istočne Hrvatske, zavičaj djevojčice Marije, junakinje ovog romana, koju, kao i nas, nikad nije napustila nada.“

Predgovor Đurđice Ivanišević²⁰ u knjizi *Crobinhoodovi* knjigu dokumentaristički locira u konkretan dubrovački prostor i godinu 1991. Riječ je o autentičnom *alografskom* pregovoru kao paratekstualnoj sastavnici kojom se iskazuje tuga, bol, ogorčenost zbog stanja u Dubrovniku i Hrvatskoj, u kojemu je autorica pozdravila izlazak romana gledajući na njega kao na izuzetno djelo hrvatske dječje književnosti koje progovara „o jednom od najstrašnijih ratova na ovim prostorima, ispisano rukom nježnosti i istinske ljubavi: jer srce napaja ljubavlju tuđa ljubav.“ Sadržajno i stilski usmjeren odraslom čitatelju, predgovor Đurđice Ivanišević poetično podcrtava nekoliko segmenata društvenog i umjetničkog konteksta objave knjige, smatrajući je jednom od najljepših knjiga za djecu i odrasle, i izvan hrvatskih okvira.

- *Konkretiziranje referentne prostorno-vremenske lociranosti radnje:*

„Šesti prosinac godine 1991., Sv. Nikola upravo je prošao kada sam stigla u Dubrovnik. Bio je to, na žalost, dan najvećeg bombardiranja čudesno lijepoga grada. Miris izgorjelih palača miješao se u zraku s mirisom nadolazeće zime. Tek poneko dijete skriveno u skloništima svjedočilo je da postoji život u tom gradu koji je nestajao u brodovima prepunim ljudi koji su odlazili ili rezignirano ostajali. Život kojemu treba vjerovati i nadati se (...) Nestvarni grad zbio se na pola sata slobode hoda, skrivanja, gladi. Noću su svijetleći meci parali nebo kao krijesnice i nestajali u tijelima. Sve je bilo do krajnosti pojednostavljeno: život – smrt. Sve u rukama onih koji su nadzirali Grad s

²⁰ Đurđica Ivanišević hrvatska je pjesnikinja i novinarka koja se posebno istaknula književnim i uredničkim radom na djelima s temom Domovinskoga rata (*Ljudi iz akvarija*, 1997.). „Tekstove 89 autora, nadahnute Očenašem, nastale za hrvatskih ratnih godina, sabrala je i priredila u knjizi Očenaš iz Hrvatske (1996.), a kritičke članke o ideološko-političkim protivnicima objavila je u knjizi Crveno jato (2003).“ Ivanišević, Đurđica. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 28.8.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/ivanisevic-djurdjica>

brda. Europa, čiji je Dubrovnik najkristalniji dio, zgražala se i slala povremeno hranu, povremeno glazbenike ili bezdimne voštanice. Grad je mirisao na vosak i tugu.“ (Ivanišević 1997: 7)

- *Interpretacija narativnog sloja knjige i podcrtavanje autoričina humanizma iskazanog životinjskim svijetom*

„I kao što je Robin Hood bdio nad potlačenima, ona će Mačka, spremnog na žrtvu da bi im pribavljao hranu i udaljavao neprijatelja, nazvati Crobin Hood, da bi na kraju cijela ‘obitelj’ dobila taj naziv.“ (Ivanišević 1997: 8)

- *Univerzalni koncept domoljublja prožet vjerom u opću pravdu*

„Vjerujemo da je sve moguće i da nad svime nježnošću i pravedošću bdije Božja ruka koja nastoji sačuvati i pseću i mačju šapicu. ‘Crobinhoodovi’ su san o svijetu koji priželjkujemo i koji nas čini boljima(...)Jer dobrota je uvijek svjetlo.“ (Ivanišević 1997: 9)

Alografski tip predgovora objavljen je i u knjizi Matka Marušića *Plaću li anđeli?*, tiskanoj u Medicinskoj nakladi 1996. godine, bogato opremljenoj ilustracijama i naslovnicom Vaska Lipovca. Stjepan Lice napisao je predgovor knjizi pod naslovom *Papirnatí anđeo* balansirajući u recepcijskom smislu između dječje i odrasle čitateljske publike. Autor se referira na hrvatsku ratnu stvarnost stavljajući naglasak na individualnu ljudsku patnju i žrtvu, na duhovnost i vjeru, moć umjetnosti – književnosti i ljubav prema domovini – utočištu ljubavi i mira:

„Domovina je tako dobro mjesto za one koji je ljube. I nitko tko živi i umire za nju neće ostati bez domovine ni onkraj vremena i prostora. Ali s obranom domovine, s obranom naše Hrvatske nismo završili. Svakome je trajno valja braniti ondje gdje se zatekne u onome u čemu se zatekne. Tu mu je povjerena njezina obrana. Obrana osmijeha i smisla o kojima, suzdržavajući svoju bol, govori i ova knjiga.“ (Lice 1996)

Na sličan način kao i predgovori, oblikovana su dva autorska pogovora na istraživačkom korpusu. Riječ je o autobiografskom autentičnom pogovoru

Maje Gluščević objavljenom na stražnjoj stranici korica *Ivina Vučka*, pod naslovom *Moja priča o Vučku*. Autorica u njemu opisuje svoje osobno, dirljivo samoborsko iskustvo susreta s dječakom, prognanikom iz Slavonije, u ljeto 1991. godine, kad se on, ugledavši njezinog psa pred trgovinom, rasplakao u bakinom krilu. Poetski oblikovan pogovor, u svojoj trodijelnoj kompoziciji, naglašava nekoliko segmenata hrvatske ratne stvarnosti 1991. godine: autoričinu smještenost u pitoresknu samoborsku sigurnost, osjećaj nemoći u odnosu na ratom zahvaćena područja i potrebu da se nešto učini. Iskustvo susreta s dječakom prognanikom bio je okidač autoričinoj grižnji savjesti i potrebi umjetničkog vraćanja duga žalosnom dječaku.

„(...) Po narječju bilo mi je odmah jasno da je Slavonka, izbjeglica iz okolice Vukovara doznala sam poslije. - Sve smo izgubili, sve – rekla je tiho stišćući k sebi uplakanog unuka – i sve je on to nekako pregorio, ali svoga Vučka ne može nikako. Još ga traži. Još se nada da će pas iskrsnuti odnekud. Mislila sam čitav dan na tog plavokosog dječaka pitajući se hoće li ikada ugledati svoga Vučka. Možda hoće, rekoh, sjetivši se kako sam pročitala u novinama bilješku o nekoj nesretnoj kujici koja je prevalila stotine kilometara; prošla kroz minska polja i topovsku paljbu, i najzad pronašla svog gospodara. I tad mi je odjednom palo na um. Eto što mogu učiniti. Mogu barem zabilježiti. I još iste večeri počela sam pisati priču o dječaku koji je bježeći pred topovskom paljbom morao napustiti svoj dom, svoje dvorište i svog vjernog psa Vučka. I o Vučku koji je krenuo u potragu za dječakom i nije stao dok ga nije pronašao.“ (Gluščević, objavljeno u *Radosti* u svibnju 1995.)

Autentični, autorski, autoreferencijalni pogovor Nade Iveljić, čije je autorstvo dodatno potvrđeno rukopisnim potpisom u knjizi *Želiš li vidjeti bijele labudove?*, utemeljen je na dvostrukom intertekstualnom dijalogu: s Exuperyjevim *Malim princem* i Kunderinim *Iznevjerenim oporukama*, s kojima i navedeni roman na posredan način korespondira, figurirajući kao isprika i želja za spoznajom smisla književnosti uopće, napose u teškim vremenima.

„(...)ja sam se također namjeravala ispričati čitateljima(...): zbog njezina žalosna sadržaja. Uzalud moj trud ako je, zazirući od `teške

teme`, ostave prije nego steknu mišljenje da je to iznad svega knjiga vjere i nade u pozitivne životne snage.“ (Iveljić 1998: 83)

Ratno životno iskustvo obojice autora poslužilo je kao dodatni poticaj autorici podcrtavanju uloge umjetnosti u svijetu, napose u teškim, ratnim vremenima u kojima stradaju nevini ljudi. Odlazak u smrt nije spriječila junaka iz Kunderine pripovijesti da problematizira pitanje Beethovenove kompozicije, jer „slabija mjesta u skladbi ističu ona snažnija kao livada stablo koje u njoj raste“, kao ni dječaka „koji pamti ljudsku vrijednost da bi je u zreloj dobi prenio drugima putem književnog ostvarenja.“ (Iveljić 1998: 85). Pogovor u tom smislu figurira kao poticaj za čitanje, kao edukativna i terapijska crtica o ulozi umjetnosti i smisla književnog djela koje se u konačnici ostvaruje činom čitanja.

7. Bilješke

S obzirom na to da predmet ovog istraživanja nisu bilješke kao paratekstualne sastavnice djela locirane unutar pripovjednog teksta, na marginama (fussnote, koje uglavnom izostaju u opusu), već kao sastavnice prisutne u vidu uredničkog komentara i/ili napomene (Genette 1997: 321), osim na početku istaknute bilješke urednice *Ratne vjeeverice* Vere Barić, uz uobičajene bilješke o autorima i ilustratorima, zanimljivo je istaknuti nekoliko biografskih/autobiografskih podataka u kojima je naglašen segment domoljubnog i/ili ratnog životnog iskustva. Primjerice, kao urednička bilješka Tomaševu romanu *Moj tata spava s anđelima*, koji je izazvao spomenute negativne reakcije javnosti (nakon više od dva desetljeća od prvog izdanja knjige), navedeno je: „Autor se odrekao honorara za ovu knjigu, a dio prihoda od njezine prodaje koristit će se za obnovu knjižnice Osnovne škole `Anke Butorac` u Osijeku.“ (Urednička bilješka, u: Tomaš, 1992). U humoristički intoniranom životopisu o Predragu Raosu, jednom od rijetkih recepcijski prilagođenih dječjim čitateljima, između ostalog, istaknuta je domoljubna epizoda iz autorova života:

„(...)Uz ovo je još stigao biti i zatvoru jer se 1971. uključio u `Hrvatsko proljeće`, pa su ga komunisti stavili malo pod ključ da se ohladi. Poslije toga nije mogao dobiti posao niti slobodno objavljivati pod

svojim imenom, pa je živio od instrukcija i prepisivanja, i pravio svoje romane.“ (*Bilješka o piscu*, u: Raos, 1996: 171)

U *Bilješkama o piscima* romana *Kanjon opasnih igara* (1994.), uz ostalo, naveden je podatak o domovinskom doprinosu redatelja i scenografa Vladimira Tadeja koji je za vrijeme Domovinskog rata snimio „niz emisija za Hrvatsku televiziju s prve crte bojišta“. U nakladničkom tekstu - *Bilješki o piscu*, o profesionalnom liječniku Matku Marušiću, s podnaslovom *Životopis je uvijek manje tužan i manje lijep od života čovjekova*, kojim se referira na tematiku zbirke pripovijesti *Plaću li anđeli?*²¹, naveden je, među ostalima, i podatak o autorovu humanitarnom doprinosu u Domovinskom ratu kao načinu iskazivanja domoljublja:

„(...) S početkom rata 1991. posvetio se medicinskom dokumentiranju stradanja civila. Jedan je od osnivača akcije Bijeli put za Novu Bilu i Bosnu Srebrenu, čiji se konvoj 22. prosinca 1993. probio do 70 000 opkoljenih Hrvata u enklavi Novi Travnik-Vitez.Busovača.“
(*Bilješka o piscu*, u: Marušić 1996.)

Kao primjer jedinog autobiografskog parateksta, napisanog u vremenu trajanja Domovinskog rata i objave romana, u funkciji iskazivanja osobnog domoljublja, javlja se tekst Nikole Pulića, autora iznimno vezanoga uz svoj skradinski zavičaj kojeg je napustio za vrijeme Drugog svjetskog rata kad mu je ubijena obitelj (Dujmović 1994). Poetizirana ljepota rodnoga kraja, katolički odgoj, reminiscencije na ratom narušeno vlastito djetinjstvo jesu autobiografske silnice koje Pulić unosi u tekst ne opirući se potrebi povlačenja dodirnih točaka s hrvatskom suvremenošću.

„(...) Okružen ljepotom krajolika djetinjstvo mi bijaše sretno sve do početka rata. Prukljansko jezero, rijeka, vinogradi, gajevi i skrovite uvale hranile su me svojom humanošću i ljepotom. Katolički od-

²¹ Premda je u *Bilješki o piscu* navedeno da je knjiga namijenjena odraslima, u većini knjižnica u Hrvatskoj smještena je na dječjim odjelima, zbog činjenice o prisutnosti dječjih likova. Naslovi pripovijedaka kao peritekstualne sastavnice, više od ostalih u odabranom korpusu, koriste ratničku terminologiju (*Moj prvi vojni zadatak, Bomba, Pištolj, Zapovjednik je zaplakao, Anđeo Ljubavi u skloništu, Tenkovi, Bitka u Bračkom kanalu, Zastave, Razgovori o Crnoj legiji...*)

goj moje majke i velika ljubav bake Marije, koja mi pričaše mnoge narodne priče, uveliko su mi pomogle da duhovno preživim sve strahote prošloga rata (...) U prošlom su ratu srpski zlotvori poklali moje vršnjake, moje male prijatelje i rođake; naše očeve i naše majke i cijele obitelji u mojim Bićinama. U ovom ratu opet kolju moje vršnjake djedove i bake i njihovu unučad – vršnjake moje unučadi. Sve mi je znano, sve sam to već jednom bio doživio. I nisam mogao odoljeti da ne posegnem za istim `oružjem`, za traženjem ljubavi ljepote. Ako sam ih uspio naći, oživio sam vjeru u sretnije sutra.“ (Pulić 1992: 127)

8. Zaključak

Naratoška interpretacija paratekstualnih sastavnica dječje proze o Domovinskom ratu ukazuje na mnoštvo informacija važnih za cjelovito razumijevanje odabranih književnih djela. Ostajući na margini književnoznanstvenih interesa, nastajale u vrijeme i neposredno nakon Domovinskog rata, u prvim izdanjima knjiga, paratekstualne sastavnice nose u sebi višestruki imagološki potencijal razotkrivajući društveni, kulturološki i ideološki kontekst nastanka djela namijenjenih djeci, balansirajući u svojim recepcijskim mogućnostima između dječjeg i odraslog čitatelja. Odnos nakladnika, autora, urednika i ilustratora, okupljenih oko vrlo osjetljive ratne tematike i prevladavajućeg prognaničkog statusa književnog junaka, oblikovao je specifičan odnos prema hrvatskoj domovini koja je devedesetih godina branila svoj integritet. Paratekstualne sastavnice iščitavane na odabranom korpusu, od naslova i naslovnica, preko posveta, epigrafa, predgovora/pogovora do bilježaka ukazuju na potrebu nakladnika i autora za višestrukim iskazivanjem domoljubnih osjećaja. U tom je smislu razvidno oblikovanje nekoliko koncepata domovine i domoljublja; od onoga po kojemu se domovina poistovjećuje s domom i zavičajem, preko nacionalnog poimanja domovine iskazanog tekstualnim i vizualnim imagološkim kôdovima, do shvaćanja domovine kao univerzalne vrijednosti uz čiju slobodu se vezuje žrtva. Slikovitim, intertekstualnim i interdiskurzivnim, tipološki raznolikim naslovima, naslovnicama s motivima nacionalnog i religioznog imaginarija, posvetama djeci ratnim stradalnicima, epigrafima naglašene religiozne citatnosti, empatijskim domoljubnim, dokumentarističkim autorskim i/ili alo-

grafskim autentičnim tekstovima predgovora i/ili pogovori i bilješki, djelujući između teksta i konteksta, interpretirani paratekstovi unutar opusa dječje proze o Domovinskom ratu skreću pozornost na referentnu stvarnost, posebice na djecu – žrtve rata. Domoljubno osviješteni autori dječje proze o Domovinskom ratu, osim u književnom narativu, nastojali su i u tekstovima koji okružuju pripovjedni svijet prenijeti mladom, ali i odraslom čitatelju društveno-povijesni kontekst koji se pripovjedno tematizira, fokusirajući se na ugroženost nacionalnih i općeljudskih vrijednosti nastojeći estetski, edukativno i terapijski ukazati na ulogu domovinske slobode kao izraz osobnog i nacionalnog dostojanstva.

ISTRAŽIVAČKI KORPUS

- CIGLAR, Želimir. 1999. *Decameron za golobrade pustolove*. Znanje. Zagreb.
- GJEREK, Maja i GJEREK-LOVREKOVIĆ, Anica. 1993. *Zvezdana košulja*. Alfa. Zagreb.
- GLUŠČEVIĆ, Maja. 1992. *Bijeg u košari*. Ratna vjeverica. Mladost. Zagreb.
- HITREC, Hrvoje. 1994. *Smogovci u ratu*. Theca Croatica. AGM. Zagreb.
- HITREC, Hrvoje i Tadej, Vladimir. 1994. *Kanjon opasnih igara*. Mosta. Zagreb.
- IVELJIĆ, Nada. 1995. *Marijina tajna*. Mosta. Zagreb.
- IVELJIĆ, Nada. 1995. *Čuvarice novih krovova*. DiVič. Zagreb.
- IVELJIĆ, Nada. 1995. *Ivin Vučko*. Alfa. Zagreb.
- IVELJIĆ, Nada. 1998. *Želiš li vidjeti bijele labudove?*. TIPEX. Zagreb.
- KALILIĆ, Dunja. 1997. *Crobinhoodovi*. Marijan knjiga. Split.
- KRILIĆ, Zlatko. 2001. *Krik*. Theca Croatica. AGM. Zagreb.
- KUŠAN, Ivan. 1996. *Koko u Kninu*. Znanje. Zagreb.
- KUŠEC, Mladen. 1991. *Ubili su mi kuću*. Ratna vjeverica. Mladost. Zagreb.
- MARUŠIĆ, Matko. 1996. *Plaču li anđeli?*. Medicinska naklada. Zagreb.
- PULIĆ, Nikola. 1992. *Strah me, mama*. Ratna vjeverica. Mladost. Zagreb.
- PULIĆ, Nikola. 1994. *Čuvari amfora*. Alfa. Zagreb.
- PULIĆ, Nikola. 1997. *Kormoran*. Alfa. Zagreb.
- RAOS, Predrag. 1996. *Od rata do zvijezda*. Trgo Rast. Zagreb.
- TOMAŠ, Stjepan. 1992. *Moj tata spava s anđelima*. Ratna vjeverica. Mladost. Zagreb

LITERATURA

- CHEVALIER, Jean ; Gheerbrant, Alain. 1994. *Rječnik simbola*. Matica hrvatska. Zagreb.
- BAGIĆ, Krešimir. 2016. *Uvod u suvremenu hrvatsku književnost*. Školska knjiga. Zagreb.
- BREZOVEC, Erik; JEŽOVITA, Josip; PERKOV, Ivan. 2023. „Strukturalno-interakcijske odrednice domoljublja u hrvatskom društvu: povezanost pozitivne i/ ili negativne slike domoljublja i povjerenja u institucije“. *Nova prisutnost*. XXI. (2023). 3; 585-606.
- BULJUBAŠIĆ, Ivana. 2017. *Pojam parateksta Gérarda Genettea u okviru suvremene naratologije*. Anafora. IV., 1. 15-35.
- BULJUBAŠIĆ, Ivana. 2024. *Stilski učinci peritekstova i peritekstoida u suvremenom hrvatskom multimodalnom romanu*. Doktorski rad (Privremena verzija). Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. (Pristupljeno 2. studenog 2024. <https://www.ffos.unios.hr/wp-content/uploads/2024/07/IVANA-BULJUBASIC-SRB-Stilski-ucinci-peritekstova-i-peritekstoida-u-suvremenom-hrvatskom-multimodalnom-romanu-doktorski-rad-privremena-verzija.pdf>)
- GENETTE, Gérard. 1997. *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Prevela Jane E. Lewin. Cambridge University Press. Cambridge.
- GRDEŠIĆ, Maša. 2015. *Uvod u naratologiju*. Leykam International. Zagreb.
- HARAMIJA, Dragica. 2002. „Smrt u prozi za djecu i mladež“. *Tabu teme u književnosti za djecu i mladež*. Zbornik. Ur. Javor, Ranka, Knjižnice grada Zagreba. Zagreb. 30-38.
- HRANJEC, Stjepan. 2004. „Pogovor: Koko - domovine sin“. U: *Kušan, Ivan: Koko u Kninu*. Zagrebačka stvarnost. Zagreb. 217-220.
- HRANJEC, Stjepan. 2005. „Pogovor: Simbolizacija Krika.“ U: *Krilić, Zlatko: Krik*. Alfa. Zagreb. 136-139.
- HRANJEC, Stjepan. 2006. *Pregled hrvatske dječje književnosti*. Školska knjiga. Zagreb.
- IVANIŠEVIĆ, Đurđica. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 28.8.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/ivanisevic-djurdjica>
- KATNIĆ-BAKARŠIĆ, Marina. 2001. *Stilistika*. Naučna i univerzitetska knjiga. Sarajevo.

- KOVAČAVIĆ, Marina; BADURINA, Lada. 2001. *Raslojavanje jezične stvarnosti*. Izdavački centar Rijeka. Rijeka.
- LOVRIĆ, Goran; JELEČ, Marijana. 2021. *Uvod u interpretaciju proze*. Leykam International. Zagreb.
- MAJHUT, Berislav. 2008. „Uvodna razmišljanja o hrvatskome dječjem romanu“. *Hrvatska misao*. 12/1 (33). 65–74.
- Naratologija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 3.9.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/naratologija>
- NEMEC, Krešimir. 2003. *Povijest hrvatskog romana: od 1945. do 2000. godine*. Školska knjiga. Zagreb.
- ORAIĆ-TOLIĆ, Dubravka. 2019. *Citatnost u književnosti, umjetnosti i kulturi*. Ljevak. Zagreb.
- RADOŠEVIĆ, Vesna. 2016. „Povijest Vjeverice“. *Libi&Liberi*. 5 (1). 95-116.
- ROSANDIĆ, Dragutin. 1975. „Za afirmaciju načela zavičajnosti u nastavi književnosti“. *Zavičajna književnost u nastavi*. Ur. Kalčić, Mario. Žminj: Čakavski sabor. 9-17.
- RYZNAR, Anera. 2014. „Interdiskurzivnost: stilistički prilog teoriji književnoga diskurza“. *Umjetnost riječi*. Vol. 58. No. 1. 55-74.
- ZIMA, Dubravka. 2001. „Hrvatska dječja književnost o ratu“. *Polemos*. 4/2. 81–122.
- ZIMA, Dubravka. 2011. *Kraći ljudi*. Školska knjiga. Zagreb.

***THE CONCEPT OF PATRIOTISM IN THE PARATEXTUAL
ELEMENTS OF CHILDREN'S PROSE ON THE HOMELAND
WAR***

Abstract

In accordance with contemporary contextual narratology, which focuses on the relationship between context and historicity, this paper analyzes the paratextual components (Genette 1997) surrounding the literary narrative text in a selected corpus of children's prose about the Homeland War. The analysis encompasses the spatial, temporal, substantial, and functional characteristics of titles, dedications, epigraphs, prefaces/afterwords, and notes, with the aim of identifying patriotic concepts presented within them. Positioned in prominent places and written as texts accompanying the first editions, the analyzed paratexts serve as a commentary on the wartime reality of that era in Croatia, addressing both child and adult readers. With vivid, typologically diverse titles, dedications to children who were war victims, marked by religious quotes, patriotic and documentary texts in the prefaces and/or afterwords and notes, these paratexts, operating between the literary text and context, within the corpus of children's prose about the Croatian War of Independence, draw attention to the referential reality, comment on it, and present various concepts of patriotism that are also shaped narratively.

KEYWORDS: *children's prose on the Homeland War, concept of patriotism, narratology, paratexts*

IV.

Domovina u fokusu demografsko- geografskih pitanja

STAVOVI UČENIKA O OBLICIMA EDUKACIJA U ZAŠTIĆENIM PODRUČJIMA GORSKE HRVATSKE

Dinko MARIN

OŠ Bartula Kašića Zadar
dmarin23@net.hr

Ivana MARUNA

OŠ Bartula Kašića Zadar
UDK: 502.17:37.91.31-053.6
ivana.maruna5@skole.hr
pregledni članak

Sažetak

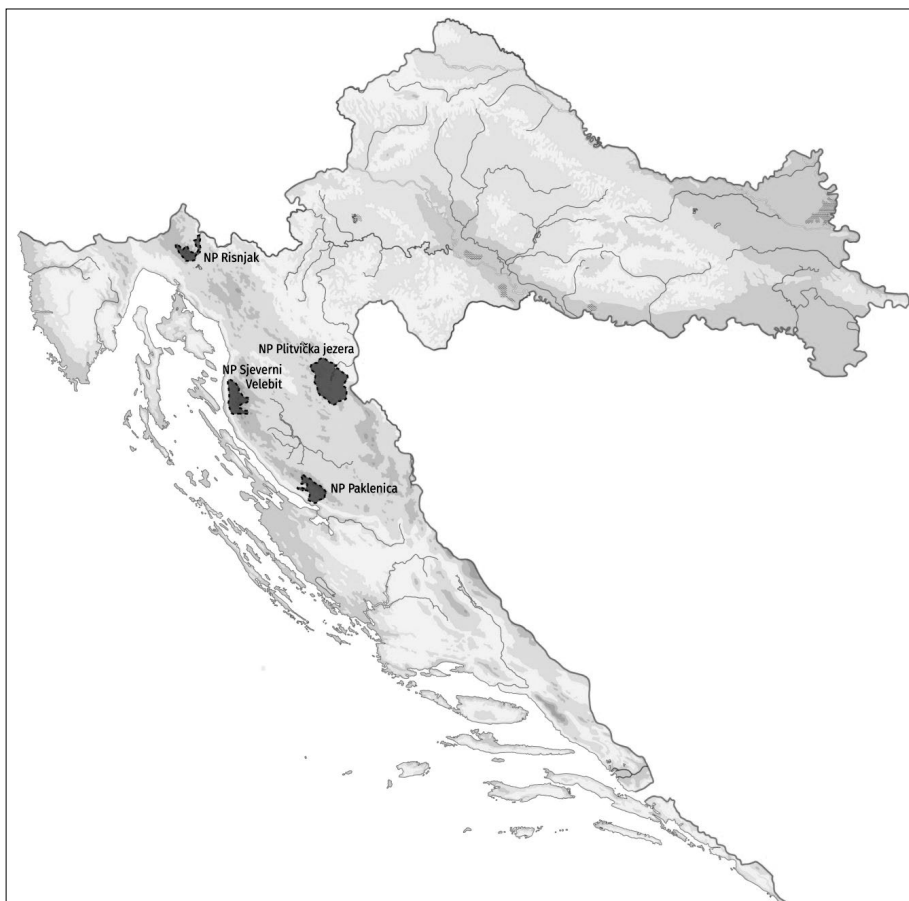
Nacionalni identitet svakog naroda, između ostalog, očituje se putem jezika, kulture, geografskog prostora, ali i kroz bogatstvo prirodne i kulturne baštine. Razvijanje nacionalne svijesti i nacionalnog identiteta pomoću očuvanja i prepoznavanja zaštićenog prostora i kulturnih značajki istog svakako je jedna od zadaća javnih ustanova koje upravljaju zaštićenim prostorima. Cilj istraživanja bio je ispitati stavove učenika završnih razreda osnovne i srednje škole (četverogodišnjih) o oblicima edukacija koje bi se provodile u zaštićenim prirodnim područjima Gorske Hrvatske, a povećale bi interes učenika za posjet zaštićenim područjima. U istraživanju je sudjelovalo 436 ispitanika završnih razreda osnovne i četverogodišnjih srednjih škola s područja grada Zadra. Analizom rezultata utvrđeno je da ne postoje značajnije razlike u stavovima učenika završnih razreda osnovne i srednje škole o postojećim i potencijalnim geološkim, geomorfološkim edukacijama ili pak predavanjima i radionicama o biljnom i životinjskom svijetu zaštićenih područja, koje ispitanici smatraju najpoželjnijima. Učenici srednjih škola u većoj mjeri su zainteresirani za etnografske radionice i predavanja za razliku od učenika osmih razreda osnovne škole. Značajnija odstupanja su prisutna u stavovima o radionicama orijentacije za koje učenici srednjih škola iskazuju veći interes od učenika osnovnih škola. Istraživanje je pokazalo kako učenici iz osnovne škole pokazuju manji interes za radionice koje uključuju računalne simulacije poput holograma za razliku od učenika srednjih škola koji bi u većoj mjeri sudjelovali na takvom tipu radionica.

KLJUČNE RIJEČI: zaštićena područja, edukacija, nacionalni identitet

Uvod

Odgoj i obrazovanje mladih ljudi u procesu razvoja svih oblika identiteta jedna je od zadaća institucija koje u svojem djelokrugu imaju odgojnu i obrazovnu komponentu. U tom procesu najznačajniju ulogu imaju odgojno-obrazovne ustanove koje nisu samo mjesto stjecanja novih znanja i vještina, već one jesu i moraju biti mjesta razvijanja, poticanja i njegovanja različitih vrsta identiteta, od kulturnog, osobnog pa do nacionalnog. To potvrđuje i *Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije* (2014) koja naglašava kako u današnjem globaliziranom svijetu iznimno je bitno odgojiti pojedince koji će postati "građani svijeta" ali pritom sačuvati svoj nacionalni identitet, svoju kulturu, kulturne krajolike, društvenu, moralnu i duhovnu baštinu. Razvoj nacionalnog identiteta odgojno-obrazovne ustanove postižu poučavanjem o nacionalnoj, kulturnoj i prirodnoj baštini, prostorno-geografskim karakteristikama Hrvatske i njezinim prirodnim i kulturnim obilježjima. Poučavanje nacionalnog identiteta s posebnim akcentom na prirodna i kulturna obilježja osim školskih ustanova dužne su temeljem pozitivnih zakonskih propisa provoditi i javne ustanove koje brinu o zaštićenim područjima prirode. U tom smislu Brkić Vejmelka i Paral (2022) zaključuju kako upravljanje zaštićenim područjima podrazumijeva i odgojno-obrazovne programe koji tematiziraju značajke pojedinih ekosustava i okoliša, a autori ovog rada bi dodali kulturološka, povijesna i etnografska obilježja prostora na kojem se zaštićeno područje nalazi. Javne ustanove koje upravljaju zaštićenim područjima imaju ključna ulogu u promicanju nacionalnog identiteta koji se odnosi na prirodnu i kulturnu baštinu, jer omogućuju posjetiteljima učenje u izvornoj stvarnosti odnosno nude doživljajnu pedagogiju kao jedan o suvremenih koncepta poučavanja.

Kako bi se posjetitelje u ovom slučaju učenike što više privuklo u zaštićena područja prirode, a da ne budu pasivni već aktivni posjetitelji, nužno je osmisliti edukacije, radionice, i druge aktivnosti koje će njima biti zanimljive. U tu svrhu provedeno je anketno istraživanje kako bi utvrdili koje aktivnosti i edukacije prema mišljenju učenika osmih razreda osnovnih škola i četvrtih razreda srednjih škola s prostora grada Zadra bi trebali u svojoj ponudi imati nacionalni parkovi (u nastavku NP) Gorske Hrvatske: NP Risnjak, NP Plitvička jezera, NP Sjeverni Velebit i NP Paklenica.

SLIKA 1. Geografski smještaj i prostorni obuhvat nacionalnih parkova Gorske Hrvatske koji su bili uključeni u istraživanje

IZVOR: Alfa, d.d., Zagreb

1. Nacionalni identitet i odgoj i obrazovanje o nacionalnom identitetu

Postoji mnoštvo različitih definicija i teorija identiteta. Tako Letica (2011) navodi da primordijalna teorija naglašava kako je identitet naslijeđen te da se bitno ne mijenja kroz život, za razliku od teorije razumnog izbora koja identitet promatra kao izbor, odnosno pojedinci će birati one identitete koji će im koristiti u nekom društvu ili pak konstruktivističke teorije koje identitet

shvaća kao posljedicu društvenih odnosa i struktura. Iz različitih teorijskih razmatranja proizlazile su i različite definicije identiteta. Identitet se definira kao „skup značajki koje određuju posebnost pojedinca ili skupine u smislu različitosti ili pak pripadnosti u odnosu na druge pojedince ili skupine“ (Identitet, 2023). Prema Sekuliću (2010:15) „identitet je osjećaj pripadnosti nekom kolektivitetu, osjećaj lojalnosti prema nekoj grupaciji koji je postojao otkad čovjek postoji kao društveno biće.“ Huntington (2007:32) pod identitetom podrazumijeva „pojedinca ili skupine o sebi; to je proizvod samosvijesti da ja ili mi kao entitet posjedujemo neke kvalitete po kojima se ja razlikujem od tebe i mi od vas.”

Huntington smatra da su izvor identiteta neograničeni no ipak posebno izdvaja sljedeće: „pripisani (spol, dob, etnička pripadnost, preci), kulturni (klan, pleme, jezik, narodnost, vjera, civilizacija, način života), teritorijalni (lokalno okružje, selo, grad, pokrajina, država, kontinent) politički (frakcija, interesna skupina, pokret, stranka, ideologija, država), gospodarski (posao, zanimanje, zvanje, poslodavac, sektor) i društveni (prijatelji, klub, momčad, kolege, slobodno vrijeme, status)“ (Huntington, 2007:37).

U svojoj podjeli identiteta Huntington nije zaboravio ni nacionalni identitet koji je iznimno kompleksan. Nacionalni identitet nije jednoznačan on se sastoji od više različitih identiteta npr. teritorijalnog, kulturnog, političkog itd. Briggs, Copley (2005:602) pod nacionalnim identitetom podrazumijevaju „zajednički identitet stanovnika određenog politički i geografski definiranim prostorom, odnosno nacijom.“ Korunić (2005) nacionalni identitet promatra kao moderni fenomen koji se razvija od kraja XVIII. stoljeća kad dolazi do formiranja modernih nacija.

Kada se govori o hrvatskom nacionalnom identitetu, Leticica (2011) navodi kako Hrvati nisu imali mogućnost do kraja osmisliti vlastiti nacionalni identitet, a isto je rezultat činjenice što Hrvati vlastitu državu osnivaju tek devedesetih godina XX. stoljeća, za razliku od drugih naroda koji su države, nacije i društva počeli graditi u doba građanskih revolucija. Iako se možemo složiti s Leticicom, ključno je istaknuti kako je hrvatski identitet i prije stvaranja samostalne Hrvatske države prvenstveno bio predodređen jezikom, ali i etničkom pripadnošću. Pored ova dva identiteta koji čine hrvatski nacionalni identitet Bušljeta Kardum, Župančić, Plaza Leutar (2013) apostrofiraju još politički, kulturni i vjerski identitet. Bratulić (2011) će pored navedenog posebno izdvojiti književnost, religiju, nacionalne simbole, a

unutar kulturnog identiteta navodi tri hrvatska pisma, ali i urbanu i ruralnu kulturu.

U sklopu nacionalnog identiteta možemo promatrati prirodnu i kulturnu baštinu, te na koji način ona određuje nacionalni identitet društva u cjelini, ali i pojedinca. U promicanju nacionalnog identiteta, a koji se vezuje uz prirodnu i kulturnu baštinu, značajna je uloga odgojno-obrazovnih ustanova na svim razinama što je propisano čl. 4. st.1. Zakona o odgoju i obrazovanju koji među ciljevima odgoja i obrazovanja u školskim ustanovama navodi „razvijati učenicima svijest o nacionalnoj pripadnosti, očuvanju povijesno-kulturne baštine i nacionalnog identiteta“. Važnost očuvanja kulturne i prirodne baštine vidljiva je i u predmetnim kurikulumima Prirode, Biologije, Geografije ili pak Povijesti. Kurikulumu Povijesti (2019) već u opisu nastavnog predmeta navodi se važnost očuvanja nacionalnog identiteta, te kulturne i duhovne baštine. Kurikulumi Prirode (2019) i Biologije (2019) posebno naglašavaju važnost očuvanja bioraznolikosti i poticanja održivog razvoja. Kurikulum Geografije (2019) nedvojbeno u ishodu za šesti razred osnovne škole navodi kako učenik pored razlikovanja kategorija zaštite prirode, navođenja zaštićene prirodne i kulturne baštine u Hrvatskoj, objašnjavanja važnosti zaštićenih područja i lokaliteta kao gospodarskoga potencijala i elementa identiteta sudjeluje u aktivnostima čuvanja i adekvatnoga vrednovanja baštine na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini. Osim toga u preporukama za realizaciju ovog ishoda preporuča se „posjet baštinskoj ustanovi i/ili nekom drugom lokalitetu prirodne/društvene baštine“ (Kurikulum Geografije, 2019). Kako bi se realizirali ovako postavljeni ishodi nužno je mijenjati obrazovne paradigme i odmaknuti se od tradicionalne nastave prema suvremenoj koja se usmjerava prema učeniku, a ne prema sadržaju. Odnosno kako to zaključuje Bozkurt (2015) naučiti učenike razmišljati i povezivati stečena znanja s novim znanjima. Suvremeni pristupi nastavnom procesu temelje se na aktivnom uključivanju učenika u nastavni proces, a to se postiže problemskom, projektnom, istraživačkom i terenskom odnosno izvanučioničkom nastavom.

U procesu odgoja i obrazovanja za nacionalni identitet odnosno očuvanja prirodne baštine, pored odgojno-obrazovnih ustanova ključna je uloga i nacionalnih parkova, to je i njihova zakonska obaveza propisana čl.113. st. 2. Zakona o zaštiti prirode: „Nacionalni park ima i znanstvenu, kulturnu, odgojno-obrazovnu te rekreativnu namjenu.“ Nacionalni parkovi bi trebali pu-

tem različitih odgojno-obrazovnih programa utjecati na razvoj nacionalnog identiteta, odnosno podizati svijest o važnosti prvenstveno prirodne i kulturne baštine.

Cifrić (2014:17) će zaključiti kako: „Očuvanje baštine jest odnos prema tradiciji i budućnosti – budućim generacijama. Zaštitom i očuvanjem jamči se afirmacija nekih vrijednosti tradicije i dostupnost u korištenju. Očuvanje baštine dio je nacionalne svijesti o svojoj identitetskoj prošlosti i sadašnjosti“

2. Metodologija istraživanja

Za potrebe istraživanja sastavljen je anketni upitnik putem Microsoft Forms alata. Upitnik se sastojao od dva dijela. Prvi dio odnosi se na pitanja o socio-demografskim podacima: škola koja se pohađa i spol, dok se drugi dio upitnika sastojao od pitanja otvorenog i zatvorenog tipa te trinaest tvrdnji koje su ispitanici vrednovali putem Likertove skale, sa stupnjem slaganja od u potpunosti se ne slažem do u potpunosti se slažem. Istraživanje je provedeno u siječnju 2023. na području grada Zadra među učenicima osmih razreda osnovnih škola i četvrtih razreda srednjih škola. Uzorak škola je bio nasumičan.

Prikupljeni podaci statistički su obrađeni u programu Microsoft Excell izračunom relativnih frekvencija, aritmetičkih sredina (\bar{x}) i standardnih devijacija (σ). Dobiveni podaci su problemski analizirani i grafički prikazani.

U ispitivanju je sudjelovalo 436 učenika od čega 61% (N=264) čine ispitanici srednjih škola, a 39% (N=172) ispitanici iz osnovnih škola. S obzirom na ukupan broj učenika osmih razreda s područja grada Zadra i učenika četvrtih razreda srednjih škola u školskoj godini 2022/2023.¹ u istraživanju je sudjelovalo 19% svih učenika osmih razreda i 23% svih učenika četvrtih razreda srednje škole. Prema prikupljenim podacima među ispitanicima prevladavaju učenice kako u ukupnom broju ispitanika (66%, N=286) tako i među ispitanicima osmih razreda (55%, N=95) odnosno četvrtih razreda srednje škole (72%, N=191).

¹ Podaci o broju učenika osmih razreda osnovnih škola i četvrtih razreda srednjih škola koje se nalaze na području grada Zadra preuzete su sa web domene e-Rudnik Ministarstva znanosti obrazovanja i sporta.

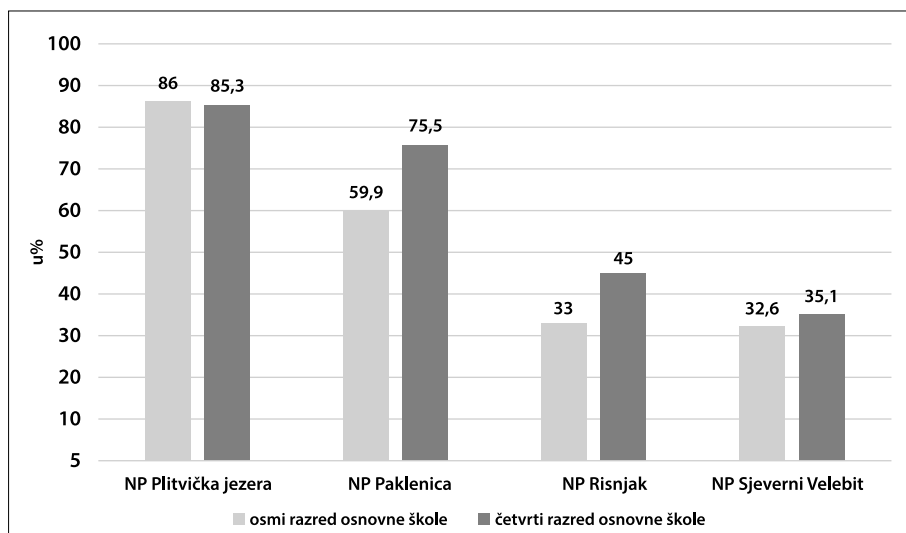
TABLICA 1. Socio-demografski podatci o ispitanicima

Broj ispitanika		
436		
Osmi razred osnovne škole	Četvrti razred srednje škole	
172	264	
Ispitanici prema spolu		
	Muško	Žensko
Ukupno	150	286
Osmi razred osnovne škole	77	95
Četvrti razred srednje škole	73	191

Izvor: Anketno istraživanje, 2023.

3. Rezultati istraživanja i rasprava

Istraživanjem se je željelo doznati koje nacionalne parkove Gorske Hrvatske su učenici posjetili u organizaciji svojih škola i u kojim tipovima edukacija su sudjelovali, te doznati stavove ispitanika o tipovima edukacija i radionica u kojima bi sudjelovali ukoliko bi im bile ponuđene od strane nacionalnih parkova. Analizom anketnog istraživanja utvrđeno je kako je preko 80% ispitanika iz osnovnih i srednjih škola posjetilo NP Plitvička jezera. Visoki udio posjećenosti prema rezultatima ispitivanja zabilježen je i u NP Paklenica s tim da je udio učenika srednjih škola (75,5%) nešto veći u odnosu na iz osnovnih škola (59,9%). Udio ispitanika koji je posjetio ostala dva nacionalna parka Gorske Hrvatske NP Sjeverni Velebit i NP Risnjak je znatno niži i ne prelazi 45%. Iz dobivenih podataka vidljiva je velika diskrepancija u posjećenosti NP Paklenica i NP Plitvička jezera u odnosu na NP Risnjak i NP Sjeverni Velebit. Možemo pretpostaviti kako ovakvim razlikama pridonosi veća prepoznatljivost NP Plitvička jezera u domaćoj javnosti pa ga i škole češće posjećuju ili pak manja vertikalna raščlanjenost reljefa u odnosu na NP Risnjak ili pak Sjeverni Velebit. Većoj posjećenosti NP Paklenica svakako pridonosi činjenica što se nalazi u neposrednoj blizini područja na kojem je provedeno istraživanje.

SLIKA 2. Udio ispitanika koji su posjetili neki od nacionalnih parkova Gorske Hrvatske

IZVOR: Anketno istraživanje, 2023.

Rezultati istraživanja pokazuju kako većina ispitanika, njih 92%, (N=400) nije sudjelovala ni u jednom obliku edukacija organiziranih od strane nacionalnog parka. Udio onih koji su sudjelovali u edukacijama je nešto veći u srednjoj školi i iznosi 6% (N=15), dok za ispitanike iz osnovne škole iznosi svega 2% (N=3). Putem pitanja otvorenog tipa ispitanici su naveli u kojim oblicima edukacija su sudjelovali:

- a) učenici iz osnovnih škola: kvizovi, škola penjanja, predavanja i stručna vodstva djelatnika javnih ustanova.
- b) učenici iz srednjih škola: kvizovi, predavanja i stručna vodstva djelatnika javnih ustanova.

Zabrinjavajući je mali udio ispitanika koji su sudjelovali u edukacijama koje provode nacionalni parkovi Gorske Hrvatske. Uvidom u službene web stranice nacionalnih parkova vidljivo je da se nude određeni radionički i edukacijski programi. Tako NP Paklenica u sklopu posjetiteljskog centra „Podzemni grad Paklenice“ nudi edukaciju Škole vezanja čvorova, unutar centra postoje tematske dvorane u kojima je prikazana prirodna i kulturna baština Velebita, pored toga posjetitelji se mogu okušati u penjanju uz umjetnu stijenu (URL 1). Važno

je naglasiti kako se ne radi o školi penjanja, već posjetitelji se sami okušavaju u penjanju uz umjetnu stijenu. NP Sjeverni Velebit u sklopu posjetiteljskog centra Kuća Velebita nudi posebne edukacije o biljnim i životinjskim vrstama i o buri (URL 2). NP Risnjak nudi programe šumske pedagogije o biljkama i životinjama ili pak program promatranja životinja (URL 4). NP Plitvička jezera provodi edukacije o biljnom i životinjskom svijetu koji se vezuju u obilježavanje nekih dana poput Svjetskog dana bioraznolikosti, Dana zaštite prirode ili pak Noći leptira (URL 3). Možemo pretpostaviti kako manji udio ispitanika koji su sudjelovali na radionica ovisi i o organizaciji terenske nastave, odnosno o onome što su škole zatražile od nacionalnih parkova. Temeljem istraživanja može se zaključiti kako učenici (koji su sudjelovali u ispitivanju) uglavnom prolaze kroz nacionalne parkove isključivo koristeći postojeće staze „šetnju“ uz eventualno vodstvo stručnih djelatnika nacionalnih parkova.

TABLICA 2. Stavovi učenika osnovnih škola grada Zadra o mogućim edukacijama i radionicama u parkovima Gorske Hrvatske

Tvrdnja	1 <i>U potpunosti se ne slažem</i>		2 <i>Djelomično se ne slažem</i>		3 <i>Niti se slažem niti se ne slažem</i>		4 <i>Djelomično se slažem</i>		5 <i>U potpunosti se slažem</i>		AS (\bar{x})	SD (σ)
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
U ponudi nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebaju biti predavanja i radionice izrade krških reljefnih oblika.	4	2,3	6	3,5	45	26,17	56	32,55	61	35,48	4,30	0,88
U ponudi nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebaju biti radionice i predavanja o biljnom i životinjskom svijetu karakterističnom za nacionalni park.	1	0,58	2	1,16	35	20,30	48	27,9	86	50,00	4,25	0,86
U ponudi nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebaju biti različite računalne simulacije poput holograma ili pak 3 D simulacije.	13	7,55	11	6,39	45	26,16	42	24,41	61	35,46	3,73	1,22

<i>Tvrdnja</i>	1 <i>U potpunosti se ne slažem</i>		2 <i>Djelomično se ne slažem</i>		3 <i>Niti se slažem niti se ne slažem</i>		4 <i>Djelomično se slažem</i>		5 <i>U potpunosti se slažem</i>		AS (\bar{x})	SD (σ)
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
U ponudi nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebaju biti audiovizualni sadržaji u vidu kratkih video uradaka o parku koji bi trebali biti prilagođeni različitoj populaciji npr. djeci, adolescentima...	2	1,16	5	2,90	51	29,65	49	28,48	65	37,79	3,98	0,94
U ponudi nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebaju biti speleološke radionice i predavanja.	5	2,90	10	5,81	56	32,55	54	31,39	47	27,32	3,74	1,01
U ponudi nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebaju biti računalni tableti koji bi vršili ulogu "vodiča" kroz parkove.	28	13,27	16	9,30	44	25,58	45	26,16	39	22,67	3,29	1,35
U ponudi nacionalnih parkova Gorske Hrvatske bi trebale biti etnografske radionice o kulturi i običajima prostora na kojem se zaštićeno područje nalazi.	6	3,48	8	4,65	51	29,65	49	28,48	58	33,72	3,84	1,05
U ponudi nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebale bi biti geološke radionice (prepoznavanje vrsta stijena, izrada fosila...).	3	1,7	3	1,74	49	28,48	46	26,74	71	41,27	4,04	0,96
U sklopu nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebalo bi razviti i park tamnog neba.	1	0,58	4	2,32	35	20,34	25	14,53	107	62,20	3,89	0,92
Nacionalni parkovi Gorske Hrvatske bi trebali imati radionice orijentacije u prirodi	20	11,63	31	18,02	62	36,05	19	11,05	40	23,26	3,16	1,29

Tvrdnja	1 <i>U potpunosti se ne slažem</i>		2 <i>Djelomično se ne slažem</i>		3 <i>Niti se slažem niti se ne slažem</i>		4 <i>Djelomično se slažem</i>		5 <i>U potpunosti se slažem</i>		AS (\bar{x})	SD (σ)
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
Šetnice u sklopu nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebaju biti oplemenjene informativnim tabelama koje bi pored pisanog teksta sadržavale i QR kodove s dodatnim informacijama i računalnim simulacijama onog što se opisuje na tablici	8	4,65	10	5,81	35	20,34	52	30,23	67	38,95	3,93	1,11
Informativne tabele trebale bi sadržavati i dio teksta na Braillevu pismu.	10	5,81	30	17,44	27	15,69	103	59,88	2	1,16	4,63	3,40
U sklopu nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebala bi postojati tiflološka soba.	2	1,16	6	3,48	30	17,44	31	18,02	103	59,88	4,31	0,95

Ukoliko se usporede stavovi ispitanika o potrebi uvođenja pojedinih radionica koje su navedene u anketnom upitniku nisu vidljiva veća odstupanja između ispitanika osnovnih i srednjih škola. Značajnija odstupanja su vidljiva kod tvrdnje o parku tamnog neba osnovna škola (osnovna škola $\bar{x} = 4,52$, a srednja $\bar{x} = 3,89$), radionicama i predavanjima o krškim reljefnim oblicima (osnovna škola $\bar{x} = 3,96$, a srednja $\bar{x} = 4,30$) ili pak o speleološkim radionicama osnovna škola $\bar{x} = 3,92$ a srednja $\bar{x} = 3,74$ (Tab. 2). Ova odstupanja mogu se tumačiti činjenicom kako su učenici u srednjim školama više upoznati s temama koje se bave astronomijom što je razvidno iz predmetnog kurikulumu Fizike (2019), dok se sadržaji geomorfologije (krš, podzemni krški oblici uz koje se vezuje speleologija) znatno detaljnije poučavaju u nastavi geografije u srednjim školama (Kurikulum Geografije, 2019). Pored toga istraživanje je pokazalo veća odstupanja između ispitanika iz osnovnih i srednjih škola vezano za radionice orijentacije u prirodi. Tako 42% ispitanika iz srednjih škola djelomično za razliku od 23% ispitanika iz osnovnih škola u potpunosti se

slaže s ovakvim tipom edukacija.

Zanimljiv je podatak kako ispitanici iz osnovnih i srednjih škola u najmanjem postotku podržavaju korištenje tableta koji bi vršili ulogu „vodiča“ kroz parkove (osnovna škola $\bar{x} = 3,27$, a srednja $\bar{x} = 3,29$). Posebno intrigira ovakav stav ispitanika ako se uzme u obzir uzmu istraživanja poput Kovačević (2007) ili Miliša, Milačić (2010) prema kojima učenici dnevno provode više sati koristeći informacijsko komunikacijske tehnologije.

TABLICA 3. Stavovi učenika srednjih škola grada Zadra o mogućim edukacijama i radionicama u parkovima Gorske Hrvatske

	1 <i>U potpunosti se ne slažem</i>		2 <i>Djelomično se ne slažem</i>		3 <i>Niti se slažem niti se ne slažem</i>		4 <i>Djelomično se slažem</i>		5 <i>U potpunosti se slažem</i>		AS (\bar{x})	SD (σ)
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
U ponudi nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebaju biti predavanja i radionice izrade krških reljefnih oblika.	1	0,38	5	1,89	80	30,30	96	36,36	82	31,06	3,96	0,85
U ponudi nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebaju biti radionice i predavanja o biljnom i životinjskom svijetu karakterističnom za nacionalni park.	3	1,14	5	1,89	47	17,80	87	32,95	122	46,21	4,21	0,88
U ponudi nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebaju biti različite računalne simulacije poput holograma ili pak 3 D simulacije.	13	4,92	14	5,30	65	24,62	63	23,86	109	41,29	3,91	1,15
U ponudi nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebaju biti audiovizualni sadržaji u vidu kratkih video uradaka o parku koji bi trebali biti prilagođeni različitoj populaciji npr. djeci, adolescentima...	2	0,76	12	4,55	53	20,08	76	28,79	121	45,83	4,14	0,94

<i>Tvrđnja</i>	1 <i>U potpunosti se ne slažem</i>		2 <i>Djelomično se ne slažem</i>		3 <i>Niti se slažem niti se ne slažem</i>		4 <i>Djelomično se slažem</i>		5 <i>U potpunosti se slažem</i>		AS (\bar{x})	SD (σ)
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
U ponudi nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebaju biti speleološke radionice i predavanja.	2	0,76	8	3,03	87	32,95	78	29,55	89	33,71	3,92	0,92
U ponudi nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebaju biti računalni tableti koji bi vršili ulogu "vodiča" kroz parkove.	42	15,91	37	14,02	56	21,21	65	24,62	64	24,24	3,27	1,39
U ponudi nacionalnih parkova Gorske Hrvatske bi trebale biti etnografske radionice o kulturi i običajima prostora na kojem se zaštićeno područje nalazi.	8	3,03	8	3,03	60	22,73	76	28,79	112	42,42	4,05	1,02
U ponudi nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebale bi biti geološke radionice (prepoznavanje vrsta stijena, izrada fosila...).	7	2,65	8	3,03	56	21,21	82	31,06	111	42,05	4,07	1,00
U sklopu nacionalnih parkova Gorske Hrvatske trebalo bi razviti i park tamnog neba.	2	0,76	3	1,14	38	14,39	35	13,26	186	70,45	4,52	0,84
Šetnice u sklopu nacionalnih parkova Gorske hrvatske trebaju biti oplemenjene informativnim tabelama koje bi pored pisanog teksta sadržavale i QR kodove s dodatnim informacijama i računalnim simulacijama onog što se opisuje na tablici	6	2,27	16	6,06	64	24,24	65	24,62	113	42,80	4,00	1,06

Tvrdnja	1 U potpunosti se ne slažem		2 Djelomično se ne slažem		3 Niti se slažem niti se ne slažem		4 Djelomično se slažem		5 U potpunosti se slažem		AS (\bar{x})	SD (σ)
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
Nacionalni parkovi Gorske Hrvatske bi trebali imati radi- onice orijentacije u prirodi.	8	3,03	15	5,68	40	15,15	90	34,09	111	42,05	4,06	1,03
Informativne tabele trebale bi sadržavati i dio teksta na Brail- levu pismu.	4	1,52	3	1,14	35	13,26	36	13,64	186	70,45	4,50	0,88
U sklopu nacional- nih parkova Gorske Hrvatske trebala bi postojati tiflološka soba	5	1,89	2	0,76	41	15,53	50	18,94	166	62,88	4,41	0,91

Osim promicanja prirodne baštine važno je promicati i kulturnu baštinu u očuvanju nacionalnog identiteta. Stoga se pomoću anketnog upitnika željelo saznati koliki je interes ispitanika za etnografske radionice o kulturi i običajima prostora na kojem se nalazi zaštićeno područje. Rezultati istraživanja su pokazali veliku motiviranost za sudjelovanjem u etnografskim radionicama kako ispitanika iz osnovnih škola ($\bar{x} = 4,05$) tako i ispitanika iz srednjih škola ($\bar{x} = 3,84$).

Ispitanici su pokazali visok stupanj empatije i brige za osobe s posebnim potrebama. Naime, ispitanici u visokom postotku smatraju da u sklopu zaštićenih područja Gorske Hrvatske trebaju postojati tiflološke sobe (osnovna škola $\bar{x} = 4,31$, a srednja $\bar{x} = 4,41$) ili pak informativne table s Brailleovim pismom (osnovna škola $\bar{x} = 4,5$, a srednja $\bar{x} = 4,63$). Ovakvi rezultati ne trebaju čuditi jer su škole mjesta integracije i inkluzije učenika s poteškoćama kojima u njihovu odgojno-obrazovnom rastu pomažu svi dionici života škole od učitelja od učenika.

4. Zaključak

Razvoj nacionalnog identiteta svakako pripada primarnim zadaćama određenog društva, a napose „malih“ (misli se s obzirom na brojnost) naroda u koje pripadaju i Hrvati. Proces globalizacije koji sa sobom nosi multikulturalnosti, uporabu svjetskih jezika, brisanje granica, stvaranje različitih društvenih aso-

cijacija utječe na nacionalni identitet mladih ljudi. U očuvanju nacionalnog identiteta važnu ulogu imaju nacionalni parkovi koji su ishodišta kulturalnog identiteta, očuvanja prirodne i kulturne baštine. Kako bi se povećala posjećenost nacionalnih parkova, nužno je osmisliti aktivnosti koje će posjetiteljima biti zanimljive. Ovo istraživanje je pokazalo kako ispitanici (učenici osmih razreda i četvrtih razreda srednjih škola s prostora Zadra) u nacionalnim parkovima Gorske Hrvatske poželjnima smatraju radionice i edukacije koje bi se temeljile na doživljajnoj pedagogiji, pa posebno poželjnim smatraju geološke, geomorfološke ili pak etnografske radionice. To je pokazatelj da ispitanici posjećivanjem zaštićenih područja žele dobiti cjelokupnu informaciju o prostoru koji posjećuju, a koja se ne odnosi samo na prirodne fenomene već obuhvaća i upoznavanje kulturne baštine. Osim toga istraživanje je pokazalo visok stupanj empatije ispitanika, koji smatraju kako se nacionalni parkovi Gorske Hrvatske svojom ponudom moraju prilagoditi i osobama s posebnim potrebama u vidu opremanja tiflološke sobe ili pak interpretativnih tabli na Brailleovu pismu.

LITERATURA

- BOZKURT, Orçun. 2015. "Investigating the Effect of Inquiry-Based Learning on Pre-Service Teachers' Attitudes and Opinions about the Approach." *Croatian Journal of Education* 17/4. 175-197.
- BRATULIĆ, Josip. 2011. „O hrvatskom identitetu, neposredno“ *Zbornik radova znanstvenog skupa Hrvatski identitet*. Ur. Horvat, Romana. Matica hrvatska. Zagreb. 13.-23.
- BRIGGS, Adam.; COBLEY, Paul, 2005. *Uvod u studije medija*. Clio. Beograd.
- BRKIĆ-VEJMEKA, Jadranka; PARAL, Mario. 2022. "Odgojno-obrazovni programi u zaštićenim područjima Hrvatske – primjeri iz Like" *Memorabi Lika* 5/1. 129-146.
- BUŠLJETA KARDUM, Rona; ŽUPANČIĆ, Mateja; PLAZA LEUTAR, Mara. 2013. „Hrvatski nacionalni identitet u kontekstu odgojno-obrazovnog djelovanja u inozemstvu“, *Essehist*, 5, 97.
- CIFRIĆ, Ivan. 2014. "Očuvanje baštine u kontekstu Europske unije." *Adrias* 20. 9-19.

- HUNTINGTON, Samuel. 2007. *Tko smo mi? izazovi američkom nacionalnom identitetu*, Knjižara Dominiković. Zagreb.
- Identitet. 2023. Hrvatska enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Mrežno izdanje. Zagreb - <https://enciklopedija.hr/clanak/identitet> (pristupljeno 10. listopada 2023.).
- KOVAČEVIĆ, Stjepan. 2007. "Slobodno vrijeme i računalne igre." *Školski vjesnik*, 56/ 1 - 2.49-63.
- KORUNIĆ, Petar. 2005. "Nacija i nacionalni identitet". *Revija za sociologiju*, 36(1-2), 87-105.
- Kurikulum Biologije. 2019. Kurikulum za nastavni predmet Biologije za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj, Narodne novine 7/2019 - https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_7_149.html (pristupljeno, 8. lipnja 2024.).
- Kurikulum Fizike. 2019. Kurikulum za nastavi predmet Fizika za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj, Narodne novine 7/2019. - https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_10_210.html (pristupljeno, 8. lipnja 2024.).
- Kurikulum Geografije. 2019. Kurikulum za nastavni predmet Geografije za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj, Narodne novine 7/2019. - https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_7_145.html (pristupljeno, 8. lipnja 2024.).
- Kurikulum Prirode. 2019. Kurikulum za nastavni predmet Prirode za osnovne škole u Republici Hrvatskoj, Narodne novine 7/2019. - https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_7_148.html (pristupljeno, 8. lipnja 2024.).
- Kurikulum Povijesti. 2019. Kurikulum za nastavni predmet Povijest za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj, Narodne novine 27/2019. - https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_03_27_557.html (pristupljeno, 8. lipnja 2024.).
- LETICA, Slaven. 2011. "Tko smo, što smo i kakvi smo zapravo mi Hrvati" *Zbornik radova znanstvenog skupa Hrvatski identitet*. Ur. Horvat, Romana. Matica hrvatska. Zagreb. 25-53.
- MILIŠA, Zlatko i Višnja MILAČIĆ. 2010. "Uloga medija u kreiranju slobodnog vremena mladih." *Riječki teološki časopis* 36/ 2. 571-590.
- SEKULIĆ, Duško. 2010. "Pojam identiteta". *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*. Ur. Budak, Neven; Katunarić, Vjeran. Pravni fakultet sveučilišta u Zagrebu, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo. Zagreb. 15-48.
- Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije Republike Hrvatske, Narodne novine 124/2014.
- Školski e-rudnik - <http://tinyurl.com/yjymbnze>, (pristupljeno 5. lipnja 2023.).

Zakonski izvori i statuti

Zakon o zaštiti prirode Narodne novine 80/13,15/18,14/19,127/19.,155/23 - <https://www.zakon.hr/z/403/Zakon-o-za%C5%A1titi-prirode> (pristupljeno 8. lipnja 2023.).

Zakon o odgoju i obrazovanju, Narodne novine, 87/08, 86/09, 92/10, 105/10, 90/11, 5/12, 16/12, 86/12, 126/12, 94/13, 152/14, 07/17, 68/18, 98/19, 64/20, 151/22, 155/23, 156/23. – <https://www.zakon.hr/z/317/Zakon-o-odgoju-i-obrazovanju-u-osnovnoj-i-srednjoj-%C5%A1koli> (pristupljeno 8. lipnja 2023.).

Statut Nacionalnog parka Sjeverni Velebit. 2014. https://np-sjeverni-velebit.hr/www/images/sadrzaj/STATUT_2014-FINAL.pdf (pristupljeno 30. svibnja 2023.).

Statut Nacionalnog parka Plitvička jezera. 2014. <https://np-plitvicka-jezera.hr/wp-content/uploads/2017/10/STATUT.pdf> (pristupljeno 30. svibnja 2023.)

Statut Nacionalnog parka Risnjak. 2014. <https://np-risnjak.hr/wp-content/uploads/2009/08/Statut-2014.pdf> (pristupljeno 30. svibnja 2023.)

Statut Nacionalnog parka Paklenica. 2014. <https://np-paklenica.hr/images/dokumenti/statut.pdf> (pristupljeno 30. svibnja 2023.)

Internetski izvori

URL1. <https://np-paklenica.hr/hr/> (pristupljeno 5. lipnja 2024.).

URL2. <https://np-sjeverni-velebit.hr/www/hr/posjeti/ponuda> (pristupljeno 5. lipnja 2024.).

URL3. <https://np-plitvicka-jezera.hr/istrazite-park/edukacija/> (pristupljeno 5. lipnja 2024.).

URL4. <https://www.np-risnjak.hr/posjecivanje/> (pristupljeno 5. lipnja 2024.).

Izvor karte

Nakladnička kuća Alfa, d.d., Zagreb, piktoteka.

**STUDENTS' ATTITUDES TOWARD TYPES OF EDUCATION
IN THE PROTECTED AREAS OF THE GORSKA HRVATSKA
(MOUNTAIN CROATIA DISTRICTS)**

Abstract

The national identity of each nation is manifested, among other things, through language, culture, geographical area, but also through the richness of natural and cultural heritage. Developing national awareness and national identity through the preservation and recognition of the protected area and its cultural features is certainly one of the tasks of the public institutions that manage protected areas. The aim of the research was to examine the attitudes of the students in the final grades of primary and secondary school (four-year education) about the forms of education that would be carried out in the protected natural areas of Mountain Croatia districts and would increase the students' interest in visiting protected areas. 436 respondents from the final grades of elementary and four-year high schools from the Zadar city area participated in the research. Analysing the results, it was determined that there are no significant differences in the attitudes of students in the final grades of primary and secondary school about existing and potential geological, geomorphological education or lectures and workshops about the flora and fauna of protected areas, which the respondents consider the most desirable. Secondary school students are interested to a greater extent in ethnographic workshops and lectures, in contrast to eighth-grade elementary school students. More significant differences are present in the attitudes about orientation workshops, for which secondary school students show greater interest than elementary school students. The research showed that elementary school students show less interest in workshops that include computer simulations such as holograms, in contrast to high school students who would, more likely, like to take part in such workshops.

KEYWORDS: *protected areas, education, national identity*

MIŠLJENJA MLADIH O PRILIKAMA I PREPREKAMA U OSTVARIVANJU ZADOVOLJAVAJUĆEG ŽIVOTA U HRVATSKOJ U KONTEKSTU POTENCIJALNOG ISELJAVANJA

Nensi SEGARIĆ

Sveučilište u Zadru
Odjel za sociologiju
nsegaric@unizd.hr

Jadranka BRKIĆ-VEJMELKA

Sveučilište u Zadru
Odjel za nastavničke studije u Gospiću
jbrkic@unizd.hr
UDK: 316.32(497.5)-053.6
izvorni znanstveni članak

Sažetak

Globalizacijski procesi i dinamične promjene suvremenog društva u cijelom svijetu, pa tako i u Hrvatskoj, snažno utječu na procese društvene integracije, posebice mladih. Za Hrvatsku su značajni recentni europski integracijski procesi. Članstvo u Europskoj Uniji stvorilo je nove prilike, između ostaloga u području obrazovanja i rada, što je omogućilo veću mobilnost, posebice mladih, ali i odlazak iz Hrvatske. Hrvatsku istovremeno karakterizira proces političke i ekonomske tranzicije pa se u uvjetima socijalne i gospodarske nesigurnosti, kako na globalnoj, tako i na lokalnoj razini, formiraju određene vrijednosti i stavovi mladih. U takvom društvenom kontekstu važna su mišljenja i stavovi mladih koja su vezana uz svakodnevni život kao što su obrazovanje, obitelj, mobilnost, zaposlenje. Stavovi mladih važni su i za razumijevanje značajki društvenih kretanja kao i za uvid u društvene trendove. Cilj je ovog rada ispitati mišljenja i stavove mladih o njihovoj poimanju domovine u uvjetima društvene transformacije. U tu svrhu provedeno je kvalitativno istraživanje metodom fokusne grupe u kojima su sudjelovali učenici završnih razreda u dvije zadarske srednje škole. Kroz razgovore s učenicima nastojala se utvrditi njihova percepcija domovine u smislu prostorne pripadnosti kao i budućnosti domovine kroz osobne prilike za ostanak i moguće motive

i čimbenike odlaska. Rezultati su pokazali da mladi žele ostati u domovini i nastaviti školovanje. Vrednuju siguran život u poznatoj sredini, ekološke okolnosti, obiteljske i prijateljske odnose. Probleme vide u nepovoljnim ekonomskim prilikama uzrokovanim lošim političkim upravljanjem, fokusiranjem na turizam i zapostavljanje Slavonije. Unatoč zabrinutosti za budućnost žele ostati i doprinijeti boljoj budućnosti u domovini.

KLJUČNE RIJEČI: domovina, Hrvatska, iseljavanje, mladi, društvena transformacija

Uvod

Smanjenje broja stanovnika Republike Hrvatske prisutno je dugi niz godina. Za razliku od razdoblja nakon 2. svjetskog rata, od 1953. do 1991., kojeg karakterizira rast broja stanovnika, nakon popisa stanovništva 1991. kada je u Hrvatskoj živjelo 4.784.265 stanovnika, prisutan je konstantan pad broja stanovnika. Prema popisu stanovništva 2021. godine broj stanovnika Hrvatske smanjio se na 3.871.833 (Državni zavod za statistiku, 2021.). Depopulacijski procesi u Hrvatskoj posljedica su unutarnjih i vanjskih čimbenika. Hrvatsku karakteriziraju smanjenje prirodnog prirasta s jedne strane i povećanje emigracije s druge strane. Posebno je izražen trend iseljavanja stanovništva nakon 2013. tj. nakon pristupa Republike Hrvatske u Europsku uniju (Graovac Matassi 2023). Sloboda kretanja roba, kapitala i ljudi unutar zemalja članica olakšala je migracijske procese unutar Unije što se posebno očituje u migracijama mladog, radno aktivnog stanovništva. Uz smanjenje broja stanovnika u Hrvatskoj, kontinuirani su procesi starenja stanovništva pa nepovoljna demografska struktura utječe na gospodarstvo i na ostale društvene pojave i procese. Istovremeno, zamjetno iseljavanje mladih očituje se u smanjenju udjela mladog stanovništva u ukupnom broju stanovnika. Kroz povijest, pa i danas, migracije su uvjetovane političkim, ekonomskim, društvenim, okolišnim čimbenicima. Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske ima više uzroka. Uzroci migracija leže u tzv. push (potisnim) i pull (privlačnim) čimbenicima koji djeluju u kombinaciji, kao podražaji koji utječu na migracije, tj. oni su nužni motivacijski čimbenik zbog kojeg se osobe odlučuju na migraciju (Jerić 2019). S obzirom na nepovoljne demografske okolnosti, provode se istraživanja kako bi se rasvijetlili čimbenici i odredišta migraci-

ja, kao i uzroci i posljedice migracija. U dosadašnjim istraživanjima koja se odnose na problematiku analizirane su neke druge populacijske skupine kao što su npr. mladi iz određenog geografskog prostora, punoljetni mladi do 40 godina starosti, mladi koji su se već iselili i žive izvan Hrvatske itd. Rjeđa su istraživanja koja se provode među populacijom srednjoškolaca. Jedno takvo istraživanje provedeno je na temu socio-ekonomskih odrednica profesionalnog identiteta kod učenika trogodišnjih strukovnih škola (Brezovac, Župančić, Ježovita 2022), a odnosi se na analizu slučaja gdje su se istražili stavovi učenika o poslovnim perspektivama i promišljanjima o ostanku ili odlasku iz Hrvatske.

1. Metodologija istraživanja

Problem ovog istraživanja je iseljavanje mladih iz Hrvatske. Cilj ovog rada bio je istražiti stavove i mišljenja učenika i učenica završnih razreda srednjih škola o domovini, a koji bi mogli utjecati na ostanak odnosno odlazak iz Hrvatske. Budući da su učenici završnih razreda srednje škole dio populacije koja se sprema za tržište rada, neki po završetku srednjoškolskog obrazovanja, neki tijekom i/ili nakon studija, a ujedno su nositelji budućeg gospodarskog razvoja zemlje i fertilna populacija na kojoj se temelji natalitet, bitno je utvrditi kako doživljavaju uvjete života u Hrvatskoj, ali i šire, što bi moglo utjecati na njihov ostanak ili odlazak. Za potrebe rada istraženo je kako sudionici interpretiraju i razumiju specifični socijalni kontekst životnih uvjeta mladih u Hrvatskoj.

Metodološki pristup prilagođen je problemu i cilju istraživanja ovog rada. Kvalitativna metoda fokusne grupe se pokazala najprikladnijom za prikupljanje podataka, mišljenja, dojmova i iskustava mladih. Dvije fokusne grupe odrađene su kao grupna rasprava o temi kojom su se istražile vrijednosti i stavovi ispitanika o prilikama i nedostacima života u Hrvatskoj te se na taj način pokušalo „razumjeti i objasniti značenja vjerovanja i kulturu koja utječe na osjećaje, stavove i ponašanja individua“ (Skoko, Benković 2009).

Uzorak je bio prigodni prema kriteriju pohađanja završnog razreda srednje škole. Naime, demografski homogene skupine su prikladne za fokusne grupe jer je vjerojatnije da sudionici imaju slične životne okolnosti, pa je lakše potaknuti raspravu (Lamza Posavec, V. 2021). U dvije fokusne grupe sudjelovali su učenici

završnih razreda dviju zadarskih srednjih škola. Sudionici/e fokusnih grupa su u starosnoj dobi od 17 i 18 godina, od čega je bilo 17 učenica i 15 učenika.

2. Rezultati istraživanja

Protokol fokusnih grupa je sadržavao sljedeća istraživačka pitanja: doživljaj pojma domovina, procjena životnih uvjeta u domovini, osobni planovi za budućnost, viđenje mogućih promjena u Hrvatskoj. Nakon transkribiranja razgovora i pomnog iščitavanja sadržaja, polučile su se pod teme koje su prikazane kroz dva tematska područja: 1. Afirmativni stavovi ispitanika u pogledu ostanaka u Hrvatskoj te 2. Negativni stavovi ispitanika kako bi se detektirali mogući potisni čimbenici za odlazak iz Hrvatske.

2.1. Afirmativni stavovi ispitanika u pogledu ostanaka u Hrvatskoj

Razgovor s ispitanicima krenuo je od pojma i pojmovnog odnosa prema domovini. Tako npr. naši ispitanici, pojam domovine asocijativno identificiraju sa pojmovima *dom, država, narod, more, ljubav zavičaj, ljepota, šume, zelenilo, sunce, šarenilo boja, zalazak sunca, zastava, grb, pripadnost, Hrvatska, Dalmacija, zajedništvo, sloboda, himna, narod, šahovnica, domovinski rat, zajednica, križ.*

Istraživanje koje je proveo Svjetski savez mladih Hrvatske (2022.) pokazalo je da su mladima koji se ne žele iseliti prve asocijacije vezane uz Hrvatsku pojmovi „ljepota“ i „domovina“. Među našim ispitanicima dominiraju afirmativni stavovi pa bi se moglo zaključiti da pripadaju kategoriji onih koji ne žele napustiti Hrvatsku što se daljnjim ispitivanjem i potvrdilo.

Stavove i percepcije domovine, kako pozitivne tako i negativne, učenici stječu socijalizacijom u obitelji, bližoj okolini, obrazovnim institucijama i pomoću medija. Osim toga, htjeli smo utvrditi i osjećaj(e) koje sugovornici vezuju uz pojam domovine.

„Mislim da je to važno za kompletan narod jer nas tu veže rodoljublje, jer se svima to usadi od malena da je Hrvatska Hrvatska. Ne mislim na vladu i predsjednika, to je nešto idealizirano to je više od Boga i to je usađeno. Tako da svi mi živimo za Hrvatsku mada ne pokazujemo. Svi volimo da Hrvatska pobjedi u nogometu, u rukometu, u košarci i

kad netko zabije gol kao da smo svi na terenu. Takva je kultura kod nas i to nas razlikuje od drugih naroda.“

„Meni isto to potječe iz doma i kroz školu. Iz društva dobivate taj nekakav osjećaj. Mi stičemo tu ljubav i nekako kroz život.“

„Ne mora to biti iz kuće, to možeš i sam steći, više kroz osnovnu školu.“

Kao posebnu vrijednost sugovornici navode način života u svojoj **neposrednoj okolini**. Povoljne okolnosti življenja vide kroz **ekološki povoljne uvjete** kao što je čist zrak, čista voda, zelenilo, parkovi i šume.

„Kad dođem doma osjetim taj svjež zrak.“

“Moji roditelji imaju zemlju u bibinjskom polju, a tamo bi bilo dobro živjeti jer je more blizu i Zadar, a priroda je prelijepa. Kad je bila korona tamo su išli svi šetati i to je bila destinacija broj jedan za izaći iz kuće“.

Većina sugovornika živi u malim mjestima u okolici Zadra, a manji broj u samom gradu. Zadar doživljavaju kao mali, sigurni grad. Učenici posebno ističu **osjećaj sigurnosti**. Svi sugovornici mjesta u kojima žive doživljavaju kao **mirnu i sigurnu okolinu**.

„Ležernije je. Ljudi su povezaniji, nekako je sve laganije, svak svakog zna.“

„U tim manjim mjestima je jednostavnije i svi se osjećaju kako je to njihov dom.“

„Imamo manje kriminala, iako teže zapošljavanje u odnosu na druge zemlje, ali i manje opasnosti, a više sigurnosti“.

„Mislim da imamo manje prilika u Hrvatskoj, ali možemo biti sretniji što imamo neki sigurniji život, primjerice što vanka krađu djecu. Mi možemo izaći sigurno vanka svugdje.“

„Mirno je, čisto. Ljudi prijateljski nastrojeni, mali grad. Zna svatko svakoga.“

Učenici često uspoređuju život u Hrvatskoj sa životom u drugim zemljama pa tako ističu **prednosti života u malom gradu** kao što je Zadar i u manjim mjestima u okolici. Posebna važnost pridaje **obiteljskim i prijateljskim odnosima u svojim lokalnim zajednicama** te pri tome navode osjećaj zajedništva u kriznim situacijama.

„Vani su brojevi, a kod nas se živi, kod nas su ljudi ljudi, živimo jedni za druge, nismo roboti.“

„Možda se nekom to čini zaostalo i upravo to nas čini posebnima i to je možda to da ljudi ne žele vani jer žele osjetiti to zajedništvo, da ljudi brinu za nekoga, nisu samo statistika na papiru.“

„Zajedništvo kad su svi za jednoga, kada treba pomoć za jednoga, kad se skupljaju novci, osjećaj zajedništva di je puno ljudi, a svi imaju osjećaj da spadaju u jedno, na primjer nakon potresa što je bio u Petrinji i baš je bio osjećaj zajednice. To je zajedništvo naroda.“

„Imamo bogatu kulturu i tradiciju i iako smo mala država za nas se čulo. Imamo veliki osjećaj zajedništva.“

Gotovo svi sugovornici izražavaju **volju za ostankom** i ne žele iseliti iz domovine. Većina je **optimistična** te planira budućnost u domovini nastavkom školovanja. Mogućnost iseljavanja vide kao opciju jedino u slučaju da ne pronađu posao. Manji dio planira nakon završenog fakulteta odnosno završene srednje škole potražiti posao izvan Hrvatske, ukoliko ne nađu posao u struci u Hrvatskoj.

„Ja ne bi nikako išao, samo ako bi baš bio prisiljen, ali ipak, našao bih nešto ovdje. Mislim da ima dovoljno posla, ali su plaće male. Na primjer na baušteli ili konobariti. Uvijek se negdi možeš zaposliti. Mislim da smo mi lin narod i da idemo linijom manjeg otpora.“

„Ideš vani ne zato što želiš nego što je bolje radit nešto nego ništa.“

„U Europu bi negdi ako se pruži prilika. Rađe ću ostati u Hrvatskoj, ali ako prilike ne budu dobre, onda u Njemačku, Finsku, Švedsku.“

Nekolicina naših sugovornika planira nakon školovanja iseliti, ali samo radi stjecanja iskustva u struci te naglašavaju da će se nakon nekog vremena svako vratiti u domovinu.

„Mladi su pustolovni i mogu sve ostaviti i otići pa nam nije problem ostaviti sve iza sebe i otići u stranu zemlju malo istraživati.“

„Naša zemlja u području dizajna kao da je zapostavljena. Želim istražiti svijet, ali ću svake praznike dolaziti.“

Istraživanje, koje je provedeno među iseljenicima iz Hrvatske (Ružić i dr.,

2023.) kako bi se istražili ključni čimbenici iseljavanja iz Hrvatske i ostanka u iseljeništvu pokazalo je da su važni čimbenici povezani s radnim uvjetima, radnim mogućnostima i radnim okruženjem smatrajući ih aspektima koji utječu na kvalitetu života.

Mogućnost iseljavanja sugovornici doživljavaju kroz **osjećaj nelagode i neizvjesnosti od nepoznatog**. Budući da nemaju iskustvo života u drugim zemljama o životu izvan Hrvatske zaključuju iz procjene drugih i slika koju pružaju mediji pa tako „svijet vani“, izvan Hrvatske, doživljavaju kao hladan i otuđen.

„Meni je jedan dio rodbine u Njemačkoj i ta osoba je rekla sve je divno krasno u Njemačkoj, sve je super organizirano, ali ona je rekla da je to zemlja brojeva i da su ljudi hladni. I ti ljudi koji se iseće ne osjećaju tu toplinu, ali žele ostati radi svoje djece, jer imaju više prilika.“

„Gledao sam neki dan jednu emisiju gdje se dogovaraju da se druže jedan dan u tjednu. Nema ono da sretneš nekoga i odeš na kavu.“

S druge strane, istraživanje provedeno među hrvatskim iseljenicima u Njemačkoj (Jurić, 2017.) pokazuje da se iseljenici osjećaju bolje nego u Hrvatskoj te da ne prevladava osjećaj nostalgije. Ovi nalazi istraživanja mogli bi se pripisati činjenici da postoji duga tradicija iseljavanja Hrvata u Njemačku i da već postoje socijalne mreže koje olakšavaju snalaženje u novom okruženju. Nasuprot tome, prema iskazima naših sugovornika, onima koji bi sami iselili iz Hrvatske iskustvo pronalaska posla i ostvarivanje života bilo bi mnogo teže.

Svi sugovornici ovog istraživanja ističu da žele ostati u Hrvatskoj, izražavaju **zabrinutost za budućnost domovine** te smatraju da trebaju ostati i dati svoj **doprinos u njezinom razvoju**, spremni su na teži put ostanka u domovini.

„Palo nas je ispod 4 milijuna što je kritično, mislim da bi trebali ostati i potruditi se i nekako izgraditi obitelj ovdje iako je loša situacija.“

„Ako se budemo iselili, možda nas više i neće biti, nego neki drugi koji se usele.“

„Volim Zadar...tu sam svoja i možeš se razvijati. Nove generacije bi, kada ovi odu sa vlasti, mogle poboljšati situaciju u Hrvatskoj. Ja sam optimistična i znam da je puno ljudi oko mene optimistično i žele unaprijediti situaciju u Hrvatskoj.“

Slične rezultate polučilo je istraživanje iz 2018. koje su provele Potočnik i Adamović (2018.), a koje pokazuje da je mladima privlačnija mogućnost ostanka u Hrvatskoj od iseljavanja. Jedan dio ispitanika ističe domoljublje, povoljnu klimu te način života kakav ne bi mogli ostvariti u zemlji u koju bi iselili. Temeljeći svoje mišljenje na iskustvima iseljenih, od iseljavanja ih odbijaju npr. uvjeti rada imigranata, primjerice radno vrijeme. Također, ističu vrijednosti života u obiteljskom okruženju i želju da sudjeluju u promjenama nabolje te osjećaj odgovornosti koji se ogleda u želji da i sami doprinesu boljitku u domovini. No, većini je ipak primarni cilj završiti školovanje i vidjeti hoće li uspjeti ostvariti vlastite ciljeve u svojoj zemlji i tek potom, ako ne uspiju, odabrati neko od inozemnih odredišta.

Sugovornici u ovom istraživanju kao prednosti i pozitivna obilježja Hrvatske navode neke pozitivne pomake kao što su **infrastrukturni elementi koji su unaprijedili kvalitetu života, primjerice razvoj cestovne infrastrukture, zdravstvene usluge, besplatno školstvo.**

„Jako dobra razvijena cestovna infrastruktura pa možemo lako doći s jednog na drugi kraj Hrvatske, za razliku od drugih država. I kada se nešto odluči, jako brzo se to realizira.“

„Također je dosta toga mnogima dostupno, na primjer zdravstvo nego recimo vani, gdje je sve to skupo. I školstvo isto tako.“

2.2. Negativni stavovi ispitanika u pogledu odlaska u inozemstvo

Iako se ne ističe kao dominantan problem, sugovornici spominju nepovoljne ekonomske uvjete u Hrvatskoj. Ne iskazuju izrazito nezadovoljstvo jer još uvijek idu u srednju školu i žive u roditeljskom domu te osobno nisu bili suočeni s problemom nezaposlenosti i nepovoljnim prilikama na tržištu rada. Njihova mišljenja proizlaze iz percepcije života u vlastitim lokalnim zajednicama. U prethodno iznesenim stavovima posebno se naglašavaju dobre **okolnosti življenja**, ali učenici navode i svoja promišljanja o propustima u upravljanju državom, a koji su utjecali na **loše, nepovoljne ekonomske prilike** u Hrvatskoj.

„Što bi trebalo promijeniti? Premale su plaće, fali zdravstvenih djelatnika i vidili smo u doba korone koliko ih fali. Dosta ljudi se seli u inozemstvo jer su male plaće. Cijene svega skaču, a plaće ostaju iste.“

„Vlade prodaju naše firme radi kratkoročne zarade. Mi možda još ni-

smo toliko obrazovani da razumijemo, ali kao da nema neki dugoročni plan nego ajmo dobit brzo neki novac, a znamo što je instant brzo nije dugoročno dobro. Nije dobra ekonomija.“

„Trebamo razmišljati i o zaposlenju, o novcu i onda dolazi stres i tu težinu života imaš ako nisi iz neke dobre obitelji.“

„Iz naše pozicije je teško zaključiti što mijenjati. Ponuditi mladima stabilna radna mjesta.“

Sugovornici uočavaju nedostatke u vođenju gospodarstva Hrvatske pri čemu većina spominje zapostavljanje Slavonije kao veliki propust.

„Nama je Slavonija u potpunosti neiskorištena pa mi kupujemo kineske proizvode umjesto da se tamo ulaže i razvija. I u industriju, iako znamo da nisu industrije najpogodnije ekološki. Znamo da je tamo plodna zemlja, ali ljudi napuštaju Slavoniju i umjesto da vi tamo otvorite tvornicu, a ona se može i izgraditi da bude ekološki prihvatljiva.“

„I iako će kapula biti dvije kune, a možete kupiti za manje od Kineza, ali to ne treba gledati tako. Imat ćemo radna mjesta u Slavoniji i kad tad opet će falit ljudi.“

„Ja mislim da ljudi lijepo žive, problem je što nema neke industrije.“

„Evo moj susjed nije u stanju prodat ovce, uvozi se meso iz vani, a ljudi koji tu proizvode ne mogu prodati. Treba uvesti neki zakon. Ne znam koliko se to može, naše proizvode bi dovela u dućane.“

„Meni je nepojmljivo da uvozimo voće i povrće iz Zanzibara, a mi to sve imamo. Može se potaknuti poljoprivredu. Ako ima negdje zemlje svi tu žele staviti zgrade.“

Sugovornici su mišljenja kako su gospodarske prilike povoljnije u priobalnim područjima, u Dalmaciji i to isključivo zbog zbog turizma. **Turizam ujedno navode kao prednost i mogućnost** za zapošljavanje kao i temelj za bolje gospodarske uvjete.

„Istićemo se u turizmu. Iskoristili smo taj geografski položaj. Investiramo u apartmane i to nam pomaže da iskoristimo tu privilegiju.“

„Treba biti optimističan. U Dalmaciji je nama super, ali treba pokrenuti poljoprivredu, proizvoditi za sebe, a ne prodavati strancima.“

Sugovornici su bili maturanti srednjih škola, a obzirom na zakonski okvir i polaganje državne mature, svima koji žele je omogućen nastavak obrazovanja na visokoškolskim ustanovama. Svi sugovornici namjeravaju nastaviti školovanje, tj. studirati pa navode fakultete koje namjeravaju upisati nakon srednje škole, primjerice veterinu, medijske znanosti, novinarstvo, pravo, kinezologiju, filozofiju, germanistiku, dizajn, informacijsku i komunikacijsku tehnologiju itd. Istovremeno, samo neki se nadaju da će nakon studija pronaći posao u struci pa je dio sugovornika koji razmišlja o mogućem odlasku u druge zemlje mišljenja da odlaskom u drugu državu nije lako naći **adekvatno zaposlenje** te da se moraju **više dokazivati** na tržištu rada u odnosu na lokalno stanovništvo.

„Ja znam da ću se mučiti ako odem vani. Ti trebaš biti bolji od ljudi tamo.“

„Nije toliko lakše. Teže se probit u državi koju ne poznajete, ali ima više mogućnosti. Hrvatska nema mogućnosti kao neke zemlje.“

„Mislim da će biti teško, ali treba se kvalitetom probijati.“

Istraživanje o iseljavanju mladih iz Slavonije u Irsku pokazalo je da iseljavanje olakšava poznavanje engleskog jezika, jednostavna birokratska procedura, suvremene komunikacijske tehnologije i emigrantske mreže (Rajković Iveta, Horvatin, 2017.). Iz Hrvatske odlaze mladi, većinom visoko obrazovani pa se prema tom kriteriju može reći da se radi o odljevu mozгова, tzv. „brain drain“. Nažalost, čest je slučaj da iseljenici rade niže kvalificirane poslove od stečene naobrazbe pa se zapravo radi se o gubitku mozgov, tzv. „brain waist“, što je i za zemlju imigracije i emigracije veliki gubitak (Božić, 2014.). Budući da naši sugovornici namjeravaju nastaviti školovanje, vjerojatno će većina završiti fakultete pa bi se u slučaju njihova iseljavanja mogao upravo dogoditi fenomen „brain waist“.

„Bilo bi dobro kada bi država prepoznala potrebe na tržištu pa poticala upis na FER i ono što je potrebno više i osnovale se takve firme, mogla bi se otvarati takva radna mjesta. Tehničke fakultete treba poticati.“

„Ja smatram kada odu, i ako se nisu uspjeli zaposliti u svojoj struci, rade ono zašto im nije potreban fakultet pa rade u ugostiteljstvu, klobasare kao što bi mogli i ovdje, ali su više plaćeni.“

Međutim, istraživanje iz 2023. godine koje je provedeno među hrvatskim iseljenicima pokazuje da **razina obrazovanja** ima utjecaj na pronalaženje posla u struci i na visinu plaće (Ružić i dr., 2023.). Naime, dvije trećine ispitanika postiglo je razinu obrazovanja višu od srednje škole, što utječe na sigurnije pronalaženje zaposlenja kao i na visinu plaće. Istraživanje je pokazalo da je 88% ispitanika zaposleno, a od toga 58% radi u struci za koju su se školovali pa bi veća vjerojatnost zapošljavanja u struci mogla biti privlačni čimbenik za iseljavanje.

Učenci u velikom broju spominju lošu **političku situaciju u Hrvatskoj** kao jedan od čimbenika nepovoljnih prilika u Hrvatskoj. Budući da se radi o mladim ljudima, nije bilo za očekivati da su u tolikoj mjeri razmišljaju o politici. Posebno ističu nepravdu, nepotizam, korumpirano sudstvo. I istraživanje koje je proveo Svjetski savez mladih Hrvatske (2022.) pokazalo je da su mladima koji žele iseliti prve asocijacije uz pojam Hrvatske korupcija (i turizam).

„Uvik će izaći suporteri nekih stranki. Ako se neki političar želi popeti i nešto učiniti mora pomoći desetorici drugih i onda je već napravio nešto što ne treba.“

„Ja mislim da su naši ljudi općenito prema politici sumnjičavi da ne vjeruju tim političarima.“

„To se vidi na izborima. Ljudi više ne vjeruju političarima, a htjeli bi neku promjenu.“

„To je položaj u kojem imaš moć, ali i možeš steći nekakve povlastice i zato onda možemo procijeniti da li je neki političar pošten.“

„Sudstvo ima puno loših odluka koje se kasnije opovrgnu. Imamo dosta loše sudstvo i to je poražavajuća činjenica. Koja je poanta sudstva ako ne funkcionira?“

„Da neki sin od političara zgazi neko dite njemu ništa neće biti. Meni bi bilo drugačije, nisam sin od političara.“

Nadalje, učenici su svjesni da imaju mogućnost sudjelovanja u demokratskim izborima i da time mogu utjecati na promjene u vidu poboljšanja političkih prilika. Međutim, pokazuju malodušnost i nepovjerenje da će se nešto uskoro promijeniti u dobrom smjeru. Također smatraju da su promjene spore i da su ljudi skloniji odlučiti se za ono što im je poznato odnosno glasati za iste stranke.

„Izabrat će što već znaju, nismo skloni promjenama.“

„Ekipa od njih deset vodi državu i kao da smo njihovo vlasništvo.“

„Mi smo se već navikli da je to sve tako pa je to teško sad izbiti... korupciju.“

„Svjetlo u Hrvatskoj vidim kad bi se samo malo, step by step, približili boljem bez naglih promjena i da se uvažavaju mišljenja.“

„To mijenjanje, toliko je teško doći do toga. Kada netko pokuša promijeniti nešto odmah ga unište tako da ga ukaljaju, tako da je kod nas to mijenjanje puno teže nego u drugim državama i teže od toga kad ljudi kažu: „Ah, to bi trebalo promijeniti.“

„Kod nas je korupcija toliko raširena. Mi smo se navikli da je to tako i teško će se to izbiti iz društva.“

„Zalaganje za ciljeve kroz politiku mislim da može, ali mislim da neće. Malo je takvih i nikad ne prođe dobro, ako je pošten, drugima se neće svidjeti.“

U većini istraživanja o iseljavanju iz Hrvatske, politička situacija se pokazala kao jedan od važnih motiva odlaska mladih iz zemlje. Na nisku razinu povjerenja prema političkim elitama i nespremnost na rješavanje pitanja korupcije ukazuje i istraživanje T. Jurića (2017.) o suvremenom iseljavanju Hrvata u Njemačku, o karakteristikama i motivima iseljavanja. Najčešći motivi iseljavanja, koje je to istraživanje pokazalo, su nemoral političkih elita, pravna nesigurnost, nepotizam, politička neizvjesnost i nestabilnost. Većina građana koja namjerava iseliti su u potrazi za sigurnošću i uređenim sustavom, izgubili su povjerenje u državu i spremni su na odricanje i ulaganje truda više nego u domovini jer smatraju kako će se to na neki način „isplatiti“. Na tragu navedenog, istraživanje provedeno 2016. godine o iseljavanju iz Hrvatske, dakle nakon ulaska u Europsku uniju, pokazalo je da vrlo mali broj mladih smatra da može utjecati na politiku u svojoj zemlji (Župarić-Iljić, 2016.). Na to ukazuje iznimno niska zainteresiranost za politiku kao pokazatelj nepovjerenja u mogućnost vlastitog sudjelovanja u stvaranju bolje budućnosti, što mlade potiče na napuštanje domovine.

Nepovjerenje u politiku je prisutno i kod naših sugovornika.

“Nesuglasice vlade i predsjednika, recimo ako se sad dogodi nešto, mi moramo imati neke kompetentne ljude da nas vode, oni jesu kompe-

tentni samo kako možemo funkcionirati, ako imamo stalno te neke trzavice sad i predsjednik je vrhovni zapovjednik vojske, ako se on i vlada ne slažu kako se onda mogu složiti što je bitno za sigurnost i hrvatski narod.“

U istraživanju koje se odnosilo na analizu sadržaja online medija o fenomenu suvremenog iseljavanja iz Hrvatske ističe se kako hrvatski mediji često senzacionalističkim naslovima privlače čitatelje, stavljajući naglasak na negativne učinke ostanka u Hrvatskoj te se u napisima ističu mogućnosti boljeg života u zemljama useljavanja (Jurić i dr., 2020.).

Prethodno je već navedeno da mediji utječu na mišljenja i stavove mladih o stanju u domovini. Međutim, dio sugovornika kritički se odnosi prema negativnim stavovima koji se pojavljuju u medijima, a odnose se na životne uvjete u Hrvatskoj.

„Mediji pljucaju politiku i onda to utječe na ljude. Dosta su ružne priče, nikad ništa ne valja.“ „Ne pratim baš, ali znam da mi kao narod imamo lošu sliku o političkoj vlasti. Mislim da novinari nisu objektivni i poštteni, iznose nekako svoju sliku subjektivno.“

“Mediji znaju pretjerati sa tim informacijama. Koliko god da oni ostaju objektivni i neki će uvijek iščitati ono loše i steći loši dojam.“

“Kolektivno mi imamo lošu sliku o politici i novinari su krivi i loša se slika stvara i to utječe na lošu sliku kod mladih.“

3. Zaključak

Premda migracije stanovništva u Hrvatskoj nisu novost, konstantno smanjenje broja stanovnika iseljavanjem poprima obilježje značajne negativne pojave, osobito jer se radi o iseljavanju mladog stanovništva što predstavlja nepopravljiv gubitak za demografski, socijalni i ekonomski opstanak Hrvatske. Fokus ovoga rada stavovi su mladih koji se nakon mature uključuju na tržište rada ili nastavljaju sa školovanjem. Zanimali su nas njihovi stavovi i mišljenja o stanju u domovini, što smatraju pozitivnim i privlačnim za život, a što vide kao negativno i što bi ih moglo potaknuti na iseljavanje.

U istraživanju se krenulo od doživljaja pojma domovina. Učenici su asoci-

jativno pojam domovine identificirali s pojmovima *dom, država, narod, more, ljubav, zavijač, ljepota, grb, pripadnost, sloboda*. Dominiraju afirmativni pojmovi pa bi se moglo zaključiti kako mladi imaju pretežito pozitivne osjećaje i stavove prema domovini što je ohrabrujuće budući da su druga istraživanja pokazala da su mladi s takvim asocijacijama manje skloni iseljavanju.

Pozitivna mišljenja i stavovi mladih većinom uključuju povoljne ekološke uvjete, miran i siguran život u bližoj okolini, malim mjestima gdje stanuju, ističu i dobru prometnu infrastrukturu, besplatno školstvo i zdravstvo. Osobito vrednuju osjećaj sigurnosti i povjerenja te se posebna vrijednost pridaje obiteljskim i prijateljskim odnosima čemu se daje prednost čak u odnosu na nepovoljne ekonomske prilike. Afirmativna mišljenja i stavove o domovini mladi stežu u obitelji, bližoj okolini i obrazovnim institucijama, dok izvještaji medija kod njih stvaraju zabrinutost i nesigurnost. Kritični su prema medijskom izvještavanju o stanju u Hrvatskoj jer se na taj način stvara općenito loše raspoloženje i pesimizam. Što se tiče pogleda na budućnost Hrvatske, mladi uglavnom izražavaju optimizam kao i osjećaj odgovornosti da mijenjaju ono što nije dobro.

Sugovornici su optimistični glede budućnosti domovine i isključivi su u želji za ostankom. Svi sugovornici žele nastaviti školovanje u Hrvatskoj i pokušati naći zaposlenje u struci, a ukoliko to ne bude moguće, spremni su ostati i raditi izvan struke. Europsko tržište privlači mlade obrazovane ljude koji dobro poznaju jezik, a budući da su naši ispitanici upravo takva populacija, moglo bi se raditi o važnom čimbeniku odlaska iz domovine. Nekolicina planira otići izvan Hrvatske nakon školovanja, ali ističu samo radi stjecanja novih iskustava i istraživanja vanjskog svijeta ili usavršavanja u struci jer uočavaju kako Hrvatska u nekim područjima rada zaostaje za drugim razvijenijim zemljama. S druge strane, promišljanje o mogućnosti odlaska iz Hrvatske povezano je s osjećajem nelagode i neizvjesnosti u nepoznatom okruženju. Svijet izvan Hrvatske percipiraju na temelju doživljaja drugih, a ne iz vlastitog iskustva te ga smatraju hladnim, bez emotivnih, neposrednih prijateljskih i obiteljskih odnosa koji se pokazuju izrazito bitnim tom uzrastu.

Iako im razmišljanje o gospodarskom stanju nije na prvom mjestu, ekonomski loše prilike spominju kao prepreku sigurnog života u domovini te smatraju da je zato odgovorna loše vođena politika upravljanja čega je posljedica neravnomjerna gospodarska razvijenost između primorskih i ostalih dijelova Hrvatske. Uočavaju zapuštenost poljoprivrede te smatraju da Hrvatska ima dovoljno resursa i da ne bi trebali uvoziti hranu u tolikoj mjeri

ukoliko se Slavonija revitalizira. Pokazuju zabrinutost za demografsko stanje u Slavoniji, a s druge strane ističu dobre gospodarske prilike u priobalju temeljene na razvoju turizma. Učenici vide mogućnosti napretka i poboljšanja ekonomskih uvjeta kroz razvoj industrije i poljoprivrede, a što bi moglo doprinijeti poboljšanju gospodarskih prilika. Većina istraživanja o iseljavanju iz Hrvatske pokazala je da su mladi nezadovoljni politikom i ne pokazuju povjerenje u politiku te spominju nepotizam i korumpiranost kao i spore promjene. Takva razmišljanja među mladima potvrdilo je i ovo istraživanje.

Može se zaključiti, unatoč percipiranim preprekama, da su sugovornici u našem istraživanju uglavnom optimistični, odlazak iz domovine im je zadnja opcija, premda im je ekonomska nesigurnost kao i politička situacija zabrinjavajuća. Mladi, unatoč navedenim negativnostima, ipak iskazuju osjećaj odgovornosti i vide svoju aktivnu ulogu u poboljšanju općeg stanja u domovini u kojoj žele ostati.

LITERATURA

- BOŽIĆ, Saša. 2014. „Hrvatska migracijska politika: od skice prema strategiji“. *Zbornik radova Migracije i razvoj Hrvatske podloga za Hrvatsku migracijsku strategiju*. Ur. Puljiz, Vlado; Tica, Josip; Vidović, Davorko. Hrvatska gospodarska komora. Zagreb. 291-306.
- BREZOVEC, Erik; ŽUPANČIĆ, Matea; JEŽOVITA, Josip. 2022. „Socio-ekonomske odrednice profesionalnog identiteta kod učenika trogodišnjih strukovnih škola: odlazimo ili ostajemo (tamo gdje nas više cijene)“. *Migracije i identitet: kultura, ekonomija i država: Zbornik radova 2. međunarodne znanstvene konferencije*. Ur. Perić Kaselj, Marina. Institut za migracije i narodnosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti - razred za prirodne znanosti. Zagreb. 130-149.
- Državni zavod za statistiku. <https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270> (pristupljeno 13. svibnja 2023.)
- GRAOVAC MATASSI, Vera; ROGIĆ, Adriana. 2023. „Trendovi kretanja mortaliteta u Hrvatskoj u prva dva desetljeća 21. stoljeća“. *Geoadria* 28/1. 97-126.
- Jerić, Marijana. 2019. „Suvremeno iseljavanje Hrvata: kakva je budućnost Republike Hrvatske?“ *Oeconomica Iadertina* 9/2. 21-31.

- JURIĆ, Tado. 2017. „Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi“. *Migracijske i etničke teme*. 33/3. 337-371.
- JURIĆ, Tado; KARDAŠ, Lucija; BAKOTA, Anja. 2020. „Medijska analiza sadržaja online medija o fenomenu suvremenog iseljavanja iz Hrvatske“. *Crkva u svijetu*, 55/ 3. 453-494.
- LAMZA POSAVEC, Vesna. 2021. *Metodologija društvenih istraživanja: temeljni uvidi*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Tiskara Zelina d.d. Sveti Ivan Zelina
- Motivacija mladih za migracijom i zasnivanjem obitelji*. Zagreb. Svjetski savez mladih Hrvatska. https://issuu.com/wyacroatia/docs/ssmh_motivacija_mladih_za_migracijom_i_zasnivanjem (pristupljeno 23. rujna 2023.).
- POTOČNIK, Dunja; ADAMOVIĆ, Mirjana. 2018. *Iskustvo migracije i planirani odlasci mladih iz Hrvatske*. Friedrich Ebert Stiftung. Zagreb.
- RAJKOVIĆ IVETA, Marija; HORVATIN Tea. 2017. „Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Irsku s posebnim osvrtom na mlade iz Slavonije“. *Migracijske i etničke teme* 33/3. 247-274.
- RUŽIĆ, Natasha K. i dr. 2023. „Ključni čimbenici iseljavanja iz Hrvatske i ostanka u iseljeništvu prema percepciji iseljenika“. *Migracijske i etničke teme*, 39/1. 81-104.
- SKOKO, Božo; BENKOVIĆ, Vesna. 2009. „Znanstvena metoda fokus grupa - mogućnosti i načini primjene“. *Politička misao: časopis za politologiju*. 46/3. 217-236.
- TROSKOT, Zara; PRSKALO, Marija Elena; BANOVIĆ ŠIMIĆ, Ružica. 2019. „Ključne odrednice iseljavanja visokokvalificiranog stanovništva: Slučaj Hrvatske s komparativnim osvrtom na nove članice EU-a“. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*. 56/4. Ur. Barić Punda, V. Pravni fakultet. Split. 877-904.
- ŽUPARIĆ-ILJIĆ, Drago. 2016. *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*. Friedrich Ebert Stiftung. Zagreb.

***THE ATTITUDES OF YOUNG PEOPLE ABOUT POSSIBILITIES
AND OBSTACLES IN ACHIEVING SATISFACTORY LIFE IN
CROATIA IN THE CONTEXT OF POTENTIAL EMIGRATION***

Abstract

Globalisation and dynamic contemporary changes in the world, and Croatia as well, have a strong impact on processes of social integration, especially young people. For Croatia, as a member of the EU, new opportunities are created, mostly in the sphere of education and labour, especially for young people, including emigration. At the same time, political and economic transition, in the circumstances of global as well as local social and economic insecurity, form young people's opinions and attitudes. In such a social context, young people's opinions and attitudes about quality of everyday life such as education, mobility, working possibilities are important. Their opinions are important for better insight into social trends. The aim of this paper is to examine attitudes and opinions of young people about the homeland in the circumstances of social transformation. For this purpose, qualitative research was conducted using the focus group method whose participants were graduated highschool students from two Zadar's highschools. The intension was to find out perception of the homeland in terms of spatial devotion and the future of the homeland through personal opportunities for staying and/or motives for leaving.

KEYWORDS: *homeland, Croatia, emigration, young, social transformation*

V.

Kazalo imena

A

Adamović, Mirjana 374, 382
Andrić, Nikola 196, 212
Anić, Vladimir 135, 146
Anz, Thomas 34
Aristotel 25, 231
Assmann, Jan 180, 189
Auburger, Leopold 246, 261

B

Babić, Antun 322
Babić, Stjepan 135, 146, 153, 162
Bacalja, Robert 217, 226
Badurina, Lada 327, 344
Bagić, Krešimir 319, 343
Bajuk, Lidija 308, 311, 312
Bakarčić, Andre 97
Balenović, Katica 133, 136, 146, 155, 162
Balog, Vid 310, 312
Barac, Antun 197, 202, 203, 212
Barčić, Erazmo 97,99
Barić, Ernest 64, 77
Barić, Vera 323, 324, 339
Barišić, Pavo 6, 9, 34, 38, 41, 46, 53, 57
Bartolić, Zvonimir 62, 64, 65, 77
Basariček, Stjepan 304
Bašić, Zdenko 301, 302, 304-316
Batinić, Štefka 304

Bauer, Ludwig 274, 277
Bećirbašić, Belma 238, 239, 241
Begonja, Zlatko 52, 57
Békeffy, István 276
Benković, Vesna 369, 382
Benso di Cavour, Camillo 39
Berridge, Geoff R 54, 57
Bezić, Živan 107-129
Biankini, Juraj 83, 94, 100, 104, 106
Biti, Vladimir 64
Blažetin, Stipan 71, 75, 76
Blažetin, Stjepan 6, 9, 61
Boban, Branka 245, 261
Bogović, Mile 216, 226
Bogunović, Irena 135, 136, 146, 147
Bölcs, Matilda 75
Bošković, Ivan 109, 127
Bošković-Stulli, Maja 304, 312
Botica, Stipe 303, 312
Božić, Saša 376, 381
Bozkurt, Orçun 353, 363
Bralić, Ante 6, 9, 39, 40, 41, 50, 57, 58
Bratanić, Mateo 52, 58
Bratulić, Josip 20, 35, 352, 363
Brdar, Irena 135, 136, 146
Brešić, Vinko 192, 193, 212, 283, 299
Brezovec, Erik 267, 278, 320, 343, 381
Briggs, Adam 352, 363
Brkić-Vejmelka, Jadranka 367

- Brlić, Ivan 83, 84, 104
 Brlić-Mažuranić, Ivana 275, 277
 Brlobaš, Željka 170, 177
 Broz, Ivan 246, 251-253, 261
 Broz, Josip (Tito) 184, 185
 Bubljić, Dragan 245, 248, 260, 261
 Buć, Stjepan 48
 Bučar, Franjo 191, 195, 210-213
 Budak, Mile 47, 49, 58
 Bulić, Frane 93
 Buljubašić, Ivana 320, 321, 323, 325, 343
 Bušić, Julienne Eden 229- 242
 Bušljeta Kardum, Rona 352, 363
- C**
- Car, Maja 310-312
 Cervarić, Ivan 20
 Cesarić, Dobriša 281, 283, 287, 289, 290, 293, 296, 297, 299, 300
 Cetnarowicz, Antoni 85, 104
 Chevalier, Jean 327, 343
 Cifrić, Ivan 354, 363
 Ciglar, Želimir 332, 333, 342
 Cipek, Tihomir 55, 58
 Clyne, Michael 135, 147
 Copley, Paul 352, 363
 Cook, Vivian 135, 147
 Crnković, Milan 304, 312
 Crystal, David 134, 147
 Culler, Jonathan 296, 299
- Č**
- Čapek, Karel 274, 277, 388
 Čingrija, Pero 95
 Čipanjić Banja, Rene 243
- Čuljat, Slađana 151
- Ć**
- Ćorović, Vladimir 39
 Ćoso, Bojana 135, 136, 146, 147
- D**
- Davis, Norman 38, 40, 58
 Dekić, Marko 70, 71
 Demo, Šime 169, 174
 Devčić, Ivan 193
 Didolić, Tomo 92
 Diklić, Marjan 45, 87, 88, 94
 Dobrowsky, Josef 221, 222
 Domini, Mirjana 64, 77
 Draaisma, Douwe 246, 261
 Drljača Margić, Branka 135, 136, 152
 Duda, Dean 192, 194, 195, 197, 212, 246, 262
 Dufour, Xavier Leon 123, 127
 Dukić, Davor 232, 241, 278
- DŽ**
- Džafić, Šeherzada 181, 189
- Đ**
- Đurić, Tomislav 312
- E**
- Eckermann, Johann Peter 116, 128
 Ekmečić, Milorad 39
- F**
- Ferdinand I. Habsburški 17, 18
 Filipan-Žignić, Blaženka 134, 148
 Filipović, Ivan 269

- Filipović, Rudolf 135, 136
 Fischer, Manfred S. 270, 278
 Folnegović, Fran 44, 55, 89, 92, 97, 99
 Frangeš, Ivo 284, 295
 Franić, Ante 192, 193, 196, 197, 203, 204
 Frank, Josip 49, 50, 55, 96-100
 Frischauf, J. 207
- G**
- Gaj, Ljudevit 17, 216, 222
 Gambetta, Léon 90, 104
 Ganza Aras, Tereza 45, 58
 Gardaš, Anto 276
 Garibaldi, Giuseppe 39, 90, 104
 Gaži, Franjo 245, 247, 248
 Genette, Gérard 308, 317, 318, 321, 322, 325, 328, 329, 334, 339, 343, 345
 Gheerbrant, Alain 327, 343
 Gjerek, Maja 331, 334, 342
 Gjerek-Lovreković, Anica 331, 334, 342
 Glasser, William 288, 299
 Gluščević, Maja 320, 322, 329, 338
 Goleman, Daniel 283, 284, 285, 287, 299
 Gottfried Herder, Johann 25,
 Grahovac-Pražić, Vesna 41, 146, 155, 163, 166, 177, 216-219, 226, 227
 Graovac Matassi, Vera 368, 381
 Grdešić, Maša 308, 320, 321, 329
 Grgić, Stipica 244, 246, 262,
 Gross, Mirjana 16, 35, 38, 42, 44-46, 49, 50, 58, 86, 87, 96, 97, 99, 100, 104, 105
 Gržanić, Josip 92
- Gujaš Džuretin, Josip 71
 Gujaš, Ladislav 73
 Guljašević, Ivana 304
- H**
- Hall, Granville Stanley 326
 Haluga, Krešimir 322
 Ham, Sanda 246, 250, 254-257, 259, 262
 Hameršak, Filip 246
 Hameršak, Marijana 269, 278, 304, 313
 Haramija, Dragica 326, 343
 Hirc, Dragutin 191, 193-195, 203-208, 211, 212
 Hitler, Adolf 48
 Hitrec, Hrvoje 342
 Hollingsworth Nara, Branka 304
 Horvat, Ignac 65
 Horvat, Josip 16, 20, 24, 25, 35, 38, 51, 226
 Horvat, Marijana 134, 147
 Horvatić, Dubravko 275, 276,
 Horvatin, Tea 376, 382,
 Horvat-Vukelja, Željka 274, 278
 Hranjec, Stjepan 269, 278, 320, 332, 343
 Hraste-Sočo, Iva 272
 Hudeček, Lana 135
 Huntington, Samuel 352, 364
- I**
- Ićanović, Azra 181, 183
 Ikić, Niko 39
 Ivanišević, Đurđica 336, 337
 Iveljić, Nada 275, 320, 326, 327, 330,

335, 338, 339

Ivon, Katarina 217, 270, 279

J

Jackson, Howard 135, 147

Janikovszky, Ewa 274, 278

Janjatović, Bosiljka 40, 245, 247, 248, 249

Jazbec, Branko 230

Jelačić, ban Josip 21, 22, 39, 45, 209

Jeleč, Marijana 318

Jelić, Mišo 68, 69

Jenkins, Jennifer M. 296, 299

Jerand, Danica 203, 212

Jerić, Marijana 368, 381

Ježić, Slavko 22, 25, 192

Ježovita, Josip 267, 369

Junaković, Svjetlan 274

Jurčec Kos, Koraljka 302, 305, 306, 310, 311, 313

Jurić, Tado 373, 378, 379

Jurišić, Blaž 16, 35

Jusić, Ibrica 288, 290

K

Kakuska, Rainer 113, 128

Kalilić, Dunja 326, 328

Kapović, Mate 135

Karagić, Mijo 75

Katnić-Bakaršić, Marina 324, 325, 329

Kazaz, Enver 182, 187, 189

Keens-Soper, Maurice 54, 57

Khuen-Héderváry, Karoly 42, 92, 203, 204

Kinsley, Zoë 192, 213

Kissinger, Henry 53, 54, 57

Klaić, Miho 83, 105, 106

Knežević, Adrian 83

Knežević, Sanja 230, 231, 234, 235

Kobalij, Milan 269

Kolarić-Kišur, Zlata 276

Korunić, Petar 352

Koščak, Vladimir 39

Kovačavić, Marina 327

Kovačec, August 152

Kovačević, Hrvoje 274

Kovačević, Stjepan 360

Kovačić, Slavko 108

Kranjčević Koričić, Margerita 215

Krilić, Zlatko 328, 332

Krežža, Miroslav 46

Krmpotić, Marin Davorin 166, 216

Kukuljević Sakcinski, Ivan 24, 193

Kumičić, Eugen 92, 99

Kundera, Milan 338, 339

Kurelac, Fran 206

Kušan, Ivan 268

Kušec, Mladen 320, 322-324, 330

Kušlan, Dragutin 26

Kuzmanić, Ante 18, 166, 218

Kvaternik, Eugen 87, 88

L

Lamza Posavec, Vesna 369, 382

Lavine, Howard 180, 189

Leček, Suzana 244

Leerssen, Joep 232, 241

Lejeune, Philippe 231

Lemac, Tin 7, 10

Letica, Slaven 351, 352, 364

Lice, Stjepan 337

Lincoln, Abraham 39
Lipovac, Vasko 337
Lisac, Josip 219, 226
Lovrak, Mate 275
Lovrenčević, Martin 42
Lovrenčić, Sanja 304
Lovrić, Goran 318, 320
Lukas, Filip 47, 58
Lukić, Jasmina 237
Luther King, Martin 39

M

Macan, Trpimir 86, 94, 105
Maček, Vladko 47
Majhut, Berislav 268, 269, 275, 279,
304, 319, 344
Mandić, Marin 67, 77
Maretić, Tomo 246, 250, 258, 259,
260
Marin, Ana 229
Marin, Dinko 349
Marković, Danijela 205, 313
Maruna, Ivana 349
Marušić, Joško 322
Marušić, Matko 276, 328, 337, 340
Maštrović, Ljubomir 30, 35
Maštrović, Tihomil 84
Matanović, Julijana 182
Matić, Daniela 136
Matković, Hrvoje 244, 248
Matković, Stjepan 44, 52, 55
Matoš, Antun Gustav 34, 46, 57, 194,
212, 289
Mauro, Isabella 306, 313
Mayer, John 283
Mažuranić, Ivan 42, 43, 47

Mažuranić, Matija 25
Mazzini, Giuseppe 39
Medved Krajnović, Marta 135, 148
Merdan, Dina 182, 189
Meršić Miloradić, Mate 67, 72
Mesić, Nikolina 136
Mihaljević, Milica 135
Mihanović, Antun 194
Miklobušec, Valentin 166, 216
Milačić, Višnja 360
Milanja, Cvjetko 65, 77, 241
Miliša, Zlatko 360
Milošević, Petar 66
Mišković, Sonja 41
Mlikota, Jadranka 243
Mortidžija, Tias 48, 49
Muhvić-Dimanovski, Vesna 136, 145
Munch, Eduard 328
Murgić, Božidar 48
Musa, Šimun 284-287, 289, 291, 299

N

Nagorny, Jurgen 113, 128
Narančić-Kovač, Smiljana 305
Nehajev, Milutin 244, 262
Nemčić, Antun 25, 197
Nemec, Krešimir 319, 344
Nietzsche, Friedrich 34, 36
Nikolić-Hoyt, Anja 135
Novak, Marija 309, 313
Novak, Vjenceslav 39

O

Oatley, Keith 296, 299
Odža, Ivana 265
Opačić, Nives 135, 136, 152

- Oraić Tolić, Dubravka 194, 237, 323, 326, 327, 328
Otte, Thomas G 54, 57
Ožegović, Mirko 86
- P**
Palavršić, Ante 92
Paral, Mario 350, 363
Pašić, Nikola 51
Patekar, Jakob 136-140, 148
Paul, Heike 39, 59
Pavić, Armin 42, 43
Pavičić, Josip 64
Pavlinović, Marin 93
Pavlinović, Mihovil 47, 83, 86-93, 106, 193, 196, 204
Pederin, Ivan 192, 193, 196, 203, 204, 207, 208
Perić, Ivo 40, 95, 96
Perić, Marija 135-137, 153, 154
Perkov, Ivan 267, 278, 320, 343
Petreš, Ivan 67
Petrić, Hrvoje 244, 262, 263
Pilić, Sanja 275
Plaza Leutar, Mara 352, 363
Polić, Kristina 301
Politeo, Dinko 100, 104
Pongrašić, Zoran 276
Poparić, Bare 42, 47, 48, 91
Potnar Mijić, Izabela 275, 279
Potočnik, Dunja 374
Praus, Josip 30
Prensky, Mark 133, 134, 148, 150
Preradović, Petar 18
Pribičević, Svetozar 51
Prodan, Ivo 45, 58, 87, 88, 94
Pulić, Nikola 322, 327, 328, 340, 341
- R**
Rački, Franjo 44, 87, 97
Radić, Marija 245, 247
Radić, Stjepan 33, 37, 39, 40, 47, 50-52, 54, 60, 243-264
Rados, Zvezdana 217, 227
Radošević, Andrea 7, 11
Radošević, Vesna 322
Rajčić, Tihomir 85
Rajković Iveta, Marija 376
Rákosi, Mátyás 63
Raljević, Selma 182
Raos, Predrag 327, 328, 330, 339, 340, 342
Reljac-Fajs, Emilija 135, 148
Rem, Goran 74
Rešetar, Vojko 52
Ricœur, Paul 231
Rieger, Vilko 47, 59
Rosandić, Dragutin 283-285, 323
Ružić, Natasha K. 372, 377
Ryznar, Anera 326, 344
- S**
Sablić Tomić, Helena 230, 231, 246
Saint-Exupery, Antoine de 338
Salovey, Peter 283, 299
Samardžija, Marko 246
Schatz, Robert T. 180, 189
Schmid, L. Carol 133, 148, 150
Segarić, Nensi 367
Sekulić, Duško 352
Shapiro, Lawrence E. 285, 299
Sigsgaard, Jens 274, 278

- Skelin Horvat, Anita 136, 145, 148
Skerlić, Jovan 45
Skoko, Božo 268, 270, 274, 279, 369, 382
Smith, Anthony D. 39, 59
Solar, Milivoj 292, 299
Sorić, Ante 107, 109, 110
Staljin, Josif 70, 117
Stamać, Ante 230
Stančić, Nikša 40, 86, 104
Starčević, Ante 6, 9, 15-60, 83-106, 165
Starčević, David 92
Starčević, Mile 99
Starčević, Šime 7, 10, 18, 20, 41, 84, 165-178, 215-228
Staub, Ervin 180, 189
Stepinac, Alojzije 109
Stojević, Milorad 65, 66
Stolac, Diana 146, 166, 175, 177, 216-219, 227
Strossmayer, Josip Juraj 39, 41, 43, 44, 47-49, 87, 91, 98, 101
Supilo, Fran 45, 94-96
- Š
- Šagi-Bunić, Tomislav 123, 128
Šarac, Marga 75
Šegvić, Kerubin 16, 35
Šehić, Faruk 179-190
Šenoa, Milan 195, 207-211, 214
Šicel, Miroslav 297, 299
Šimara Pužarov, Đuso 73
Šimić, Stanislav 48, 59
Šinković, Mate 72
Širol, Stjepan 211
- Škifić, Sanja 135-137, 148, 153, 154
Škrapić, Lajoš 65, 75, 76
Škreb, Zdenko 285, 299
Škrinjarić, Sunčana 276, 278
Šokčević, Dinko 63, 77
Štebih Golub, Barbara 134, 147
Šušić, Mirela 281, 299
- T
- Taaffe, Eduard 89
Tadej, Vladimir 340, 342
Tafra, Branka 169, 177, 216, 218, 220, 221, 227
Thomas, George 217, 227
Tišler, Jolanka 73, 75
Tomaš, Stjepan 320, 322, 325, 329, 339
Tomljanovich, William Brooks 43, 59
Trask, Lawrence Robert 135, 148
Trnski, Ivan 191, 193
Truhelka, Jagoda 275
Trumbić, Ante 94
Tuđman, Franjo 37, 39, 40, 50, 52-54, 57, 58, 60, 96
Turk Sakač, Marija 134
Turkalj, Jasna 88, 92, 105
Tuškan, Grga 92
- U
- Ueckert, Hans 113, 128
- V
- Vandlekar, Milica 248
Vargaj, Marija 75
Veber Tkalčević, Adolfo 191, 195-202, 208, 211-214, 251-255, 257, 258, 259

- Velčić, Marina 232
Velčić, Mirna 237
Verdonik, Maja 301
Vereš, Saša 283
Vidaković, Roza 69
Videk, Nevenka 275, 278
Vidmarović, Đuro 72
Vidović, Ester 135, 148
Vidović, Marinko 113, 123, 125, 128
Viktor Emanuel II. 39
Vilke, Mirjana 135, 148
Vlastelić, Anastazija 134
Vlatković, Joso 30
Vraz, Stanko 217
Vrbanec, Sanja 134, 149
Vrcić-Mataija, Sanja 41, 226, 227, 317
Vrkić, Jozo 310
Vrsaljko, Slavica 217, 226
- Vujičić, Stojan D. 72
Vujkov, Balint 66, 78
Vukotinović, Ljudevit 193, 198, 201
Vuković, Juraj 65
- Z**
- Zelić, Benedikta 92
Zima, Dubravka 269, 278, 313, 330, 344
Zlatar, Andrea 233, 234, 240, 241, 246, 263
Zvonar, Ivan 303, 314
Zvonar, Ivica 244, 263
- Ž**
- Žigmanov, Tomislav 64, 78
Župančić, Mateja 352, 363
Župarić-Iljić, Drago 378, 382